МУҲАҚҚИҚИ ҶАВОН
ДОНИШГОҲИ МИЛЛИИ ТОҶИКИСТОН
2021. №2

МОЛОДОЙ ИССЛЕДОВАТЕЛЬ
ТАДЖИКСКИЙ НАЦИОНАЛЬНЫЙ УНИВЕРСИТЕТ
2021.№2

YOUNG RESEARCHER
TAJIK NATIONAL UNIVERSITY
2021. No2

МАРКАЗИ ТАБЪУ НАШР, БАРГАРДОН ВА ТАРҶУМА
ДУШАНБЕ – 2021
ДОНИШГОҲИ МИЛЛИИ ТОҶИКИСТОН

МАҶАЛЛАИ ИЛМИИ «МУҲАҚҚИҚИ ҶАВОН»
Муассиси маҷалла:
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон
Маҷалла соли 2019 таъсис дода шудааст.
Дар як сол 6 шумора нашр мегардад.

САРМУҲАРРИР:

Хушвахтзода Кобилҷон Хушвахт	*Доктори илмҳои иқтисодӣ, ректори Донишгоҳи миллии Тоҷикистон*

МУОВИНИ САРМУҲАРРИР:

Сафармамадов Сафармамад Муборакшоевич	*Доктори илмҳои химия, профессор, муовини ректор оид ба илми Донишгоҳи миллии Точикистон*

МУОВИНИ САРМУҲАРРИР:

Исмонов Кароматулло Бадридинович	*Номзади илмҳои филологӣ, дотсент, директори Маркази табъу нашр, баргардон ва тарҷумаи Донишгоҳи миллии Тоҷикистон*

ҲАЙАТИ ТАҲРИРИЯ

Шерматов Нурмаҳмад	*Доктори илмҳои техникӣ, профессор*
Солиҳов Давлат Қуватович	*Доктори илмҳои физикаю математика, профессор*
Сатторов Абдуманон	*Доктори илмҳои физикаю математика, профессор*
Файзуллоев Эркин Фатхуллоевич	*Номзади илмҳои химия, дотсент декани факултети химия*
Валиев Шариф Файзуллоевич	*Доктори илмҳои геологӣ-минералогӣ, и.в. профессор, декани факултети геологии ДМТ*
Расулиён Қаҳҳор	*Доктори илмҳои таърих, профессор*
Кучаров Аламхон	*Доктори илмҳои филологӣ, профессори кафедраи назария ва адабиёти навини форсии тоҷикии Донишгоҳи миллии Тоҷикистон*
Дӯстов Ҳамрохон Ҷумаевич	*Номзади илмҳои филологӣ, дотсент, мудири кафедраи забони адабии муосири тоҷикии Донишгоҳи миллии Тоҷикистон*
Нагзибекова Мехриниссо Бозоровна	*Доктори илмҳои филологӣ, профессори кафедраи забоншиносии умумӣ ва типологияи муқоисавии Донишгоҳи миллии Тоҷикистон*
Муродов Мурод	*Доктори илмҳои филологӣ, профессори кафедраи матбуоти ДМТ*
Низомова Туҳфамо Давлатовна	*Доктори илмҳои иқтисодӣ,профессор*
Одинаев Фурқат Фарҳодович	*Номзади илмҳои иқтисодӣ, дотсент*
Сотиволдиев Рустам Шарофович	*Доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, профессор*
Сафарализода Хучамурод Қуддус	*Номзади илмҳои сиёсатшиносӣ, дотсенти кафедраи сиёсатшиносӣ*
Рачабов Имомиддин Ширинович	*Номзади илмҳои сиёсатшиносӣ, дотсенти кафедраи сиёсатшиносӣ*
НуриддиновРаймалихон Шаҳбозович	*Доктори илмҳои сиёсӣ, профессор*
Шарипов Фаридун Файзуллоевич	*Доктори илмҳои педагогӣ, дотсент*
Устоев Мирзо Бобоҷонович	*Доктори илмҳои биологӣ, профессори кафедраи физиологияи одам ва ҳайвонҳо, факултети биологияи ДМТ*

Маҷалла дар Маркази табъу нашр, баргардон
ва тарҷумаи ДМТ барои нашр таҳия мегардад.
Нишонии Марказ:
734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон,
ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17.
E-mail: molodoy.issledovatel@mail.ru
Тел.: (+992 37) 227-74-41
ДМТ, 2021©

ТАДЖИКСКИЙ НАЦИОНАЛЬНЫЙ УНИВЕРСИТЕТ
НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ «МОЛОДОЙ ИССЛЕДОВАТЕЛЬ»
Учредитель журнала:
Таджикский национальный университет
Журнал основан в 2019 г. Издается 6 раз в год.

ГЛАВНЫЙ РЕДАКТОР ЖУРНАЛА:

Хушвахтзода Кобилджон Хушвахт	*Доктор экономических наук, ректор Таджикского национального университета (Душанбе, Таджикистан)*

ЗАМЕСТИТЕЛЬ ГЛАВНОГО РЕДАКТОРА:

Сафармамадов Сафармамад Муборакшоевич	*Доктор химических наук, профессор, проректор по науке Таджикского национального университета (Душанбе, Таджикистан)*

ЗАМЕСТИТЕЛЬ ГЛАВНОГО РЕДАКТОРА:

Исмонов Карорматулло Бадридинович	*Кандидат филологических наук, доцент, директор Издательского центра Таджикского национального университета*

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ:

Шерматов Нурмахмад	*Доктор технических наук, профессор*
Солихов Давлат Кувватович	*Доктор физико-математических наук, профессор*
Сатторов Абдуманнон	*Доктор физико-математических наук, профессор*
Валиев Шариф Нарзуллоевич	*Доктор геолого-минералогических наук, и.о.профессора*
Файзуллоев Эркин Фатхуллоевич	*Кандидат химических наук, декан факультета химии ТНУ*
Расулиён Ҳаҳхор	*Доктор исторических наук, профессор*
Кучаров Аламхон	*Доктор филологических наук, профессор*
Дустов Хамрохон	*Кандидат филологических наук, доцент*
Муродов Мурод	*Доктор филологических наук, профессор*
Нагзибекова Мехринисо Бозоровна	*Доктор филологических наук, профессор*
Абдусатторов Абдушукур	*Доктор филологических наук, профессор*
Одинаев Фуркат Фарходович	*Кандидат экономических наук, доцент*
Сотиволдиев Рустам Шарофович	*Доктор юридических наук, профессор*
Сафарзода Бахтовар Амирали	*Доктор юридических наук, профессор*
Раджабов Имомиддин Ширинович	*Кандидат политических наук, доцент кафедры политологии*
Сафарализода Хучамурод Куддус	*Кандидат политических наук, доцент кафедры политологии*
Нуриддинов Раймалихон Шахбозович	*Доктор политических наук, профессор*
Шарипов Фаридун Файзуллоевич	*Доктор педагогических наук, доцент*
Устоев Мирзо Бободжонович	*Доктор биологических наук, профессор*

Адрес Издательского центра:
734025, Республика Таджикистан,
г. Душанбе, проспект Рудаки, 17.
E-mail: molodoy.issledovatel@mail.ru
Тел.: (+992 37) 227-74-41
© ТНУ, 2021

TAJIK NATIONAL UNIVERSITY
SCIENTIFIC JOURNAL "YOUNG RESEARCHER"
Founder of journal:
TAJIK NATIONAL UNIVERSITY
The journal was founded in 2019. It is published 6 times a year.

CHIEF EDITOR:

Khushvakhtzoda Kobiljon Khushvakht	*Doctor of Economics, Rector of the Tajik National University (Dushanbe, Tajikistan)*

DEPUTY CHIEF EDITOR:

Safarmamadov Safarmamad Muborakshoevich	*Doctor of Chemical Sciences, Professor, Vice-Rector for Science of the Tajik National University*

DEPUTY CHIEF EDITOR:

Ismonov Karomatullo Badridinovich	*Candidate of philological sciences, associate professor, director of the Publishing Center of the Tajik National University*

EDITORIAL BOARD:

Shermatov Nurmahmad	*Doctor of technical sciences,* Professor
Solihov Davlat Quvatovich	*Doctor of physical and mathematical sciences*
Sattorov Abdumannon	*Doctor of physical and mathematical sciences*
Fayzulloev Erkin Fathulloevich	*Candidate of chemical sciences, dean of the chemical faculty*
Valiev Sharif Fayzulloevich	*Doctor of geological and mineralogical sciences, Professor*
Rasuliyon Qahhor	*Doctor of historical Sciences, Professor*
Kucharov Alamkhon	*Doctor of Philology, Professor of the Department of Theory and New Persian-Tajik Literature of the Tajik National University*
Dustov Hamrokhon Dzhumaevich	*Candidate of philological sciences,*
Murodov Murod	*Doctor of Philology, Professor of the Department of Printing of the Tajik National University*
Nagzibekova Mekhrinisso Bozorovna	*Doctor of Philology, Professor of the Department of General Linguistics and Comparative Typology of the Tajik National University*
Nizomova Tuhfamo Davlatovna	*Doctor of Economics, Professor*
Odinaev Furqar Farhodovich	*Candidate of Economics, assistant professor*
Safaralizoda Khudzhamurod Kuddusi	*Candidate of Politics, assistant professor of the department of the political science*
Sotivoldiev Rustam Sharofovich	*Doctor of law, Professor*
Safarzoda Bakhtovar Amirali	*Doctor of law, Professor*
Rajabov Imomiddin Shirinovich	*Candidate of Politics, assistant professor of the department of the political science*
Nuriddinov Raymalikhon Shahbozovich	*Doctor of politics, Professor*
Sharipov Faridun Fayzulloevich	*Doctor of pedagogical sciences, Professor*
Ustoev Mirzo Bobojonovich	*Doctor of Biological sciences, Professor*

Address of the Publishing center:
734025, Republic of Tajikistan,
Rudaki Avenue, 17. Dushanbe.
E-mail: molodoy.issledovatel@mail.ru
Phone: (+992 37) 227-74-41
© TNU, 2021

ТАЪРИХ ВА АРХЕОЛОГИЯ – ИСТОРИЯ И АРХЕОЛОГИЯ – HISTORY AND ARCHAEOLOGY

ТАҶРИБАИ МИЛЛИИ КИШВАРҲОИ ОСИЁИ МАРКАЗӢ ДАР МУҚОВИМАТ БО ИФРОТГАРОЙ

Ғайратова Ф.А., Ашуров У.Б.
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Давлатҳои Осиёи Марказӣ дар алоҳидагӣ ва дар доираи созмонҳои минтақавию ҷаҳонӣ кӯшиш ба харҷ медиҳанд, то ин ки бо хатари ифротгарои муқовимат намоянд. Зеро роҳи ягонаи муқовимат бо чунин падидаи номатлуб, дастаҷамъона ба вуҷуд овардани роҳҳои коҳишдиҳандаи ин хатар ва мубориза бар зиддӣ он мебошад.

Кишварҳои Осиёи Марказӣ бо хатари ифротгарои ҳар яке бо роҳҳои мухталиф муқовимат менамоянд ва хусусияти ҳар кишвари минтақа гуногун ба назар мерасад.

Ҷумҳурии Тоҷикистон. Мақомоти Тоҷикистон солҳои охир чораҳо барои муқовимат бо гурӯҳҳои ифротгароиро боз ҳам қавитар намуданд.

Дар Тоҷикистон бори аввал 8 декабри соли 2003 Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикисттон “Дар бораи мубориза бар зидди экстремизм (ифротгарой)” интишор шудааст, ки асосҳои ташкилӣ ва ҳуқуқии муқовимат бо ифротгароиро бо мақсади ҳимояи ҳуқуқ ва озодиҳои инсон ва шаҳрванд, асосҳои сохтори конституционӣ, таъмини соҳибихтиёрӣ, тамомияти арзӣ ва амниятии давлатро муайян менамояд.

Қонуни мазкур аз 02.01.2020 аз эътибор соқит дониста шуда, санаи 2 январи 2020 сол №1655 аз тарафи Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон аз нав интишор гардидааст.

Инчунин, дар Тоҷикистон барои муқовимат бо ифротгарои бо фармони Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон аз 12 ноябри соли 2016 дар бораи Стратегияи миллии Ҷумҳурии Тоҷикистон оид ба муқовимат бо экстремизм (ифротгарои) ва терроризм барои солҳои 2016-2020 ва “Нақшаи амалҳо доир ба амалишавии стратегияи миллии Ҷумҳурии Тоҷикистон оид ба муқовимат бо экстремизм (ифротгарои) ва терроризм” қабул шуд. Тоҷикистон дар миёни давлатҳои Осиёи Марказӣ аввалин кишваре шуд, ки чунин санадеро ба тасвиб расонид.

Дар Тоҷикистон барои муқовимат бо ифротгарои ҳамасола ҷораҳои дахлдор гузаронида мешавад, ки бевосита барои коҳиш додани ифротгарои равона шудааст. Масалан, рӯзҳои 16-17 уми майи соли 2019 дар Тоҷикистон конфронси сатҳи баланд таҳти унвони “Муқовимат бо терроризм ва ифротгароии хушунатомез” дар шаҳри Душанбе баргузор гардид, ки мақсади ин чорабинӣ, дар якҷоягӣ дарёфт намудани роҳҳои коҳиш додани хатари терроризм ва ифротгарои дар минтақа ва ҷаҳон буд.

Барои коҳиш додани терроризм ва ифротгарои мақомоти ҳифзи ҳуқуқ дар соли 2015 ба Кодекси ҷиноятӣ банди махсусеро илова намуданд, ки дар асоси он ҷангҷӯёне, ки ихтиёрӣ ба ватан бармегарданд, авф хоҳанд шуд. Тоҷикистон дуюмин кишвари Осиёи Марказӣ баъд аз Қазоқистон аст, ки барои баргардонидани шаҳрвандони худ аз минтақаи Ховари Миёна ҷадду талош дорад.

Ҳамчунин, барои муборизаи коршоям бо хатари ифротгарои ҳамасола аз тарафи Вазорати корҳои дохилии Тоҷикистон дастурҳои амалӣ ва воситаҳои таълимӣ-амалӣ барои воҳидҳои фаврии мақомоти ҳифзи ҳуқуқ дар мубориза бар зидди ҷиноятҳои дорои хислати ифротгарой ва террористи дошта нашр мешавад ва мақомот аз он васеъ истифода мебаранд.

Тоҷикистон ба пуррагӣ хатари ифротгароиро дарк намуда, дар доираи Созмони Миллали Муттаҳид, Созмони Амният ва Ҳамкорӣ дар Аврупо, Созмони Аҳдномаи Амнияти Дастаҷамъӣ ва Созмони Ҳамкории Шанхай тамоми ҷораҳоро барои коҳиш додани ин падидаи номатлуб пешкаш ва амалӣ менамояд.

Ҷумҳурии Ӯзбекистон. Масъалаи мубориза бар зидди ифротгароии сиёсӣ-динӣ ва пешгирии он яке аз самтҳои афзалиятноки фаъолияти мақомоти дахлдори давлатӣ ва инчунин мақомоти худидоракунии маҳалливу ташкилотҳои ҷамъиятии Ҷумҳурии Ӯзбекистон ба ҳисоб меравад.

Дар кишвар низоми муқовимат бо ифротгарои ва терроризм ташкил ва рушд ёфта истодааст. Унсурҳои асосии ин низомро: Прокуратураи Генералии кишвар ва воҳидҳои дахлдори Кумитаи амнияти миллӣ, инчунин Вазорати корҳои дохилии кишвар ва мақомоти маҳаллӣ (комитети маҳалли) дар бар мегиранд. Ҳамзамон, ҳамчун унсурҳои ёрирасон дар ин низом васоити ахбори омма ва ҷомеаи шаҳрвандии кишвар фаъолият менамоянд.

Бо мақсади мубориза бо ифротгарои Ҷумҳурии Ӯзбекистон бо фармони Президенти кишвар Шавкат Мирзиёев Қонун "Дар бораи муқовимат бо экстремизм (ифротгарои)" аз 30.07.2018 №ҚҶӮ-489 қабул шудааст. Мақсади қонуни мазкур танзими муносибатҳо дар самти муқовимат бо ифротгарои мебошад. Дар қонунуни мазкур ба мафҳумҳои "ифротгарои", "фаъолияти ифротгарой" ва "гурӯҳҳои ифротгарой" ифодаи дақиқ ва фаҳмо дода шудааст.

Барои муқовимат дар самти ифротгарои ва пешгирии ҷалби ҷавонон ба созмону ҳаракатҳои ифротӣ дар Ӯзбекистон корҳои дахлдор гузаронида мешавад, ки он дар ҳамкории мақомати давлатӣ бо ташкилотҳои ҷамъиятиву динӣ амалӣ карда мешавад. Ҳамин тариқ, дар ҷумҳурӣ ҳар сол барномаҳои махсуси давлатӣ барои мубориза бо ифротгарои, терроризм, маводҳои таблиғоти дар интернет (шабакаҳои иҷтимой), баланд бардоштани таҳаммулпазирии ҷавонон ва корҳои фаҳмондадиҳӣ бо муҳоҷирони меҳнатӣ гузаронида мешавад.

Муборизаи иттилотиву идеологӣ тавассути васоити ахбори омма, бахусус, тавассути барномаҳои телевизионӣ ба монанди: "Зиё", "Ҳидоят сари", "Зиёчашмаси", инунин нашрияҳои чопиву электронӣ ва гузаронидани мулоқоту семинарҳо бо шаҳрвандон ба роҳ монда шудааст. Ба корҳои фаҳмондадиҳӣ аъзоёни гурӯҳҳои ифротгароие, ки дар маҳбасҳо адои ҷазо мекунанд, инчунин аъзои оилаи онҳо фаро гирифта шудаанд.

Инчунин, Ӯзбекистон дар доираи Ташкилоти зидди террористии Созмони Миллали Муттаҳид, Созмони Амният ва Ҳамкорӣ дар Аврупо, Созмони Аҳдномаи Амнияти Дастаҷамъӣ ва Созмони Ҳамкории Шанхай дар самти мубориза бо ифротгарои ва терроризм ҳамкорӣ менамояд.

Вижагии низоми муқовимат бо ифротгарои дар Ӯзбекистон дар он аст, ки бевосита ҷалби мақомоти давлатӣ ва хусусӣ барои коҳиш додани ин падидаи номатлуб гузаронида мешавад.

Тибқи Қонуни Ҷумҳурии Ӯзбекистон "Дар бораи худидоракунии шаҳрвандон" онҳо ба сабти шаҳрвандон ва корҳои фаҳмондадиҳиро бо ҷиноятқорон гузаронида, бо мулло – хатибон ҳам тренингҳо мегузаронанд. Идораи рӯҳонии мусулмонони Ӯзбекистон воқеан як мақомоти давлатӣ ба ҳисоб рафта, роҳбарияти он аз тарафи ҳокимияти кишвар таъин шуда, сиёсати муқарраркардаи онҳоро пеш мебарад. Дар маҷмӯъ, сиёсати Ӯзбекистон дар самти муқовимат бо терроризм ва ифротгарои бо он фарқ мекунад, ки дар он бисёртар чораҳои маҳдудкунанда дида мешавад.

Ҷумҳурии Қазоқистон. Муқовимат бо терроризм ва ифротгарои динӣ (мазҳабӣ) дар Қазоқистон хусусиятҳои худро дорад ва яке аз самтҳои таъмини амнияти миллӣ давлат ба ҳисоб меравад.

Санади асосии барои муқовимат бо ифротгарои дар Ҷумҳурии Қазоқистон ин Қонун " Дар бораи муқовимат бо экстремизм ва тероризм" аз 18 феврали соли 2005 ба ҳисоб меравад, ки базаи асосиро барои дарки моҳияти ифротгарои (амалҳои ифротгарой) ташкил медиҳад [5].

Ҳуҷҷати дигари қабулшудае, ки он ҳам хело муҳим аст, барномаи муқовимат бо терроризм ва ифротгароии динӣ (мазҳабӣ) барои солҳои 2018-2020 ба ҳисоб меравад. Дар сарлавҳаи ин ҳуҷҷат омадааст, ки хатари ҷиддӣ барои амнияти миллии кишвар ин масъалаи ифротгарои ва терроризм ба ҳисоб меравад.

30 январи соли 2017 дар паёми солонаи худ ба мардум Президенти ҳамонвақтаи кишвар Нурсултон Назарбоев барномаи давлатии "Қазоқистони рақамӣ" – ро таҳия намуд, ки яке аз қисмҳои он ба самти мубориза бар зидии терроризм, ифротгароии динӣ (мазҳабӣ) ва кибертерроризм равона шуда буд [9].

Инчунин дар кишвар барои солҳои 2017-2020 Кумитаи амнияти миллии Қазоқистон дар якҷоягӣ бо мақомотҳои давлатии ин кишвар барномаи давлатии "Мубориза бо ифротгароии динӣ (мазҳабӣ) ва терроризм дар Ҷумҳурии Қазоқистонро" таҳия намудааст.

Тавре, ки дар лоиҳа қайд карда шудааст, ҳадафи барнома то охири солҳои 2020 - 20% (дар муқоиса бо соли 2016) кам намудани шумораи одамоне, ки ғояҳои ифротиро пайравӣ менамоянд ва барои барангехтани кинаву адовати қавмӣ,

миллӣ ва динӣ (мазҳабӣ) мусоидат мекунунанд. Ба 95% баланд бардоштани самаранокии кори мақомотҳои дахлдор оид ба пешгирии зуҳуроти ифротгаровӣ ва амлаҳои террористӣ дар Қазоқистон пешбинӣ шудааст. Инчунин, мувофиқи ин санад то соли 2020 ба нақша гирифта шудааст, ки сатҳи амалҳои террористӣ ва ифротгаровӣ дар кишвар коҳиш дода мешавад ва рафъи оқибатҳои он ҳадди ақал 95%-ро ташкил хоҳад дод [8].

Ба вуҷуд овардани чораҳои коршоям ва муосири пешгирикунандаи ифротгарои ва роҳҳои гуногуни муқовимат бо ин падидаи номатлуб яке аз мақсадҳои асосии мақомотҳои дахлдори амниятии Қазоқистон ба ҳисоб меравад.

Дар маҷмӯъ, гуфтан ба маврид аст, ки Ҷумҳурии Қазоқистон барои муқовимат бо ифротгарои ва коҳиш додани ин падидаи номатлуб ҳам дар кишвар ва ҳам дар минтаҚа намунаи мушаххаси худро дорад ва барои амалӣ намудани он кушишҳои зиёд дорад. Аз ин рӯ, бояд гуфт, ки усуле, ки Қазоқистон барои муқовимат бо ифротгарои истифода мебарад, метавонад барои кишварҳои дигари Осиёи Марказӣ намуна бошад.

Ҷумҳурии Қирғизистон. Дар Қирғизистон ҳанӯз аз 17 августи соли 2005 таҳти №150, бо мақсади ҳифзи ҳуқуқ ва озодиҳои инсон ва шаҳрванд, пояҳои сохтори конституцсионӣ, таъмини тамомияти арзӣ ва амнияти давлат ва ташкили муқовимат бар зидди фаъолияти ифротгаровӣ, Қонун “ Дар барои муқовимат бар зидди фаъолияти ифротгаровӣ” қабул шудааст [6]. Дар қонуни мазкур мафҳум ва моҳияти ифротгарои ва базаи асосӣ барои муайян намудани фаъолияти ифротгаровӣ гузошта шудааст.

Қабули қонун оид ба муқовимат бо ифротгарои дар Қирғизистон ҷонибдорони созмону ҳаракатҳои ифротгароиро нигарон кардааст. Тибқи иттилои васоити ахбори оммаи кишвар, фаъолони гурӯҳи ифротгароии Ҳизб- ут - Таҳрир баъд аз қабули қонун изҳор доштанд, ки ҳукумат ҷанги навро алайҳи равияҳои динӣ (мазҳабӣ) оғоз намудааст ва онҳоро ба ифротгаровӣ гумонбар мекунад.

Вале мақомот боварӣ доранд, ки қонуни мазкур ба ташаккули замимаи ҳуқуқии муқовимат бо ифротгарои равона шудааст. Қонуни мазур метавонад барои боз ҳам хубтар намудани санадҳои ҳуқуқӣ ва фаъолияти кормандони мақомоти ҳифзи ҳуқуқ оид ба пешгирии ифротгарои мусоидат намояд [6].

Инчунин, барномаи Ҳукумати Ҷумҳурии Қирғизистон дар самти муқовимат бар зидди ифротгарои ва терроризм барои солҳои 2017-2020, ки асоси консептуалии татбиқи Консепсияи амнияти миллии Ҷумҳурии Қирғизистон ба ҳисоб меравад, бо фармони Президенти кишвар аз 09 июни соли 2012 №120 қабул шудааст [1].

Яке аз самтҳои асосии барнома таҳияи чораҳои коршоям ва самарабахш оид ба маҳдуд кардани иқтидори гуруҳҳои ифротгаровӣ ва террористӣ ба ҳисоб меравад. Инчунин, омӯзиши сабаб ва оқибатҳои ифротишавӣ таҳлил ва таҳқиқи созмону ҳаракатҳои ифротӣ барои дарк намудани хусусияти ин падидаи номатлуб ва пешниҳоди чораҳои пешгирикунанда ва коҳишдиҳандаи он, самтҳои асосии барномаро ташкил медиҳад.

Созмону ҳаракатҳои ифротгаровӣ асосан барои таблиғи ғояҳои ифротии худ ва ҷалби наваскарони фазои Интернетиро, аз ҷумла шабакаҳои иҷтимоӣ васеъ истифода мебаранд. Аз ин рӯ, фаъолияти Фонди ҷамъиятии “ташаббуси шаҳрвандон дар сиёсати Интернетӣ” (Общественный фонд “гражданская инициатива Интернет политики”) дар ҳамкорӣ бо мақомотҳои давлатӣ, ҷомеаи шаҳрвандӣ, пажӯҳишгоҳҳои илмӣ ва коршиносон пайваста дар самти мубориза бо ғояҳои ифротӣ дар фазои маҷозӣ як қатор чорабиниҳо барпо мекунад.

Фонди мазкур барои муқовимат бо ғояҳои ифротӣ ва маводҳои таблиғотӣ дар фазои маҷозӣ бо истифода аз методҳои гуногун ҳаматарафа истифода мебарад. [2]:

–пешбурди принсипҳои байналмилалӣ барои маҳдудкунии маводҳои хислати ифротидошта дар фазои маҷозӣ (интернет, шабакаҳои иҷтимоӣ);

–ташаккул додани тафаккури интиқодии истифодабарандагони интернет ва бахусус ҷавонон;

–пешбурди консепсия оид ба аз байн бурдани маводҳои таблиғотии хислати ифротидошта аз фазои маҷозӣ;

–ташкили чораҳои пешгирикунанда дар муҳити иттилоотӣ барои муқовимат бо кибертерроризм;

–баланд бардоштани нерӯи мутахассисоне, ки дар самти мубориза бар зиддӣ ифротгарои ва терроризм фаъолият менамоянд.

Инчунин баланд бардоштани рӯҳияи ҷавонон ва устувор намудан ақидаҳои онҳо барои тобовар буданашон ба таблиғотҳои хислати ифротидоштае, ки дар интернет рӯ ба рӯ мешаванд.

Ҷумҳурии Туркманистон. Туркманистон ҳамчун кишвари соҳибихтиёр барои муқовимат бо ифротгарои ва терроризм дар доираи созмонҳои минтақавӣ ва ҷаҳонӣ ҳамкории худро ба роҳ мондааст.

Ба иттилои Президенти Ҷумҳурии Туркманистон Гурбангули Бердимуҳаммадов, дар шароити муосир ифротгарои ҳамчун хатари ҷиддии ҷомеаи ҷаҳонӣ дониста шудааст ва барои муқовимат бо ин падидаи номатлуб Туркманистонро зарур аст, бо созмонҳои байналмилалӣ, аз ҷумла бо Созмони Миллали Муттаҳид ҳамкорӣ намояд [8]. Ба ин васила, бояд гуфт, ки муқовимат бо ифротгарои дар шароити муосир чораҳои коршоямро талаб менамояд, зеро ифротгароён роҳу усулҳои гуногуни ҷалб намуданро аз худ намуда, онро дар фазои Осиёи Марказӣ васеъ истифода менамоянд.

Моҳи ноябри соли 2019 дар Ашқобод оид ба мавзӯи ҳамкории кишварҳои Иттиҳоди Давлатҳои Мустақил барои мубориза бо терроризм ва ифротгарои машваратҳо баргузор шуданд. Дар он ҷо намояндагони кишварҳои Россия, Қазоқистон, Беларус, Қирғизистон, Тоҷикистон, Ӯзбекистон, Арманистон ва Туркманистон имкони густариши ҳамкориҳо дар самти мубориза бар зидди терроризм ва ифротгароиро дар доираи созмони мазкур баррасӣ намуданд.

Ғайр аз он, иштирокчиёни вохӯри таъкид доштанд, ки барои муқовимат бо ифротгарои ва терроризм васоити ахбори омма ва ҷомеаи шаҳрвандӣ унсури хеле муҳим ба ҳисоб рафта, ҳамкорӣ бо онҳо ба мақсад мувофиқ аст.

Гузаронидани чунин чорабиниҳо барои мустаҳкам намудани ҳамкориҳои кишварҳои пасошӯравӣ дар самти муқовимат бо ифротгарои ва терроризм метавонад мусоидат намояд ва барои эҷоди чораҳои пешгирикунандаи ин падидаҳои номатлуб базиси хуберо эҷод намояд.

Ҳамчунин, Туркманистон барои муқовимат бо ифротгарои дар дохили кишвар низ барномаҳои заруриро қабул менамояд. Аз ҷумла, стратегияи миллии Туркманистон “Дар бораи муқовимат бо экстремизм (ифротгарои ва терроризм” барои солҳои 2020-2024 06 декабри соли 2019 аз тарафи Президенти Туркманистон Гурбангули Бердимуҳаммедов имзо гардид.

Тибқи ҳуҷҷати мазкур вазорату мақомотҳои дахлдор, иттиҳодияҳои ҷамъиятии Туркманистон вазифадоранд, ки барои иҷрои нуктаҳои дар стратегия зикршуда мусоидат намоянд.

АДАБИЁТ

1. Ашурзода Ҷ.Х. Экстремизми динӣ: мафҳум, моҳият ва хусусиятҳои он. Ҷ.Х Ашурзода/ Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон //Экстремизми динӣ: мафҳум, моҳият ва хусусиятҳои он. 2017. №2/10. С. 286-290.
2. Закон Республики Казахстан “О противодействию экстреизму” от 18 февралья 2005 года. URL: https://online.zakon.kz/document/?doc_id=3004865 (05.04.2020)
3. Закон Республики Кыргызской Республики от 17 августа 2005 года «О противодействии экстремистской деятельности». URL: https://base.spinform.ru/show_doc.fwx?rgn=9207 (28.04.2020)
4. Закон Ресублики Узбекистан “О противодействии экстремизму” от 30 июля 2018 года №ЗРУ-489. URL: https://base.spinform.ru/show_doc.fwx?rgn=108616 (02.03.2020)
5. Казахстанцев приглашают к обсуждению госпрограммы по противодействию экстремизма. URL: https://ru.putnik.kz/society/20170208/1539002/knb-opublikoval-proekt-novoj-programmy-po-borbe-s-ehkstremizmom-v-rk/html/ (19.03.2020)
6. Меры противодействия терроризму и экстремизму в Казахстане. URL: https://articlekz.com/article/9511 (05.04.2020)
7. Назиров Д. Проблемы терроризма и религиозного экстремизма в условиях глобализации. Ч.1. Терроризм: понятие, сущность, идейные истоки, факторы, противодействия. – Душанбе, 2009. – 288 с.
8. Общественный фонд “гражданская инициатива Интернет политики” URL: https://internetpolicy.kg/onlajnjekstremizm/
9. Объединяя усилия в противодействии экстремизма и терроризма URL: https://russian.tambassy.go.tm/ru/news/17120
10. Программа Кыргызской Республики по противодействию экстремизму и терроризму на 2017-2022 годы. URL: http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/100104 (29.04.2020)
11. Х.Холикназар, Республика Таджикистан в борьбе против терроризма и религиозного экстремизма в период государственной независимости. – Душанбе, 2016. – 317с.

НАЦИОНАЛЬНЫЙ ОПЫТ СТРАН ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ В БОРЬБЕ С ЭКСТРЕМИЗМОМ

Каждый участник международных отношений в наше время сталкивается с опасностями терроризма и экстремизма. В этом контексте государство, которое является одним из основных игроков в международных отношениях, не является нейтральным. Каждое государство стремится своевременно предотвратить эти опасные действия. Исходя из этого, каждый из них принял и реализует законы, стратегии по предотвращению этих нежелательных действий, главной целью которых является свержение правительства. Проблема экстремизма представляет серьезную угрозу для стран Центральной Азии, поэтому страны региона, индивидуально или в рамках региональных и международных организаций, противостоят этому нежелательному явлению. Каждое государство определило свои пути и методы борьбы с экстремизмом. Страны региона пытаются бороться с угрозой экстремизма и терроризма путем принятия законов о борьбе с экстремизмом, проведения конференций и информационно-просветительских мероприятий.

Ключевые слова: экстремизм, международные отношения, виртуальный персонаж, стратегия, религиозно-политический экстремизм, субъект.

ТАҶРИБАИ МИЛЛИИ КИШВАРҲОИ ОСИЁИ МАРКАЗӢ ДАР САМТИ МУҚОВИМАТ БО ИФРОТГАРОӢ

Ҳар як актори муносибатҳои байналхалқӣ дар замони муосир бо хатару зуҳуроти терористӣ ва ифротгароӣ рӯ ба рӯ мешаванд. Дар ин замина давлат, ки яке аз бозингарони асосии муносибатҳои байналхалқӣ ба шумор меравад бетараф намебошад. Ҳар як давлат кушиш мекунанд, ки сари вақт аз ин амалҳои хатарнок пешгирӣ намоянд. Дар ин замина ҳар яки онҳо қонунҳо, дурнамоҳо (стратегияҳо) барои пешгирӣ аз ин амалҳои номатлуб, ки мақсади асосиашон барканор кардани ҳокимиятӣ вуҷуд дошта мебошад, қабул кардаанд ва дар амал татбиқ намуда истодаанд. Масъалаи ифротгарои барои кишварҳои Осиёи марказӣ таҳдиди ҷиддиеро ба миён овардааст, аз ҳамин сабаб кишварҳои минтақа дар алоҳидагӣ ва ё дар доираи созмонҳои минтақавию ҷаҳонӣ бо ин падидаи номатлуб муқовимат менамоянд. Ҳар як давлат дар самти муқовимат бо ифротгарои роҳ ва усулҳои пешгирикунандаи худро муайян намудаанд. Кишварҳои минтақа бо қабули қонунҳо дар самти муқовимат бо экстремизм, гузаронидани конфронсҳо ва корҳои фаҳмондадиҳӣ кушиш мекунад, ки бо таҳдиди ифротгарои ва терроризм муборизе баранд.

Калидвожаҳо: ифротгарои, муносибатҳои байналхалқӣ, хислати маҷозидошта, стратегия, ифротгароии диниву сиёсӣ, актор.

NATIONAL EXPERIENCE OF CENTRAL ASIAN COUNTRIES IN THE FIGHT AGAINST EXTREMISM.

Every participant in international relations in our time is faced with the dangers of terrorism and extremism. In this context, the state, which is one of the main players in international relations, is not neutral. Each state strives to prevent these dangerous actions in a timely manner. Based on this, each of them adopted and implements laws, strategies to prevent these undesirable actions, the main goal of which is to overthrow the government. The problem of extremism poses a serious threat to the countries of Central Asia, therefore the countries of the region, individually or within the framework of regional and international organizations, are opposing this undesirable phenomenon. Each state has determined its own ways and methods of combating extremism. Countries in the region are trying to combat the threat of extremism and terrorism through the adoption of anti-extremism laws, conferences and awareness-raising events.

Keywords: extremism, international relations, virtual character, strategy, religious and political extremism, actor.

Сведения об авторах: ***Гайратова Фотима Асламшоевна*** – ассистент кафедры международных отношений, Таджикского национального университета. E-mail: fotima.gairatova.84@mail.ru Тел.: **915 19 18 60**

Ашуров Умеджон Бахридинович – Таджикский национальный университет, магистр кафедры международных отношений, Таджикского национального университета. E-mail: umedjonalizoda96@gmail.com

Тел: **900 01 92 95**

Information about the authors: ***Gayratova Fotima Aslamshoevna*** – an assistant of the international relations development, Tajik National University. E-mail: fotima.gairatova.84@mail.ru Ph.: **915 19 18 60**

Ashurov Umedjon Bahridinovich – Tajik National University, Master of the Department of International Relations, Tajik National University. E-mail: umedjonalizoda96@gmail.com Тел: **900 01 92 95**

РАШИДУДДИН ФАЗЛУЛЛОҲИ ҲАМАДОНӢ ПИЗИШК, МУАРРИХ ВА ХОДИМИ ДАВЛАТИИ ЭЛХОНОНИ ЭРОН

Рачабова Ш.

Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Рашидуддин Фазлуллоҳ ибни Абулхайр Алии Ҳамадонӣ муаррих, сиёсатмадор, табиб ва донишманди-энсиклопедисти тоҷик дар асрҳои XIII-XIV аст. Рашидуддин соли 1247 дар шаҳри Ҳамадони Эрон таваллуд ёфт. Ҷадди бузург ва падарони ӯ ба табобат машғул буданд, падари бузургаш МуваффаҚуддавла

ҳамроҳи ҷамъе аз пизишкон ва донишмандон назди ҳуккоми исмоъилии кӯҳистон, дар қалъаи Аламут зиндагӣ мекарданд. Ҳамзамон бо фатҳи қалъаи Аламут (1255-1257) Мувафақуддавла ҳам ҳамроҳи дигар донишмандон ба хидмати Ҳалокухони муғул даромад. Ва аз он ҳангом бо донишу заковати хонадонаш шӯҳрат ёфтанд. Бад-ин тартиб бузургони ин хонадон дар тамоми давраи Элхонони муғул (1256-1349) ва дар қисмате аз он давра соҳиби қудрат ва тасарруфи том дар умур будаанд. Бидуни шак фаъолиятҳои сиёсии ин вазири мудаббир ва донишманд аз ин хонадони бо фазлу дониш таълим гирифта, то ба дараҷаи вазирии салтанати элхонӣ расида дар умури давлат саҳми босазо гузоштааст [1].

Хоҷа Рашидуддин Фазлуллоҳи Ҳамадонӣ замоне мезист, ки Эрон дар арсаи вуруд ва истикрори қабоили муғул ва турк ва эҷоди дигаргуниҳо ва гусастҳои густурда дар сохтор ва низоми сиёсӣ ва иҷтимоии ҷомеъаи тоҷик буд. Рашидуддин дар давраи Обақохон (1265-1282) ба хизмати давлатӣ дохил шуда, вай эҳтимолан дар шӯъбаи молия хидмат мекард ва ҳамзамон табиби машҳур буд. Тиб дар асрҳои миёна аз дигар илмҳои табиӣ, ки ба монанди математика, алхимия ва ситорашиносӣ аз ҷониби Элхони муғул баҳои баланд мегирифтанд, ҷудо набуд. Обрӯи табиб ва ботаникӣ донишманд ба таҳкими нуфӯзи Рашидуддин кӯмаки калон расонд. Ҳамчун табиби дарбори Элхони Ғозонхон (1295-1304) гардид. Рашидуддин баъди қатли вазир Садруддин Холидӣ, ки чанде пеш ислоҳоти номуваффақеро барои ба муомилот баровардани пулҳои коғазӣ анҷом дода буд, яке аз наздиктарин мушовир ва яке аз ду вазири девони императорӣ гардадаст (1298). Ӯ мақоми асосии идоракунии давлат ба ӯҳда дошт. Рашидуддин аввалин вазир ва нигаҳбони мӯҳри давлатӣ буда, дар тӯли ду даҳсола тамоми корҳои давлатро идора мекард (2). Дар оғози ҳукмронии Ғозанхон давлат ба бӯҳрони амиқи иқтисодӣ дучор омад. Зарурати тағиротро дарк карда, Ғозон, пеш аз ба тахт нишастан дини исломро қабул кард ва пас онро ба дини давлатӣ табдил дод. Ин қадам ба ӯ имкон дод, ки бо ашрофони рӯҳонӣ ва ашрофони эронӣ, ки ба таҳкими ҳукумати марказӣ манфиатдоранд, наздиктар шавад. Ба вазифаи баландтарин пешбарӣ шудани мансабдори ирсӣ Рашидуддин низ ба ҳамин мақсад хидмат мекард. Ғозонхон барои ислоҳи камбудиҳое, ки дар корҳои ҷамъиятӣ Элхон шуданд, равона кард, ва навоварӣ ва ваҳшониятро амалдорони муғулро комилан аз байн бурд. Дар ин кор саҳми Рашидуддин низ хеле зиёд буд. И.П. Перушевский менависад, ки «вай ислоҳотро бо кӯмаки Рашидудин, ки ба сифати вазири дуввум ба дарбор хонда шуда буд, мегузаронид, ки феълан вазири идоракунанда ва ташабускору илҳомбахши ислоҳотҳои Ғозонӣ ӯ буд. Ислоҳотҳои Ғозонхон ғолибан дар асоси ақидаҳои сиёсии Рашидуддин сурат мегирифтанд» [3].

Таҳти бародар ва вориси Ғозон Элхон Улҷойту (1304-1316) хатти сиёсии гузоштаи ислоҳот ҳифз карда шуд. Рашидуддин низ нуфузи худро нигоҳ дошт. Дар давраи ҳукмронии Олҷейту, Рашидуддин ба Ҳиндустон ба султони Деҳлӣ Алауддин Хилҷӣ (1296-1316) сафар кард. Ҳадафи сафар маълум нест, аммо аз мукотибаи Рашидуддин маълум мешавад, ки султон ба ӯ чизҳои гаронбаҳо (нукра, тилло, ҳанут, либос) тӯҳфа карда, ба чор деҳаи бароҳати султонии Деҳлӣ ба сейургали абадӣ (гранти ирсӣ) тақдим кардааст. Маблағи аз онҳо пешбинишуда бояд ҳамасола ба Рашидуддин бо одамони боэътимод ба шаҳри Басра фиристода мешуд. Ғайр аз ин, ба ӯ як қисми даромад аз музофоти Гуҷарат тақдим карда шуд. Абусаид Баҳодурхон, писари Улҷойту, дар синни дувоздаҳум дар миёнаи соли 1317 ба тахт нишаст. Амир Чобан, ки аз қабилаи муғул Сулдус буд, дар зери ӯ ҳокими воқеӣ шуд. Ба туфайли дастгирии Чобан, вазири дуввум Тоҷуддин Алишоҳ тақвият ёфт. Фитнаҳои ӯ Рашидуддинро аз қудрат дур кард. Рашидуддин, ба монанди Саъдуддин пештар, дар азхудкунии маблағҳои давлатӣ айбдор карда мешуд. Сипас, ӯро ба он айбдор карданд, ки бо писараш Иброҳим, Улҷойтуро заҳролуд кардааст. Падар ва писар аз ҷониби Чобан дастгир карда шуданд, онҳоро гунаҳкор дониста 18 июли соли 1318 ба қатл расониданд.

Пас аз эъдоми амир Чобан дар соли 1327, дар замони везирати писари Рашидуддин Ғиёсуддин Муҳаммад Рашидӣ, ки суннатҳои сиёсии падари худро пайравӣ мекард, мулкҳо ба хешовандонаш баргардонида шуданд ва номи неки ӯ барқарор карда шуд. Аммо, дар соли 1407, дар аҳди ҳокими Эрони Ғарбӣ, Мироншоҳ, писари Темур, боқимондаҳои Рашидуддинро аз қабристони мусалмонони Табрез бароварда, дар яҳудиён дубора дафн карданд. Чунки ӯро бо дини яҳудӣ будан гунаҳкор медонистанд.

Тасдиқи таъсири назарраси Рашидуддин дар замони Ғозон ва Улҷойту он аст, ки аксари музофотҳои иёлот таҳти назорати аъзои оилаи ӯ - писарон ва ҷияни сершумори Маъруф буданд. Озодии Рашидуддин Сункур Баварчӣ ҳакими (губернаторӣ) Басра буд. Дар васияти Рашидуддин дар бораи чаҳор духтари ӯ - Фирман-Ханд, Ай-Хатун, Шоҳи-Хатун, Хадия-Мулк ва 14 писар ёдоварӣ шудааст: Нақшаи канали Рашидуддин дар наздикии Мосул. Деҳаҳое, ки ӯ обёрӣ мекунад, ба номи Рашидуддин ва писаронаш гузошта шудааст(1). Дар тӯли солҳои везираташ Рашидуддин сарвати бениҳоят зиёд ба даст овард, ки он пеш аз ҳама аз заминдорӣ иборат буд. Ин мулкҳо дар ноҳияҳои Басра, Мосул, Кирмон, Бам, Табриз, Хузистон, дар Осиёи Хурд ва ғайра буданд. Рашидуддин ба 12.770 феддан (қитъаҳои шудгор) ҳамчун мулк (моликияти бечунучаро) тааллуқ дошт, ки тақрибан 70-80 ҳазор гектар заминҳои корамро ташкил медод (барои муқоиса, дар инду, яъне моликияти шахсии Элхон Ғозон 20 000 федданро ташкил медод), ӯ тақрибан 170 ҳазор деҳқон дошт; заминҳои назаррас ба онҳо барои писарон ва духтаронашон ҷудо карда шуданд. Молу мулки ӯ на танҳо дар қаламрави давлати Ҳулагуид маҳдуд буд. Заминҳо дар Сурия, Яман ва Ҳиндустон аз ҷониби ҳокимони маҳаллӣ харида мешуданд ё ба ӯ дода мешуданд.

Корҳои илмии Рашидуддин хеле зиёд аст, ки яке аз онҳо асари энсиклопедии «Китоб-ал-аҳя ва-л-асар»-ро тартиб додааст, ки дорои маълумот дар бораи табиатшиносӣ, технологияи кишоварзӣ ва сохтмон мебошад. Вай тафсири қуръонӣ «Мифтоҳи-ат-тафосир» ва се асари дигари илоҳиёти шофиро, ки ба арабӣ тарҷума шудаанд ва бо унвони умумии маҷмӯаи Рашидия (маҷмӯаи асарҳои Рашидуддин) маъруфанд, ба қалам додааст. Мукотиботи Рашидуддин (ё муншаати Рашидӣ) - мукотибаи Рашидуддин дар бораи таърихи Эрон, дар бораи ғояҳои сиёсии муаллиф ва иқтисодиёти ӯ маълумоти пурарзиш дорад. Он аз 53 мактуб иборат аст, аз ҷумла 4 мактуб ба Рашидуддин аз шахсони гуногун, боқимонда мактубҳо ба писаронашон, рӯҳониёни гуногуни мусалмон, мансабдорони ҳарбӣ ва шаҳрвандӣ мебошанд. Онҳо ҷамъоварӣ ва ба китобе бо номи «Савониҳ-ал-афкор»-и Рашидуддин (Андешаҳо ва мулоҳизаҳои Рашидуддин) аз ҷониби котиби худ Муҳаммад Аберкӯҳӣ дар давраи везират Ғиёсуддин Муҳаммад Рашидӣ (1327-1336) гирд оварда шуданд. Аз ҳама шавқовартар он мактубест, ки васияти Рашидуддин бо рӯйхати мулкҳо ва амвол дода мешавад. Услуби номаҳо якранг нест, шояд қисмате аз онро котибони вазир навишта бошанд. Дар бораи дурустии мукотиба шубҳаҳои беасос вуҷуд доштанд. Аз ҳама арзишмандтарин асари таърихии «Ҷомеъу-т-таварих» аст, ки онро Рашидуддин таълиф кардааст. Ёдоварии гузаштагони пурифтихори худ, Ғозонхонро бар он овард, ки воқеа таърихи муғулро ва Элхонон китобат карда шавад, то ояндагон бар он воқиф ёбанд. Ғозон вазири бофазилату огоҳи худ Рашидуддинро лоиқи ин кор дониста ӯро барои тартиби таърихии муғул вазифадор намуд. Рашидуддин ба таклифи Ғозонхон ба навиштани бузургтарин китоби таърихӣ «Ҷомиъу-т-таварих» машғӯл шуд ва оиди ин китоб чунин мегуяд: «Ва наводир аҳволу маъзамат воқеа ва ҳаводисе, ки дар замони зуҳури давлати муғул иттифоқ афтода ба мурури аём ва иштидод шуҳур ва аввои мунтамас ва мулдрас нагардид ва дар парда тавори маҳҷуб ва мастур намонд». Рашидуддин дар давраи ҳукумронии Ғозонхон ин китобро ба анҷом нарасондааст, аммо «Ҷомеъу-т-таварих» ба Улҷойту соли 1307 тақдим карда буд (7). Ин асар ҳамчун манбаъ дар бораи таърихи Эрон, Озарбойҷон, кишварҳои Осиёи Миёна, Муғулистон ва қисман дигар кишварҳо ва халқҳо, кайҳо аз ҷониби муҳаққиқон таъсис дода шудааст, то ба наздикӣ мо нашри илмӣ матни пурраи форсии "Ҷомеъу-т-таварих" надоштем, тарҷума ва тавзеҳот надорем ба матни пурра, на таҳқиқоти археографӣ ва таърихӣ-филологии умумие, ки ба кори Рашидуддин дар маҷмӯъ бахшида шудаанд.

Рашидуддин ҳамчун арбоби давлатӣ дар хидмати ҳамон Элхонҳо ҷудо кардан душвор аст. Чунин тақсимот сунъӣ хоҳад буд, зеро ҳам дар «Ҷомеъу-т-таварих» ва ҳам дар мукотибаи Рашидуддин ҳамон тамоюли сиёсӣ амалӣ карда мешавад, ки тамоми ислоҳоти Ғазанхонро фаро мегирад. Аз ин рӯ, дидгоҳҳои таърихии муаллифи "Ҷомеъу-т-таварих" -ро танҳо дар иртибот бо ғояҳои сиёсии ҳукмрони замон комилан равшан ва собит кардан мумкин аст.

Давраи асрҳои XIII-XIV, дар таърихи Эрон ва кишварҳои ҳамсоя (Месопотамия, Озарбойҷон, Арманистон), ки ба ҳайати давлати Ҳулагӯиён дохил буданд (1256-1353), то ба наздикӣ, сарфи назар аз як қатор корҳои муҳими академик. В.В. Бартольд ва дигар муаллифони пеш аз инқилоб, ҳанӯз ҳам тадқиқоти суст доштанд. Давлати Ҳулагӯиён мувофиқи таърифи амиқи И.В.

Сталин, «заминаи иқтисодии худро надошт ва иттиҳодияҳои муваққатӣ ва нозуки ҳарбӣ-маъмуриро намояндагӣ мекард» инҳо «конгломератҳои тасодуфӣ ва каме ба ҳам пайвастаи гурӯҳҳо буданд, ки вобаста ба муваффақият ё нокомии ин ё он ғалаба пароканда ва муттаҳид шуданд» [5].

Рашидуддин олими барҷаста ва ҳаматарафаи замони худ буд. Набудани тафриқаи шадиди ихтисосҳо ва тамоюли энсиклопедия падидаҳои маъмули фаъолияти илмӣ дар Шарқи Наздик ва Миёнаи асримиёнагӣ буданд. Ихтисоси асосии ӯ тиб буд, ки дар ин давра аз дигар илмҳои табиӣ комилан ҷудо набуд. Маълум аст, ки ӯ асари энсиклопедии «Китоб-ал-аҳя ва-л-асар»-ро тартиб додааст. Илмҳои табиӣ ва математика дар баробари кимиё ва ситорашиносӣ аз ҷониби аввалин Элхони муғул, ки нисбат ба илоҳиётшиносии мусалмонон ва қасидҳои форсу араб бепарво буданд, махсусан қадр мекарданд. Обрӯи табиб ва ботаникӣ донишмандтарин дар таҳкими нуфӯзи Рашидуддин саҳми калон гузошт. Аммо шӯҳрати воқеии Рашидуддинро асари бузурги таърихии «Ҷомеъу-т-таварих », ки ӯ ба зимма гирифтааст, овардааст. Ин шӯҳрат сазовори он аст. Ғайр аз нақшаи комилан аслии ин асар ва арзиши бениҳоят бузурги он ҳамчун сарчашмаи таърихӣ, он яке аз беҳтарин ёдгориҳои тамоми адабиёти насри форсии асрҳои миёна мебошад [6]. Он бо як хуб ва дар маҷмӯъ содда, вале маҷозӣ ва ифодаёфта навишта шудааст. Чунин нақшаи маҷмӯаи таърихӣ, ки монанди инҳо ҳеҷ гоҳ ба вуҷуд наомада буд, метавонад маҳз дар давраи XIII - ибтидои асри XIV пайдо шавад, вақте ки дар робита бо Салибҳо бунёди Империяи азими Муғулистон, афзоиши бузурги савдои корвон баҳри Миёназамин, Осиё (пайдоиш дар шаҳрҳои Осиёи Ғарбӣ, Закавказия ва Эрон аз савдогарон ва консулҳои Ҷенуэ ва Венетсия, инчунин намояндагиҳои католикӣ), муносибатҳои Элхонҳо бо салибдорон ва давлатҳои Ғарб, равобити Эрону Озарбойҷон ва Осиёи Миёна бо Чин, Муғулистон, Ҳиндустон, кишварҳои баҳри Миёназамин, қисман бо Русия, ашрофи феодалӣ ва амалдорони Эрон, Озарбойҷон, Арманистон забонҳои муғулӣ ва уйғуриро меомӯхтанд; дар дарбори Элхонҳо нафароне буданд, ки ба ҷуз форсӣ, арабӣ ва озарбойҷонӣ, инчунин забонҳои чинӣ, тибетӣ, ҳинду (санскрит), кашмир, ибрӣ, суриягӣ ва франкиро (фаронсавии қадим) медонистанд ва намояндагони ин халқҳо; дар шаҳрҳо, дар байни муҳити савдо мутахассисон бо ин забонҳо буданд. Осори адабии арабӣ ва форсӣ ба забонҳои уйғурӣ ва муғулӣ тарҷума карда шуданд. Ғайр аз ин, як омили дигарро низ ба назар гирифтан лозим аст: сулолаҳои туркҳо, аз асри XI ба пайдоиши асарҳои таърихӣ ташвиқ мекарданд, ки таърихи қабилаҳои туркиро дар асоси анъанаи худ ба назар мегирифтанд. Ҳамаи ин шароит имкон дод, ки пайдоиши меҳнат ба мисли «Ҷомеъу-т-таварих» пайдо шавад. Аммо ҳатто дар чунин шароит ба як олими бузург, ки ҷаҳонбинии фавқулодда васеъ лозим буд, лозим меомад, ки ҷуръат кунад на танҳо дар соҳаи таърихнигорӣ чунин нақшаи навовариро пешкаш кунад, балки онро амалӣ кунад.

АДАБИЁТ

1. Бартольд В.В История культурной жизни Туркестана. Сог.Т.11.часть 11.-М.: 1963-1977.
2. Рашид-ад-дин. Сборник летописей.// Том I, кн. 1. М.-Л.: 1952.
3. Петрушевский И. П. Землевладение и аграрные отношения в Иране XIII—XIV веков. М.-Л.: Издательство Академии наук СССР, 1960. – 494 с.
4. Рашид-ад-дин. Сборник летописет.Т.1 Т.1.2 Пер. с перс Хетачурова А.А.И.Смирнова – М.-Л.1952-т. 3 С перевод перс Арендса А.К.-М.Л. 1946.
5. Рашидуддин Фазлуллоҳ ва «Ҷомеъу-т-таворих» Доктор Парвин Туркмани Озар.
6. Рашидуддин Фазлуллоҳи Ҳамадонӣ. Ҷомеъу-т-таворих. Ба тасҳеҳ ватахияи Муҳаммад Равшан, Муставфии Мусавӣ. - Техрон. 1373.
7. Фалина А. И. Рашид ад-Дин и его переписка. Дата обращения 7 августа 2008.

РАШИДУДДИН ФАЗЛУЛЛОҲИ ҲАМАДОНӢ ПИЗИШК, МУАРРИХ ВА ХОДИМИ ДАВЛАТИИ ЭЛХОНОНИ ЭРОН

Рашидуддин Фазлуллоҳ ибни Абулхайр Алии Ҳамадонӣ муаррих, сиёсатмадор, табиб ва донишманди-энсиклопедисти тоҷик дар асрҳои XIII-XIV аст. Рашидуддин соли 1247 дар шаҳри Ҳамадони Эрон таваллуд ёфт. Ҷадди бузург ва падарони ӯ ба табобат машғул буданд, падари бузургаш Муваффақуддавла ҳамроҳи ҷамъе аз пизишкон ва донишмандон назди ҳуккоми исмоъилии кӯҳистон, дар қалъаи Аламут зиндагӣ мекарданд. Ҳамзамон бо фатҳи қалъаи Аламут (1255-1257) Мувафақуддавла ҳам ҳамроҳи дигар донишмандон ба хидмати Ҳалокухони муғул даромад. Ва аз он ҳангом бо донишу заковати хонадонаш шӯҳрат ёфтанд. Бад-ин тартиб бузургони ин хонадон дар тамоми давраи Элхонони муғул (1256-1349) ва дар қисмате аз он давра соҳиби қудрат ва тасарруфи том дар умур будаанд. Бидуни шак фаъолиятҳои сиёсии ин вазири мудаббир ва донишманд аз ин хонадони бо фазлу дониш таълим гирифта, то ба дараҷаи вазирии салтанати

элхонӣ расида дар умури давлат саҳми босазо гузоштааст. Шӯҳрати воқеии Рашидуддинро асари бузурги таърихии «Ҷомеъу-т-таварих », ки ӯ ба зимма гирифтааст, овардааст.

Калид вожаҳо: Рашиддудин, Элхонон, мугул, «Ҷомеъу- т- таворих», Ғозонхон, тиб, Эрон.

РАШИДУДДИН ФАЗЛУЛЛА ХАМАДАНИ – ВРАЧ, ИСТОРИК И ПРАВИТЕЛЬСТВЕННЫЙ ЧИНОВНИК В ИРАНЕ

Рашидуддин Фазлуллах ибн Абулхаир Али Хамадони - таджикский историк, политик, врач и энциклопедист XIII-XIV веков. Рашидуддин родился в 1247 году в городе Хамадан в Иране. Великий Джадд и его отцы занимались медициной, а его прадед Муваффакуддаула жил в крепости Аламут с группой врачей и ученых под властью исмаилитов в горах. Одновременно с завоеванием крепости Аламут (1255–1257) Мувафакуддавла вместе с другими учеными поступил на службу к монгольскому Халокухону. С тех пор он прославился знаниями и мудростью своей семьи. Таким образом, великие люди этой семьи находились у власти в течение всего периода монгольских Эльханов (1256-1349 гг.), И в какой-то период они обладали полной властью и контролем. Несомненно, политическая деятельность этого главного редактора и ученого, получившего образование в этой знатной семье и дослужившегося до ранга министра Эльханства, внесла значительный вклад в дела государства. Настоящая известность Рашидуддина пришла из его великого исторического труда «Джамеу-т-Таварик», за который он взялся.

Ключевые слова: Рашидуддин, Эльханон, Монгол, Джомеут-таворих, Газанхан, медицина, Иран.

RASHIDUDDIN FAZLULLAH HAMADANI IS A PHYSICIAN, HISTORIAN AND GOVERNMENT OFFICIAL IN IRAN

Rashiduddin Fazlullah ibn Abulkhair Ali Hamadoni is a Tajik historian, politician, doctor and encyclopedist of the 13th-14th centuries. Rashiduddin was born in 1247 in the city of Hamadan in Iran. The great Judd and his fathers practiced medicine, and his great-grandfather Muwaffakuddaula lived in the Alamut fortress with a group of doctors and scientists under the rule of the Ismailis in the mountains. Simultaneously with the conquest of the Alamut fortress (1255-1257), Muwafakuddawla, along with other scientists, entered the service of the Mongolian Khalokukhon. Since then, he has become famous for the knowledge and wisdom of his family. Thus, the great people of this family were in power during the entire period of the Mongol Elkhan (1256-1349), and at some period they had complete power and control. Undoubtedly, the political activities of this editor-in-chief and scientist, who was educated in this noble family and rose to the rank of Minister of Elkhanism, made a significant contribution to the affairs of the state. Rashiduddin's real fame came from his great historical work "Jameu-t-Tavarik", which he undertook.

Keywords: Rashiduddin, Elkhanon, Mongol, Jomeut-tavorikh, Gazankhan, medicine, Iran.

Сведения об авторе: ***Раджабова Шоира*** **–** магистр второго курса исторического факультета Таджикского национального университета. **shoira-5@mail.ru.** Tel: **988 19 07 92.**

Information about the author: ***Rajabova Shoira*** – second-year Master of History at the Faculty of History of the Tajik National University. shoira-5@mail.ru. Tel: **988 19 07 92.**

ИШТИРОКИ КУРДҲО ДАР ҚАЗИЯИ СУРИЯ

Шарипов А. М.
Донишгоҳи Миллии Тоҷикистон

Курдҳо як қабилаи ҳиндуаврупоие мебошанд, ки ватани таърихии онҳо минтақаҳои кӯҳии шимоли Ироқ, қисми ғарби Эрон, қисми шимоли Сурия ва ҷанубу шарқи Туркияи кунунӣ ба ҳисоб меравад. Ин кишвари дар дилу орзуҳои курдон ҷо гирифта дар маҷмӯъ бо номи Курдистон машҳур аст. Таърихи курдҳо ба қадри кофӣ маълум нест, аммо ба назар чунин мерасад, ки гузаштагони онҳо дар тӯли ҳазорсолаҳо дар як минтақаи баландкӯҳои Эрони имруза зиндагони мекарданд. Дар сабтҳои империяҳои ибтидоии Байнаннаҳрайн ишорахо ба қабилаҳои кӯҳӣ бо номҳои ба “курд” пайваста оварда шудаанд. Пайдоиши номи Курдонро ба замони қабилаҳое, ки дини исломро дар асри VII милодӣ кабул карданд гузоштан мумкин аст. Аксари курдҳо мусулмонони суннӣ ҳастанд. Бо вуҷуди ишғоли мақоми деринаи худ дар як минтақаи мушаххаси ҷаҳон, курдҳо ҳеҷ гоҳ ба мақоми давлатдори давлати миллӣ даст наёфтаанд. Обрӯи эътибори онҳо барои қобилияти ҳарбӣ доштанашон онҳоро ҳамчун зархаридон дар бисёр артишҳо талаб мекунанд [1, с.35].

Натиҷаҳои пурсишҳои демографи СММ дар соли 2013 нишон медиҳанд, ки шумораи курдҳо дар Ховари Миёна беш аз 40 миллион нафарро ташкил медиҳанд. Ҳамзамон тибқи маълумоти СММ шумораи курдон ҳар даҳсолаи охир зиёд шуда истодааст. Ҳамин тариқ бояд қайд кард, ки бидуни ҳалли масоили курдҳо, хавфи шиддат гирифтани низоъ ва нооромиҳо дар Ховари Миёна руз аз руз меафзояд.

Рузе дар яке аз наворҳои интернетӣ дидам чӣ тавр ҳатто духтарони ҷавони курдӣ, ки солашон шояд аз 18 то 25 буд бар зидди ДИИШ муборизо мебурданд ва

ҳатто ҳангоми ҳимояи манзили ҳуд бар мукобилли терористон маҳорати хуби тирпарони ҳам нишондоданд.

Дар ибтидои асри 19 буҳрони амиқ ва таназзули империяи Усмони бо шуришҳои фаъоли курдон алайҳи султонҳои Туркия рост меояд. Чунин шуришҳо дар Эрони шоҳи низ баргузор мегардиданд. Дар нимаи аввали асри 19 мавқеъи асосии ҳараки озодихоҳии курдҳо ин минтақаҳои таърихии Баҳденан, Саран ва Ҳакири дар шимоли Эрони имруза буданд. Дар солҳои 1854-1855 қариб тамоми Курдистони Шимоли ва Ғарби бо исёни Эзданшир забт карда шуда буд.Дар давоми ин шуришҳо курдҳо талафоти зиёд дида, аммо ба ҳеч комёби ноил нагаштанд. Султон Салоҳиддин Аюбӣ, ки ба олами Ғарб бо корнамоиҳои ҳуд машҳур аст, эътибори ҳарбии курдҳоро нишон медиҳад. Баъд аз ба итмом расидани чанги якуми ҷаҳон, дар конфронси Лазан империяи Ӯсмонӣ бархам хӯрда дар натича курдҳо мехостанд, ки дар як қисми Туркия, Сурия, Ироқ ва Эрон кишвари соҳибистиқлоли ҳудро ташкил намоянд, аммо ин хушбахтӣ ба онҳо муясар нагашт. Тамоми кишварҳои абарқудрати он вақта ба курдҳо соҳиб шудани давлати ҳудро ваъда дода буданд. Курдҳо гӯрӯҳ гӯрӯҳ тақсим шуда дар Сурия як қисми Ирок, Эрон ва Туркия умр ба сар мебаранд. Курдҳо то ҳол кишвари соҳибистиқлоли ҳудро соҳиб нестанд, танҳо соли 2005 дар як қисми Ироқ бо кумаки Амрико давлати ҳудмухтори ҳудро ташкил доданд, ки пойтахташ шаҳри Эрбил мебошад. Дар охири Ҷанги Дуюми Ҷаҳон, барои ба даст овардани истиқлолияти Курдистон ИМА ва Иттиҳоди Шӯравӣ барои ба даст овардани нуфуз дар байни кишварҳои Араб Шарқи Миёнаро ҳамчун ба як майдони ҷанг табдил доданд. Моҳи декабри соли 1945 таҳти сарпарастии Иттиҳоди Шӯравӣ дар Маҳобод Ҳизби Демократии Курдистон таъсис дода шуд [6, с.8-9].

Қозӣ Муҳаммад раиси кумитаи эронӣ Ҳизби Демократии Курдистон ва Мустафо Барзонӣ раиси кумитаи ироқӣ Ҳизби Демократии Курдистон таъйин шуданд. Баъд аз ин Барзонӣ сарфармондеҳи нерӯҳои кувоҳои курдон таъйин шуд. Ҳадафи онҳо ташкил кардани Ҷумҳурии Муттаҳидаи Курдистон буд. Вазъият дар Курдистон, Эрон ва Ироқ дар робита ба ҷанге, ки дар давоми солҳо байни ҳуд ин давлатҳо мебурданд ва он ҷанге, ки бисёр мушкилоти навро дар масоили ҳуқуқӣ-миллии мардуми курдҳо ба вуҷуд овард мушкил гардида буд. Аз ин ҷо муайян мешавад, ки дар рафти ҷангҳо роҳбарҳои Эрон ва Ироқ масъалаи курдҳоро низ, дар кишварҳои ҳуд ҳал намуданд. Вазъият дар ҳар яке аз чор қисмати Курдистон гуногун аст. Дар Эрон барномаҳои радиой ва телевизионии маҳалли бо забони курди пахш мегарданд, имконияти чопи адабиётҳо бо забони курди мавҷуд аст, вале курдҳо ҳуқуқи дар парлумон намояндаги доштанро надоранд, гарчанде, ки ин имкониятро арманиҳо ва яҳудиёни Эрон доранд.

Амалиётҳои ҷангӣ дар ҳудуде бурда мешуд, ки он ҷо курдҳо зиста дар натиҷаи он қурбониёни зиёд маҳз ба онҳо рост меомад. Собит намудани ин далел метавонад бомбаборон намудани дар моҳи марти соли 1988 аз ҷониби ҳавопаймоҳои неруҳои ҳавоии Ироқ ва истифодаи яроқҳои химиявие, ки бар алайҳи нуқтаҳои аҳолинишини Эрон, ки аҳолии ин минтақа бисёрат аз курдҳо иборат буданд амали мешуд. Дар натиҷаи ин танҳо дар шаҳри Халабз 5 ҳазор нафар фавтида, 4 ҳазор нафари дигар ҷароҳат бардоштанд. Пас аз бастани шартнома дар соли 1988 бо Эрон, Ироқ соли 1990 ба Кувайт ҳуҷум кард. Дар соли 1991 дар рафти амалиёти “тазоҳурот дар биёбон”, Ироқ аз ҷониби неруҳои милатҳои зиёд маглуб шуда ва артиши ҳудро бар зиди курдҳо равона сохт ва дар ҳамон вақт назоратро аз болои Курдистони Ироқ барқарор кард [14, с.10].

Августи соли 1946 Барзонӣ ғоибона раиси Ҳизби Демократии Курдистон интихоб шуд ва аз он вақт ин ҷониб идоракунии самараноки ҳизбро ба ӯҳда гирифт. Дар моҳи декабри соли 1946 шоҳи Эрон Паҳлавӣ барои несту нобуд кардани курдони муқимии Эрон шумораи зиёде аз нерӯҳоро фиристод ва бисёр аъзоҳои калидии Ҳизби Демократии Курдистонро кӯшт ва асир гирифт. Муҳаммадро дастгир ва ба дор овехт. Дар ҳоле ки Муҳаммад Барзанӣ аз тарафи Иттиҳоди Шӯравӣ муҳофизат карда мешуд, ба Иттиҳоди Шӯравӣ рафт. Дар моҳи ноябри соли 1979 сиезди нуҳуми ҳизб барпо шуд. Вазифаи аввалиндараҷаи муборизa бурдани аскари Курдистон дар сиезд ба таври зайл коркард шуд:

1. Идома додани ҷангҳои партизанӣ.
2. Муборизa бар зидди кучидани курдҳо ва арабикунонии ҳудуди курд.
3. Таъсиси фронти васеъи миллӣ дар Ироқ.
4. Таъсиси шуроҳои курдҳо.

Дар маҷмуъ ҳизб самти сиёсати демократиро пеш гирифта, вай инчунин меҳисобид, ки ҳалли масъалаи курд бо демократикунонии ҳаёти ҷамъиятӣ-сиёсии Ироқ алоқаманд аст. Аз солҳои 1978 сар карда инчониб Ҳизби Коргари Курдистон дар Туркия муқобили ҳукумати Туркия барои ба даст овардани минтақаи худмухтори муборизa мебарад. Ин ҳизб бо роҳбари Абдулло Оҷалан ташкил шуда буд. То ин ҷониб ин ҳизб ҳатто якчанд гӯрӯҳи ихтиерии ҳарбӣ бо номи Озодии Курдистон низ, ки дар микёси Туркия муборизa мебурданд ташкил карда буд. Аз оғози таъсис ин гӯрӯҳ аз ҷониби Сурия дастгирӣ карда мешуд. Имрузҳо ин гӯрӯҳ дар ҳудуди Туркия ва Иттиҳоди Аврупо ҳамчун гӯрӯҳи террористи дониста мешавад [11, с.43-44].

Аз солҳои 80-90-ум ин ҷониб дар Аврупо ташкилотҳои зиёди курдҳо амал мекунанд, ки қисмати зиёди ҷомеа ва иттифоқчиёни курдҳои маҳаллиро муттаҳид менамояд. Ба мисли Федератсияи иттифоқи коргарони курдҳо дар Олмони, Иттифоқи демократии Курдистон, Хонаи мардуми курд, Ҷомеаи фарҳангии курд ва якдили дар Шветсия, Ҷамъияти коргарони демократони Курдистон дар Норвегия, Иттифоқи коргарони курдҳо дар Шветсия, Иттифоқи донишҷуён дар Британия ва дигар ташкилотҳо фаъолият мекунанд.

Яке аз ташкилотҳои бонуфузи курдон ин Федератсияи иттифоқи коргарони курд дар Олмон ба шумор меравад. Дар моҳи январи соли 1979 дар Франкфурт дар натиҷаи муттаҳид гардидани коргарон таъсис дода шудааст. Ин ташкилот дар шаҳрҳои гуногуни Олмон ҷамъият ё кумитаҳои курдҳоро дорад.

Аз солҳои 1998 Сурия баъд аз фишори бисёр аз чониби Туркия кумакро ба ин гӯрӯҳ катъ намуда Абдулло Оҷаланро ай марзаш берун кард. Соли 1998 Абдулло Оҷаланро ҳукумати Туркия дастгир карда ба у ҳукми катл доданд, ки баъдан ба зиндони якумра иваз карда шуд. Соли 2013 президенти Туркия ҷаноби Эрдоган оиди музокирот дар бораи ҳалли қазияи курдон бо Оҷаланро шарҳ дод, ки дар ҷараёни музокирот байни Эрдоган ва Оҷалан созишномае ба имзо расидааст, ки Ҳизби Коргари Курдистон фаъолияташро дар Туркия қатъ карда ба Ироқ хоҳанд баргашт. Туркия бояд аз ҷониби худ дар Конституцсия тағиротҳо ворид карда ба курдон озоди медода якҷанд пешвоёни сиёсии курдонро озод мекунад. Мутобиқи тағйрот дар Конституцсия курдҳо ва дигар миллатҳо дар Туркия озод фаъолият хоҳанд кард. Имрузҳо курдони тамоми ҷаҳон барои озоди Абдулло Оҷалан кушишҳои зиёде ба ҳаҷ дода гирди ҳамоиҳои зиёде ташкил мекунанд. Аммо ҳамаи ин бе натиҷа анҷомида истодааст, чунки дар ин ҷодда манфиатҳои миллии Туркия поймол мешаванд. Дигаре аз пешвоёни курдҳо ин сардори Ҳизби Демократӣ Курдистон Масъуд Барзони мебошад, ки аз соли 1947 дар марзи Ироқ ин ҳизбро сардори мекунад. Аз соли 2005 то солҳои 2017 Масъуд Барзони вазифаи президенти давлати автономии Курдистонро ба уҳдаи худ дошт. Аз соли 2019 ин ҷониб президенти Курдистон Нечирван Идрис Барзони мебошад. Нечирван Идрис Барзони барои давлати соҳибистиқлоли Курдистонро ташкил кардан кушишҳои зиёде ба пеш оварда истодааст. Имӯзҳо мушкилии ассосии курдон ин дар надоштани давлат мебошад. Имрӯзхо дар тамоми ҷаҳон зиёда аз 40 миллион курдҳо зиндагӣ мекунанд.[10,с.8].

Дар асри ХХ дар ИҶШС се маркази калонтарини курдшиносӣ ва омӯзиши миллати курд мавҷуд буд. Аввалин Институти Академияи илмҳои ИҶШС дар байни олимоне, ки таърихи миллати курдро омӯхтаанд, машҳуртарин О.И. Жигалина, М.А. Гасратян ва асари ӯ ҳаракати курдҳо дар замони нав ва муосир, М.С. Лазарев ва асарҳои ӯ: "Курдҳо ва Курдистон - омили ташаккули мушкилот", "Русия ва Курдистон", "Курдистон дар ҷанбаи геополитикӣ"), Институти шарқшиносии Академияи илмҳои ИҶШС Арманистон ва Институти Шарқшиносӣ, филиали Ленинград.

Дар соли 1975 шуришҳо ором гардиданд, гарчанд ҳаракатҳои партизани дар кӯҳҳо идома меёфт. Мустафо Барзони маҷбур гардид, ки Курдистонро тарк намояд. Аллакай чандин маротиба дар таърихи бисёр асраи фоҷиавии худ курдҳо, қурбони қувваҳои рафъонопазир ҳам дар сатҳи минтақави ва ҳам дар сатҳи ҷаҳони гардиданд. Дар аҳдномаҳои миёни Бағдод ва Теҳрон дар ивази баъзе аз имтиёзҳо, ки аз ҷониби Ироқ дар минтақаҳои баҳсталаб карда шуд, алоқаи аз ҳудуд мегузаштаро, дар он таъмини артиши саркаши Барзони ва минтақаҳои озодгаштаи Курдистони ҷанубиро баст толибони курд дар як вазъияти қариб беилоҷ монданд. Оштии Брежниви, ки авҷи у ба нимаи солҳои 70 рост меомад, якбора имконияти Иттиҳоди Шуравиро дар расонидани кумаки воқеи ба курдҳо кам намуд. Дар ин вазъият кушиши Мустафо Барзони барои ҷалб кардани ИМА

ва Ироқ ба суи худ бемувафаққият анҷом ёфт. Шикасти шуришгарони курд дар Ироқ манфи набуда, нисби буд ва инчунон муваққати буд. Ғайр аз ин таъсири у дар вазъияти байналхалқи нагузашта буд, он ба ҷунбиши назаррас дар худи Ироқ оварда расонид. Бағдод маҷбур гардид, ки имтиёзҳои муҳими сиёси ба ҳаракати миллии курдҳо пешкаш намояд [9, с.47].

Дар қисми зиёди Курдистони Ироқ ба истиснои ноҳияи Киркук,ки дорои нафт аст Вилояти Мухтори Курд бо ҳукумати маҳалли, ки дар сарқонун сабт мегардад, таъсис дода шуд. Ва гарчанд системаи диктатории баасисти тамоми кушишҳоро ба харҷ бурд, то ин ки мухториятро аз байн барад, вале мавҷудияти ҳуқуқии у зиёда аз 20 барои ҳалли марҳиллавии қазияи курд, ки аҳамияти ҳуқуқи байналхалқиро дорост, далел гардида метавонад.

Аз охири солҳои 1970, дар рушди ҳалли масъалаи курдҳо марҳилаи нав шуруъ гардид. Пеш аз ҳама тағйироти назаррас дар кишварҳои истиқомати курдҳо ба амал омад. Дар Ироқ соли 1979, Саддам Ҳусейн президент гардид ва ҳамаи қудратҳоро дар дасти худ мутамарказ намуд. Махсусан тарзи идоранамоии диктатории дар сиёсати хориҷи, ки хеле бо хусусиятҳои тундрави, таҷовускори ва беори таҷассум меёфт, дида мешуд. Ҷанги хунини шаштсолаи бемуваффақият анҷом ёфтаи Ироқ бо Қувайт, далели суханони дар боло буда мебошад. Дар Эрон, ки инқилоби исломи дар солҳои 1978-1979 сарзада буд, натавонист ба ҳалли мусбии масъалаи курдҳо таъсири мусби гузорад. Дар Туркия, нооромиҳои дохили ва афзоиши бесобиқаи терроризм дар соли 1980 ба табаддулоти навбатии ҳарби боис гардид. Дар ҳамин ҳолат дар минтақаҳои курд дар шарқи кишвар низоъҳои шадиди қавми сар мезаданд. Ва танҳо дар Сурия ҳеҷ тағйиротҳои намоён ба назар намерасид, вале дар раванди ҳалли масъалаи курдҳо низ мусоидат наменамуд [2, с.165].

Курдҳои Сурия фаъолона кушиш ба харҷ медиҳанд, ки талабот барои додани шаҳрвандӣ, баромадани адабиётҳо бо забони курди, манъи истифодаи забони курдӣ ва эътирофи курдҳо ҳамчун аввалин ақаллияти миллӣ бошанд.

Вазъ бо сар задани ҷанги шаҳрвандӣ дар соли 2011 тағйир меёбад. Дар ибтидо танҳо чанд ҳизбҳои, ки курдон дар Сурия ки бештар ғайриқонунӣ амал мекунанд ё нимқонунӣ амал мекарданд бар муборизa алайҳи ДИИШ курдҳои Сурия саҳм гузоштанд.Саҳми бузург дар муборизa бо ДИИШ. Пурмазмун дар инҷода метавон қайд кард, ки озод кардани шаҳри Айн ал-Араб ба манфиати курдон буд. Кобонӣ дигар шаҳре буд, ки асосан дар он курдҳо зиндагӣ мекарданд. Инчунин отрядҳои Пешмерга онҳо дар канори курдҳои Сурия меҷангиданд. Маҳорати хуби ҷанги ҳам нишон медоданд. Пас аз ба даст овардани ин шаҳр онҳоро мебоист ин шаҳрро дубора мудофиа кард. Мудофиаи шаҳр аз 16 сентябри соли 2014 то 26 январи соли 2015 133 руз идома кард. Дар соли 2017 низомиёни курд муборизаро барои озод кардани Шимоли Сурия аз ҷангҷӯёни ДИ идома доданд. Ин муборизa нишон медиҳад, ки нақши курдҳои Сурия дар муноқишаи сиёсии Сурия афзудааст.Курдҳо яке аз нерӯҳои асосӣ мебошанд, ки фаъолона муқобили ДИИШ муборизa бурда як бозингари муҳими сиёсӣ, ки қувваҳои асосии минтақа худро меҳисобиданд. Аммо, сарфи назар аз нақши назарраси курдҳо дар шикасти нерӯҳои Давлати Исломӣ ҳукумати Сурия ҳанӯз ҳам эътироф кардани Мухторияти Курдистон рад мекунад. Дар тӯли даҳсолаҳои охир шумораи аҳолии курдҳо дар Сурия 5 маротиба афзуда. 1-1,5 миллион нафарро ташкил медиҳад 9% аҳолӣ, ки аз он ҷумла то ҳол аз ҷониби ҳукумат шаҳрвандони хориҷӣ ҳисобида мешаванд ва баъзеи онҳо маҳдуд ҳастанд аз баъзе ҳуқуқҳо. Хусусияти курдҳои Сурия дар он аст, ки онҳо амалан дар саросари кишвар, аз ҷумла Димишқ ва Ҳалаб маскан гирифтанд, илова бар ин, режими Баасӣ кӯшиш кард, ки онҳоро аз курдҳои кишварҳои ҳамсоя бо буферии арабӣ ҷудо кунад [4, с.184-185].

Курдҳои Сурия, ки ба ҷангҷӯёни ДИ фаъолона муқовимат нишон медиҳанд, талош доранд минтақаҳои мухтор ташкил кунанд, дар ҳоле ки курдҳои Эрон дар пайи сохтани як давлати якҷоя бо курдони дигар кишвар ҳастанд. Онҳо ҳатто муколамаи самаранокро бо раҳбари кишвар Ҳасан Рауҳонӣ гузаронданд.

Соли 2013 ки Давлати бо ном Исломиӣ тақрибан, ки тамоми Сурия ва Ироқро забт карда буд. Ягон гӯрӯҳ ва ё қуввае набуд, ки онҳоро шикаст диҳад. Аммо дар ин ҷодда курдҳо муборизаи худро бар зидди бо ном Давлати Исломӣ сар карданд. Амрикоиҳо ногаҳон ёрдами худро ба ДИИШ катъ карда ба курдҳо дасти ёри дароз карданд. Шояд хонанда аз ин ба фикр ояд, ки барои чӣ Амрико ногаҳон ин гуна корро анҷом дод. Дар он мавкеъи, ки Курдҳо мехостанд давлати худро ташкил кунанд захираи нафт хело ҳам зиёд буд. Қаъри замини онҷо инчунин

аз конҳои мис, оҳан ва уран низ бой буд. Роҳҳои фаровони теппа ва дарраҳои табии Курдистон бо худ имкониятҳои бойро барои пеш бурдани кори самараноки хоҷагии ҷангал ва хоҷагии қишлоқро низ дорад. Баъд аз он ки Руссия дар Сурия пойгохи ҳарбии худро ташкил кард ҳукумати Сурия бар болои терористон рӯз аз рӯз ғалаба мекард. Дар инҷо саволе ба миён омад дар байни Курдҳо, ки пас аз ба итмом расидани ҷанг бо онҳо чӣ ҳолате хоҳад рух дод оё Ироқ ба онхо озодӣ медиҳад ё онҳо бо ҳукумати Ироқ даст ба гиребон мешаванд? Бархе аз олимон бар он ақидаанд, ки Башар Ассад баъди итмом ёфтани ҷанг ба курдҳо як қисм замин дода ба онҳо худмухторӣ доданиаст, аммо ин танҳо ақида мебошад ин масъаларо бояд ҷиддитар ба назар гирифт. Имрузҳо курдон танҳо дар як кисми шимоли Ироқ соҳиби бо ном давлати автономи Курдистон ки пойтахташ шаҳри Эрбил мебошад соҳиб ҳастанд. Дар Курдистони имруза зиёда аз 5 миллион курдҳо умр ба сар мебаранд. Барои соҳиб шудани як порча замин ба курдҳо танҳо як роҳбари оқилу доно лозим аст халос. Онҳо чунин роҳбар ҳам доштанд ва доранд, аммо дар инҷо манфиатҳои милли дигар кишварон курдҳоро намегузоранд, ки соҳиби як порча замин ва кишвари дер боз орзу мекардаи худро соҳиб шаванд [5, с.4-5].

Дар ин ҷода низ вазъияти курдони Туркия низ чандон хуб нест. Гарчанде, ки дар боло қайд кардем курдони Туркия имруз бо президенти Туркия чандин гуфту шунид гузаронида созишномаҳо ба имзо расонида бошанд ҳам, аммо ҳамаи ин танҳо да созишнома ҳасту халос. Туркия на танҳо як давлати абарқудрат дар Ховари Миёна, балки маркази геополитикии Авруосиё мебошад, ки нақши муҳими стратеги дорад. Илова бар ин, Туркия боз ба НАТО, ҷаҳони ислом ва ҷаҳони ҳамзабонони худ таъсири назарас дорад. Ҷанги Озарбойҷон бо Арманистон дар соли 2020 шабоҳат аз он медиҳад,ки чи тавр Туркия мехоҳад нуфузу эътибори пештараашро баргардонад. Гузашта ба ин имрузҳо тамоми сиёсатмадорон, сардорон ва ҳизбҳои бузурги сиёси дар Туркия эҳёи дубора ба даст овардани қуваи давраи Империяи Усмониро мехоҳанд. Модоме, ки онҳо чунин накша доранд онҳо ҳеҷгоҳ як порча замини худро ба курдони муқимми Туркия нахоҳанд дод. Ҳамчун минатқае, ки Империяи Усмони дар он зиёда аз 600 сол ҳукмрони кардааст Туркия диқати махсусро ба ин минтаҚа зоҳир менамояд [15, с.38].

Туркия дар ховари Миёна сармояҳои назарраси сиёсӣ, иқтисодӣ, фарҳангӣ ва дипломатӣ гузошт, ки ҳадафи он бозингари бартаридошта дар умури минтаҚа шудан аст. Қудратҳои дигари хориҷӣ омодаанд, ки ҚазияяиКурдҳоро дар Туркия ба манфиатҳои худ истифода баранд. Аз ин лиҳоз Амрико, Аврупо ва Руссия низ ба масъалаи курдҳо аҳамияти махсус зоҳир карда ҳамҷун як созишнома дар муносибатҳояшон бо Туркия аҳамияти ҷидди медиҳанд.

Аз замони хотимаи ҷанги сард Амрико дар Ховари Миёна нақши ҳукмронро мебозад. Дар ин ҷо метавон гуфт, ки танҳо Руссия рақиби бузурги он ба ҳисоб меравад. Ҳамин тариқ маҳдуд кардани доираи нуфузи Руссия дар Ховари Миёна яке аз ҳадафҳои муҳими стратеги ҳукумати Амрико дар давраи баъд аз ҷанги сард мебошад. Дар ин минтаҚа танҳо Сурия шарики ягонаи Руссия боқи мондаасту халос. Имрузҳо ҳеҷ як олим ё шахсияте гуфта наметавонад, ки дар 10 солаи охир дар ин минтаҚа чи дигар гуниҳо дида хоҳад шуд. Танҳо мебоис қайд кард, ки курдҳо дар ояндаи наздик соҳиби давлати озоди худ нахоҳанд шуд ва ин орзу дар дили онҳо мемонад. Курдҳо ҳеҷгоҳ муборизаи худро бас нахоҳанд кард ва то соҳиби як порча давлати худ шудан муборизаи хоҳанд бурд.

Ҳангоме, ки мо суханро дар бораи муносибатҳои курдон бо амрикоиҳо мегуем дар инҷода бояд дуруст қайд кард, ки амрикоиҳо курдонро дар Ироқ ва дар ин минтаҚа имрузҳо бар алайҳи манфиатҳои худ истифода мебаранд. Албатта, ки ин муносибатҳо дар умум баробар нестанд чунки курдҳо ба амрикоиҳо лозимтаранд назар ба оне, ки амрикоиҳо ба курдҳо. Дар Сурия низ амрикоиҳо курдонро ба манфиати худ истифода карда истодаанд. Дар Сирия мавҷудияти мушкилии курдҳо ва инчунин ҳуқуқи худмуайянкунии курдҳоро низ рад менамоянд. Вале Димишқ дар ҳалли мушкилиҳои худ дар муносибат бо ҳамсоягонаш Туркия ва Ироқ курдҳоро моҳирона истифода менамояд.

Руссия дар инҷода низ дар ин минтаҚа манфиатҳои худро ҳифз хоҳад кард. Дар бораи ин таърихи навини курдҳо аз Мустафо Барзанӣ то таърихи Абдулло Оҷалон шаҳодат медиҳат. Таҷрибаи мутаҚобилаи Русия ба курдҳо нишон медиҳад, ки Русия маҳз Курдистонро барои ҳалли мушкилии худ дар равобити мутаҚобила бо кишварҳои зисти курдҳо истифода менамояд. Курдҳо мунтазам ҳамчун тангаи ивазшаванда бо муносибати мушкили Русия бо кишварҳои минтаҚа мегардад дар

ин ҳангом курдҳо доимо мағлуб гардида, қурбониёни равобити байнидавлатии Русия бо Туркия, Ироқ, Эрон ва Сурия мешаванд. Равобит бо ин кишварҳо ба Русия назар ба тақдири мардуми курд авлавиятноктар аст. Бояд қайд кард, ки нокифоягии ҷаҳонбинии баъзе ташкилотҳои курдҳо ва пешвоёни онҳо дар равобити мутақобила бо қишварҳои дигар нофаҳмоиҳо мушоҳида мегардад.

Аз ин лиҳоз моҳи декабри соли 2007 Руссия аз ҷодаи аввалин кишварҳое буд ки, консули генералии худро дар шаҳри Эрбил кушод. Рушди муносибатҳои тиҷоратию иқтисоди байни Руссия ва Курдистони Ироқ аз оғози соли 2008 сар карда инҷониб тараҳи карда истодааст. Дар инҷода бояд қайд кард, ки яке аз ширкатҳой бонуфузи Руссия “Газпром нефть” дар Курдистони Ироқ имрузҳо дар ҷодай коркарди нафт дар сатҳи аввал меистад. Имрузҳо Руссия хоҳиши мустаҳкамтар кардани муносибатҳои худро бо роҳбарони Курдистон дорад аммо дар ин миён муносибатҳои Туркия бо Руссия дигаргун хоҳад шуд. Бо мурури замон шояд пас аз ба итмом расидани ҷанги шаҳрванди дар Сурия ин масъала шояд ҳалли худро ёбад. Имрӯз, Федератсияи Русия масъалаи курдҳоро дар минтақаи Ховари Миёна яке аз масъалаҳои мубрам меҳисобад ва ҳалли онро тибқи санадҳои байналмилалӣ ва қарорҳои СММ дар бораи ҳуқуқи худмуайянкунии халқҳо мешуморад. Ҳамзамон Русия чунин мешуморад, ки риояи принсипи ҳифзи якпорчагии давлатҳои мавҷуда зарур аст. Маҳз бо ин шартҳо, вай ҳуқуқи курдҳои Ироқро барои мухторият дастгирӣ мекунад. Моҳи марти соли 2014 истеҳсоли нафт дар Ғарби Ироқ оғоз ёфт. Курна-2, ки яке аз калонтарин дар ҷаҳон аст, бо иштироки ширкати "Лукойл" -и Русия коркарди нафтро пеша гирифта истодааст. Пайдо шудани Курдистони Бузург ҳамчун як бозингари мустақили бозори карбогидридҳо, ки тавассути Туркия ба Аврупо равон карда мешавад, метавонад нархи карбогидридҳоро коҳиш диҳад, ки ин ба манфиати Русия нест [7, с.25-26].

Беҳтарин мавқеъ барои Маскав аз он иборат аст, ки муносибатҳои бетарафро бо ҳукумати Бағдод ва Эрбил нигоҳ дошта, ба нерӯҳои минтақавӣ имкон диҳанд, ки тақдири масъалаи курдҳоро мустақилона муайян кунанд.

Дар мавриди дар манфиати дигар кишварҳо қарор гирифтани курдон Русия бояд мавқеъеро бар ассоси дарозмуддати худ ташаккул диҳад, ки манфиатҳои худро ҳифз кунад вале бидуни дахолат ба соҳибихтиёрии миллии ин давлатҳо.

Аҳамияти байналмилалии масъалаи курдҳо, ҷалби на танҳо кишварҳои минтақа, балки қудратҳои ҷаҳонӣ дар ҳалли он наметавонад Русияро ҳамчун як ҳамсояи геополитикӣ тарк кунад, ки мушкилоти ҳалнашудаи курдҳо дар шароити муайян метавонад сарчашмаи муноқишаи байналмилалие, ки ба амнияти Русия ва манфиатҳои он таҳдид мекунад, ва инчунин ҳамчун узви Шӯрои Амнияти СММ, нисбат ба рӯйдодҳои дар Курдистон рухдода бетараф набошанд. Бояд қайд кард, ки рӯйдодҳои берун аз минтақаи истиқомати курдҳо, дар навбати худ, таъсири мусби ва ё манфии худро ба ҳаракати миллии курдҳо расонидаанд ва расонида истодаанд. Аз ҷумла, раванди пайдоиши давлатҳои нави мустақил дар фазои собиқ ИҶШС ва Югославия. Дар ин робита, беадолатиҳои таърихии нисбат ба курдҳо аз ҷониби давлатҳое, ки пас аз Ҷанги Якум ва Дуюми Ҷаҳон тасмим гирифтанд, масъалаи сохтмони давлат дар Ховари Миёна боз ҳам аёнтар мегардад [3, с.28].

То ба ҳол, ба ин савол посухи боварибахш вуҷуд надорад, ки чаро халқҳо, ки аз ҷиҳати шумораи курдҳо ба таври назаррас пасттаранд, имконият,пайдо карда ки давлатҳои худро созмон диҳанд ё дараҷаи муайяни давлатдорӣ дошта бошанд .

Ҳимояи муайяни ҳуқуқиро аз ҷониби давлат дарк намуда, курдони Руссия кушиш ба харҷ менамоянд, ки Федератсияи Россия сиёсати Ховаримиёнагии худро бо мақсади расонидани кумаки маънави ва сиёси ба бародарони хориҷи, фаъол намояд. Курдони Руссия дар ин самт дар доираи равандҳои гуногуни сиёсии Руссия ва инчунин дар баъзе аз сохторҳои қудратии Руссия корҳои зиёдеро анҷом медиҳанд. Дар натиҷа яккатор чорабиниҳо ва мизҳои мудаввар дар баъзе муассисаҳо дар соли ҷори баргузор гардид. Мақсади онҳо ин ҷалби таваҷуҳи ташкилотҳои амалкунанда барои коркарди консепсияи давлатии Русия дар масоили курдҳо мебошад.

Як сол пеш Доналд Трамп дар Твиттер дар бораи курдҳо навишт: «Онҳо даҳсолаҳо боз бо Туркия меҷангиданд. Ман ин ҷангро тақрибан се сол боз доштам, аммо ҳоло вақти он расидааст, ки мо аз ин ҷангҳои беохир, ки аксарияти нишонаи қабилавӣ доранд, раҳо шавем ва сарбозони худро ба хона баргардонем. Ҳоло Туркия, Аврупо, Сурия, Эрон, Ироқ, Русия ва худи курдҳо вазъи кунуниро

дарк хоҳанд кард. Аммо у хеле маккор буд. Аз он вақт инҷониб амрикоиҳо на Ироқ ва на Сурияро тарк намекунанд ва нахоҳанд кард. Гузашта аз ин, онҳо ба наздикшавии курдҳои Ироқ ва Сурия фаъолона мусоидат мекунанд ва дар ихтиёри онҳо чоҳҳои нафти таҳти назорати низомиёни амрикоӣ қарордоштаро барои таъмини истиқлолияти иқтисоди таъмин мекарданд. Ёдовар мешавем, ки замоне дар Вашингтон як лоиҳаи геополитикии Ховари Миёнаи Бузург таҳия шуда буд, ки мутобиқи он Курдистон бояд истиқлолият ба даст орад. Иёлоти Муттаҳида саъй дорад як буфере байни Ҷумҳурии Исломии Эрон фароҳам оварад, аз як тараф ва шиаҳои ироқӣ ва алавиҳои сурия, аз тарафи дигар. Ҳамзамон, "картаи курдӣ" метавонад ҳамеша дар бозӣ бо Багдод, Анкара ва Димишқ муфид бошад.Ҳалли ин масъала ба манфиати Исроил низ аст - ҳанӯз дар соли 2014 сарвазир Бенямин Нетаняҳу гуфта буд, ки курдҳо "сазовори" давлатдории худ ҳастанд. Барои ин курдҳо бояд дарк кунанд, ки набояд ИМА ё Аврупо онҳоро ҳамҷун ашёи хом истифода намоянд. Дар ин маврид, ки абарқудратҳо дар ҳақиқат имкониятҳои зиёди таъсир расонданро, ба кишварҳое, ки курдҳо тақсим шудаанд доранд ва метавонанд мушкилоти онҳоро ҳал намоянд, аммо онҳо танҳо манфиатҳои худро пеша мекунанду халос. Мушкилоти мардуми курдро бояд чунон ҳал намуд, ки тамоми кишварҳои минтақа аз ҳамдигар рози бошанд. Кайҳо боз замони ба мушкилоти курд на ҳамчун василаи фишор ба Туркия, Ироқ, Эрон ва Сурия бояд нигарист, балки мушкилиҳои бузургтарини мавҷудияти яке аз қавмҳои қадима дар сайёраи мо бояд назар кард ва онро ҳал бояд кард [12, с.376-377].

Дар Эрон мавқеи курдҳо хусусиятҳои худро дорад, ки дар муқоиса бо арабҳо ва туркҳо. Курдҳо аз ҷиҳати қавмӣ ба эрониён наздиктаранд ва ташаккули шахсияти онҳо инқилоби зиддишоҳии соли 1979-ум таъсир кардааст. Дар ҳоле, ки инқилоб исломгароёнро ба майдон овард. Шаш моҳ пас аз инқилоб, дар натиҷаи ҷанги шаҳрвандӣ ва мазҳаби динӣ, ки ҳамзамон идома дошт боз ҷанги Эрону Ироқ сар шуд. Курдҳо дар раъйпурсии 11 феврали 1979 дар бораи сохтори давлатии Эрон ва инчунин дар татбиқи сиёсати минбаъдаи Хумайнӣ ширкат надоштанд. Мусаллам аст, ки курдҳои Ироқ ҳамеша кӯшиш мекарданд, ки бо Эрон муносибатҳои сиёсӣ ва иқтисодӣ барқарор кунанд. Ҳаҷми солонаи тиҷорат байни Эрон ва Курдистони Ироқ дар соли 2013 беш аз 4 миллиарду 20 миллион долларо ташкил медод. Тарафҳо ҷонибдори тавсеаи робита ҳастанд, ҳарчанд Эрон дар мубориза барои ин бозор дар назди Туркия рақиб дорад нисфи ширкатҳои хоричӣ, ки дар Курдистони Ироқ ба қайд гирифта шудаанд, туркӣ мебошанд ва ҳаҷми мубодилаи мол байни Анкара ва Эрбил 8 миллиард долларро ташкил медиҳад, яъне ду маротиба аз ҳиссаи Техрон бар зиёд мебошад. Эрон аз ҷониби худ ҳузури иқтисодии худро дар Курдистони Ироқ тавсеа дода, мехоҳад таъсири ИМА-ро дар ин минтақа аз байн барад [13, с.23-24].

Бояд қайд кард, ки Ғарб мушкилоти курдҳоро ҳамчун қисми органикии васеъи минтақаҳои шарқи наздик менигарад. Манфиатҳои Ғарбӣ бо нефт ва интиқоли он алоқаманд буда, бешубҳа он ба беустувории асосии вазъият дар минтақаи муҳими стратегии мазкур ҳатто ба нафъи қарори адолатноки масъалаи курд ҳавасманд нест. Бжезинский дар китоби худ “тахтаи бузурги шоҳмот” бевосита изҳор мекунад, ки ИМА бо ноустувории вазъият ҳатто дар Эрон ки сиёсати зиддиамрикоиро пеш мегиранд, ҳавасманд нест. Аз ин рӯ бояд қайд намуд, ки ҳалли мушкилии курдҳо метавонад хислати марҳилавӣ ва танҳо вилоятиро касб намояд.

Курдистон ва масъалаи курдҳо дар асри 21 яке аз масъалаҳои муҳими сиёси макрорегионалӣ шуд. Солҳои дароз муборизаи миллии мардуми курд барои ҳуқуқҳои худ ва озодиҳо то ба имрӯз бо муваффақияти нисбӣ гузошта шудаанд. Курдҳои Ироқ муваффақ шуданд дар дохили Ироқ, дар Туркия федератсияҳо созмон додаанд. Курдҳо тактикаи муборизаи мусаллаҳонаи худро ба он иваз карданд, гуё бо роҳи дипломати ва ё муколамаи сиёсӣ бо ҳукумат ба мақсадҳои худ расанд. Имрузҳо дар Сурия курдон як қатор шаҳрҳоро таҳти идораи худ гирифтаанд. Онҳо рози ҳастанд то ин ки бо ҳукумати Сурия сари як миз нишаста мушкилиҳои пеш омадаро ҳал кунанд. Курдҳо да мавқеи ишғолкардаи худ бисёр асирони гуруҳи ДИро дастгир кардаанд, ки аз уҳдаи нигоҳу бини онҳо баромада наметавонанд. Аз ин лиҳоз онҳо аз ҷомеаи ҷаҳони ва аз кишвароне, ки зиндониён шаҳрванд ҳастанд гуфту шунид гузаронида мехоҳанд онҳоро ба кишварони худ баргардонанд.18 феврал вазири корҳои хориҷи дар баромади худ дар назди рузноманигорон қайд кард, ки намояндагони Тоҷикистон бо ҳукумати Сурия ва аз он ҷумла бо намояндагони курдон ки бисёре аз занон ва кудакони тоҷик дар

бошишгоҳои дар таҳти идораи курдон буда гуфту шунид гузаронида истодааст. Дар рузҳои наздик тамоми шаҳрвандон аз он ҷумла кудакон ва занон ба ватан баргардонда хоҳанд шуд. Аммо бояд қайд кард ки шаҳрвандоне низ ҳастанд ки ба ватан баргаштанро рад мекунанд.

Мутобиқи маълумотҳои дар боло омада хулосаи ман оиди казияи курдон ва ҳалли ин мушкили дар даҳсолаи охир шахсан чунин аст, ки ин масъларо танҳо дар ҳамоҳангсози бо Туркия Эрон Сурия Ироқ ва комисияи махсусе, ки аз ҷониби Созмони Миллали Муттаҳид барои ҳалли ин мушкили ташкил карда мешавад ва дигар кишвароні абарқудрати миёнарав дар якҷояги метавон ҳал кард халос. Аммо бояд ба назар гирифт, ки ҳеҷ як кишвари дунё намехоҳад, ки як порчаи замини худро ба дигар халқият туҳфа кунад. Бархе аз олимон бар он акидааند,ки казияи курдон ҳали худро наёфта мушкили он руз аз руз мукамалтар ҳоҳад шуд.Ҷангҳои байни ҳами барзиед дар каламрави кишварҳои Ховари Миёна,ҷангҳои тулони бар зидди гуруҳои терористи аз ҷумла ДИИШ ва дигар гуруҳои имруз дар чаҳон фаъолият дошта,ҷангҳои дарозмудати динни байни сунни ва шиа мазҳабон ва билохира ноором будани ин минтаҷа бар нафъи баъзе аз кишварҳои абаркудрати ҷаҳони мебошад. Аз ин лиҳоз ин мушкилие, ки пас аз ба итмом расидани ҷанг дар Сурия яке аз мушкилиҳои асоси ба ҳисоб меравад дар ояндаи наздик ҳалли худро нахоҳад ёфт.

АДАБИЁТ

1. Гасратян М.А. Курдская проблема в Турции.Москва, 2016. С.35
2. Гасратян М.А. Курды Турции в новейшее время. Ереван: Армения, 1990. 165с.
3. Гасратян М.А. Первые курдские организации и их деятельность после Первой мировой войны // Дружба. 2001. № 12. Ноябрь. С. 28.
4. Жигалина О.И. Процесс урегулирования курдской проблемы в Ираке и его влияние на курдские анклавы Турции, Ирана и Сирии, Афро-Азиатские общества: история и современность. 2006.С. 184-185.
5. Игорь Прокопенко. Государственный терроризм от Кавказа до Сирии. М.2019,С.4-5
6. Курды и Курдистан: проблемы истории и современности (аналитическая справка) / Экспертная группа по Курдистану при Комитете по вопросам геополитики Государственной Думы России. М., 2000.Ноябрь. С. 8-9.
7. Лабинская И. Конфликты на Ближнем Востоке в XX веке// Мировая экономика и международные отношения. 2013. С.25-26
8. Лазарев М.С. Курдская диаспора (социологический анализ) // Мусульмане на Западе: Сб. ст. Института Востоковедения РАН. М.: Институт изучения Израиля и Ближнего Востока,М. 2002. С. 89-92.
9. Лазарев М.С. СССР и Курдистан (1917-1945). М., 2002 С.47
10. Мустафа Барзани.Легендарный вождь курдского народа. 2017.С.8
11. Максим Лебский Курды. Потерянные на Ближнем Востоке.М.2016 С. 43-44.
12. Оджалан А. Курдистанская действительность с XIX века по настоящее время и движение РПК. М. 1998. 376-377 с.
13. Станислав Иванов. Иракские курды в борьбе за свои права и свободы.М 2013 С.23-24.
14. Станислав Иванов, Кирилл Вертяев.Курдский национализм. История и современность .М.2015 С.10.
15. Теюб Ахмедов.Турция и Курди: История Конфликта. Москва 2014 С.38.

ИШТИРОКИ КУРДҲО ДАР ҚАЗИЯИ СУРИЯ

Муаллиф дар мақолаи худ қайд менамояд, ки курдҳо яке аз халқиятҳои пуршумортарине дар чаҳони имруза арзи ҳасти доранд, ки кишвари соҳибистиқлоли худро соҳиб нестанд. Нигоҳ накарда бар муборизаҳои тулонии онҳо доири соҳиб шудани кишвари соҳибистиқлоли худ казияҳои нав ба мисли ДИИШ ва муборизаи курдон алайҳи ДИИШ обрую эътибори курдонро дар арсаи чомеъаи ҷаҳони баланд бардошт. Гарчанде, ки қазияи курдон хусусиятҳои махсуси хоси худро дорад. Дар ин ҷода танҳо чор кишвари ассоси метавонанд ин мушкилиро ҳал намоянд Туркия, Эрон, Ироқ ва Сурия. Ҳеҷ як мушкили курдонро намегузорад, ки ҳувияти милли худро гум кунанд. Дигаргуниҳои кулли нисбати курдон танҳо пас аз овоздиҳие, ки дар он 93% ахолии Курдистони Ироқ овози интихобии худро барои худмухтор шудани кишвари худ доданд ба амал омад. Ҳукумати Ироқ фишори худро алайхи курдони муқимии ин минтака зиёд карда онҳоро на танҳо аз маконҳои пур аз нафт балки аз дастгирии намояндагони хориҷи низ маҳрум созонданд. Казияи курдон дар Сурия низ дигаргун нест. Гарчанде, ки курдон дар ҷанги шаҳрвандии Сурия нақши хубро бозиданд, ки нуфузи эътибори курдонро дар арсаи ҷаҳон баландтар бардошт. Нигоҳ накарда ба ҳамаи ин мушкилиҳо соҳиби давлат шудани курдон кай ва бо кадом роҳ маълум нест.

Калидвожаҳо: Курдҳо, Сурия, Ироқ, Эрон, Туркия, ДИИШ, ҲДК, Курдистони Ироқ, худмухтори, ҳувияти милли, миллати бедавлат,Шарқи Наздик, қазияи курдҳо, эътирофи байналмилали,ҷомеаи ҷаҳонӣ, худмухтори.

УЧАСТИЕ КУРДОВ В СИРИЙСКОМ КРИЗИСЕ.

Автор в статье отмечает, что курди евляються самым большим по численности в мире этносом, не имеющий собственной государствености. Несмотряна длительную стагнацию решения вопроса их самостоятельности, новые процессы на Ближнем Востоке, получившие внимание всей мировой общественности ввиду борьбы с ИГИЛ, придали новый импульс к реализации стремлений курдских

политических движений. Хотя курдский вопрос имеет свою специфику в зависимости от конкретной страны Сирия Ирак Иран Турция, только целостный и системный анализ деятельности курского движения на региональном уровне позволяет получить общую картину перспектив появления курдской государственности. Радикальные изменения произошли в положении Иракского Курдистана: после референдума о независимости, на котором почти 93% проголосовали за создание самостоятельного государства, центральное правительство Ирака усилило давление на этот регион. Референдум лишил Иракский Курдистан не только богатых нефтью территорий, но и вызвал уменьшение поддержки со стороны внешних акторов. Положение курдов в Сирии также является неоднозначным. Хотя они и сыграли важную роль в борьбу с ИГИЛ, что получило широкое признание на Западе, в результате давления Турции будущее их проекта автономии остаётся туманным.

Ключевые слова: Курды, Сирия, Ирак, Иран, Турция, ИГИЛ, РПК, Иракский Курдистан, самоопределение, национальное самосознание, безгосударственная нация, Ближний Восток, курдский вопрос, международное признание, мировое сообщество, автономия.

INVOLVEMENT OF KURDS IN SYRIAN CRISIS

The author of the article notes that the kurds are the largest ethnic group in the world, but they have no state of their own. Despite the long terms of fighting in the way of getting their independence, new processes in the Middle East of combating ISIS threat gave a new relation to the realization of Kurdish political movements. Although the Kurdish issue has its own specifics depending on the specific country Syria Iraq Iran Turkey, a holistic analysis of the Kurdish movement provides a general picture of the possible Kurdish state aspirations. Radical changes occurred in the situation of Iraqi Kurdistan: after the independence referendum, in which almost 93% voted for the creation of an independent state, the central government of Iraq increased the pressure on this region. The referendum made Iraqi Kurdistan to lose of oil-rich territories as well as caused a decrease in support from external actors. The position of the Kurds in Syria is not also known widely . Although they played an important role in fighting ISIS, which was widely recognized in the West, the pressure of Turkey put in question prospects of Kurdish autonomy. The Kurdish issue in the region as a whole has acquired new features in recent years and occupies an increasingly important place on the international community.

Keywords: Kurds, Syria, Iraq, Iran, Turkey, ISIS, WPK, Iraqi Kurdistan, self-determination, national identity, stateless nation, Middle East, Kurdish issue, international recognition, global community, autonomy.

Сведения об авторе: ***Шарипов Абубакр Мирбафоевич*** – магистр второго курса кафедры Междунарродных Отношении Таджикского национального университета. Тел: **+992-904-66-34-65.** E-mail: abubakrsharipov3@gmail.com

Information about the author: ***Sharipov Abubakr Mirbafoevich***т – master of the second year of the Department of International Relations of the Tajik National University. Tel: + **992-904-66-34-65.** E-mail: abubakrsharipov3@gmail.com

МУҲИММИЯТ ВА ХУСУСИЯТИ НИЗОЪИ АРАБУ ИСРОИЛ ВА РОҲИ ҲАЛЛИ ОН

Саиднуриддини Шарифзод
Донишгоҳи Миллии Тоҷикистон

Таърихи инсоният аз сари худ якчанд намуди низоъҳоро гузаронидааст. Баъзе низоъҳо якчанд давлат ва якчанд халқиятро дар бар гирифтаанд. Аз давраи қадим инсонҳо хоҳони дар ҷамияти бенизоъ зистанро доштанд. Шоҳони қадим кӯшиш ба харҷ доданд, ки дар кишварашон низоъ барнахезад. Дар тӯли таърихи гузашта олимон кӯшиши зиёд ба харҷ додаанд, ки модели ҷамъияти бенизоъро таъсис диҳанд [1, с.3-4]. Чун дар ҷомеа арсаҳои ниҳоят зиёди фаъолияти иҷтимоӣ мавҷуд аст, ва падидаҳои зиёд фаъолият доранд, робита ва муносибатҳои гуногун дар сатҳҳои мухталиф ҷараён мегиранд, омилҳои зиёди ҷузъӣ, даргузар, собит, дарозмуддат ва ғайра дар печидагӣ ва рангорангӣ амал доранд, ба таври табиӣ шаклҳои ниҳоят зиёд ва мушаххаси таърихии низоъ зуҳур карданд, ташаккул ёфтанд ва таҳавулли гуногун диданд.

Агар маҷмӯи сабабҳо ва омилҳои низоъро баррасӣ намоем, мебинем, ки дар маркази он сабаби муҳимтарин, ки онро метавон мухтасаран манфиат номид. Бояд зикр кард, ки табиати худи манфиат ниҳоят мураккаб ва ҳамеша дар зиддият қарор дорад [2, с.119-120].

Зиндагии иҷтимоии инсоният ниёзҳои зиёд дорад ва таъмин нагардидани муҳимтарини онҳо омилҳои аслии зуҳур ба ҳисоб мераванд.

Моҳиятан таҳлили низоъ маънои баррасӣ ва дарки тамоми қисмҳои таркибии низоъро дорад. Дар замони имрӯза баъзе олимон (С.Хантингтон., И.К.Усомнов., З.Бжезинский.,), сабаби пайдоиши низоъро дин мешуморанд. Онҳо ин ақидаашонро бо он асоснок мекунанд, ки шариатҳои динӣ («Ислом), ба

қонунҳои дунявии кишварҳо рост намеояд ва ин бошад сабаби пайдоиши низоъ мешавад [3, с.36-37].

Аммо ман фикр мекунам ин ақидаи онҳо он қадар мувофиқи матлаб нест, зеро таърихи башарӣ пур аз ҳодисаҳои сӯистифода бурдан аз дину ойин ба хотири баровардани ғаразҳои сиёсӣ, иқтисодӣ, фарҳангӣ, ҳизбӣ аз тарафи нерӯҳои сиёсӣ, ҳокимони вақт ва ғайра мебошад.

Яке аз олимони Ҷаҳони Ислом чунин шуморидааст, ки «муборизa барои қудрати сиёсӣ дар миёни хуллафои рошидин пас аз марги Пайғамбари ислом Ҳазрати Муҳаммад (с) боиси пайдо шудани мазҳабҳои суннӣ ва шиа ва сар задании ихтилофи байни онҳо гардидааст».

Кишварҳои арабӣ, ки аз ҷиҳати иқтисодӣ хеле нисбати Исроили навтаъсис заиф буданд, аз ҳамин сабаб дар ҳамаи низоъои ба вуқӯъ омада кишварҳои арабӣ ба мағлубият дучор шудаанд. Аслан дар ин низоъҳо кишварҳои арабиро қариб ягон кишвари дунё дастгирӣ намекард, аз ҳамин лиҳоз кишварҳои арабӣ ба шикастҳои ҳалокатоавар дучор мегардиданд.

Дар миёни олимони шарқшинос назарияҳои гуногун дар мавриди заминаҳои пайдоиши низои Шарқи Наздик мавҷуд аст. Дар натиҷаҳои назарияҳои гуногун оиди низои Шарқи Наздик, кишварҳо ба ин минтақаи баҳсталаб сиёсати ноҳамвор доранд. Ҳар як кишвари дар ин низоъ иштирокдошта заминаҳои пайдоиши ин низоъро аз назари худашон баён мекунанд ва кӯшиш мекунанд, ки сабаби низоъро ба кишвари дар муқобилашон истода равона кунад [4, с.109-110].

Собиқ котиби давлатии ИМА Г. Киссинчер заминаҳои низои арабу – исроилро бар муборизаи миллатгароёни араб ва саҳюнистони яҳуд мебинад. Миллатгароёни араб ва саҳюнистон дар асри XIX ба вуҷуд омадаанд (чунин меҳисобад Г.Киссинчер) ва дар оғоз ба муқобили якдигарашон равона нашуда буданд. Танҳо пас аз оне, ки ҳукмронии якчандасраи империяи Усмонӣ ба мандати Британия роҳ кушод ва халқи Фаластин талаби истиқлолиятро кард, миёни арабҳо ва яҳудиён, ки солиёни зиёд бар ба бар мезистанд, муборизаҳо огоз шуд [5, с. 90-92].

Таҳқиқотгари дигари исроили Симха Флапан иброз доштааст, ки эътироф накардани фаластиниён хамчун халқ ва ҳуқуқи онҳо ба мустақилият, ин худ яке аз заминаҳои низоъ дар Шарқи Наздик мебошад. Ҳамин сиёсати саҳюнистии Исроили ишғолгарро мардуми фаластини мазлумро ба низоъ муқобили яҳудиён тела додааст.

Ин низоъро наметавон низои соф динӣ номид. Омили динӣ метавонист тарафҳоро аз ҳамдигараш чудо намояду халос, аммо заминаи пайдоиши дигари низоъ низ мавҷуд аст, ки он чунин мебошад: иммигратсияи яҳудиён ба Фластин таҳти шиори саҳюнизм таълимоти замонавӣ амалӣ мешуд, аммо фаластиниҳои араб инро таҳдид ба дин қабул мекунанд. Ва ин низ сабаб мешавад. Сабаби динии инкишофи ин низоъро англисҳо таҳвият доданд. Аз назари иқтисодию иҷтимоӣ гирем аз оғоз маълум буд, ки миёни арабҳо ва исроилиён низоъ бархестанаш ногузир аст. Бо таъсисёбии давлати Исроил низоъ байни давлати миллии яҳудиён – Исроил ва фаластиниҳои араб, ки ҳуқуқи таъсиси давлаташонро доштанд ва исроилиён ба таъсиси давлати онҳо халал ворид сохтанд ва фаластиниҳоро аз замини аҷдодии худашон ронданашонро оғоз намуданд (исроилиён), ин низоъ оғоз мешавад. Дар ин вақт инчунин миёни аҳолии дар Исроил мезиста низоъ огоз гардид. Арабҳое, ки шаҳрвандии Исроилро доштанд, ба сабаби ба ҷойҳои кори хуб таъмин накардани ҳукумати Исроил ба низоъ бар мехестанд.

Аввлин низои хислати арабу исроилӣ дошта ҳанӯз дар асри XIX рух дода буд. Аз аввал низои арабу исроил ин низоъ хислатҳои сиёсиро ба худаш касб намуда буд. Кишварҳои ғарбӣ ва ташкилотҳои яҳудиён аҳолии нав кӯчбастаи яҳудиро дар Фаластин маблағгузорӣ мекарданд.

Таҳқиқотҳои бузурги низоъҳои байналхалқӣ нишон медиҳад, ки «хаста»-и ҳамкорӣ накардани иштирокчиёни низоъ ва «периферия»-и давлатӣ (ду кудрати Ҷаҳонӣ дар назар дошта шудааст), ин ба низоъ он қадар алоқамандӣ надорад, балки манфиатҳои кишварҳои абарқудрат мебошад [6, с.78-79].

Дар ҳоли ҳозир дар зери низои байналхалқӣ тақрибан мо метавонем танҳо ин низоъро дохил намоем, ки пеш аз ҳама дар ин низоъ муносибати сиёсии кишварҳои иштирокдор дар назар дошта шудааст. Ба ин «алоқаҳо» нанигариста, Фаластин то ҳол якчанд ҷамбаҳои байналхалқии доштаашро аз даст надода буд [7, с.76-78].

Ин низоъро бисёр таҳлилгарони араб, низои динӣ шуморида, ин бархурдҳоро миёни арабҳо ва исроилиён бархурди дини номидаанд. Ин дар ҳоле мебошад, ки арабу яҳудиён аз як қавм, яъне «сомӣ» мебошанд ва сабаби низои онҳо ин таълимоти саҳюнистии яҳудиён мебошад, ки маънои муносибати бераҳмона доштан нисбати дигар халқҳо, ба хусус арабҳоро дар назар дошта шудааст. Аз тарафи дигар тез-тез миёни элитаҳои сиёсии арабҳо, асосан он кишварҳое, ки нақши калидиро дар ҳалли ин низоъ доранд, Исроилро «бегонагони аз кишарҳои гуногун» омада, меноманд, ки ин низ яке аз сабабҳои низоъ дар ин минтақа дониста шудааст [8, с.32-33].

Исроилро пас аз таъсисаш кишварҳои абарқудрат маблағгузорӣ намуданд ва Исроил ривоҷу равнақ ёфт. Ин пешрафт ба Исроил имконияти ҳал намудани бисёр масоилро ба фоидаи худаш имконият додааст. Ва то ҳол низ Исроил аз пуштибонии абарқудратон истифода намуда, қатъномаҳои қабул кардаи СММ-ро иҷро намекунад ва то ҳол ҳалли ин моҷароро ҳеҷ як созмони абрқудрат ё блоки ҳарбӣ ҳал карда натавонистааст ва дар ин ояндаи наздик ҳал карда наметавонад. Дар ин миён Фаластинро қариб ягон кишвар дастгирӣ намекунад ва «ватандорони» фаластинӣ аслан ба муқобили Исроили истилогар дар айни ҳол низ танҳо мубориза мебаранд [9, с. 43-45].

Ҷанги таҷовузкоронаи Исроил бар муқобили арабҳо. Субҳи барвақти 5 июн, вақти намози бомдод Исроил зарбаи ҳалокатоваре ба Миср зад. Баъди ду соат намояндагии СММ ба Шӯрои Амнийт хабар медиҳад, ки «ҳуҷум дар ҷавоби муқобили артиши ҳавоӣ ва хушкии Миср, дар нимазираи Муборизаҳо баҳри қатъ кунонидани ҷанг. Дар чунин ҳол ранг гирифтани ҳол, бисёре аз кишварҳо мақсади хомуш кардани ҷангро доштанд. ИҶШС ва дигар кишварҳои сотсиалистӣ, ки бо кишварҳои арабӣ алоқа доштанд, меъёрҳои олиро баҳри хотима додани ҳуҷуми таҷовузкор қабул менамуданд. Ҳукумати Шӯравӣ дар изҳороти худаш, ки пас аз якчанд соати оғози ҷанг карда буд, талаб кардааст, ки «дар натиҷаи аввалин меъёрҳои нобаробарӣ, оиди барҳамдиҳии низои ҳарбӣ ва дар ҳол қатъ кардани амалиётҳои ҳарбӣ бар муқобили Миср, Сурия, Урдун ва дигар кишварҳои арабӣ ва баровардани артиши Исроил аз минтақаҳои ишғолкардааш ва бастани сулҳ», қайд кардааст. Чунин талабҳо аз тарафи А.Н.Косигин аз сарвазири Исроил карда мешавад. Чунин муроҷиатро ҳукумати Шӯравӣ аз ИМА талаб мекунад ва ИМА ваъда медиҳад, ки дар Шӯрои Амнийт оиди қатъ кардани ҷанг овоз хоҳад дод.

Аммо вакте, ки Шӯрои Амнийт дар нимаи дуввуми рӯзи 6 июн чамъ мешавад, дар бораи ин масъала, ки ба Англия ва ИМА алока дошт, Англия ва ИМА мукобили бароварданн артиш ва ҳалли масъалаи фонди умуми иқтисодии араб ва рушди ичтитимоии арабҳо, ки нафт содир мекарданд (Арабистони Сауди, Либия ва Кувайт), овоз медиҳанд. Ва ба кароре меоянд, ки ҳар сол ба Миср ва Урдун барои зарари расондаи Исроил, 135 млн (фунт стерлинг) ёри расонанд. Дар натичаи гуфтушунид, президент Носир, ва шоҳ Файсал бо қароре омаданд, ки Арабистон дигар ба монархистони Яман ёри намерасонад ва дар натиҷа артиши Миср аз Яман бароварда мешавад.

Агар ба раванди низоъ назар афканем ин низоъ ҳанӯз дар даврахои хеле пеш, низои латенти буд. Дар ҳоли ҳозир ин низоъ ба низои мусаллаҳонаи байналхлақи ошкоро табдил ёфтааст ва то ҳол на ягон созмони байналхақӣ, блоки сиёсӣ, роҳи чӣ тавр ҳал намудани ин низои ошкорои мусаллаҳонаро наёфтааст ва дар ояндаи наздик нахоҳад ёфт.

Ва охирон ба оғоз гардидани низоъ якчанд сабабҳо вуҷуд дорад: сабаби ноуҳдабароии ҳукумат. Ин сабабро банда аз лиҳоз овардааст, ки дар миёни ҳукумати Фаластин ягон роҳбар(лидер)-и сиёсии пурқувват нест, ки мардуми парокандаи Фаластинро сарҷамъ кунад ва системаи сиёсии ин кишварро таъсис дихад. Ин омил ба кишвари Исроил таалуқ надорад, зеро дар Исроил системаи сиёсии кишвараш рушд кардааст ва кишвари бесару сомони Фаластинро таҳти назорараш карор додаст.

Дар натиҷа низоъ ҳамчун падидаи мураккаб боқӣ мондааст. Зеро кишварҳои низоъкунанда доимо бо ҳамдигарашон дар зиддият қарор доранд. Ман фикр мекунам, ки ин кишварҳои дар низоъи Шарқи Наздик иштирок дошта агар ба якдигарашон гузаштҳо накунанд ин низоъ онҷом нахоҳад ёфт [10, с. 43-44].

Дар охири Ҷанги Дуюми Ҷаҳонӣ, беш аз 80% тамоми саноати Фаластин дар бахши яҳудиён буд.

Дар солҳои 1946-1947. дар Фаластин дар пасманзари афзоиши норозигии аҳолии араб ва яҳудӣ аз сиёсати давлатҳои мандат, яъне. Британиёи Кабир ва

инчунин бинобар дараҷаи шадиди радди арабҳо нисбат ба яҳудиёни расида, даргириҳо байни арабҳо ва яҳудиён оғоз ёфт. Дар аввал чандон зиёд набуд, аммо ба зудӣ онҳо паҳн шуданд. Гузашта аз ин, вазъ аз он сабаб бадтар шуд, ки террори сионистҳо, ки пеш аз ҳама ба муқобили мақомоти Британиё равона шуда буданд, дар он замонҳо дар Фаластин паҳн шуда буд [11, с.78].

Дар давраи баъд аз ҷанг, алахусус дар соли 1947, онҳо ба як ҷанги воқеӣ табдил ёфтанд, ки қисми зиёди кишварро фаро гирифт. Дар ин вазъ, ҳукумати Британиё маҷбур шуд, ки масъалаи мақоми ояндаи Фаластинро ба СММ гузорад.

29 ноябри соли 1947, Ассамблеяи Генералии СММ бо аксарияти овозҳо (бо нодиртарин розигии тарафайн СССР ва ИМА) барои бекор кардани режими мандати Британиё дар Фаластин дар моҳи майи соли 1948 овоз дод ва дар қаламрави он ду давлати мустақил таъсис дод Араб ва яҳудӣ. Ва инчунин ба шаҳри Ерусалим мақоми махсус дода шуд. Мандат 14 майи соли 1948 ба итмом расида буд. Худи ҳамон рӯз таъсиси давлати Исроил эълон карда шуд. Дар натиҷаи марҳилаи дуюми минбаъдаи ҷанги Исроили Араб (1947-1949) давлати арабӣ ба вуҷуд наомадааст.

Баъд мақоми намояндагии аҳолии яҳудӣ – Шӯрои мардумӣ таъсис дода шуд. Дар соати дақиқи ба охир расидани давраи ҳукмронии Британиё дар Фаластин шаби 14 ба 15 майи соли 1948 Шӯрои мардумӣ ҷаласаи худро баргузор кард, ки дар он яке аз пешвоёни сиёсии машҳур Дэвид Бен-Гурион Эъломияи истиқлолиятро хонда, эълон кардани таъсиси давлати Исроил [12, с.7]

Ҳамин тариқ, фавран пас аз эълони давлати Исроил артишҳои кишварҳои ҳамсояи араб ба қаламрави он ҳамла карданд. Аввалин ҷанги Арабу Исроил оғоз ёфт. Тақрибан 900,000 арабҳои фаластинӣ маҷбур шуданд, ки минтақаҳои истиқоматиашонро, ки исроилиён забт кардаанд, тарк кунанд ва дар кишварҳои ҳамсояи араб паноҳанда шаванд. Ҳамин тавр, дар баробари таваллуди давлати Исроил, яке аз мушкилоти дардноки замони мо ба миён омад - мушкилоти Фаластин.

Ҳамин тариқ, мо фаҳмидем, ки муноқиша як навъи раванди сиёсист, ки бо зиддияти шадид, бархӯрди нерӯҳои сиёсӣ бо сабаби мухолифи манфиатҳо, арзишҳо ва дидгоҳҳои сиёсии онҳо тавсиф мешавад. Ин қисми таркибии рушди муносибатҳои байналмилалӣ мебошад.

Тадқиқоти мо махсус ба муноқишаи Арабу Исроил бахшида шудааст, ки то ҳол ҳалли худро наёфтааст. На ҳарду давлат, на Исроил ва на Фаластин, албатта, наметавонанд якдигарро комилан нест кунанд, гарчанде ки ин яке аз хунинтарин муноқишаҳои замони мост. Аммо пайдо кардани роҳҳале, ки манфиатҳои ҳарду ҷонибро қонеъ мекунад, низ осон нест [13, с.78].

Дар тӯли даҳсолаҳо, ки муноқишаи Ховари Миёна идома дошт, муносибатҳои кишварҳои арабӣ ва давлати Исроил ба як қисми сиёсати байналмилалӣ мубаддал гаштанд, мавзӯи баҳсҳои байни доктори илмҳои таърих, олимон, профессорҳо, сарони давлатҳо ва пешвоёни сиёсӣ.

Дар тӯли ин даҳсолаҳо, ҳар як миллате, ки дар муноқиша иштирок мекунад, рафтор ва ҷаҳонбинии худро ташаккул дод. Барои мардуми яҳудӣ, ин муҳофизати ночизи онҳост, аммо барои онҳо ин қадар муҳим аст. Ва онҳо кишварҳои арабро таҷовузгарони душманона меҳисобанд, ки мехоҳанд Исроилро бо тамоми қудрат аз харитаи ҷаҳон пок кунанд. Ва ин беасос нест, зеро агар ба рӯйхати гурӯҳҳои террористии мавҷуда рӯ орем, тақрибан ҳар сония вазифаи худ ва ҳадафи асосӣ мешуморад, ки миллати яҳудиро бо роҳи террор несту нобуд кунад ва давлати Исроилро аз чеҳраи Замин. Аксари намояндагони миллати араб истилогаронро дар мардуми яҳудӣ мебинанд, ки заминҳои онҳоро ғайриқонунӣ гирифтаанд. Ҷанҷоли Ховари Миёна намунаи он аст, ки чӣ гуна ихтилофот дар соҳаи сиёсӣ боиси барангехтани низоъҳои байни динҳо ва байни миллатҳо мегардад. Мавзӯи муҳими ин муноқиша мубориза барои таъсир дар байни давлатҳое буд, ки иштирокчиёни ғайримустақим мебошанд. Ҳар як кишвар бо роҳҳои гуногун кӯшиш мекунад, ки мавқеъҳои рақибони сиёсии худро дар Ховари Миёна суст кунад. Аммо набояд фаромӯш кард, ки раванди ҳаллу фасл аз бисёр ҷиҳат ва аксар вақт вобастагӣ дорад ва ба иштирокчиёни асосии ин муноқиша ва ҳатто ба амалиётҳои низомӣ, балки ба иштирокчиёни ғайримустақим вобаста аст [14, с.79].

Дар айни замон, Федератсияи Русия дар арсаи байналмилалӣ қудрати кофӣ надорад, ки ба муноқишаи Шарқи Наздик таъсир расонад. Сабаб он аст, ки Федератсияи Русия ҳамон таъсири байналмилалиро надорад, ки СССР як вақтҳо дошт. Қаблан, Иттиҳоди Шӯравӣ метавонист ба равандҳои байналмилалӣ ва

рушди сиёсии минтақа ҳамон тавре ки Иёлоти Муттаҳида таъсирбахш бошад, таъсир расонад. Дар ин давра, Иёлоти Муттаҳида, мисли пештара, кӯшишҳои зиёдеро ба харҷ медиҳад, ки Русия ва кишварҳои Аврупо наметавонанд дар Шарқи Наздик мисли Иёлоти Муттаҳида таъсири пурқудрат дошта бошанд.

Албатта, Исроил барои Иёлоти Муттаҳида таваҷҷӯҳи хоса дорад. Иёлоти Муттаҳида давлати Исроилро ҳамчун як рукни сиёсати худ дар Шарқи Наздик, ки яккасардорӣ дар минтақа ҳукмфармост, мешуморад. Аммо Исроил инчунин ба чунин як шарики тавоно манфиатдор аст. Кист, агар Иёлоти Муттаҳида қодир бошад, ки ин давлати хурдро бо протекторат таъмин кунад ва онро бо иқтидори зарурии ҳарбӣ таъмин кунад.

Таърихи ин муқовимат муноқишаи байни ду халқ аст. Ва ҳар кадоми онҳо дар бораи заминаҳои рушди конфронтация ва роҳҳои ҳалли он нуқтаи назари худро доранд. Вақтҳои охир аксар вақт мушоҳида кардан мумкин аст, ки низоъ чӣ гуна шиддат гирифтааст. Ин натиҷаи сиёсати кӯтоҳандешонаи сарони давлатҳо ва дигар роҳбарон аст, ки дар ин вазъияти душвор охирин нестанд. Мутаассифона, маҳз ҳамин чиз ҳалли масъала ва ба даст овардани ризоиятро ба таъхир меандозад.

Дар даҳсолаҳои охир на як бору ду бор кӯшиши ба даст овардани созиш, тавассути мулоқотҳои расмии сиёсатмадорон, бо миёнаравии кишварҳои дигар карда шудааст. Барои ташкили муколама байни тарафҳои даргир бо роҳи бастани шартномаҳои расмӣ, ки муносибатҳои байни давлатҳои даргирро ба танзим медароранд, талошҳои зиёде ба харҷ доданд.

Дар кори тадқиқотӣ инчунин кӯшишҳои ҳалли низоъ баррасӣ карда шуданд. Шартномаҳо ва созишномаҳои махсусан муҳимро таҳлил карда, ба хулосае омадан мумкин аст, ки сулҳи комил ҳанӯз хеле дур аст. Азбаски музокирот ҳамеша аз сабаби як қатор мушкилот ба вуҷуд омадааст, масалан, вақте ки як тараф ба гузаштҳои бесобиқа розӣ мешавад, вай бо раддия рӯ ба рӯ мешавад, ки ин аслан бо ҳеҷ чиз асоснок нест.

Ҳамин тариқ, аён мегардад, ки ташкили равандҳои гуфтушунид барои ҳамаи ҷонибҳои манфиатдор хеле душвор инкишоф меёбад. Дар ҳалли дипломатии муноқиша бинобар норозигӣ ва ошӯбҳои аҳолии Исроил ва Фаластин, инчунин бо таҳрирёбии ҳукумат дар ин иёлот зуд-зуд шикастҳо ба амал меоянд, зеро муноқиша зиёда аз даҳ сол боз идома дорад . Ҳалли бӯҳрони Шарқи Наздик бо роҳи беҳтарин имконпазир аст, агар ҳамаи иштирокчиёни он мустақим ва ғайримустақим рози бошанд. Ин натиҷаи мусоид рушди вазъ аз рӯи принсипи "ду давлат, ду халқ" мебуд. Дар ин ҳолат, ҳам давлати Исроил ва ҳам кишварҳои ғайримустақими иштирок дар муноқиша ҳуқуқи мавҷудияти давлати Фаластинро эътироф кунанд. Мо ҳамчун ҳамдин орзу дорем, ки ин низоъ ҳарчи зудтар ҳалли худашро ёбад ва мусулмонони «гуреза»-и Фаластини ба хонаҳояшон, яъне сарзамини аслии худашон бар гарданд [15, с. 27].

АДАБИЁТ

1. Энсиклопедияи бузурги яҳудї.(версияи электрони, иктибос аз сомонаи www.israilaad.com) . [с.3-4]
2. Иктибос аз эъломияи истиклолияти Исроил аз 14 маи соли 1948(версияи электрони www.google.ru) [с.119 – 120]
3. Газетаи «Правда». 20 июни соли 1948. (версияи электрони аз сомонаи www.moscow.news.) . [с.36-37]
4. Мачмуи катъномахои дар соли 1947 кабул шуда.(версияи электрони, сомонаи www.un.org) [с.109-110]
5. 5. Вашингтон и арабо-израильская война 1973 года К. Белоусова Азия и Африка сегодня. 2009[с. 90-92]
6. Дипломатия. Арабо-израильский детонатор А. Кислов // Международная жизнь №9 2004-09-30 [с.78-79]
7. Кузнецов Д. В. —Арабо-израильский конфликт: История и современность[с.76-78]
8. Лебедева М. М. Политическое урегулирование конфликтов. [с.32-33]
9. Мирский Г. И. Ближневосточные потрясения и западный мир // Мировая экономика и международные отношения. - 2013 С. 43-45
10. О причинах провала планов решения арабо-израильского конфликта //Институт ближнего востока. – 2017. [С. 43-44]
11. Кузнецов, 2006: с.78
12. Дипломатия Арабо-израильский детонатор А. Кислов Международная жизнь 9 2004 - 09 – 30 с. 68-76

МУҲИММИЯТ ВА ХУСУСИЯТИ НИЗОЪИ АРАБУ ИСРОИЛ ВА РОҲИ ҲАЛЛИ ОН

Муаллиф ба дурнамои ҳалли муноқишаи Фаластин ва Исроил ва таъсиси худи мухторияти Фаластин дахл кардааст. Ҳамин тариқ, Созишномаи Фаластин ва Исроил, ки соли 1993 дар Осло баста шуда буд, як ҳодисаи дорои аҳамияти таърихист , ки метавонад роҳи ҳалли сиёсии муноқишаи Шарқи Наздикро боз кунад. Аммо, Созишнома бо тамоми аҳамияти худ хусусияти

мобайни дорад. Заминаи ин масъала ва руйдодҳои ахир нишон медиҳад, ки барои ҳалли пурраи муноқишаи Шарқи Наздик ҳануз роҳи дарозе ҳаст. Сулҳ як масъалаи тулони ва мураккаб аст . Ин кушишҳои ҳарруза , ҳар як дақиқа муборизаро талаб мекунад. Сулҳи рузи 13- уми сентябр имзошуда , албатта нокомил нопурра аст , аммо онро бояд чунин қабул кард, агар он танҳо мустаҳкам карда шавад . Имзои ин созишномаҳои сулҳ барои тамоми кишварҳои Араб ва Исроил такони бузургест. Ҳам арабҳо ва ҳам Яҳудиён аз ҷанг хаста шудааанд. Мо гуфта метавонем ки ҳарду халқ ҳамеша дар сарзамини деринаи Фаластин зиндаги хоҳанд кард ва дар ниҳоят онҳо бояд ба навъе рози шаванд. Муколамаи таърихан ногузир танҳо барои муддате мавқуф гузошта шудааст.

Калидвожаҳо: вазъ ва истиқрор, низоъ, фонди умумӣ, ҷаҳони ислом, ҷамияти бенизоъ, таҳлили низоъ, қудрати сиёсӣ, миллатгароёни араб, таълимоти сахюнистии яҳудиён, сиёсати ноҳамвор

ВАЖНОСТЬ И ХАРАКТЕРИСТИКИ АРАБСКО-ИЗРАИЛЬСКОГО КОНФЛИКТА И ПУТИ ЕГО РЕШЕНИЯ

Автор обсуждает перспективы разрешения палестино-израильского конфликта и само создание палестинской автономии. Таким образом, палестино-израильское соглашение, подписанное в Осло в 1993 году, является историческим событием, которое может проложить путь к политическому урегулированию ближневосточного конфликта. Однако Соглашение по всей своей значимости носит промежуточный характер. Контекст этой проблемы и недавние события показывают, что до полного урегулирования ближневосточного конфликта еще предстоит пройти долгий путь. Мир – это долгий и сложный вопрос. Это требует ежедневных усилий, каждой минуты борьбы. Мирное соглашение, подписанное 13 сентября, конечно, неполное, но его нужно принять как таковое, если его можно только укрепить. Подписание этих мирных соглашений является большим импульсом для всех арабских и израильских стран. И арабы, и евреи устали от войны. Можно сказать, что оба народа всегда будут жить на древней земле Палестины, и в конце концов они должны как-то договориться. Исторически неизбежный диалог отложен лишь на время.

Ключевые слова: ситуация и стабильность, конфликт, общий фонд, исламский мир, бесконфликтное общество, анализ конфликта, политическая власть, арабские националисты, сионистская доктрина евреев, грубая политика.

THE IMPORTANCE AND CHARACTERISTICS OF THE ARAB-ISRAELI CONFLICT AND WAYS TO RESOLVE IT

The author discusses the prospects for resolving the Palestinian-Israeli conflict and the creation of the Palestinian Authority itself. Thus, the Palestinian-Israeli agreement signed in Oslo in 1993 is a historic event that can pave the way for a political settlement of the Middle East conflict. However, the Agreement, for all its significance, is of an interim nature. The context of this problem and recent events show that there is still a long way to go before a full settlement of the Middle East conflict. Peace is a long and complicated question. It requires daily effort, every minute of struggle. The peace agreement signed on September 13 is, of course, incomplete, but it must be accepted as such if it can only be strengthened. The signing of these peace agreements is a great impetus for all Arab and Israeli countries. Both Arabs and Jews are tired of the war. It can be said that the two peoples will always live in the ancient land of Palestine, and in the end they must somehow agree. The historically inevitable dialogue is only temporarily postponed.

Keywords: situation and stability, conflict, common fund, Islamic world, conflict-free society, conflict analysis, political power, Arab nationalists, Zionist doctrine of the Jews, rough politics.

Сведения об авторе: ***Саиднуриддини Шарифзод*** – магистр второго курса кафедры Международных Отношений Таджикского Национального Университета. Тел: **+992 900 90 97 09**. E-mail:**saidnuriddinisharifzod@gmail.com**

Information about the author: ***Saidnuriddini Sharifzod*** – second-year Master of the Department of International Relations of the Tajik National University. Tel: **+992 900 90 97 09**. E-mail: **saidnuriddinisharifzod@gmail.com**

ИНЪИКОСИ ФУТУҲОТИ ДАВЛАТИ ҲУЛОГӮИЁН-ЭЛХОНИЁНИ ЭРОН ДАР «ҶОМЕЪУ-Т-ТАВОРИХ»- И РАШИДУДДИНИ ФАЗЛУЛЛОҲ

Рачабова Ш.
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Таърихнигори машҳур ва ходими сиёсии давлати Элхониён Рашидуддин Фазлуллоҳ буд. Ӯ дар ибтидо ҳамчун табиб ба дарбори Элхониён кашида шуд ва баъдан то мансаби вазирӣ расид. Аз ӯ китобҳои зиёде мондааст, ки бузургтарини онон “Ҷомеъу-т-таворих”-ро донистаанд. Вай ин асарро бо супориши Ғозонхон дар тӯли солҳои 1300-1312 навишта буд. Рашидуддин дар миёни муаррихони исломӣ аввалин нафаре буд, ки ба сапти таърихи қабилаҳои муғулӣ шурӯъ кард. Элхон Ғозонхон мехост, ки ба воситаи Рашидуддин таърихи олу авлоди худро дар ҷаҳон мунташир созад ва сохт.

Таъсиси давлати Ҳулогӯиён дар Эронзамин ҳангоме сурат гирифт, ки импераи муғул аз ҷанубу ғарб устувор набуд. Баъди ба сари тахт нишастани

Мунгкақоон ба идоракунии давлат машғул шуд. Ӯ ҳамаи мулкҳое, ки дар ҳайати империяи муғул буда, элчӣ фиристода аз вазъияти онҳо огоҳ гашт. Маълум гашт, ки баъзе аз сарзаминҳо ҳоло ҳам дар зери таъсиси муғул қарор надоранд, ҳар чанд Чингизхон ин минтақаро запт намуда бошад. Аммо дар қисмат Эронзамин исмоилиёни Аламут ва хилофати Бағдод ва ғайра вуҷуд дошт, ки ҳар лаҳза хатари мустақил гаштани ин минтақаро ба вуқӯъ оварад. Муаллифи асари "Табақоти Носирӣ" Қозӣ Минҳоҷ Сироҷи Ҷузҷонӣ дар осораш чунин менависад: "Ҳулогӯхон бародари Мунгкақоон аст ва писари Тулуй бини Чингизхон буд. Чун Чингизхон аз оби Ҷайҳун убур карда ба тарафи Хуросон омада, Тулуйро ба тарафи Нишопур, Ҳирот, Марв фиристод. Он шаҳрҳоро ҳам Тулуй бигирифт ва хароб кард. Тулуй аз Хуросон ба тарафи Туркистон бозрафта даргузашт ва аз вай чаҳор писар монд. Мунгкақоон сари тахти муғул нишаста Ҳулагӯро барои забти Эрону аҷам фиристонда ва он мамоликро ба он дод (1).

Яъне Мунгкақоон худ ба идоракунии давлати муғул машғул шуда, бародарони худро ҳокими вилоятҳои ҳудуди империяи муғул намуд. Ӯ бародараш Қубилоқоонро номзади вилояти мамолики шарқии Хитой, Мочӣ ва баъзе аз қисматҳои Ҳиндустон, ки ба Хитой наздик аст гардонид. Ҳулогӯхонро ҷиҳати вилояти ғарбии Эронзамин ва Шом, Миср, Рум, Арман таъин гардонид ва дигар минтақаҳои ҳудуди империяи муғулро ҳамингуна тақсим намуда, онҳоро лашкар дод ва ба он минтақаҳо равон намуд. Ҳулогӯхонро бо лашкари шумораш то 120000 нафар ба Эронзамин фиристод. Ҳулогӯхон бо мақсади нобуд намудани маркази исломӣ ва идораи ин дин ба ин сарзамин рафт. Ӯ бештари лашкариёнашро аз пайравони дини масеҳӣ тартиб дод то ки тавонад ин минтақаи исломиро ба осонӣ запт намояд.

Муҳаққиқ ва таърихнависи ин давра Рашидуддин дар китоби "Ҷомеъу-т-таъорих"-и худ менависад, ки қабл аз сафар " Мунгкақоон аз рӯи ишфоқи бародарона Ҳулогӯхонро насиҳат фарумуд ва гуфт: Туро бо лашкаре гарон ва сипоҳе бепоён аз марзи Турон ба кишвари Эрон мебояд рафт... Ва русуми қоидаю қонуни Чингизхонро дар куллиёту ҷузвиёти умур иқомат кун ва аз Ҷайҳуни Омуя то ақсои билоди Миср ҳар ки авомиру навоҳии туро мунқоду муте гардад, ӯро бинвоз... ва он ки гарданкашиву сарфарозӣ кунад, ӯро бо зану фарзанд ва хешу пайванд дар дасти поймоли қаҳру хорӣ гузор ва аз Кӯҳистон ва аз Хуросон оғоз карда қилоъу ҳисорҳоро хароб кун! Ва мамлакати эгиёнро ба қуввати Худои бузург бигушоӣ, то елоқу қишлоқи шумо бисёр гардад. Ва дар умуми қазое бо Дукузҳотун машварат... кун!"(5).

Ба ин Дукузҳотун зани Ҳулогӯхон ва аз ҷумлаи масеҳимазҳабон буд ва модари Ҳулогӯхонро низ аз пайравони ин мазҳаб гуфтанд. Ба ин таъкидоти Мунгкақоон бад-он хотир буд ки Ҳулогӯхон чун Угидой таваҷҷӯҳу раҳмдилӣ бар исломиён накунад, то бар онон зафар ёбад.

Ҳулогӯхон ба мисли Чингизхон бо як ҳайбату ҳашамат соли 1254 ба Эронзамин равон гашт. Ӯ баъзе аз қушуни худро бо сарварии Китбуқо пештар аз худ равон намуда худ бо оҳистагӣ мерафт. Ҳуҷуми Ҳулогӯхон аз Чингизхон бо он фарқ мекард, ки ӯ бе муқобилату хунрезӣ ба шаҳрҳо ворид мегардид. Чунки халқҳои ин минтақа турку тоҷик медонистанд, ки ҳеҷ қуввае нест, ки ба лашкари хунхории муғул истодагӣ намояд. Ҳокимони шаҳр худ таслим гашта ба бандагии Ҳулогӯхон медаромаданд. Аммо Ҳулогӯхон баъзе аз ин минтақаҳоро бо як ваҳшоният хароб мегардонид.

Ҳулогӯхон соли 1255 ба Самарқанд расид ва соли 1256 аз дарёи Ому гузашта ба ҳудуди Хуросон расид. Ҳукумрони ин минтақа Арғунқо Алоуддин Атомалики Ҷувайниро ба хидмати Ҳулогӯхон гузашт. Ҳарчанд ҳокимони маҳалаҳои аз Мовароуннаҳр гирифта то ба форс ба итоати Ҳулогӯхон розигӣ дода бошанд, аммо якчанд тоҷикони кӯҳистонӣ, ки дар қалъҳои дастнораси Хуросону Мозандорон бар лашкари муғул истодагӣ намуда, ба қатл расиданд.

Иддае аз донишмандону сиёсатмадорони ботадбири тоҷик ба мисли Насруддини Тӯсӣ, малик Шамсуддини Курт Раисуддавла Ҳамадонии Табиб, Муваффақуддавла ва дигарон аз роҳбарони исмоилияи Аламут илтимос карданд ки бо Ҳулогӯхон муқобалат нашаванд зеро оқибати он боз як қатли омми дигар хоҳад буд. Пас Рукнуддини Ҳуршоҳ охирин ҳукумрони давати исмоилия ба хотири бехатарии мардуми кишвараш ба шартҳои Ҳулогӯхон розӣ шуда қалъаҳои муҷаалу мустаҳками давлаташро ба дасти худ вайрон кард ва ба назди Ҳулогӯхон омад. Чунонки калиди аҳдшиканӣ дар табиати чингизиён одати хунӣ буд. Хурошоҳу авлоди ӯро билкул ба қатл оварданд ва бори дигар боэътибории лафзи

худро дар назди оламиён мунташир сохтанд. Баъд аз ин Ҳулогӯхон рӯ ба сӯи БаҒдод ниҳод. Ҳар қадар ки ба халифа Мустаъсим расулон фиристод ва таклифи итоат кард, мақбул наяфтод, зеро медонист, ки муҒулон ба ҳеҷ рушёнӣ бовар нестанд. Дигар ин ки халифа дар ихтиёри худ қушӯни 60 000-нафара дошт ва бар он буд ки алайҳи муҒулон истодагарӣ карда метавонад. Дар охири моҳи январи соли 1258 муҳосираи БаҒдод оҒоз ёфт баъд аз 10-12 рӯз, яъне 10-уми феврал халифа таслим шуд(2).

Рашидуддин менависад: “Ҳулагӯхон шабонгоҳ ба урду омад ва бомдод фармуд то Сунақ ба шаҳр рафт ва амволи халифаро забт кард ва берун фиристод. Бар ҷумла он чи аз шашсад сол ҷамъ карда буданд, тамомат перомуни қирёс кӯҳ-кӯҳ, барҳам ниҳоданд. Ва бештари мавозеи тарифа чун ҷомеъи халифа ва машҳади Мӯсо Ҷавод (ъ) ва турбатҳои русофа сӯхта шуд...”(5).

Ҳулогӯхон ҳамаи аъзои хонаводаи Аббосиро ба қатл расонид. Бо ҳамин ҳукумронии хилофати Аббосӣ аз байн рафта, дигар давлате дар Эронзамин намонд, ки барои ҳукумронии муҒул монеъ шавад. Сипас Ҳулогӯхон ба тарафи ҒарБ лашкар кашида, Арон, ал-Ҷазира, Димишқ, Ҳалаб, Диёрбакр, Маёфорикин, Мавсил ва дигар шаҳру навоҳии Ироқу Шомро ишҒол намуд.

Баъд аз фатҳ минтақаҳоли Эронзамин ва мамлакатҳои ҒарБӣ Ҳулогӯхон барои худ ва авлоду аждодаш давлати нав бо номи Ҳулогӯиён (1256-1353) ташкил намуд. Ин давлат дар таърих ҳамчун ҳукумронии “элхонон”, яъне тобеи хони бузурги муҒулистон эълон дошт. Ва хони бузург низ ба воситаи ҳукми хеш дар соли 1261 давлати Элхониёнро ба расмият даровард. Ҳудуди идораи онон аз нигоҳи имрӯз иборат аз манотиқи зайл буд: Эрон , АфҒонистон, Ироқ, Озарбоҷон, Арманистон, қисматҳои шарқии Осиёи СаҒир ва ба сифати давлатҳои нимтобеъ, Гурҷистон қисматҳои Осиёии салтанати Салчуқиёни Рум, Сурия ва Кипр.

Ҳулогӯхон дар ОлтоҒ барои худ сарой сохт ва ба иморати бутхонаҳо шурӯъ намуда, чандин бутхона сохт. Ӯ ба идоракунии мамлакат тартиби лашкар ва ба қисматҳо давлатро ҷудо намуда фарзандони худро ҳокими минтақаҳои забтнамудааш гардонд. Ҳулогӯхон дар идоракунии давлаташ аз донишмандони Эронзамин, ки онҳоро вазири худ таъин намуд, истифода менамуд. Чунки сохти сиёсиу иҷтимои Эронзаминро бе онҳо идора кардан барои муҒулон душвор буд. Аввалин вазири ӯ Сайфуддини ХоразмӣБ (1256-1262) буд. Ӯ сохтори давлатро ба як низому тартиб дароварда ба ҳукумронии Ҳулогӯхон кӯмак расонид. Аммо аз тарафи душманони ҳасуди дарборӣ кӯшта шуда ба ҷойи ӯ Шамсуддин Муҳаммади Ҷувайнӣ вазир таъин гашт. Дар давраи вазирии ӯ Ҳулогӯхон соли 1265 вафот намуда ба сари тахт писараш Абоқохон (1265-1282) нишаст. Дар давраи ҳукумронии вазирон тоҷик тавонистанд ки вайронкориҳое, ки муҒулон анҷом дода буданд то қадри имкон обод намоянд, боҷу хироҷро тариқи девонҳои давлатӣ кам гардонд ва рӯшди илму дониш таъмини мадорикро равнақ доданд.

Рашидуддин менависад, ки Абоқохон баъди сари тахт нишастан ба идоракунии давлат машҒул шуда, ҳар якеро ба мансабҳо таъин намуд. “Ва мансаби вазоратро барқарор ва қоидаи собиқ ба соҳиб Шамсуддини Муҳаммади Ҷувайнӣ арзон дошт... Ва қариб сад донишманди муътабар ки аз тилломизаи устодул башар Хоҷа Насруддини Тусӣ, ки мулозим дар кор буданд инъоми ом баҳраманд гардиданд.”(5)

Баъди марги Абоқохон писараш Аҳмади Тагудор (1282-1284) ба тахти Элхонон нишаст. Ҳукумронии Аҳмад дер давом накард, чун ӯ аз дини будпарастӣ ба қабули ислом рӯ овард. Ин рафтори ӯ ба муҒулон писанд наомад. Ва дигар коре ки ӯ анҷом дод Шайх Камолддин Абдураҳмони Рофеиро дар тамоми мамлакати Элхонон шайхулислом таъин намуда, ҳукми ӯро бузург донист.

Дар бораи Аҳмади Тагудор Рашидуддин чунин менависад. “Ва ӯро бар тахт нишонданд ва бар шевае, ки муқадоти муҒул аст маросими шодмонӣ ва таҳнИят ба тақдим расониданд. Ва чун даъвои мусулмонӣ мекард ӯро султони Аҳмад хонданд”(5). МуҒуло зери роҳбарии АрҒӯнхон гирд омада Аҳмадро ба қатл расониданд ва бар сари тахт АрҒӯнхон (1284-1291) нишаст. Баъди марги АрҒӯнхон ҒайхотунхонБ (1291-1295) ба тахти подшоҳӣ нишаст. Дар даври ӯ мақоми вазирони маҳалӣ ниҳояд баланд гашт, ки Хоҷа Садриддин Аҳмад Ҳолиди занҷириро соҳибдевони кулли мамлакаташ таъин кард ва лақаби Садриҷаҳон бар ӯ дод. Ин кори ӯ дар замони ҳукумронии муҒул бори аввал буд. Баъди он дар таърихи давлатдории Ҳулогӯиён давраи ҳукуронии мутлақи хонҳои мусулмонмазҳаби дар доираи усули худашон бидуни итоат ба хони бузурги МуҒулистон шурӯъ шуд.

ДигаргуниИ бузурги фарҳагӣ ба ислом ҷалб гаштани хону ашрофи муҒул мебошад. Агар дар ибтидо баъзе аз сарварони муҒул ба дини масеҳӣ майл кунанд,

дар охири асри XIII ва ибтидои асри XIV хонҳои муғул ба шарафи қабули ислом муясар мегаштанд. Намунаи ин амалро, ки барои тоҷикони Хуросон аз аҳамияти хос бархурдор буд, мо дар симои элхонҳо Тагудор Аҳмад ва Ғозонхон дида метавонем.(5)

И. П. Петрушевский ҳукумронии Элхониёнро ба самтҳо тақсим намуда, самти аввалро асосан муғулҳо ва қисман ашрофони ҳарбии туркман дастгирӣ мекарданд. Онҳо душмани ҳаёти муқаррарӣ, кишоварзӣ ва шаҳрҳо, тарафдорони истисмори табақаҳои поёнии шаҳр буданд. Онҳо ба худ ҳамчун як урдугоҳи низомӣ дар як кишвари душман менигаристанд. Тарафдорони ин сиёсат дар бораи комилан хароб кардани деҳқонони муқимӣ парвое надоштанд ва онҳо ба ҳифзи он манфиатдор набуданд. Заминҳоро ба чарогоҳи бодиянишинон табдил медоданд. Намояндагони самти аввал худи Чингизхон, Чағатой, Гуюкхон, аввалин Элхониёни Ҳулогӯиён (ба истиснои Токудар Аҳмад) сарфи назар аз тағирёбии сиёсатҳои худ, одатан ба самти аввал майл мекарданд.

Самти дуввум таъсиси як давлати пурқудрати мутамарказро бо қудрати хони пурқувват дар назар дошта, ҳаёти шаҳрнишиниро тарафдорӣ намуда, баро кишоварзии кишварҳои забтшударо барқарор кардан ва кам кардани андозҳо ва боҷҳои деҳқонон ва аҳолии шаҳр кӯшиш мекарданд(3).

Муҳаррики асосии ин ғалаба ғолибан ашрофон, рӯҳониёни исломии тоҷик ва нафарони муғулии ба эшон пайравӣ кунанда буданд. Ва онон тавонистан, ки яке аз шоҳзодагони муғулиро ба худ моил сохта ба мақсади ниҳоии худ бирасанд. Ин нафар Ғозонхон набераи Абоқохон буд. Ғозонхон (1294-1304) баъди ба сари тахт омадан, дар ҳаёти мамалакат дигаргуниҳои азим сурат гирифт. Аввал ин, ки рӯҳияи бошандагони бумии Эронзамин тамоман дигар шуда, онҳо ба тахт нишастани Ғозонхонро як навъи ғалаба медонистанд. Ба қавли Рашиддидин: “Ҷаҳону ҷаҳониён ба иззи маъдалати подшоҳи ислом ва миёни инсофи ӯ ороиши бо низом ва осоиши тамом ёфтанд, дуру наздик ва турку тоҷикзабон ба дуои давлати рӯзафзун бикушоданд ва шукрона ончунон мавҳибати азимро садақоти беандоза доданд ва ҳодифи иқбол аз варои пардаи ғайб овоз баркашида ва гуфт:

Мулки олам мудате бе шоҳу сарвар монда буд ,
Омад акнун ба сараш зебою дархур подшоҳ.”(5).

Дар давраи ҳукумронии ӯ дар доираи идоракунии давлат ислоҳот гузаронида шуд, ки тамоми сохторҳои давлатиро ба як тартибу низом дароварда дар ҳайёти мардуми заҳматкаш дигаргунии куллӣ ба амал омад. Харобиҳое, ки муғулон дар натиҷаи запткориҳояшон анҷом дода буданд барқарор карда шуд. Шаҳрҳо обод гардид, адозҳо кам карада шуд, барои ободонии шаҳр шароит муҳайё намуд. Худсариҳои муғулонро комилан аз байн бурд.

АДАБИЁТ

1. Қозӣ Минҳоҷ Сироҷи Ҷузҷонӣ , «Табақоти Носирӣ»
1. Нӯъмон Неъматов, Нурмуҳаммади Амиршоҳӣ, Абдулло Мирбобоев, Ҳайдаршоҳ Пирумшоев., Таърихи халқи тоҷик, “Ношир” Хуҷанд-2008
2. Петрушевский И. П. Землевладение и аграрные отношения в Иране XIII—XIV веков. М.-Л.: Издательство Академии наук СССР, 1960. - 494
3. Рашид-ад-дин. Сборник летописей.// Том I, кн. 1. М.-Л.: 1952.
4. Рашидуддин Фазлуллоҳи Ҳамадонӣ. Ҷомеъу-т-таворих. Ба тасҳеҳ ватахияи Муҳаммад Равшан, Муставфии Мусавӣ. - Техрон. 1373.
5. Ҳотамов Н., Давлатхоҷа Д., Муллоҷонов С., Исоматов М., Таърихи халқи тоҷик, - Душанбе 2011

ИНЪИКОСИ ФУТУҲОТИ ДАВЛАТИ ҲУЛОГӮИЁН-ЭЛХОНИЁНИ ЭРОН ДАР «ҶОМЕЪУ-Т-ТАВОРИХ»- И РАШИДУДДИНИ ФАЗЛУЛЛОҲ

Таъсиси давлати Ҳулогӯиён дар Эронзамин ҳангоме сурат гирифт, ки импераи муғул аз ҷанубу ғарб устувор набуд. Баъди ба сари тахт нишастани Мунгкақоон ба идоракунии давлат машғул шуд. Ӯ ҳамаи мулкҳое, ки дар ҳайати империяи муғул буда, элчӣ фиристода аз вазъияти онҳо огоҳ гашт. Маълум гашт, ки баъзе аз сарзамин ҳоло ҳам дар зери таъсиси муғул қарор надоранд, ҳар чанд Чингизхон ин минтақаро запт намуда бошад. Яъне Мунгкақоон худ ба идоракунии давлати муғул машғӯл шуда бародарони худро ҳокими вилоятҳои ҳудуди империяи муғул намуд. Ҳулогӯхонро ҷиҳати вилояти ғарбии Эронзамин ва Шом, Миср, Рум, Арман таъин гардонид ва дигар минтақаҳои ҳудуди империяи муғулро ҳамингуна тақсим намуда, онҳоро лашкар дод ва ба он минтақаҳо равон намуд. Баъд аз фатҳ минтақаҳоли Эронзамин ва мамлакатҳои ғарбӣ Ҳулогӯхон барои худ ва авлоду аждодаш давлати нав бо номи Ҳулогӯиён (1256-1353) ташкил намуд. Ин давлат дар таърих ҳамчун ҳукумронии “элхониён”, яъне тобеи хони бузурги муғулистон эълон дошт.

Калидвожаҳо: Ҳулогӯхон, Элхониён, муғул, Эронзамин, Мунгкақоон, Ғозонхон, Рашидуддин.

ОСВЕЩЕНИЕ БУДУЩЕГО ГОСУДАРСТВА ХУЛАГУ-ЭЛЬХАНИДОВ В ИРАНЕ В "ДЖАМЕУ-Т-ТАВРИХ" РАШИД АД-ДИНА ФАЗЛУЛЛЫ

Создание государства Хулагу в Иране произошло в то время, когда Монгольская империя была нестабильной с юго-запада. После восшествия на престол Мунгки он принял правительство. Он послал посланника во все поместья Монгольской империи и осведомился об их состоянии. Оказалось, что некоторые земли все еще не находились под властью монголов, хотя Чингисхан завоевал их. Другими словами, сами мунгкаканы управляли монгольским государством и сделали своих братьев правителями провинций Монгольской империи. Он назначил хулагу для западных провинций Ирана и Дамаска, Египта, Рима и Армана, и таким же образом разделил остальную территорию Монгольской империи, послав к ним войска и отправив их туда. После завоевания регион Ирана и западные страны Хулагу основали новое государство для него самого и его потомков, Хулагу (1256–1353). Это государство исторически провозглашалось доминированием «эльханов», то есть подданных великой монгольской династии.

Ключевые слова: Хулагу-хан, Эльханон, Монгол, Эронзамин, Мунгкакон, Гозонхан, Рашидуддин.

COVERAGE OF THE FUTURES OF THE HULAGU-ELKHAN STATE OF IRAN IN RASHID AL-DIN FAZLULLAH'S JAMI'U-T-TAWRIH

The establishment of the Hulagu state in Iran took place at a time when the Mongol Empire was unstable from the south-west. After Mungka's accession to the throne, he took over the government. He sent an envoy to all the estates of the Mongol Empire and inquired about their condition. It turned out that some lands were still not under Mongol rule, although Genghis Khan had conquered the area. In other words, the Mungkakans themselves ruled the Mongol state and made their brothers governors of the provinces of the Mongol Empire. He appointed the Hulagu for the western provinces of Iran and Damascus, Egypt, Rome, and Arman, and divided the rest of the territory of the Mongol Empire in the same way, sending troops to them and sending them there. After the conquest, the Hulagu Khans of Iran and the West established a new state for themselves and their descendants, the Hulagu Khan (1256-1353). This state has historically been proclaimed to be the domination of the “Elkhans,” that is, the subjects of the great Mongol dynasty.

Keywords: Hulagu Khan, Elkhanon, Mongol, Eronzamin, Mungkakon, Gozonkhan, Rashiduddin.

Сведения об авторе: ***Раджабова Шоира*** **–** магистр второго курса исторического факультета Таджикского национального университета. shoira – 5@mail.ru Tel: **988 19 07 92.**

Information about the author: ***Rajabova Shoira*** – second-year Master of History at the Faculty of History of the Tajik National University. shoira – 5@mail.ru Tel: **988 19 07 92.**

ФАЛСАФА – ФИЛОСОФИЯ – PHYLOSOPHY

СИФАТИ ТАҲСИЛОТ ОМИЛИ ЗАМИНАИ ОМОДА НАМУДАНИ МУТАХАССИСОНИ КАСБӢ

Баҳромбеков В.А., Суфиев И.Ҳ.
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Дарёфти роҳу усулҳои муосири таҳсилот ва ба меъёрҳои таҳсилоти ҷаҳонӣ мутобиқ намудани он, тайёр намудани мутахассисони ба бозори меҳнат ҷавобгӯ яке аз масъалаҳои аввалиндараҷаи ҷомеа мебошад. Рушди таҳсилоти босифат, мақсаднок ва дурбинонаи таҳсилот ояндаи нек ва солими ҳар як халқу миллат ба шумор меравад. Аз ин рӯ, рушду нумӯъ ва ояндаи ҳар як мамлакатро бидуни таҳсилот ва маориф тасаввур кардан мумкин нест, зеро нақши таҳсилоти босифат дар соҳибкасб намудани ҷавонон ҳалкунанда мебошад. Ҳаллу фасли масъалаҳои сиёсӣ, иқтисодӣ ва иҷтимоии ҷомеа, пеш аз ҳама, ба вазъи маориф, ҳолати фаъолияти муассисаҳои таҳсилоти миёна, колеҷу литсейҳо ва макотиби олӣ, сифати таълиму тарбия дар муассисаҳои таълимию тарбиявии ҳамаи зинаҳо, таъминоти муассисаҳои таълимӣ бо лавозимотҳои зарурӣ ва мутахассисони соҳавӣ, сифатан тайёр намудани мутахассисони ба бозори меҳнат рақобатпазир ва амсоли инҳо вобастагии калон дорад.

Дар ҷаҳони муосири босуръат тараққиёбандаи илм ва техналогия барои инкишофи соҳаи маориф ва илм, ба стандартҳои байналмилалӣ мутобиқ гардонидани низоми таълимоти муосир бо истифода аз технологияҳои таълимӣ, усулҳои инноватсионии таълим ва муҳайё сохтани фазои ягонаи иттилоотӣ, заминаи рушди институти иҷтимоии маориф мебошад. Маориф яке аз соҳаҳои муҳими ҷомеаи инсонӣ ва давлат ба шумор рафта, пешрафти давлат аз ин ҷода сарчашма мегирад. Аз ин рӯ, аз даврахои қадим то ба имрӯз дар ҳамаи давлатҳои ҷаҳон баҳри дарёфти мутахассисони болаёқат рӯ ба соҳаи маориф оварда, ба он аҳамияти ҷиддӣ медиҳанд. Ҷанбаи муҳими раванди иҷтимоишавии фардҳо ин маориф аст, ки «вазифаи он таълиму тарбияи системаноки аъзоёни ҷомеа баҳри азхудкунии донишҳои муайян, арзишҳои ғоявӣ – маънавӣ, қобилият, малакаҳо, меъёрҳои рафтор мебошад, ки мазмуни онҳоро низоми иҷтимоӣ – иқтисодӣ ва сиёсии ҷомеа, сатҳи рушди моддӣ техникии он муайян месозад» [2, с.12].

Ҳар як шахс таҳсилоти худро аз мактаб оғоз намуда, дар литсейюу коллеҷҳо ва мактабҳои олӣ идома медиҳад. Дар раванди таҳсилот инсон ба шахси мукаммал табдил ёфта, донишҳоро аз худ намуда, раванди иҷтимоишавиро аз сар мегузаронад. Аз ин рӯ, низоми босифати таҳсилот ҳам дар муассаҳои миёнаи умумӣ ва ҳам дар мактабҳои олӣ хеле муҳим мебошад. Лозим ба ёдоварист, ки дар вохӯрӣ бо намояндагони зиёиёни мамлакат 18 марти соли 2005 Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, Пешвои миллат, муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон бори дигар таъкид намуданд: «Рушди ҳамаҷонибаи соҳаи маориф ва тандурустӣ омили асосии пешрафти ҷомеа, баланд шудани сатҳи дониш, маърифат ва солимии мардум мебошад. Барои ноил шудан ба ин ҳадафҳо мо наметавонем дар радифи давлатҳои пешрафтаи ҷаҳон ҷой ёфта, амнияти ҷомеа ва арзишҳои фарҳангии худро пуштибонӣ намоем» [3, с.12]. Дар ин радиф Вазорати маориф ва илми Ҷумҳурии Тоҷикистон барои беҳтар шудани сифати таҳсилот дар донишгоҳҳо низоми бисёрзинагии таҳсилот ва технологияи кредитиро ҷорӣ намуданд ва ба хулосе омаданд, ки ин низоми таҳсилот ҷавобгӯи стандартҳои ҷаҳонӣ мебошад.

Баҳри муҳайё сохтани фазои таҳсилоти босифат ва солим дар соҳаи маориф ва илм, баъди соҳибистиқлол гардидани Ҷумҳурии Тоҷикистон аз тарафи Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон ташаббусҳои назаррас пайгирӣ карда шуданд, маҷмуи қонунҳо ва санадҳои меъёри ҳуқуқӣ қабул гардиданд, ба монанди: “Конституцияи Ҷумҳурии Тоҷикистон”, “Стратегияи миллии рушди маорифи Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030”, “Барномаи давлати рушди таҳсилоти томактабӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2020-2025”, “Барномаи давлатии амалӣ намудани технологияҳои иттилоотӣ – коммуникатсионӣ дар муассисаҳои таҳсилоти умумии Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2018-2022” ва ғайра, ки бевосита дар системаи маориф ва илм муносибатҳои сифатан навро ба миён овард. Соҳаи маорифи ва илми Ҷумҳурии Тоҷикистон бо вуҷуди мушкилӣ дар солҳои аввали соҳибдавлатӣ доимо таҳти

назорат ва ғамхории ҳукумати кишвар буд ва то ба имрӯз қарор дорад. Мувофиқи моддаи 41-и Конституцияи Ҷумҳурии Тоҷикистон муайян гардидааст, ки “ҳар шахс дар доираи муқаррарнамудаи қонун дар муассисаҳои таълимии давлатӣ метавонад ба таври ройгон таълим ва такмили ихтисос дар истеҳсолот таҳсилоти кӯтоҳмуддат: расмӣ, ғайрирасмӣ ва худомӯзӣ, миёнаи умумӣ, ибтидоии касбӣ, миёнаи касбӣ ва олии касбӣ гирад. Шаклҳои дигари таълимро қонунгузории Ҷумҳурии Тоҷикистон муқаррар мекунад” [7, с.2]. Муқаррароти “Стратегияи миллии рушди маорифи Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030”, дарозмуҳлат буда, иҷроиши он бунёди низоми самараноки маориф аст, ки имконияти фарогир ва баробарро барои инкишофи қобилият, рушди зеҳнӣ, таъмини шуғл ва беҳтар намудани некуаҳволии аҳолии Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳайё месозад. Низоми таҳсилоти Ҷумҳурии Тоҷикистон бояд аз нигоҳи иқтисодӣ устувор бошад ва ба стандартҳои низоми таҳсилоти пешрафтаи ҷаҳонӣ ва низоми байналмилалии арзёбӣ сифатан мувофиқат кунад. Ҳамаи ин барои ба фазои таҳсилоти ҷаҳонӣ ворид шудани низоми маориф ва илмӣ Ҷумҳурии Тоҷикистон хеле муҳим аст. Дар баробари ба эътидол омадани вазъи ҷомеа соҳаи маорифи кишвар рӯ ба ҷаҳонишавӣ ниҳод ва сол то сол рушд менамояд. Инчунин, марҳила ба марҳила ҳуҷҷатҳое қабул гардиданд, ки соҳаи маорифро ба роҳи нав ва диду мазмуни нав ворид сохт, аз ҷумла, Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи маориф», «Оид ба таҳсилоти олӣ ва баъди мактабҳои олӣ», «Консепсияи миллии тарбия дар Ҷумҳурии Тоҷикистон», Амрҳои саривақтии Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон ва ғайра.

Низоми таҳсилоти Ҷумҳурии Тоҷикистон дар шароити кунунии демократишавӣ рушд менамояд. Албатта, натиҷаҳои таълим дар ҷомеа ҳамон вақт судманд мегардад, ки муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ ва олӣ вазифаҳои ба зимма доштаашонро саривақт ва босифат иҷро намоянд. Сиёсати мавҷудаи таҳсилот дар Ҷумҳурии Тоҷикистон дар назди муассисаҳои таълимӣ низ вазифаи муҳим гузошта, онҳоро ба роҳи сифатан нави таълим ворид намудааст.

Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон маориф доимо такягоҳи давлат ва тарғибгари наслҳои навини он ба ҳисоб меравад. Муассисаҳои таҳсилоти миёна ва олӣ дар шароити соҳибистиқлолии кишвар, ҳамчун қисми таркибии ҷомеа амал карда, вазифаҳои худро иҷро менамоянд. Маҳз ҳисси масъулиятшиносӣ, ватанпарварӣ ва касбии кормандони сохторҳои гуногун ва муассисаҳои таълимӣ буд, ки дар марҳилаҳои барои миллат душвор онҳо барои бесавод намондани насли наврас, аз таълиму тарбияи канорҷӯйӣ накарданд. Баръакс атрофи ҳукумати қонунии кишвар муттаҳид гардида нагузоштанд, ки муассисаҳои таълимӣ аз фаъолият бозмонанд. Ҳамаи ин гувоҳи он аст, ки мактаби тоҷик имрӯз такягоҳи асосӣ ва ҷонибдори ҳукумати кишвар мебошад.

Барои беҳтар намудани сифати таълим ва тарбия маориф ҳамчун қисми таркибии ҷомеа ҳамеша бо давлат ва волидон ҳамкорӣ намуда, дар ин замина 2-юми августи соли 2011 Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи масъулияти падару модар дар таълим ва тарбияи фарзанд»-ро қабул намуд, ки иҷроиши ин қонун масъулияти волидонро зиёд намуда, имконият фароҳам овард, ки онҳо дар якҷоягӣ фаъолият намуда, аз натиҷаи фаъолияти таълим ва тарбияи фарзандҳояшон хабардор бошанд. Ба ҳамагон маълум аст, ки риоя ва иҷрои нишондодҳои стандарти таълимӣ аз тарафи давлат ҳаматарафа талаб карда мешавад. Баҳри ба амал баровардани ҳадафҳои асосии стандарти таълимӣ муассисаҳои таълимӣ, муаллим ва волидон нақши барзиёд доранд.

Дар амал татбиқ намудани қисматҳои стандарти таълимӣ харҷи маблағи зиёдро талаб менамояд, ки он ҷалби маблағҳои буҷавӣ ва ғайрибуҷавиро тақозо дорад. Мушоҳида ва таҳлилҳо нишон медиҳанд, ки айни замон барои амалӣ гаштани талаботҳои стандартҳои таълимӣ маблағузорӣ кам аст ва он талаботи системаи маорифро қонеъ карда наметавонад.

Таҳсилот воситаи асосии инкишофи ҳаматарафаи одам буда, барои баланд бардоштани дараҷаи ахлоқии ҷомеа низ нақши муассир мебозад. Бахусус, дар ҷомеи навини Тоҷикистони соҳибистиқлол ба роҳ мондани ин вазифаи таърихии маориф хеле зарур ва саривақтӣ ба ҳисоб меравад. Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон мавқеи таъсиррасонии таҳсилотро дар дигаргунсозии ҷомеа хуб дарк намуда, ба масъалаи мазкур таваҷҷуҳи хоса зоҳир менамояд. Аз ҷумла, сарвари кишвар Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, Пешвои миллат, муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар мулоқот бо аҳли зиёии мамлакат чунин гуфта буд: «Низоми маориф яке аз муҳимтарин низомҳои замони мост. То даме, ки дар сохтори таҳсилот

тағйироти куллӣ ба амал наояд, мо дар рушди фарҳанг ва маориф ба дараҷаи дилхоҳ расида наметавонем. Ҷавҳари асосии фарҳанг маориф ва дониш аст» [5, с.9].

Дар ҳақиқат дониш ва шахси донишманд меҳвари асосии рушду нумуи ҳар як давлату миллат ба ҳисоб меравад. Маҳз шахси донишманд ва соҳибҳунар метавонад бо кору пайкори худ барои рушди маърифатнокии мардум кӯшиш карда, барои ободии Ватан, инкишофи илму техника, тайёр кардани мутахассисони зарурии соҳавӣ, бунёди сарвати моддию маънавӣ саҳмгузор бошад.

Дар шароити кунунии Ҷумҳурии Тоҷикистон, ки бозсозии низоми таҳсилот идома дорад, ба талаботҳои стандартҳои умумиҷаҳонӣ мувофиқ ва мутобиқ намудани он аз аҳамият холӣ нест. Дар сурати бозсозии системаи маориф имконият пайдо мешавад, ки сифати таълиму тарбия, тарбияи шахсияти ҳаматарафа инкишофёфта куллан нав гардида, фаъолияти муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ ва олӣ дар асоси талаботҳои ҷомеаи демократаӣ ва дар руҳияи инсонгароӣ, эҳтиромии анаъанаҳои миллӣ ва илмӣ ба роҳ монда шавад. Айни замон дар назди кормандони соҳаи маориф аз ҷумла, омӯзгорони муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ ва олӣ вазифаҳои хеле муҳим ва тақдирсоз меистанд, ки ин ҳам бошад, инкишофи фарҳанги умумии шахсияти хонанда, ба донишгоҳ омода сохтани шогирдон, ба миён овардани заминаҳои мувофиқ барои интихоби касб ва соҳибтахассус гаштан, тарбия ва ба воя расонидани шахсиятҳои дар назди ватан, оила ва ҷомеа масъулиятшинос, таълиму тарбияи инсонҳои баркамол, ки ояндасози кишвар мебошанд.

Дар руҳияи ҷавонони мо тарбияи шуури миллӣ ва бедор намудани ифтихори миллӣ яке аз вазифаҳои муҳимтарин ба ҳисоб меравад, ки ба амал баровардани он аз ҳар кадом корманди соҳаи маориф дониши наву замонавӣ, таҷрибаи корӣ ва масъулиятшинос буданро тақозо мекунад. Зарурати замонавӣ доштани масъалаи мазкур борҳо дар суханрониҳои Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, Пешвои миллат, муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон ба Маҷлиси Олӣ таъкид шудааст: «Тоҷикистони соҳибистиқлол, ҷомеаи навбунёди мо ба шахсоне эҳтиёҷ дорад, ки ҷаҳонбинии нав дошта, идеологияи навро азхуд мекунанд. Мазмун ва моҳияти ин идеологияи навро бояд эҳсоси ифтихори миллӣ ва давлатдорӣ, муҳаббат ба Ватан ва ба тамоми инсоният, умуман тамоми арзишҳои миллӣ ва умумиинсонӣ ташкил намояд. Дар ин раванд як нуқтаро дар назар бояд дошт: дар ҷаҳони муосир кишваре ба дастовардҳои бузург ноил мегардад, ки ба баланд шудани сатҳи маърифат дар ҷомеа таваҷҷӯҳи хоса зоҳир карда, техникаву технологияи навро ба таври васеъ дар амал ҷорӣ менамояд…» [5, с.8].

Барои ба низоми сифатан нави таҳсилот ворид гаштани системаи маорифи Ҷумҳурии Тоҷикистон эътибори хосаи Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон ва шахсан Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, Пешвои миллат, муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон доимо эҳсос карда мешавад. Масъалаҳои гуногуни соҳаи маориф, аз ҷумла ба талаботи ҷомеаи муосир мувофиқ намудани дараҷаи сифати маълумот, баланд бардоштани сифати таълиму тарбия, бо технологияҳои муосири таълимӣ муҷаҳҳаз намудани муассисаҳои таълимӣ, ба таълиму тарбия ҷалб намудани духтарон ва бачагони ятиму бепарастормонда, маблағузории саривақтии соҳа, сохтмони синфхона ва мактабҳои нав, чопи китобҳои бадеӣ, ба роҳ мондани такмили ихтисос ва бозомӯзии кормандони соҳаи маориф ва амсоли инҳо таҳти назорати доимии Президент ва Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон қарор дорад. Бо мақсади боз ҳам беҳтар кардани сифати таълим дар Паёми соли гузаштаи Президент ба Маҷлиси Олӣ солҳои 2020 – 2040 «Солҳои омӯзиш ва рушди фанҳои риёзӣ, дақиқ ва табиӣ дар соҳаи илму маориф» эълон намуданд. Инчунин ба хотири боз ҳам бештар ба омӯзиши илмҳои риёзиву дақиқ ва табиӣ ҷалб кардани наврасону ҷавонон, олимону муҳаққиқон ва устодону омӯзгорон ҳамасола озмуни ҷумҳуриявӣ зери унвони «Илм – фурӯғи маърифат» гузаронида шавад [6, с.12].

Имрӯзҳо дар масъалаи такмили маънавиёт ва шахсият нақши муассисаҳои таълимӣ хеле калон мебошад. Дигаргуниҳои солҳои охир дар Ҷумҳурии Тоҷикистон масъалаҳои ташаккули шахсияти баркамол, навовару эҷодкор ва кордону мутахассисро дар мадди аввал мегузорад. Аз ҷониби Вазорати маориф ва илми Ҷумҳурии Тоҷикистон барои ҳалли масъалаи мазкур истифодаи роҳу усулҳои навини таълиму тарбия бо назардошти арзишҳои миллӣ ҷорӣ шудаанд, ки ин ҳам басанда нест. Зеро барои боз ҳам ба фазои таълими ҷаҳонӣ мутобиқ ва имкониятҳои омӯзишро бештар намудан, таҳияи маводҳои таълимӣ-методии равияҳои гуногуни касбӣ бо забони тоҷикӣ, ғанӣ гардонидани махзани

китобхонаи электронӣ, такмили техника ва истифодаи компютер дар ҷараёни таълим, такмили ихтисоси кормандони соҳаи маориф, таъминоти муассисаҳои таълимӣ бо мутахассисони варзидаю соҳибтаҷрибаи соҳавӣ ва ҷорӣ намудани системаи электронӣ дастрасии волидон ба натиҷаи фаъолияти фарзандон дар машғулиятҳои дарсӣ муассисаҳои миёнаи умумӣ шартҳои асосӣ ба ҳисоб мераванд.

Барои гузаштан ба низоми мукаммали таҳсилоти кредитӣ дар давоми соҳибистиқлолӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон корҳои зиёд анҷом ёфта, ин низом таҳсилоти босифат ва бештар ба амалия нигаронидашударо соли 2015 дар системаи дарсии як қатор донишгоҳҳо ворид намуданд. Чунин иқдом барои ба системаи ҷаҳонӣ мутобиқ намудани низоми таҳсилоти миллӣ заминаи устувор гузошт. Имрузҳо таҷрибаи давлатҳои тараққикарда ва давлатҳои саноатӣ нишон медиҳад, ки манбаи асосии рушди босуръати иҷтимоию иқтисодии кишвар ин саводнок гардонидани миллат аст. Барои ба пуррагӣ ташкил намудани низоми кредитӣ, ҷалби сармоягузориҳои давлатӣ ва хориҷиро талаб мекунад. Дар ҳолати ҷалб намудани сармояи пулӣ ё техникӣ мо метавонем чунин имкониятҳоро фароҳам оварем: таъмини системаи дарсгузарии электронӣ аз ҷумла ташкили китобхонаҳои электронӣ, тарҷумаи китобҳои тахассусӣ бо забони тоҷикӣ дар шакли электронӣ, ташкили синфхонаҳои электронӣ пайваст намудани муассисаҳои таҳсилотӣ миёнаи умумӣ ба шабакаи глобалии интернет ва ғайра. Дар ҳолати фароҳам овардани шароитҳои дар боло зикршуда низоми маориф ва илм ба стандартҳои байналмиллалӣ мутобиқ гардида асоси рушди иқтисодиёти давлат мегардад. Рушди ҷомеа, муаррифӣ намудан ҳамчуни миллати бо маърифату соҳибтамаддун, баланд бардоштани сифати зиндагии мардум, расидан ба давлати тараққикарда, азхудкунии имкониятҳои нави техникӣ-технологӣ дар умум рушди иҷтимоӣ мустақиман аз сатҳи маориф, ташкили низоми ягонаи таълим, мураттабу хушсифати таълиму тарбияи талабагону донишҷӯён, хулоса – аз сатҳи саводнокии миллат вобаста аст.

АДАБИЁТ

1. Колесников Л.Ф. Эффективность образования. Монография / Л.Ф. Колесников. – М: Педагогика, 1991. – 270 с.
2. Ҡарои Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 03 марти 2006, №94. Консепсияи миллии тарбия дар Ҷумҳурии Тоҷикистон – Душанбе, 2006. – 93 с.
3. Лутфуллоев М. Истиқдолияти Точикистон ва маорифи навин. Монография / – Душанбе: Ирфон, 2006 – 289 с.
4. Сангинов Н.С. Низоми кредитии таҳсилот / Н.С. Сангинов, Н.С. Салимов. – Душанбе: Ирфон, 2005. – 196 с.
5. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, Пешвои миллат, муҳтарам Эмомалї Раҳмон ба Маҷлиси Олї – Душанбе: Шарқи озод, 2019. – 47 с.
6. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, Пешвои миллат, муҳтарам Эмомалї Раҳмон ба Маҷлиси Олї – Душанбе: Шарқи озод, 2020. – 47 с.
7. Шарифзода Ф. Назарияи инсонофар ва ҷомеаи фарвднгї / Ф. Шарифзода. – Душанбе: Ирфон, 2010. – 206 с.
8. Ҡарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон 30 июли соли 2012, №334. Стратегияи миллии рушди маорифи Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030 – Душанбе, 2012. – 93 с.
9. Ҡарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 29 сентябри соли 2020, №526. Стратегияи миллии рушди маорифи Ҷумҳурии Тоҷикистон то соли 2020 – Душанбе, 2020. – 90 с.
10. Ҡарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 29 сентябри соли 2017, №443. Дар бораи Барномаи давлатии амалї намудани технологияҳои иттилоотї – коммуникатсионї дар муассисаҳои таҳсилоти умумии Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2018-2022 – Душанбе, 2017. – 18 с.

НИЗОМИ ТАҲСИЛОТИ БОСИФАТ ҲАМЧУН ЗАМИНАИ ОМОДА НАМУДАНИ МУТАХАССИСОНИ КАСБӢ

Муаллиф дар мақола таҳсилоти босифатро ҳамчун заминаи омода намудани мутахассисони касбӣ барои пешрафти ҷомеа таҳлил намуда, маорифро ҳамчун инистути иҷтимоӣ ва масъул арзёби кардааст. Низоми таҳсилоти Ҷумҳурии Тоҷикистон дар шароити кунунии демократишавии ҷомеа фаъолият намуда, рушд ёфта истодааст. Аз ин сабаб барои баланд бардоштани сифати таҳсилот, зарурати дуруст ба роҳ мондани раванди таълим дар муассисаҳои миёна ва олии касбӣ ба миён меояд. Муаллиф оид ба қонунҳои дар соҳаи маориф қабулшуда маълумот дода, зарурати дар амал иҷро кардани онҳоро қайд менамояд. Инчунин муаллиф масъалаи омода намудани ҷавонон ба бозори меҳнат ва такмили ихтисоси мутахассисонро мавриди омӯзиш қарор додааст.

Калид вожаҳо: маориф, тарбия, низоми кредитӣ, барномаҳои таълимӣ, системаи таҳсилоти олӣ, муассисаи таълимӣ, сифати таълим, бозори меҳнат, мутахассис, иҷтимоӣ.

КАЧЕСТВО ОБРАЗОВАНИЯ КАК ФАКТОР ПОДГОТОВКИ ПРОФЕССИОНАЛЬНЫХ СПЕЦИАЛИСТОВ

Автор в статье анализировал качественное образование как основу подготовки профессиональных специалистов для развития общества, а образование оценивалось как социальный институт и ответственный. Система образования Республики Таджикистан осуществляет свою деятельность в современных условиях демократизации общества и развивается. Из-за этого для повышения качества образования возникает необходимость надлежащего налаживания учебного процесса в средних и высших учебных заведениях. Автор информирует о принятых в сфере образования законах и указывает на необходимость их выполнения на практике. Также автор рассматривает вопрос подготовки молодежи к рынку труда и повышения квалификации специалистов.

Ключевые слова: образование, воспитание, кредитная система, программы обучения, система высшего образования, учебное заведение, качество образования, рынок труда, специалист, социальные.

THE QUALITY OF EDUCATION AS A FACTOR IN THE TRAINING OF PROFESSIONAL SPECIALISTS

The author analyzed quality education as the basis for training professional specialists for the development of society, and education was evaluated as a social institution and responsible. The education system of the Republic of Tajikistan carries out its activities in the modern conditions of the democratization of society and develops. Because of this, in order to improve the quality of education, there is a need for proper organization of the educational process in secondary and higher educational institutions. The author informs about the laws adopted in the field of education and points out the need for their implementation in practice. The author also considered the issue of preparing young people for the labor market and improving the skills of specialists.

Keywords: education, upbringing, credit system, training programs, higher education system, educational institution, quality of education, labor market, specialist, social.

Сведения об авторах: ***Бахромбеков Вафобек Амадбекович*** **–** кандидат философских наук, доцент, кафедры социологии факультета философии Таджикского национального университета
Суфиев Исхомуддин Халимджонович – магистрант кафедры социологии факультета философии Таджикский национальный университет. Тел.: **937 10 01 87**

Information about the authors: ***Bahrombekov Vafobek Amadbekovich*** **–** Candidate of Philosophic Science, Associate professor sociological department of Tajik National University
Sufiev Ishomuddin Halimjonovich – master degree department of sociology faculty of philosophy in Tajik National University Phone: **937 10 01 87**

ИНЪИКОСИ МАСЪАЛАХОИ АХЛОКӢ, ИЧТИМОӢ ВА СИЁСӢ ДАР АШЪОРИ ҶАЛОЛУДДИНИ БАЛХӢ

Файзиева Н.
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Масъалаҳои ахлоқ, иҷтимоиёт ва таҳаммулпазирӣ дар андешаҳои Мавлонои Балхи аз ҷойгоҳи хосае барҳурдор аст, чун Мавлоно ба ҳунвони шахсияте ҷавобгӯ ба ниёзҳои ҷомеаи инсонӣ ҳарф ба забон меоварад ва дар меҳвари аслии афкори ҳуд инсони берун аз ҳама қайду тааллуқҳои диниву мазҳабӣ ва забониву нажодиро мегузорад.

Зиндагонӣ оштии зидхост,
Марги он к-андар миёншон чангхост [7. с. 71].

Пайравони таълимоти сиёсати сулҳпарвар, осудагӣ, ахлоқ, иҷтимоиёт, маънавиёт, муҳаббат, ҳаёт дӯстӣ ва камоли ҳақиқии Румӣ шахсоне ҳастанд, ки дар калбҳои гарми ҳазорон одамон илҳому таассурот мегиранд ва ҳуд меъёри возеҳи ормони фикрҳо, парвози ҳаёлот, рафтор ва амали солеҳ мегарданд. Намунаи беназир ва баландтарини чунин роҳ Мавлоно Ҷалолиддини Балхист (1207 – 1273), ки соли 2007 тибки қарори Созмони миллали муттаҳид оид ба маориф, илм ва фарҳанг (ЮНЕСКО) 800-умин солгарди мавлуди ҳуҷастаи ӯ дар кишварҳои зиёд таҷлил гардид ва дар рафти он симпозиуму конфронсҳо, маҳфилҳои гуногун, барномаҳои хоси ахлоқи, иҷтимоӣ, сиёсӣ, фарҳангӣ ва мусиқӣ доир шуд. Шӯҳрат ва нуфузи Мавлоно Ҷалолуддини Румӣ дар арсаи шинохтанҳои имрӯзи ҷаҳонӣ мақому ҷойгоҳи тозаеро дарёфта, таҳқиқу тафсири осори Мавлоно дар ҷаҳони Ғарб тамоюлҳои ҷадид пайдо намуд. Ҳанӯз чанд қарн пеш тарҷумаи осори Мавлоно ба забонҳои муҳталиф оғоз гардид. Муқарраран метавон гуфт, ки шӯҳрати Мавлоно ва осори ӯ то андозае марзҳои тафаккур, таассуб, тазоди мазоҳибу динро бишкаст ва рӯҳу ҷони ҳамагонро ба қадри имкон оромиш бахшид.

Гузоштани масоили инсондӯстӣ, иҷтимоӣ, ахлоқӣ низ асосӣ осори ҷовидонаи Мавлои Балх ва корномаи бемисли маънавӣ ва равшандилии ӯст. Зикр бояд кард,

ки ҳеҷ олиме дар таърихи инсонӣ андешаҳои инсонгаройӣ, иҷтимоӣ, ахлоқи ва маънавияти фардро бо чунин равшанбаёнӣ ва рангорангӣ маънидод накардааст. Ахлоқи иҷтимоии мутафаккир ҷанбаҳои ниҳоят муҳим дорад. Зимни мутолиаи осори пуарзиши Румӣ равшан мегардад, ки аслияти дунёи инсон моҳияти ахлоқию иҷтимоӣ дорад. Маҳз иҷтимоиёт, ахлоқ ва адолат хоси инсон чун мавҷуди навъи комилан дигари ҳастии ҷамъиятӣ мебошад. Аз нигоҳи Мавлоно қадами болотар ва муҳимтар дар ташаккули ахлоқи иҷтимоию маънавӣ ва хислати инсон, ташаккули андешаи мазҳабӣ-динӣ мебошад. Ин ҷараён, ки ба мардумон ва рисолати ҷомеа пайвастагии табиӣ ва наслӣ дорад, мавзӯи баҳсҳои зиёд ва шадид қарор мегирад.

Бинобар ин, ҷанбаи ахлоқию сиёсӣ дар таълимоти Ҷалолуддини Балхи дар осораш беш аз тарафҳои дигаре ҷаҳонбинӣ зуҳур мекунад ин масъаларо наметавон нодида гирифт. Маҳфӣ нест, ки масъалаҳои ахлоқию ирфонӣ ва монанди он дар эҷодиёти мутафаккир дар маъноҳои иҷтимоӣ пешниҳод шудаанд. Андешаҳои иҷтимоӣ ва ахлоқии Ҷалолиддини Балхи пеш аз ҳама дар баёни фалсафаи ахлоқ, ватандӯстӣ, истиклолият, адолат ва тартибу низоми зиндагии хуб ба назар мерасад. Зеро аз нигоҳи мутафаккир “ҳамоно, ки инсон худро мукнат ва ғанову сарват бинад, бегумон роҳи туғён пеш мегирад” [4, с.142].

Аз гуфтаҳои боло бармеояд, ки Ҷалолуддини Румӣ ҳам мисли бисёр мутафаккирони дигари пешқадами Шарқ орзуи сохтани инсони идеалиро мепарварад, ки он дар пояҳои адолату хушбахтӣ, ҳамагонӣ барқарор гардида бошад. Баднафсиро маҳкум менамояд. Мутафаккир андешаҳояшро оид ба ахлоқи иҷтимоию сиёсӣ ҳариб дар ҳамаи асарҳояш ба маъниҳои гуногун иброз доштааст. Ин андешаҳоро дар осори арзишманди Ҷалолуддини Румӣ “Фиҳи мо фиҳи”, “Маснавии маънавӣ” дида метавонем. Мутафаккир дар шоҳасараш ғояи шоҳи одилу окилро дар симоҳои подшоҳони даврҳои гуногуни таърихӣ, ки дар кишвари аҷам салтанат рондаанд, ифода намудааст. Ғояи мазкур асосан дар симои шоҳони хаёлӣ ва симоҳои хаёлӣ дар дигар пешвоён маънидод шудаанд.

Ҳамин ҷусторҳо, ҳамин давиданҳо дар бешазори ҳақиқати андешаҳо Мавлоноро то сарҳади созмони дӯконе бурда, ки он мубтанӣ бар Маснавии Маънавист ва мусаммо бар дӯкони вахдат:

“Маснавӣ”–и мо дӯкони вахдат аст.
Ғайри вахдат харчӣ бинӣ он бут аст.
Вахдат андар вахдат аст ин “Маснавӣ”,
Аз самак рав то симок эй маънавӣ [4, с. 145].

Ин фақр, ки асли дӯкони маънавии Маснавӣ аз он бунёд ёфта, ҳамон фақри ифтихори Расули Акрам бошад, ки дар вусъати он ду олам эҳтизоз ва нубӯғи рӯҳӣ маҳфуз аст. Ин дукони фақр пайраҳаест, ки дар убури он солик ба сармазили мақсуд раҳ мекушояд ва нардбонест, ки сӯи осмонҳои маънӣ хуруҷ мекунад.

Дар осори Ҷалолиддини Румӣ масоили иҷтимоию ахлоқӣ, вахдат ва амният аз масъалаҳои муҳимтарини эҷодиёти ӯро ташкил медиҳад. Азбаски мутафаккир вахдатро яке аз сифатҳои ахлоқии писандидаи фармонравоён медонад, бинобар ин онҳоро ҳамеша ба хирадмандӣ ҳидоят менамояд, то ин ки рифоҳияту бехдошти хаёти мардумро таъмин кунанд. Тибқи андешаи Ҷалолиддини Балхи шахси окил набояд пойбанди шӯҳратпарастӣ шавад, зеро хирадӣ ӯ моҳияти ифтихору азаматаш аст. Аз назари ӯ қудрати ахлоқ ба зулм бо табоҳӣ меанҷомад. Ба андешаи шоир дар ҳолати пойдор набудани адолати иҷтимоӣ дар ҷомеа шӯришу ошӯб ва сӯиқасдҳои меафзояд.

Дар мавриди шинохти халқу подшоҳ мефармояд, ки боиси омӯзиши масъалаҳои ахлоқи сиёсӣ аст:

Халкро чун об дон софу зулол,
Андар ӯ тобон сифоти Зулҷалол.
Подшоҳон мазҳари шоҳи Ҳак,
Орифон миръоти огоҳии Ҳак [4, с.146].

Ҷалолуддини Румӣ дар асари худ тамоми амирону вазирон ва одамонро ба адлу инсоф даъват менамояд, то ки торикии зулму ситам аз ҷаҳон бардошта шавад ва сапедаи содиқи адолат доман паҳн кунад. Шоири гуманист аз куллӣ кишрҳои ҷомеа даъват ба амал меорад, ки дар роҳи адолату садокат, накӯкорӣ ва башардӯстӣ пайваста ташаббус нишон бидиҳанд, шукӯҳу сарвату давлати сарварони халқ то ба моҳи мунир бирасад ҳам, мағрур нашуда аз худ нарафта, адолатпеша бояд буд. Мувофиқи андешаҳои Ҷалолуддини Румӣ шарти ёрию

бародарӣ ва дӯстӣ ёварӣ ҳамдигар будан аст. Агар кофар ҳам кӯмак кунад, бо ӯ дӯсту бародар бояд буд. Дар вақти пешрафти корҳои инсон дӯст бисёр мешавад, аммо дар вазъу ҳолати нокомӣ на ҳар шахс дасти мадад медиҳад. Бинобар ин Ҷалолуддини Рӯмӣ ба одамон пеша кардани адолатхоҳиро тавсия медиҳад.

Мавлоно дар масъалаи ахлоқи сиёсӣ мақоми халқро ба чаҳор даста тақсим кардааст: яке онҳое, ки охирандешанд, яъне дар авоқиб ва натоиҷи корҳо менигаранду ончиро шоистае талаб ёбанд, умр дар он сарф мекунанд. Дар адабиёти сиёсӣ оқибатандешӣ мартабаи баланду мақоми волоро соҳиб аст ва нишони ҳикмати луқмонӣ аст:

Дар паси ҳар гиря охир ҳандаест,
Марди охирбин муборак бандаест.
Ҳар ки охирбинтар, ӯ масъудтар,
Ҳар ки охурбинтар, ӯ матрудтар аст [4, с. 202].

Агар сарвару давлату ҳукумат оқибатандешӣ бихоҳад ва дӯстпарвариро пеша бисозад, ин неъмат ба қатори осоре, нақше, меросе шомил мешавад, ки аз ӯ ҳоҳад дошт. Ҷалолуддини Рӯмӣ оқибатандеширо ҳунар мешуморад ва ҳунар аст, ки номи касро ҷовид месозад.

Мавлоно дар "Маснавӣ" ишора мекунад, ки бисёре аз одамон дар ҳудҳоҳӣ ва ситамкориву беадолати чун Фиръавнанд, аммо Фиръавни дарунӣ эшонро ёваре нест, то туғён намоянд ва он ҳудпарастӣ ҳамон мақому мансаби давлати дунёст, ки агар ба эшон бирасад, ҳамон бошанд, ки Фиръавн буд:

Нафс аждарҳост, ӯ кай мурдааст,
Аз ғами беолати афсурдааст.
Гар биёбад олати Фираъвн ӯ,
Ки ба амри ӯ ҳамерафт оби ҷӯ.
Илму молу мансабу ҷоҳу кирон,
Фитна орад дар кафи бадгавҳарон [4, с. 230].

Аз рӯи гуфти Ҷалолуддини Рӯмӣ шахси чашмгуруснаву сарватпараст беқадру беобрӯст. Аз ин лиҳоз, ӯ дар андешаҳояш маҳдудияти нафсро заруртарин амал мешуморад. Чи тавре, ки дар боло ишора намудем, дар таълимоти Мавлоно иллатҳои бадтарини инсонӣ зикр гардидааст. Дар тадбири ин мутафаккир асолат ва ҳуввияти собити гурӯҳҳои ташаккулёфтаи халқҳо, миллатҳо, нажодҳо, табакаҳои ичтимоӣ бо табиати зотии умуминсонӣ ва мухолифат надорад. Дар ин маъно равшан метавон дид, ки ахлоқи воло ва начиби Ҷалолуддини Рӯмӣ баёнгари метод ва арзишҳои сиёсӣ ва ҳувияти миллии тоҷик ва осори ӯ дар радифи мероси гузаштагон ва эҷодиёти мутафаккирони дигари маънавии арзишманди халқи мост.

Аз нигоҳи сиёсатмадорони маъруф, вокеан ҳам "имрӯз башарият ба ахлоқи ҳамида ва меҳру муҳаббат бештар аз ҳар вақти дигар ниёз дорад. Ва роҳнамои мо дар ин ҷода Мавлоно буда метавонад. Ӯ бо истифодаи васеъ ва эҷодкоронаи арзишҳои бузурги мактаби тасаввуфи хуросонӣ ва пайванди онҳо бо андешаву афкори мактабҳои фикрии дигар фарҳанги навини маънавию ахлоқиро асос гузошт".[3.с. 96.] Аз нигоҳи илмҳои сиёсатшиносӣ осори Ҷалолуддини Рӯмӣ дар ифодаи маҳаку маромиҳамдигарфаҳмии миллату нажод, дину мазҳабҳои гуногун ва вахдати ҷомеаи инсонӣ гардид ва ҳудуди ҳикмати андешаҳои ахлоқи сиёсии олимони зиёдеро ҷалб намуд. Исботи инро дар мавридҳои зиёди андешаҳои шоир мебинем. Чунончи:

Боз о, боз о ҳар ончи ҳастӣ боз о,
Гар кофару габру бутпарастӣ, боз о.
Ин даргаҳи мо даргаҳи навмедӣ нест,
Садбор агар тавба шикастӣ, боз о.

Мутафаккир иттиҳоду иттифоқро аз фазилатҳои хубтарини инсонӣ дониста, сулҳпарастиро бехтарин таҷассумгари он ва аклу хирад мешуморид. Маҳз чунин ғояҳои дӯстӣ идоракунандаи давлатро зарур аст. Агар андешаҳои ахлоқи сиёсии Ҷалолуддини Рӯмӣ дар партави таҷрибаи халқҳо баррасӣ шавад, равшан аст, ки хатти сурхи сарнавишти инсон дар дарозои таъриҳ ҳадди имкон ташаккул ва таҳаввули маънавият ва фарҳанги сиёсии инсонӣ пеш меравад ва инсоншавии мусирон созмони ҳаёти ичтимоӣ бехтару хубтар мегардад. Зеро "дар давраи истиқлолияти ҷумҳурии азизамон, ки ба шинохти воқеии андешаҳои гузаштаи ниёгонамон шадидан ниёз эҳсос мегардад, ҳар муҳаккиқ вазифадор аст, то мутобиқ ба дарку фаҳми хеш барои худогоҳии таъриҳи миллӣ саҳм гузорад" [2, с. 3].

Дар даврони рушди кишварҳо ва ҷаҳонишавӣ, густариши пайвастаи худшиносии халкҳо, маданияту фарҳангҳо, тамаддунҳо, шиддати бемайлони рақобат ва зиддиятҳои гуногуни ҳаробиовар, таҳдиди рӯзафзуни хатари фалокат бори барҳӯрди тамаддунҳо ва падидаҳои дигари мазмунан зидиятнок, мо ба ақидаҳои ахлоқи сиёсии Ҷалолуддини Румӣ руй оварданамон зарурати амалӣ дорад.

Ҳамин тавр, бознигари ва бозшиносии осори Мавлоно, хоса «Маснавии Маънавӣ» дар робита ба пайванди он ба фарҳангу суннатҳои тоҷикӣ аз он шаҳодат медиҳад, ки Мавлоно новобаста ба сирати худ аз зодбуми аслиаш ва зиндагӣ дар муҳити дур аз асолати забони тоҷики- форсӣ барои ҳифзи унсурҳои хосаи он зиёд кӯшиш намудааст. Ҷалолуддини Румӣ кӯшиш кардаст, ки дар ҳамаи асарҳои хеш роҳҳои ба амал баровардани адолат ва усулҳои афзудани масъулиятнокии мардумон ва амалдорони замонро нишон диҳад. Мутобиқи назари мутафаккир ахлоқ ва муносибатҳои ахлоқӣ, ичтимоӣ дар ҷомеа дар пойи ҳикмату фазл ва муҳаббати байни аъзои ҷомеа ташаккул ва устувор хоҳад гашт. Бояд зикр кард, ки ҷомеаи адолатпешаи мутафаккир асосан ба арзишҳои исломӣ бунёд ёфтааст. Дар ин давлати идеалии феодалӣ баъзе афзалиятҳо ба назар мерасанд.

АДАБИЁТ

1. Комилов Р. Социально-утопические учения в истории таджикской философии XIII-XV вв. – Душанбе, 1993. – С.
2. Олимов К. Баррасиҳо дар тасаввуф. 1999. -142 с.
3. Раҳмон Э. Мавлоно ва тамаддуни инсонӣ. –Душанбе: «Бухоро», 2012 – 132 с.
4. Румӣ Ҷалолиддин. Фихи мо фихи (мунтахаби маколот) –Душанбе: «Ирфон», 2007, 296 с.
5. Румӣ Ҷалолуддин. Куллиёти ғазалиёт. –Ҷилди 1 – 8. –Теҳрон, 1336 – 1345 ҳ. -С.
6. Румӣ Ҷалолуддин. Маснавии маънавӣ. –Теҳрон, 2001.– 728 с.
7. Румӣ Ҷалолиддин. Маснавии маънавӣ. Дафтари 1. 222 с.
8. Ҷалолиддини Румӣ: Мухтасари тарҷумаи ҳол, порчаҳо аз «Маснавии маънавӣ» ва намунаҳо аз ғазалиёту рубоиёт // Гулшани адаб. – Душанбе, 1975. – Ҷ. 2. С.
9. Зиёев Ҳуршед.

ИНЪИКОСИ МАСЪАЛАҲОИ АХЛОҚӢ, ИЧТИМОӢ ВА СИЁСӢ ДАР АШЪОРИ ҶАЛОЛУДДИНИ БАЛХӢ

Дар мақола муаллиф масъалаҳои ахлоқӣ, ичтимоиро аз назари Мавлоно Ҷалолуддини Румӣ мавриди баррасӣ карор додааст. Муаллиф диди худро ба таври возеҳу равшан баён карда, алоқамандии ахлоқ ва масъалаи ичтимоиро дар пайвастагӣ шарҳ додааст. Илова ба ин, дар мақола андешаҳои инсонгароёнаи Мавлоно Ҷалолуддини Балхи мавриди таҳлил қарор гирифтааст. Ҷалолуддини Румӣ мушкилоти асосии ахлоки ичтимоиро ба таври шоирона ва ба маънои орифона таҳкик карда, барои начоти мардумон аз мухолифату душманӣ, нотавонбинӣ, таасубу фитнагарӣ роҳ меҷуст ва роҳи вахдату ҳамдилиро пешниҳод мекард.

Калидвожаҳо: ахлоқ, ичтимоиёт, вахдат, дӯстӣ, худшиносӣ, инсонгарой,сиёсат.

ОТРАЖЕНИЕ НРАВСТВЕННЫХ, СОЦИАЛЬНЫХ И ПОЛИТИЧЕСКИХ ВОПРОСОВ В ПОЭЗИИ ДЖАЛАЛУДДИНА БАЛХИ

В статье автор рассматривает моральные и социальные проблемы с точки зрения Мавлоно Джалолуддини Руми. Автор четко сформулировал свое видение, объясняя связь между моралью и социальной проблемой во взаимосвязи. Кроме того, в статье анализируются гуманистические взгляды Мавлоно Джалолуддини Балхи. Джалолиддин Руми изучал основные проблемы социальной морали в поэтическом и гносеологическом смысле, стремился спасти людей от противодействия и вражды, некомпетентности, фанатизма и мятежа, а также предлагал путь единства и солидарности.

Ключевые слова: этика, общество, единство, дружба, самопознание, гуманизм, политика.

REFLECTION OF MORAL, SOCIAL AND POLITICAL ISSUES IN THE POETRY OF JALALUDDIN BALKHI

In the article, the author examines moral and social problems from the point of view of Mawlono Jaloluddini Rumi. The author clearly formulated his vision, explaining the relationship between morality and the social problem in the relationship. In addition, the article analyzes the humanistic views of Mawlono Jaloluddini Balkhi. Jaloliddin Rumi studied the main problems of social morality in a poetic and epistemological sense, sought to save people from opposition and hostility, incompetence, fanaticism and rebellion, and also offered a path of unity and solidarity.

Keywords: ethics, society, unity, friendship, self-knowledge, humanism, politics.

Сведения об авторе: ***Файзиева Нигина*** – магистрант второго курса факультета философии Таджикского национального университета.

Information about the author: ***Fayzieva Nigina*** – second-year master's student of the Faculty of Philosophy of the Tajik National University.

ПЕДАГОГИКА ВА ПСИХОЛОГИЯ – ПЕДАГОГИКА И ПСИХОЛОГИЯ – PEDAGOGY AND PSYCHOLOGY

ОМОДАГИИ ПСИХОЛОГӢ БА МУСОБИҚАҲОИ ВАРЗИШӢ

Солиев Н.С.
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Ҳар як шахсе, ки ба варзиш иртибот дорад ва ҳадди аққал дар мусобиқаҳо ширкат варзидааст, медонад, ки чизи аз ҳама мушкил на тамрин ва на баромад кардан аст, балки қобилияти "худро ба даст гирифтан" пеш аз саршавии мусобиқа аст [10].

Пеш аз ҳама муайян кардан зарур аст, ки худи мусобиқа чист. Мусобиқа ҳамчун категорияи муҳими соҳаи варзиши ягон навъи фаъолияти махсуси шахсро ифода мекунад, ки бо шароитҳои моддии ҳаёти ҷомеа дар даврахои гуногуни тараққиёти таърихӣ муайян карда мешавад.

Муҳаққиқони соҳаи варзиш мусобиқаро ҳамчун муборизаи ақл, ирода ва ҳиссиёт дида мебароянд. Аз ин ҷо бармеояд, ки мусобиқа на танҳо хусусияти ҷисмониву ҳаракатиро дорад, балки дорои ҷиҳатҳои психологӣ низ мебошад. Масалан, ҳангоми мусобиқаи варзишӣ як хусусияти асосӣ ба мушоҳида мерасад ва он ҳам бошад, таъсири байниҳамдигарии бавосита ва бевоситаи ҳарифон ба якдигар аст, то ки яке бар дигаре бартарӣ пайдо кунад ва муқобилият нишон бидиҳад. Ин мақсади умумии ҳарду дар мусобиқа ба шумор меравад. Чунин таъсири байниҳамдигарӣ истифодаи қувваҳои ҷисмонӣ ва психикии одамро талаб менамояд. Аз ин ҷо ба хулоса омадан мумкин аст, ки ин ду қувва агар дар ягонагӣ бошанд, он гоҳ варзишгар ҳамон қадар тезтар ба мақсадаш ноил мешавад.

Тадқиқотҳои солҳои охир нишон доданд, ки дар рафти мусобиқаҳои варзишӣ ба варзишгарон боз омилҳои дигар низ таъсир мерасонанд, аз қабили шумораи тамошобинон ва рафтори онҳо, ҳайъат ва фаъолияти доварон таъсири байниҳамдигарӣ ба мураббиён, шароитҳои методологӣ, пайдоиши ҳодисаҳои ногаҳонӣ, вазъиятҳои ғайричашмдошт ва ғайра. Ин омилҳои номбаршуда ба фаъолияти варзишгар метавонанд ҳам таъсири мусбат ва ҳам манфии психологӣ расонанд.

Аз ин гуфтаҳо бармеояд, ки мусобиқаи варзишӣ фаъолияте ба шумор меравад, ки дар шароитҳои экстримали зоҳир мешавад. Барои он ки ин фаъолият сермаҳсул бошад, зарур аст, ки ҳар як варзишгар аз назари психологӣ ба он тайёр бошад.

Муҳаққиқони ин соҳа чунин аломатҳои омодагиро ба мусобиқа муайян кардаанд: омодагии идеявӣ, ахлоқӣ, функсионалӣ, психикӣ ва махсус (ҷисмонӣ, техникӣ, тактикӣ ва назариявӣ). Ин аломатҳои омодагӣ ба варзиш бояд дар ягонагӣ дида баромада шавад. Ин ягонагиро психологон таъкид менамоянд, зеро зуҳуроти яклухти шахсияти инсон имконият медиҳад, ки дараҷаи омодагии шахс ба мусобиқа муайян карда шавад.

Варзишгар пеш аз саршавии мусобиқа дар чӣ ҳолат қарор дорад?. Психологон А.Ц. Пуни, О.А. Черникова ва А.С. Егоров доир ба ин масъала тадқиқот бурдаанд. Ба андешаи онҳо варзишгар пеш аз саршавии мусобиқа ба ҳолати изтироби омодабош ва апатияи омодабош дучор меояд ва ин метавонад ба рафти мусобиқаи варзишӣ таъсири муайян бахшад [4]. Варзишгар барои баромад кардан омодагии хуб мебинад, аммо дар мусобиқа чизи дигаре рух медиҳад: хатогиҳои бемаврид, норасоии техника ва дар натиҷа мағлуб мешавад. Тарс аз рақиби қавӣ боиси нобоварӣ ба худ мегардад. Ҳар як рақобат барои варзишгар ин стресс аст [10]. Ин ҳолатҳои номбаршуда на танҳо ба амалияи психологияи варзиш, балки ба соҳаи физиология ва тибби варзиш ворид гаштааст.

Аз ин ҷо ба хулоса омадан мумкин аст, ки варзишгар дар давраи мусобиқаҳои варзишӣ ба ҳолатҳои гуногуни эмотсионалӣ гирифтор мешавад. Аз ин хотир заруроте пеш меояд, ки тавсифи мухтасари ҳолатҳои эмотсионалиеро дида бароем, ки варзишгарон одатан гирифтори онҳо шуда метавонанд.

Эмотсия аз калимаи лотинӣ emove гирифта шуда, маъноияш барангехтан ба ангезиш овардан аст.

Эмотсия ин амали ҷавобии организм ба таъсири ангезаҳои аз ҷиҳати характер мухталифи эндогени ва эгзогени аст, ки ҳатман боиси пайдо шудани таѓйироти муайяни физиологӣ дар организм мегардад.

Одам дар ҷараёни ҳаёти фаъолияташ ба ҳолатҳои гуногуни эмотсионалӣ гирифтор мешавад ва ин ба зуҳуроти амалу рафтори ӯ тобиши махсусе мебахшад. Дар байни ҳолатҳои гуногуни эмотсионалӣ аффект, стресс, фрустратсия, ҳолати рӯҳӣ ва раѓбатро махсус фарқ мекунанд.

Аффект (дар тарҷума аз лотинӣ - изтироби рӯҳӣ, ҳаяҷон) – ин ҳолати эмотсионалии зӯр, пурҷӯшухурӯш, бошиддат ва нисбатан кӯтоҳмуддати эмотсионалӣ буда, табиати таркишмонандро дорад ва ба назорати шуур дода намешавад. Пайдоиши ҳолати аффект ҳамеша бо вазъияту шароитҳои муҳими ҳаёти инсон алоқаманд аст. Аффектро инчунин ангезандаҳои зӯр, аз қабили истифодаи калимаи бемаврид, таҳқир, таҳдид, рафтори номатлуби одамони дигар ба вуҷуд меоваранд. Одамоне, ки ба типи системаи асаби дар мувозинатнабудаи зӯр тааллуқ доранд, бештар ба ҳолати аффект гирифтор мешаванд. Одам дар ҳолати аффект фикру андеша накарда, рафтору кирдорҳои бенизомро содир менамояд. Дар фаъолияти узвҳои ҳиссии ӯ дигаргуниҳо ба амал меоянд ва ҳаракатҳои чолоконаи ифоданокро (мимика ва имову ишораҳои махсус, гиря, фарёд, баъзан ҳаракатҳои беихтиёр ва ѓ.) мекунад.

Стресс ё бошиддатӣ ҳолати психикиест, ки дар шароитҳои маҳдуду ҳисси нобоварӣ дар иҷрои амали дар айни замон хавфнок ифода меёбад. Ин ҳолат ҳангоми зарурати қабули қарори тезу масъулиятнок дар вазъиятҳои мураккабу хавфнок ва сарбории ҷисмонию ақлии шахс рӯй медиҳад. Стресс дар рафти иҷрои намудҳои гуногуни фаъолият (бозӣ, таълимӣ, меҳнатӣ, варзиш, вазъиятҳои ихтилофноки ахлоқӣ ва ѓ.) ба вуҷуд меояд. Ҳолати стресс дар варзишгарон ҳангоми тайёрӣ ба мусобиқа, пеш аз саршавии мусобиқа, пеш аз баромад кардан дар мусобиқаи варзишӣ зоҳир мешавад. Дар онҳо дигаргуниҳои физиологӣ, аз қабили задани дил, тез нафас кашидан, баландшавии хун ва ѓайра ба мушоҳида мерасад. Ҳангоми стресси зӯр дар рафтори варзишгар бенизомӣ ба амал меояд, ҳаракатҳояш номувофиқ ва диққаташ парешон мешавад. Стресси суст, баръакс, боиси фаъолӣ ва муташаккилии варзишгар мегардад, ба тафаккури ӯ равшанию аниқиро мебахшад.

Ҳолати стрессро идора кардан имкон дорад ва барои ин пеш аз ҳама сабабҳои мушаххаси онро муайян кардан зарур аст. Яке аз сабабҳои он хусусиятҳои инфиродӣ-психологии шахс, ба монанди барангезиши эмотсионалӣ, таъсирпазирӣ ва маҳдудии ҳаҷми диққат шуда метавонад. Бинобар ин, тез ба вазъият баҳо додан, ҳалли дурусти масъаларо пайдо кардан ва дуруст онро иҷро намудан ба таҷрибаи индивидуалии варзишгар вобаста аст. Аз ин рӯ, варзишгарро бояд на танҳо ба ҳолатҳои мақаррарӣ, балки ба вазъиятҳои ногаҳонию тасодуфӣ низ тайёр намудан зарур аст.

Фрустратсия ҳолати эмотсионалие мебошад, ки ҳангоми дучор омадани шахс ба душворию монеаҳои халалрасон дар протсесси расидан ба мақсад ба амал меояд. Ин ҳолат ба ҷараёни шуур ва фаъолияти одам таъсири манфӣ мебахшад. Фрустратсия то андозае ихтилофи ботиниро байни равияи шахс ва имкониятҳои объективӣ ифода мекунад, ки ӯ бо онҳо розӣ нест. Одам дар ҳолати фрустратсия ба изтироби рӯҳию асабии сахт гирифтор мешавад, алам, ѓамгинӣ ва худазобдиҳии беҳад ӯро фаро мегирад. Хусусиятҳои зоҳиршавии фрустратсия ба дараҷаи пастшавии шиддати баамаломада вобаста аст. Агар шиддат паст карда нашавад, он гоҳ фрустратсия дар шароитҳои дигар боз рӯй додан мегирад. Яъне, шахс шиддати алам, хашм ва қаҳри худро тавассути ба одамони тамоман бегуноҳ равона кардан паст мекунад. Агар шахси ба фрустратсия гирифторшуда ба шароити иҷро намудани ягон кори завқовар таъмин карда шавад, он гоҳ амалҳои таҳдидомези ӯ кам ва суст шудан мегирад.

Ҳолати рӯҳӣ ин ҳолати нсибатан сустифодаёфтаи эмотсионалӣ буда, муддати муайяни шахсро фаро мегирад ва дар рафтору фаъолияти ӯ инъикос меёбад. Ҳолати рӯҳӣ стеникӣ ё худ нохушиҳоро интизор мешавад: фараҳбахш ва ё ѓамангез, бадқаҳр ва ё ҳалимона. Ҳодисаҳои гуногун, вазъияту шароитҳои ҳаёт ва инчунин ҳолати ҷисмонии шахс метавонад ба чигунагии кайфияти холи ӯ таъсир бахшанд.

Рағбат ин ҳиссиёти зӯр, устувор, давомдор ва амиқе мебошад, ки тамоми шахсро фаро мегирад ва қувваи сустшавандаеро меофарад, ки ба предмети рағбат равона карда мешавад. Объекти рағбатро соҳаҳои гуногуни дониш ва фаъолияти одам ташкил медиҳад. Ҳамин тавр, объекти рағбатро одами ҷинсаш муқобил, чизҳои ба даст овардани онҳо ба вуҷуд меоварад. Нишонаю аломати асосии рағбат ягонагии лаҳзаҳои иродавӣ ва эмотсионалии он мебошад. Рағбатҳо ҳамеша одамонро фаъол мегардонанд. Вай на танҳо тарафи эмотсионлаию иродавии шахс, балки соҳаи интеллектуалии ӯро низ тавсиф медиҳад. Рағбат равияи фикру андеша ва майлу хоҳишҳои шахсро муайян мекунад. Аз ин рӯ, роҳи ҳаёти инсон аз рағбатҳое вобаста аст, ки ӯро ба пеш мебаранд ва дар бартараф намудани ҳар гуна душвориҳо сафарбар менамоянд.

Тадқиқотчиён Б.А. Вяткина, Г.М. Гагаева, А.Д. Ганюшкина, А.Д. Захаров, М.П. Казаченко доир ба ҳолати омодагии психологӣ кор карда, аломатҳои омодагии психологӣ ба мусобиқаҳои варзиширо муайян карданд. Ба он дохил мешаванд: боварии комил ба қувваи худ, кӯшиш то охир муборизa бурдан баҳри ноил шудан ба мақсад, дараҷаи оптималии ҳаяҷони эмотсионалӣ, муқобилият нишондиҳии устувор ба ангезаҳои берунӣ ва дохилӣ, қобилияти ба таври ихтиёрӣ идора намудани амал, фикр, ҳиссиёт ва рафтори худ. Ин нишонаю аломатҳои омодагии психологӣ ба мусобиқаҳои варзишӣ мебошад.

Аломати боварии комил доштан ба қувваи худ аз аломатҳои муҳими варзишгар дар мусобиқа ба шумор меравад, зеро ин воситаи асосии бомуваффақият баромад кардани варзишгар дар мусобиқа мебошад. Ин ҷо имкониятҳои худи варзишгар ва ҳарифи ӯ ба ҳисоб гирифта мешавад. Бинобари ин заруроте пеш меояд, ки варзишгар бояд ба қувваи худ боварӣ ҳосил намояд. Набудани боварӣ ба қувваи худ ба он бурда мерасонад, ки варзишгар ба ҳолатҳои эмотсионалии дар боло зикршуда гирифтор мешавад ва варзишгар ба мақсадаш ноил намегардад. Дар ин зина варзишгар бояд аз дараҷаи омодагии ҷисмонии худ бохабар бошад ва ба он боварӣ ҳосил кунад. Илова ба он бояд роҳҳои худидоракунии амал ва ҳолатҳои эмотсионалиро дар шароитҳои ғайримуқаррарии мусобиқа донад.

Аломати дуюми омодагии психологӣ баҳри расидан ба мақсад ва баҳри музаффарият дар мусобиқа кӯшиши то лаҳзаи охир муборизa бурдан мебошад. Чунин варзишгар ба муросо намеравад, созиш намекунад, балки то лаҳзаи охирин тамоми қувваашро сарф мекунад ва ин новобаста аз он аст, ки ҳариф пурқувват аст ё камқувват. Ин хел варзишгарон хоҳиши мусобиқа намудан доранд. Психологон муайян карданд, ки то ба охир муборизa бурдани варзишгар кори саҳлу осон нест. Дар рафти мусобиқа ҳолатҳои гуногун ба амал меоянд. Баъзан мешавад, ки аз муваффақиятҳои лаҳзавӣ саргарм мешавад ва фаъолиро аз даст медиҳад ва ин ба оқибати бад, яъне мағлубият мебарад.

Ҳолати дигараш он аст, ки варзишгар бартариҳои ҳарифро ҳисс мекунаду аз ин дасту по хӯрда мешавад ва зарурати давом додани мусобиқаро лозим намедонад.

Агар ҳардуи ин ҳолатро таҳлил намоем, ба хулоса омадан мумкин аст, ки ба варзишгар ташаккули сифатҳои иродавӣ зарур аст. Дар адабиёти психологӣ масъалаи ирода таҳлили амиқ карда мешавад ва нақши он дар бартараф намудани ҳолатҳои эмотсионалӣ таҳкиб мегардад. Ба таври мухтасар тавсифи умумии ирода ва амалҳои иродавиро мекунем.

Ирода протсесси психикии ба таври шуурона идора намудани фаъолият мебошад, ки дар бартараф намудани душворию монеаҳо ҳангоми расидан ба мақсад ифода меёбад. Бартараф намудани душворию монеаҳо чаҳду кӯшишҳои иродавӣ, ҳолати махсуси шиддати асабию рӯҳиро талаб мекунад, ки баҳри он тамоми қувваҳои ҷисмонӣ ва ақлӣ сафарбар мегарданд.

Инсон ҳангоми иҷро намудани навъи муайяни фаъолият бо монеаҳои берунию дохилӣ дучор меояд ва тавассути ташаккул додани сифатҳои иродавӣ дар худ метавонад онҳоро бартараф намояд. Сифатҳои иродавии инсон ҳамчун унсури муҳими шахс дар ҷараёни бозӣ, таълим ва меҳнат роли муҳимро мебозанд. Ба сифатҳои иродавӣ дохил мешаванд: мақсаднокӣ, қатъият, ҷасурӣ, мардонагӣ, ташаббускорӣ, суботкорӣ, мустақилӣ, худдорӣ, боинтизомӣ ва ғайра.

Мақсаднокӣ - сифати иродаи шахс аст, ки дар тобеъ намудани рафтори одам ба мақсадҳои устувори ҳаётӣ, дар равон кардани тамоми қувва ва қобилият баҳри расидан ба ин мақсадҳо ифода меёбад. Бояд қайд кард, ки мақсаднокӣ дар баъзе

одамон равиши инфиродишударо мегирад. Онҳо низ мақсадҳои равшану аниқ мегузоранд, вале мазмуни онҳо танҳо талабот ва шавқу ҳавасҳои шахсиро инъикос менамоянд.

Қатъият – сифати иродаи шахс буда, дар қобилияти саривақт қабул кардани қарори асосноку устувор ва бетаъхир ба иҷрои он шурӯъ кардан зоҳир мешавад. Қатъиятро махсусан дар шароиту вазъиятҳои душвору мураккаби роҳи ҳал мушоҳида кардан мумкин аст. Беҷуръатӣ сифати муқобили қатъият мебошад ва он дар муборизаи беохири маромҳо, дар пайваста аз нав дида баромадани қарори ҳанӯз пеш қабулшуда ифода меёбад.

Ҷасурӣ - ин қобилияти бартараф намудани ҳисси тарс ва саргардонию саросемагӣ мебошад. Ҷасурӣ на танҳо дар амалҳои барои ҳаёти одам хавфнок зоҳир мешавад. Одами ҷасур аз кори мураккаб ва масъулияташ баланд наметарсад ва аз нобаробариҳо намеҳаросад. Ҷасурӣ муносибати оқилона ва дурустро ба ҳақиқат талаб мекунад. Ҷасурии ҳақиқии одами боирода – ин таҳдидкунанда ба шумор меравад. Одами ҷасур имкониятҳои худро пурра фаҳмида мегирад ва ба таври кофӣ фикру андешаи амиқи амалҳои иродавиро мекунад.

Суботкорӣ - маҳорати то ба охир бурда расондани қарори қабул кардашуда, дар роҳи он ҳар гуна монеаю душвориҳоро бартараф намудан ва ба мақсади гузошташуда ноил гардидан мебошад. Суботкориро бояд аз сифати муқобилмаънои он - якравӣ фарқ кард. Одами якрав одатан танҳо фикру андешаи шахсии худ, далелу асосҳои худашро эътироф мекунад ва дар амалу рафторҳои худ, ҳарчанд нодуруст бошанд ҳам, онҳоро ба роҳбарӣ мегирад.

Худдорӣ - чунин сифати иродавии шахс мебошад, ки қобилияти нигоҳ дошта тавонистани зуҳуротҳои психикӣ ва ҷисмонии ба рафти мақсадрасӣ халалрасонро ифода мекунад. Сифати муқобили манфии он – импулсивнок будан мебошад, яъне чунин шахс андешаи рафторҳои худро накарда, майли саросемавор мувофиқи фикри аз ҳама пеш пайдошуда амал карданро мекунад.

Мардонагӣ - ин сифати мураккаби шахс аст ва на танҳо мавҷудияти ҷасурӣ, балки суботкорӣ, худдорӣ, боварӣ доштан қобилияти натарсидан аз хавфи барои ҳаёт ва осудагии шахси мавҷудбуда, дар маҳорати бартараф намудани мусибат, азият ва маҳрумӣ зоҳир мешавад.

Ташаббускорӣ - ин сифати иродавӣ буда, одам тавассути он эҷодкорона амал мекунад. Ташаббускорон шахси фаъол ва дар рафтору амал кардан моҳиру ҷасур аст.

Мустақилӣ – ин сифати иродавии шахс ва он дар маҳорати мувофиқи ташаббуси шахсии худ мақсад гузоштан, ёфтани роҳи ноил шудан ба он ва ба таври амалӣ иҷро намудани қарори қабулшуда зоҳир мешавад. Одами мустақил ба кӯшишҳои ӯро ба амалҳои бо эътиқодаш мувофиқ набуда майл кунонидан тан намедиҳад. Ӯро дар баробари ин, ба дида баромадани маслиҳату нишондодҳои дигарон тайёр аст, ба онҳо баҳо медиҳад ва агар оқилона бошад, ба қабули онҳо низ омодааст. Сифати муқобили мустақилӣ - талқиншавандагӣ мебошад. Одами талқиншаванда ба таъсири дигарон ба осонӣ дода мешавад, ба маслиҳату дастурҳои онҳо танқидкорона муносибат карда наметавонад, муқобилият нишон намедиҳад ва ҳар гуна нишондодҳоро, ҳарчанд беасос бошанд ҳам, қабул мекунад.

Боинтизомӣ – ба ақидаҳои ҷамъиятӣ шуурона тобеъ кунонидани рафтори худ мебошад. Интизоми бошуурона дар он зоҳир мешавад, ки одам худро бе маҷбуркунӣ барои риоя намудани қоидаҳои интизоми меҳнатӣ, таълимӣ вазифадор мешуморад ва ҳатто барои аз ҷониби дигарон иҷро намудани онҳо мубориза мебарад.

Ташаккули сифатҳои иродавӣ дар варзишгарон яке аз масъалаҳои муҳим ба шумор меравад.

Акнун дараҷаи оптималии ҳаяҷони эмотсионалиро дида мебароем: давраи пеш аз мусобиқавӣ одатан ҳамчун қоида бо ҳаяҷони эмотсионалии баланд тавсиф дода мешавад. Аз рӯи маълумотҳои зиёди физиологӣ, тиббӣ, нейропсихологӣ ва дигар тадқиқотҳо – ин аксуламалҳои пеш аз кории бемақсаде мебошанд, ки аз рӯи механизми «инъикоси пешакӣ» ба вуҷуд меоянд. Вале на дар ҳамаи ҳолатҳо дараҷаи ҳаяҷон барои бомуваффақиятии фаъолияти оянда таъсири мусбӣ расонида метавонад. Вай метавонад аз ҳад баланд шавад ё ин ки норасогии он эҳсос шавад. Бояд қайд кард, ки дараҷаи бошиддати рӯҳии варзишгар аз дигар омилҳо низ, вобастагӣ дорад, аз қабили баромад кардан дар мусобиқаҳои варзишӣ, хусусиятҳои фардию-психологӣ ва типологии шахсияти варзишгар ва ғайра.

Муҳимтарин қисмати ин масъала қобилияти идора намудани амал, фикр, ҳиссиёт ва рафторҳои варзишгар дар рафти мусобиқа мебошад. Бо ин гуфтанӣ ҳастем, ки варзишгар бояд вазъиятҳои дар рафти мусобиқа рӯй медодаро пешбинӣ кунад, роҳҳои мувофиқи мақсадро ёбад, ҳиссиёташро идора кунад, ба омилҳои халалрасон муқобилият нишон диҳад. Рафтору кирдори худро дар доираи меъёрҳои ахлоқӣ идора намояд ва ғайра. Агар ҳамаи ин қисматҳои зикршуда ба инобат гирифта шаванд, пас маълум мешавад, ки дараҷаи омодагӣ ба мусобиқаи варзишӣ ҳисс карда мешавад.

Умуман, ин масъаларо психологи соҳаи варзиш А.Д. Ганюшкин тадқиқ намудааст ва чор зинаи омодагиро ба мусобиқаҳои варзишӣ пешниҳод менамояд.

Дараҷаи якумро ҳолати омодагии пурраи психикӣ ба мусобиқа номидааст. Дар ин қисмат ҳамаи унсурҳои психикии варзишгар аз рӯи системаи ягона ва мувофиқ ба якдигар ба амал меояд.

Дараҷаи дуюмро ҳолати омодагии психикие меноманд, ки то андозае ба ҳолати пурраи омодагии психикӣ наздик аст.

Дараҷаи сеюмро ҳолати омодагии нопурраи психикӣ ба мусобиқаи варзишӣ ташкил медиҳад.

Дараҷаи чорумро ҳолати ноомодагии психикӣ ташкил медиҳад, ки беҳтараш варзишгарро ба мусобиқа роҳ намедиҳем. Маҳз дар ҳамин ҷо нақши психолог, духтур ва мураббӣ калон аст [9].

Ҳамин тавр, ба хулоса омадан мумкин аст, ки ҳолати омодагии психикӣ ҳолате ба шумор меравад, ки метавонад варзишгарро ба музаффариятҳо бибарад, агар он ба таври бояду шояд ба роҳ монда шуда бошад.

АДАБИЁТ

1. Богданова Д.Я., Доронина Л.К. Общение тренера в условиях соревнований по спортивным играм. - В сб.: Вопросы психологии спорта. Л., Изд. ГДОИФК им. – П. Ф. Лесгафта, 1975
2. Психлогия физического воспитания и спорта: Учеб. пособие для ин-тов физ. культ. / Под. ред. Т.Т. Джамгарова, А.Ц. Пуни. – М.: Физкультура и спорт, 1979
3. Психология физической культуры и спорта. Под ред. проф. А.В. Родионова – М., 2004, №3
4. Пуни А.Ц. «Процесс и система звеньев формирования сосотояния психической готовности к соревнованиям в спорте». Изд. ГДОИФК им. П.Ф. Лесгафта – Л., 1979
5. Пуни А.Ц. Роль внимания в непосредственной подготовке к исполнению упражнений в соревновании. Сб.: Психологические вопросы спортивной тренировки – М., ФиС, 1967
6. Рафаэль Инуфио. Исследование психолгической готовности к непосредственному выполнению двигателного действия. – М., 1975
7. Родионов А.В., Исследование стартовых состояний спортсменов с различными особенностями свойств нервной системы. – В сб.: Психологические вопросы спортивной тренировки. – М.: ФиС, 1967
8. Судаков К.В. Системные механизмы эмоционального стресса. – М., 1981
9. Ганюшкин, А.Д. Исследование состояния психической готовности человека к деятельности в экстремальных условиях: автореф. дис. ... канд. психол. наук / Ганюшкин Анатолий Дмитриевич. - Ленинград, 1972. - 22 с.
10. Калинкина Е.В. Предстартовое состояние спортсмена / Е.В. Калинкина, О.А. Синкина. - Текст: непосредственный // Молодой ученый. - 2016. - № 8 (112). - С. 1206-1208. - URL: https://moluch.ru/archive/112/28692/ (дата обращения: 2.12.2020).

ОМОДАГИИ ПСИХОЛОГӢ БА МУСОБИҚАҲОИ ВАРЗИШӢ

Дар мақолаи мазкур сухан дар бораи омодагии психологӣ ба мусобиқаҳои варзишӣ, психологи соҳаи варзиш, мусобиқаи варзишӣ омилҳои таъсиррасон дар рафти мусобиқаҳои варзишӣ ба варзишгарон ва ҳолати пешазмусобиқавии варзишгар меравад**.** Дар мақола дар раванди таҳлилҳои назариявӣ маълум мешавад, ки барои омодагии психологӣ ба мусобиқаҳои варзишӣ ва бартараф кардани омилҳои таъсиррасон дар рафти мусобиқаҳои варзишӣ, психологи соҳаи варзиш нақши муҳимро мебозад. Қайд карда мешавад, ки дар рафти мусобиқаҳои варзишӣ ба варзишгарон омилҳои гуногун таъсир мерасонанд, аз қабили шумораи тамошобинон ва рафтори онҳо, ҳайъат ва фаъолияти доварон таъсири байниҳамдигарӣ ба мураббиён, шароитҳои методологӣ, пайдоиши ҳодисаҳои ногаҳонӣ ва вазъиятҳои ғайричашмдошт ва ғайра. Ин омилҳои номбаршуда ба фаъолияти варзишгар метавонанд ҳам таъсири мусбат ва ҳам манфии психологӣ расонанд. Мусобиқаи варзишӣ фаъолияте ба шумор меравад, ки дар шароитҳои экстремалӣ зоҳир мешавад. Барои он ки ин фаъолият сермаҳсул бошад, зарур аст, ки ҳар як варзишгар аз назари психологӣ ба он тайёр бошад. Дастовард ва бурду бохт дар мусобиқаҳои варзишӣ аз дараҷаи омодагии психологии варзишгар ба мусобиқа вобастагӣ дорад.

Калидвожаҳо: омодагии психологӣ ба мусобиқаҳои варзишӣ, омодагии психологӣ, психологияи варзиш, ташаккули сифатҳои иродавӣ дар варзишгарон, ҳолатҳои эмотсионалӣ дар варзишгарон, варзиш, варзишгар, мусобиқа.

ПСИХОЛОГИЧЕСКАЯ ПОДГОТОВКА К СПОРТИВНЫМ СОРЕВНОВАНИЯМ

В статье рассматриваются психологическая подготовка к спортивным соревнованиям, спортивная психология, спортивные соревнования, факторы, влияющие на ход спортивных соревнований спортсменов и предсоревновательное состояние спортсмена. В статье в процессе теоретического анализа

выявлено, что спортивный психолог играет важную роль в психологической подготовке к спортивным соревнованиям и устранении факторов, влияющих на ход спортивных соревнований. Отмечается, что во время спортивных соревнований на спортсменов влияют различные факторы, такие как количество зрителей и их поведение, состав судей и взаимодействие тренеров, методические условия, возникновение несчастных случаев и непредвиденных обстоятельств и так далее. Эти факторы могут иметь как положительное, так и отрицательное психологическое влияние на спортивные результаты. Соревнования – это деятельность, происходящее в экстремальных условиях. Чтобы это занятие было продуктивным, необходимо, чтобы каждый спортсмен был к нему психологически подготовлен. Успех и неудача в спортивных соревнованиях зависят от уровня психологической готовности спортсмена к соревнованиям.

Ключевые слова: психологическая подготовка к спортивним соревнованиям, психологическая подготовка, развитие волевих качеств у спортсменов, эмоциональные состояния у спортсменов, спорт, спортсмен, соревнования.

PSYCHOLOGICAL PREPARATION FOR SPORTS COMPETITIONS

The article deals with the psychological preparation for sports competitions, sports psychology, sports competitions, factors influencing the course of sports competitions among athletes and the pre-competitive state of an athlete. In the article, in the process of theoretical analysis, it was revealed that a sports psychologist plays an important role in psychological preparation for sports competitions and the elimination of factors affecting the course of sports competitions. It is noted that during sports competitions, athletes are influenced by various factors, such as the number of spectators and their behavior, the composition of judges and the interaction of coaches, methodological conditions, the occurrence of accidents and unforeseen circumstances, and so on. These factors can have both positive and negative psychological effects on athletic performance. Competition is an activity that takes place in extreme conditions. For this activity to be productive, it is necessary that every athlete is psychologically prepared for it. Success and failure in sports competitions depend on the level of the athlete's psychological readiness to compete.

Keywords: development of volitional qualities in athletes, emotional states in athletes, psychological preparation, psychological preparation for sports competitions, sport, athlete, competition, psychological preparation.

Сведения об авторе: ***Солихов Нахтулло*** **–** Таджикский национальный университет, магистр кафедры психологии, факультета философии Таджикского Национального Университета. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе. **Телефон:** +992 919 21 49 23. **E-mail:** iam0101@bk.ru

Information about the author: ***Solihov Nahtullo*** **–** Tajik National University, Psychological department master, Philosophy faculty, Tajik National University. **Address:**734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe city. **Telephone: +992 919 21 49 23. E-mail:** iam0101@bk.ru

РУШДИ НУТҚИ КӮДАКОНИ 4-5 СОЛА

Сатторов Қ. Н.
Донишгоҳи Миллии Тоҷикистон

Дониши пурраи забони модарӣ дар кӯдаки томактабӣ шарт ва зарур аст ҳалли масъалаҳои тарбияи ақлӣ эстетики ва ахлоқии кӯдакон мебошад . Рушди нутқ ҳамчун рушди қобилияти фаҳмидан ва истифода бурдани забон ба ҳисоб меравад: инкишофи шунавоии фонетикӣ ва таҳлили овоз, луғат, огоҳӣ аз таркиби калимаҳо, ташаккули категорияҳои грамматикӣ , рушди малакаҳои муошират ва малакаҳои сухани мувофиқ мебошад . Инкишофи ин ҷузъҳои нутқро дар кӯдакони 4-5 солагӣ дида мебароем. Дар синни 4-5 солагӣ ду ҷузъи муҳимтарин ташаккул меёбанд: шунавоии фонематикӣ (қобилияти шинохтани садоҳои нутқ) ва диққати нутқ, ки кӯдакро барои азхудкунии таҳлили овозии калима омода месозанд.

Қаблан солимии сухан беҳтар шуда истодааст, аммо баъзе кӯдакон дар ниҳоят вақт садоҳоеро ба вуҷуд наовардаанд, ки дар артикуляцашон душвор аст. Луғати фаъол бо калимаҳое , ки сифатҳои ашё, амалҳои бо онҳо иҷрошударо ифода мекунанд, бой мегардад. Кӯдакон метавонанд ҳадафи ашёи функсионалиро муайян кунанд (“тӯб бозича аст, онҳо онро бозӣ мекунанд”), ва фаъолона интихоб кардани калимаҳо бо маъноҳои муқобил (антонимҳо) ва наздики (муродифҳо) шурӯъ мекунанд, ашё ва падидаҳоро муқоиса мекунанд калимаҳои умумиҷаҳониро истифода мебаранд (исмҳо бо маънои умумӣ мебел, либос, пояфзол ва ғайра).

Дар ин вақт, дар ташаккули сохти грамматикии нутқ тағироти назаррас ба амал меоянд, дар рушди усулҳои калимасозӣ таркиши эҷодиёти лафзӣ ба амал меояд. Суханронии кӯдакон бештар мувофиқтар мешавад; дарки паҳлӯи маъноии сухан, сохтори синтаксисии ҷумлаҳо, яъне ҳамаи он малакаҳое, ки барои рушди нутқи мувофиқ ва заруранд. Самти асосии рушди нутқи кӯдак дар соли панҷуми ҳаёт инкишоф додани нутқи ҳамоҳангӣ монологӣ мебошад. Инкишофи нутқ мувофиқ дар баробари рушди тафаккур тадричан ба амал меояд ва бо мушкил

шудани фаъолияти кӯдакон ва шаклҳои муошират бо одамони атроф алоқаманд аст. Кӯдакони 4-5 сола фаъолона ба сӯҳбат машғул шуда, метавонанд дар як сӯҳбати коллективӣ ширкат варзанд, афсонаҳо ва ҳикояҳоро нақл кунанд ва мустақилона аз расмҳо нақл кунанд. Дар баробари ин суханронии мувофиқаи онҳо то ҳол нокомил аст. Онҳо намедонанд, ки чӣ гуна саволҳоро дуруст таҳия кунанд, ҷавобҳои рафиқони худро пурра ва ислоҳ кунанд. Ҳикояҳои онҳо дар аксари ҳолатҳо, намунаи шахси калонсолро нусхабардорӣ мекунанд, вайронкунии мантиқро дар бар мегирад; ҷумлаҳо дар дохили як ҳикоя аксар вақт танҳо ба таври расмӣ алоқаманданд.

Дар синни миёнаи томактабӣ дар фаҳмиши матн баъзе дигаргуниҳо ба амал меоянд, ки бо тавсияи ҳаёт ва таҷрибаи адабии кӯдак алоқаманд аст.

Кӯдакон амалҳои персонажҳоро дуруст арзёбӣ мекунанд. Дар кӯдаки 4-5-сола механизми ташаккули тасвири ҳамаҷонибаи мундариҷаи маъноии матни даркшаванда пурра ба кор шурӯъ мекунад. Дар асоси ин вазифа асоси рушди нутқ тарбияи маърифати солимии нутқ ғанӣ гардондан ва фаъол сохтани луғат, ташаккули сохти грамматикии нутқ, таълими нутқи пайваста мебошад, ки дар тамоми давраи томактабӣ ҳал карда мешаванд. Аммо кӯдак дар ҳар як марҳилаи синну сол мундариҷаи нутқ, тағирот ва усулҳои таълим ба назар мерасад.

Маслиҳати равоншинос ба волидайни кӯдакон. Рушди нутқ дар соли сеюми ҳаёт. Рушди муқаррарии нутқ бо муоширати фаъолона бо дигарон бо ёрии ибораҳои муфассали 3-4 ва зиёда калимаҳо ва истифодаи калимаҳои шинос дар якчанд шаклҳои грамматикӣ хос аст, масалан: додан -ман намедиҳам, ва ғайра. Кӯдак суханронии ба ӯ муроҷиаткарда ва мазмуни афсонаҳоро аллакай хуб мефаҳмад. Барои кӯдакони соли сеюми ҳаёт сухан гуфтан роҳи асосии шинохти ҷаҳон, ташаккули меёбад.

Дар соли сеюми ҳаёт, талаботи кӯдак ба муошират бо калонсолон ва ҳамсолон меафзояд. Кӯдак ба фаҳмидани саволҳои оддӣ шурӯъ мекунад, масалан: Гурба дар куҷост?, Шумо тӯбро дар куҷо гузоштед? Таваҷҷӯҳ ба ашёҳои атроф ӯро водор мекунад, ки ба калонсолон чунин саволҳо диҳад, ба монанди: Ин чист? Барои чӣ? Ба куҷо? Кай? ва ғайра.

Луғат дар охири соли сеюм нисбат ба синну соли қаблӣ 3-4 маротиба зиёд мешавад. Кӯдак номи бисёр ашёҳоро медонад: бозичаҳо, зарфҳо, либосҳо, яъне он ашёе, ки дар муҳити гирду атрофи ҳастанд. Дар соли сеюми ҳаёт, кӯдак ба истифодаи бештари феълҳо, сифатҳое шурӯъ мекунад, ки на танҳо андозаи ашё, балки ранг, шакл, сифати онҳоро ифода мекунанд, масалан: сурх, сабз, сиёҳ,зард, баланд, паст, бад, хуб, хунук, гарм, ширин ва ғ.

Дар охири соли сеюми ҳаёт, барои нутқи кӯдакон пайдоиши ҷумлаҳои мураккаб хос аст. Кӯдак ба қабули афсонаҳои аз ҷиҳати мазмун содда ва ҳаҷман хурд оғоз метавонад, ва баъзе саволҳо дар бораи чизҳои хондааш ҷавоб диҳад. "Шалғам", "Гург ва ҳафт бузи хурд" - ин асарҳо барои кӯдакон фаҳмоанд, аммо ҳангоми бозгӯӣ онҳо танҳо қодиранд, ки суханони алоҳида ё калимаҳо барои калонсолон пешниҳод кунанд. Матнҳои хурд, ки борҳо хонда шудаанд, аз ҷониби кӯдакон қариб пурра азёд карда мешаванд, аммо онҳо, одатан, мустақилона азнавсозӣ сохта наметавонанд, гарчанде ки баъзеҳо дар охири соли сеюм бо чунин вазифа ба осонӣ мубориза мебаранд. Дар ин синну сол барои кӯдак тахмин кардани муаммоҳои оддӣ имконпазир мегардад, агар матн ҷавоб дошта бошад, масалан, калимаҳои шинос шир, ба кӣ? Ӯ кист? Бо вуҷуди ин ҳама дастовардҳои рушди нутқи, кӯдакон ҳануз ҳам бисёр калимаҳоро возеҳ ва дуруст талаффӯз намекунанд, аз ин рӯ, нутқи онҳо дар маҷмуъ барои дигарон на ҳама вақт равшан аст, масалан, ҳамсадо дар артикуляция мураккабанд: В, Б , Т,Х, С, З, Л, Р кӯдакон дар талаффузи ин овозҳо мушкили мекашанд.

Рушди нутқи кӯдак дар соли чоруми ҳаёт. Дар соли чоруми ҳаёт кӯдакон метавонанд аллакай оддитарин ҳукмҳоро дар бораи ашё ва падидаҳои воқеияти атроф баён кунанд, байни онҳо робита барқарор кунанд ва хулоса бароранд. Бо вуҷуди ин, дар маҷмӯъ ва рушди нутқ дар кӯдакон фарқиятҳои инфиродӣ вуҷуд дошта метавонанд: баъзеҳо дар сесолагӣ нутқро хуб медонанд, дар ҳолате, ки он ҳанӯз комил нест.

Кӯдакон ҳатто бо одамони ношинос ба осонӣ тамос барқарор мекунанд, зеро онҳо барои донистани ҷаҳони атроф ниёзи калон доранд. Аз ин рӯ, онҳо доимо саволҳо медиҳанд: Ин чӣ ном дорад? Барои чӣ? ва ғайра, аммо аз сабаби ноустувории диққат онҳо метавонанд посухро то охир гӯш накунанд. Ҳаҷми

тахминии луғати кӯдакон дар ин вақт 1500-2000 калимаи қисматҳои гуногуни нутқро ташкил медиҳад. Аммо, кӯдакон дар интиқоли мундаричаи афсона ва ё тавсифи воқеае, ки дар он онҳо иштирокчиён буданд, душворӣ мекашанд, зеро дар луғати онҳо калимаҳои умумие мавҷуд нестанд, масалан: либос, сабзавот ва ғайра; инчунин номҳои калимавии қисмҳои ашё. Дар ин давра, кӯдакон малакаҳои калимасозӣ ва қобилияти иваз кардани калимаҳо барои сохтани ҷумлаҳоро босуръат инкишоф медиҳанд, ки дар адабиёт ҳамчун «калимасозии бачагона» тавсиф шудааст (К.И. Чуковский «Аз ду то панҷ»). Ҳамин тавр, онҳо аксар вақт калимаҳоеро истифода мебаранд, ки ба забони модарии онҳо нестанд, масалан, "экскаватор" ба ҷои корди китф ва ғ. Кӯдакон майл доранд, ки номҳои ашё ва амалҳоро ба тарзи худ дарк кунанд.

Нишондиҳандаи рушди дурусти нутқи кӯдакон пайдо шудани қобилияти кӯдак баъд аз се сол барои баҳо додан ба талаффузи худ ва одамони дигар мебошад. Аксарияти кӯдакон чунин садоҳои душворро, ба монанди у, е, х -ро дуруст талаффуз мекунанд, талаффузи садонокҳои сахти с, з- ро ба меъёр наздик мекунанд; аксар вақт дар нутқи кӯдакон ҳамсадоҳои в, г, л, р пайдо мешаванд.

Ҳар як садои артикуляториро кӯдак дар якчанд марҳила азхуд мекунад. Ҳамин тавр, масалан, кӯдак талаффузи садоиВ-ро фавран азхуд намекунад, балки аввал онро бо садоҳои дар артикуляция сабуктар иваз мекунад: то д ', баъд ба з', пас ба с.

Аммо ҳатто пас аз азхуд кардани талаффузи дурусти садо, кӯдак то даме ки малакаи талаффузи талаффузро аз худ накунад, онро дар нутқи ҳамбастагӣ бо з, иваз мекунад. Ва вақте ки тарзи дурусти талаффузи х-ро дар нутқи ҳамоҳанг омӯхтед, кӯдак ба ҷои овози з, овози с -ро талаффуз карда, онро истифода мебарад. Дар чунин ҳолатҳо, волидон бояд ба кӯдак кӯмак расонанд.

Барои он, ки барои волидон назорати саривақтии пайдоиши садоҳои гуногун дар нутқи кӯдак мусоидтар гардад, мо ҷадвалеро пешниҳод мекунем, ки дар он мӯҳлати тахминии азхудкунии садонокҳо ва ҳамсадоҳо аз ҷониби кӯдакон оварда шудааст.

0-1 сол А, У, И, Ӯ, О, Э
1-2 сол О, Н, Т ", Д", К, Г, Х, В, Ф
2-3 сол У, Л ", Е, С"
3-4 сол У, С, З, С
4-5 сол В, Н, Л, Р,

Рушди нутқи кӯдак дар соли панҷуми ҳаёт. Афзоиши луғати фаъол (2500-3000 калима дар синни панҷсолагӣ) имкон медиҳад, ки кӯдак изҳоротро пурратар созад, фикрашро дақиқтар баён кунад. Аммо афзоиши луғат ва рушди нутқи ҳамбастагӣ аксар вақт ба он оварда мерасонад, ки кӯдакон ба хатогиҳои грамматикӣ зуд-зуд сар мекунанд, масалан, онҳо феълҳоро нодуруст иваз мекунанд (ба ҷои хоҳиш "мехоҳанд"), дар бораи калимаҳо дар ҷинс ба мувофиқа нарасанд , дар шуморат.

Дар ин синну сол ҷаззобии қофия бузург аст. Кӯдакон дӯст медоранд, ки бо калимаҳо бозӣ кунанд, онҳоро қофия кунанд ва шеърҳои худро эҷод кунанд. Чунин хоҳиш табиӣ аст, бозиҳо бо калимаҳо ба рушди шунавоии нутқи кӯдак мусоидат мекунанд ва калонсолон бояд ҳавасманд карда шаванд.

Дар кӯдакони ин синну сол талаффузи садо ба таври назаррас беҳтар карда мешавад, хатогиҳо дар талаффузи ҳамсадоҳои нарм ба ҷои овозҳои сахт комилан аз байн мераванд ва сарфи назар аз садоҳо ва ҳиҷоҳо кам ба назар мерасанд.

Аммо, кӯдакон метавонанд дар талаффузи калимаҳои ҳамсадо бо, с, в, в, р ,л, м душворӣ кашанд. Барои волидон дар хотир доштан муҳим аст, ки кӯдакон бо тақлид ба одамони атроф сухан гуфтанро меомӯзанд, аз ин рӯ, ҳар қадар кӯдак бо калонсолон ва ҳамсолонаш муошират кунад, ҳамон қадар тезтар ва беҳтар нутқаш инкишоф меёбад. Суханронии калонсолон бояд чунин бошад:

- равшан, фаҳмо;
- барои кӯдак фаҳмо, яъне бо талаффузи калимаҳо ва ҷумлаҳои содда ва мураккаб аз ҳад зиёд набошад;

Суханронии калонсолон барои кӯдакон намуна аст.

Дар сурати мавҷуд набудани чунин намуна, коҳиш ва камбизоатии иртиботи кӯдак ва калонсолон, нутқ ва рушди ақлии муқаррарӣ суст ва ҳатто қатъ мешавад. Мутахассисон таъхири нутқ ва рушди ақлии чунин кӯдаконро муайян мекунанд. Аз ин рӯ, бо кӯдак муошират кардан, бо ӯ бозӣ кардан, ба ӯ шеърҳо ва афсонаҳо хондан хеле муҳим аст.

Дар айни замон, ҳолатҳои рушди барвақти нутқ набояд ҳамчун як падидаи мусбат арзёбӣ карда шаванд. Ҳамин тавр, агар калимаҳои аввали кӯдак пеш аз як сол, аз як солу панҷ моҳ то як солу ҳашт моҳ пайдо шаванд, иборае сохта мешавад ва аз ду сол то ду солу панҷ моҳ, ӯ ба ибораҳои муфассал, дар суръати тезондашуда, гӯё ки "нафасгир шудан" бошад, пас ин ҳама метавонад ба шакли неврозии кастуршавӣ оварда расонад.

Нақши асосӣ дар ислоҳи нутқи кӯдаки хурдсолӣ ба модар тааллуқ дорад ва натиҷаҳои рушди кӯдак ва фазои психологӣ дар оила аз он вобаста хоҳад буд, ки вай ба тарбияи ӯ, барои ҳамл бо ӯ дарсҳои ислоҳӣ барад.

Ташхиси саривақтӣ, инчунин таъсири ислоҳӣ-омӯзгорӣ, тиббӣ дар марҳилаи аввали рушд ба кӯдаконе, ки иллатҳои психо-нутқ доранд, имкон медиҳад, ки то синни 4-6 солагӣ аз нигоҳи рушди умумӣ ва нутқ ба меъёри синну сол наздик шаванд.

Рушди нутқи кӯдак дар соли шашуми ҳаёт. Дар нутқи кӯдакони синни томактабии 5-6 сола чӣ махсус аст?

Дар соли шашуми ҳаёт тамоми ҷабҳаҳои нутқ такмил меёбанд: луғат, сохтори грамматикӣ, шунидани нутқ ва малакаҳои таҳлили садо, сухани ҳамоҳанг, ифодаи интонатсионӣ. Сатҳи рушди нутқ хусусиятҳои тафаккури визуалӣ-образноки кӯдакони томактабиро инъикос мекунад. Кӯдак нутқи фаъолонаи ба дарачаи кофӣ инкишофёфта дорад, дар ҷараёни муошират ибораҳои муфассалро истифода мебарад, ба саволҳо дақиқ ва возеҳ ҷавоб медиҳад, қодир аст дар бораи воқеаҳои дидааш нақл кунад.

Кӯдаки томактабӣ на танҳо хусусиятҳои муҳимро дар ашё ва падидаҳо муайян мекунад, балки ба барқарор кардани робитаҳои сабабӣ, муваққатӣ, шартӣ, муқоисавӣ ва ғайра шурӯъ мекунад. Дар ин робита, сухан ба маънои сохторӣ мураккабтар мешавад: ҳаҷми гуфторҳо меафзояд, намудҳои гуногуни ҷумлаҳои мураккаб истифода мешаванд.

Дар соли шашум, кӯдак сохти грамматикии нутқро пурра аз худ мекунад ва онро комилан озодона истифода мебарад. Дурустии грамматикии нутқи кӯдак аз он вобаста аст, ки калонсолон ба хатогиҳои ӯ чӣ қадар диққат медиҳанд, ислоҳ мекунанд, намунаи дурустро нишон медиҳанд. Дар нутқи гуфтугӯӣ, кӯдакони томактабӣ мувофиқи мавзӯи сӯҳбат ҷавобҳои кӯтоҳ ва муфассалро истифода мебаранд. Луғати кофӣ ба шумо имкон медиҳад, ки дар сӯҳбат иштирок кунед, сӯҳбатро нигоҳ доред. Дар тӯли як сол, захираи калимаҳое, ки кӯдак дар муошират истифода мебарад, нисбат ба синну соли қаблӣ 1000-1200 калима афзуда, ба 4000 калима мерасад. Кӯдакон фаъолона исмҳоро бо ҷамъбасткунӣ, инчунин бо маънои хос истифода мебаранд, предметҳо, қисматҳо ва ҷузъиёти алоҳидаи онҳоро, сифатҳо ва хусусиятҳоро ифода мекунанд; сифатҳое, ки мавод, хосият, сифат, ҳолати ашёро ифода мекунанд; феълҳо бо пешвандҳо ва пасвандҳои гуногун ба таври васеъ истифода мешаванд.

Кӯдакон истифода бурдани калимаҳоро бо маънои муқобил дар нутқ - антонимҳоро меомӯзанд (дӯст - душман, баланд - паст, хуб - бад, сухан гуфтан - хомӯш будан); калимаҳое, ки аз ҷиҳати маъно наздиканд, муродифанд (рафтан - рафтан, гаштан; ғамгин - ғамгин, ва ғайра).

Рушди нутқи кӯдаки 5-6 сола. Ҳангоми муошират бо ҳамсолон, кӯдакон бошуурона қувват ва баландии овозҳои худро тағир медиҳанд, аз интонацияҳои гуногун истифода мебаранд: пурсиш, нидо ва нақл. Кӯдак калимаро дар ягонагии маъно ва садояш азхуд мекунад, истифода бурдани калимаҳоро ба маънои дақиқ, дуруст талаффуз кардани онҳоро меомӯзад. Одатан, кӯдак дар синни 5-6-солагӣ ҳамаи садоҳои забони модарии худро дуруст талаффуз мекунад, дар стресс ба хатогиҳо роҳ намедиҳад. Дар ин синну сол бояд кори мустаҳкам кардани талаффузи дурусти садо, талаффузи дақиқи калимаҳои бисёрзабона идома ёбад. Овозҳое, ки дар нутқ нисбат ба дигарон дертар пайдо мешаванд, диққати махсусро талаб мекунанд. Ин садоҳо мебошанд: [с], [х], [в], [и], [г], [л], [р].

Дар синни 5-6-солагӣ, кӯдак фарқ кардани овозҳоро аз гӯш меомӯзад, таҳлили ибтидоии овозиро меомӯзад: муайян кардани ҷои овоз дар калима (ибтидо, миёна, охири), пай дар пай ва шумораи овозҳо. Барои азхуд кардан хондан ва навиштан малакаҳои ибтидоии таҳлили овоз заруранд. Маҳз дар ин синну сол кӯдакон ба садоҳои сухан ва ҳарфҳо таваҷҷӯҳ зоҳир мекунанд.

Калонсолон бояд ба экспрессивии нутқи кӯдак, қобилияти истифодаи интонация, нафаскашӣ, овозии ӯ диққат диҳанд. Суханронии хеле зуд, эҳсосӣ як

камбуди маъмулист. Машқҳои махсус ба эътидол овардани ритми ҳарорат ва беҳтар намудани диктсия мусоидат мекунанд. Талаффузи кӯдакони шашсола аз калонсолон каме фарқ мекунад.

Рушди нутқи кӯдак дар синни 7-солагӣ. Сатҳи фарҳанги нутқи одамони атроф, хусусан калонсолон, ба ташаккули нутқи дурусти грамматикии кӯдакон таъсири калон мерасонад. Дар соли ҳафтум, нутқи кӯдак аз ҷиҳати сохтор дақиқтар мешавад, васеътар мешавад, аз ҷиҳати мантиқӣ мувофиқ аст. Бозиҳои гуногун риоя ва шарҳи қоидаҳоро талаб мекунанд, аз ин рӯ кӯдакон ба истифодаи нутқи фаҳмондадиҳӣ шурӯъ мекунанд, ки дақиқии махсуси баён, интиқоли пай дар пайии амалҳоро талаб мекунад.

Аз ҷониби кӯдак талаффузи нутқи ба сатҳи баланд мерасад, воситаҳои гуногуни сухан ва экспрессивии лингвистӣ истифода мешаванд, ҳама калимаҳо ва ибораҳо ба таври возеҳ талаффуз карда мешаванд. Кӯдакон тадриҷан меъёрҳои талаффузи адабиро аз худ мекунанд.

Хусусиятҳои нутқи кӯдаки шашсола шунидани фонемикии кӯдак дар асоси муошират шифоҳӣ ташаккул меёбад. То охири синни барвақт кӯдакон маънои калимаҳоеро фарқ мекунанд, ки бо як садо фарқ мекунанд. Аммо, қобилияти гузаронидани таҳлили солимии калимаҳо хеле дертар инкишоф ёфт. Ба ин огоҳии таркиби шифоҳии сухан мусоидат мекунад. Кӯдакон кӯшиш мекунанд, ки маънои калимаҳоро фаҳманд, пайдоиши онҳоро шарҳ диҳанд, бо дигар калимаҳои ҳамсадо муқоиса кунанд. Кӯдакон қофияро тамрин мекунанд, дидаву дониста калимаҳоро тағир медиҳанд, калимаҳои навро "ихтироъ мекунанд". Пӯсти овозии забон мавзӯи фаъолияти кӯдак мегардад: эҷоди калима, верификация. Маҳорати лингвистии тадриҷан рушдёбанда, кори зеҳнӣ оид ба забон боиси муносибати бошуурона ба нутқ мегардад. Пеш аз мактаб, ба кӯдак таълими ҷумлаҳо аз рӯи расм, дар мавзӯи додашуда, аз рӯи калимаҳои истинодӣ, ҷудо кардани ҷумлаҳо аз ҷараёни нутқ, ҷудо кардани калимаҳо аз ҷумла, муайян кардани шумораи калимаҳо дар он, ки калимаҳоро бо навбат номбар кунед.

Кӯдак бояд таҳлили овозӣ-ҳиҷоии калимаҳоро азхуд кунад: муайян кардани миқдор ва пай дар пайии овозҳо ва ҳиҷоҳо дар калимаҳои якзабона ва дуҳиҷога, ҷойгоҳи ҳар як овозро дар калима омӯзад; калимаҳоро аз рӯи таркиби ҳиҷоии овоз муқоиса кунед, инчунин калимаҳоро табдил диҳед. Ин малакаҳо бо омодагии махсус ташаккул ёфта, дар азхудкунии хондан ва навиштан муҳиманд.

Дар ин синну сол давраи томактабии инкишофи кӯдак ба анҷом мерасад, ки натиҷаҳои асосии он рушди мавзӯъ ва муҳити иҷтимоӣ, нақши кӯдакони томактабӣ, инчунин омодагӣ ба омӯзиши мунтазам мебошанд. Дар бозиҳо ва чорабиниҳо бо кӯдакони соли ҳафтум, эҳтироми калонсолон, муносибати ғамхорона нисбат ба хурдсолон, иродаи нек дар муошират бо калонсолон ва ҳамсолон, мустақилият ва интизом муҳим аст. Дар кӯдак ташаккул додани завқ ба омӯхтани олами ашё ва мошинҳо, табиат, одамон, калонсолон низ бояд ба ташаккули малакаҳои омӯзишӣ диққат диҳад, ки дар байни онҳо қобилияти шунидан ва дар хотир доштан, фаҳмидани вазифа аз ҳама муҳим аст ва тибқи қоидаҳои муайян амал кардан, қобилияти мувофиқи нақша амали кардан ва қобилияти баҳо додан ба фаъолияти онҳо, қобилияти бартараф кардани мушкилот ва нобарориҳо ва қабул кардани кӯмаки калонсолон ва ҳамсолон, қобилияти муттаҳидона баён кардани фикру ҳиссиёти худ дар суханронӣ ва муошират фарҳангӣ дар байни ҳамсолон ва калонсолон хуб арзёби карда мешавад.

Дониши пурраи забони модарӣ дар кӯдаки томактабӣ шарт ва зарур аст ҳалли масъалаҳои тарбияи ақлӣ эстетики ва ахлоқии кӯдакон мебошад . Рушди нутқ ҳамчун рушди қобилияти фаҳмидан ва истифода бурдани забон ба ҳисоб меравад: инкишофи шунавоии фонетикӣ ва таҳлили овоз, луғат, огоҳӣ аз таркиби калимаҳо, ташаккули категорияҳои грамматикӣ , рушди малакаҳои муошират ва малакаҳои сухани мувофиқ мебошад . Инкишофи ин ҷузъҳои нутқро дар кӯдакони 4-5- солаг дида мебароем. Дар синни 4-5- солаги ду ҷузъи муҳимтарин ташаккул меёбанд: шунавоии фонематикӣ (қобилияти шинохтани садоҳои нутқ) ва диққати нутқ, ки кӯдакро барои азхудкунии таҳлили овозии калима омода месозанд.

АДАБИЁТ

1. Камышанова И.Н. Психолого - педагогические условия развития речи детей раннего возраста / И.Н. Камышанова // Психология и педагогика: актуальные проблемы теории и практики: сб.материалов Всероссийской науч.-практ. конф. к 15-летию факультета психологии МГОУ (Москва, 13 ноября 2019 г.) - Москва. - 2019. - С. 179-181. –

2. Масловская И.Ю. Возможности устного народного творчества в развитии речи детей раннего дошкольного возраста / И.Ю. Масловская, С.Ю. Витальева // Педагогический опыт: от теории к практике: сб.материалов VII Международной науч.- практ.конф. (Чебоксары, 14 ноября 2018 г.) - Чебоксары. - 2018. - С. 168-170.
3. Привалова С.Е. Курс «логоритмика» как средство речевого развития детей раннего и младшего дошкольного возраста в ДОУ / С.Е. Привалова, Е.А. Баранова // Филологическое образование в период детства. - 2019. - № 26. - С. 13-23.
4. Обшая психология // Под ред. В.В.Богославского. – М.: Просвещение, 1981. – С. 169
5. Винарская, Е.Н. Раннее речевое развитие ребенка и проблемы дефектологии / Е.Н. Винарская. - М.: Теревинф, 2011. - 212 с.
6. Волков, Б.С., Волкова, Н.В. Психология общения в детском возрасте Б.С. Волков, Н.В. Волкова. - М.: Педагогика, 2013. - 257 с.
7. Выготский, Л.С. Детская речь / Л.С. Выготский. - М.: Педагогика, 2010. - 384 с.
8. Леонтьев, А.А. Язык, речь, речевая деятельность / А.А. Леонтьев. - М.: Педагогика, 2007. - 211 с.
9. Лисина, М.И. Проблемы онтогенеза общения / М.И. Лисина. - М.: Педагогика, 2008. - 204 с.
10. Лисицына М.И. Формирование личности ребенка в общении / М.И. Лисицына. - СПб.: Питер, 2011. - 194 с.
11. Лурия, А.Р., Юдович, Ф.А. Речь и развитие психических процессов ребенка / А.Р. Лурия, Ф.А. Юдович. - М.: Педагогика, 2008. - 405 с.
12. Лямина Г.М. Развитие речи ребенка раннего возраста. / Г.М. Лямина. - М.: Айрис-Пресс, 2009. – 112 с.

РУШДИ НУТҚИ КӮДАКОНИ 4-5 СОЛА

Муаллиф дар ин мақола ба ҳали масъалаҳои тарбияи ақлӣ эстетики ва ахлоқии кӯдакон равона намуда инкишофи шунавоии фонетикӣ ва таҳлили овоз,луғат, огоҳӣ аз таркиби калимаҳо, ташаккули категорияҳои грамматикӣ, рушди малакаҳои муоширатро яке аз роҳҳои омӯзиши забони модари меҳисобад. Муаллиф ин чунин ишора намудаст, ки қобилияти шинохтани садоҳоио нутқ ва диққати нутқ ки кӯдакро барои аз худкунии таҳлили овозии калима омода месозад , нишон додааст. Муаллиф иброз медорад, ки дар айни замон, ҳолатҳои рушди барвақти нутқ набояд ҳамчун як падидаи мусбат арзёбӣ карда шаванд. Ҳамин тавр, агар калимаҳои аввали кӯдак пеш аз як сол, аз як солу панҷ моҳ то як солу ҳашт моҳ пайдо шаванд, иборае сохта мешавад ва аз ду сол то ду солу панҷ моҳ, ӯ ба ибораҳои муфассал, дар суръати тезондашуда, гӯё ки "нафасгир шудан" бошад, пас ин ҳама метавонад ба шакли неврозии кастуршавӣ оварда расонад. Нақши асосӣ ки муаллиф нишон додааст дар ислоҳи нутқи кӯдаки хурдсолӣ ба модар тааллуқ дорад ва натиҷаҳои рушди кӯдак ва фазои психологӣ дар оила аз он вобаста хоҳад буд, ки вай ба тарбияи ӯ, барои ҳамл бо ӯ дарсҳои ислоҳӣ барад.

Калидвожаҳо: қобилият, фонематикӣ, талаффуз, шифоҳӣ, эстетикӣ,ислоҳӣ

РАЗВИТИЕ РЕЧИ ДЕТЕЙ 4-5 ЛЕТ.

В статье автор рассматривает вопросы интеллектуального, эстетического и нравственного воспитания детей и рассматривает развитие фонетического слуха и анализа голоса, словарного запаса, понимания слов, грамматики, коммуникативных навыков как один из способов изучения родного языка. Автор указал, что это показало способность распознавать звуки речи и речевое внимание, что подготавливает ребенка к овладению фонетическим анализом слов. Автор заявляет, что в то же время случаи раннего речевого развития не следует рассматривать как положительное явление. Таким образом, если первые слова ребенка появляются на год раньше, от одного года и пяти месяцев до года и восьми месяцев, образуется фраза, а от двух лет до двух лет и пяти месяцев он выучивает подробные фразы с ускоренной скоростью, как бы «дышать», то все это может привести к форме невралгии. Основная роль, которую показал автор в коррекции речи маленького ребенка, принадлежит матери, а результаты развития ребенка и психологического окружения в семье будут зависеть от ее воспитания, взятых вместе с ним коррекционных уроков для зачатия.

Ключевые слова: словарный запас, фонематический, произношение, словесный, эстетический

SPEECH DEVELOPMET OF CHILDER OF 4-5 YEARS

In the article, the author examines the issues of intellectual, aesthetic and moral education of children and considers the development of phonetic hearing and analysis of voice, vocabulary, understanding of words, grammar, communication skills as one of the ways to learn the native language. The author pointed out that this showed the ability to recognize the sounds of speech and speech attention, which prepares the child for mastering the phonetic analysis of words. The author declares that at the same time, cases of early speech development should not be regarded as a positive phenomenon. Thus, if the child's first words appear a year earlier, from one year and five months to a year and eight months, a phrase is formed, and from two years to two years and five months, he learns detailed phrases at an accelerated rate. , as if to "breathe", then all this can lead to a form of neuralgia. The main role that the author showed in correcting the speech of a small child belongs to the mother, and the results of the development of the child and the psychological environment in the family will depend on her upbringing, the correction lessons taken with him for conception.

Keywords: phonemic, pronunciation, verbal, aesthetic

Сведения об авторе: ***Сатторов Курбонали Нажмидинович*** – магистрант второго курса факультета философии, кафедры психологии Таджикского национального университета. Адрес: 734025, Республика Таджикистан г. Душанбе Рудаки 17. Телефон: **985-50-52-84**

Information about the author: ***Sattorov Kurbonali Nazhmidinovich*** – second-year Master's student of the Faculty of Philosophy, Department of Psychology of the Tajik National University. Address: 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe Rudaki 17. Phone: **985-50-52-84**

ФИЛОЛОГИЯ – ФИЛОЛОГИЯ – PHILOLOGY

ЛЕКСИЧЕСКО-ГРАММАТИЧЕСКИЕ ТРУДНОСТИ ПЕРЕВОДА ПУБЛИЦИСТИЧЕСКИХ ТЕКСТОВ

Абдуллоев Б.
Таджикский национальный университет

Перевод публицистического материала сопряжен с целым рядом трудностей. Публицистические тексты включают в себя не только специальные термины, но и элементы полемики. Автор всегда выражает собственное мнение в публицистической статье, которое и следует передать при переводе наиболее адекватно.

Публицистика предполагает использование различного материала из разных областей науки и техники, а также литературных цитат. Нередко перевод публицистической статьи значительно отличается от исходного текста. Переводной текст содержит значительные отступления от прямого словарного смысла некоторых слов, также значительно меняется образное содержание. Основные особенности стиля должны быть сохранены. Сжатый, лаконичный текст не должен при переводе «обрастать» обилием придаточных предложений, не несущих необходимой информации и служащих исключительно для придания тексту «витиеватости». И напротив, текст, насыщенный образными средствами, не должен при переводе трансформироваться в простое информационное сообщение [4].

При переводе публицистического текста нужно избегать лишних слов, но следует обращать особое внимание на название политических партий, течений, на название учреждений, органов власти и т.п. При переводе следует полностью передать смысл названия, но руководствоваться при этом нужно правилами, которые свойственны языку перевода, а не оригинала.

Следует также передавать и особенности авторской стилистики, подбирая аналогичные образные средства.

Сложные лексические конструкции можно видоизменять, используя различные переводческие трансформации (интеграцию, расщепление, добавление, различные виды замен). При этом основные черты исходного материала должны быть сохранены.

Следует также учитывать установку на информацию и установку на убеждения данных текстов с целью сохранения коммуникативного эффекта и достижения адекватности перевода. А значит, следует обращать внимание на две основные особенности публицистических текстов: денотативную и экспрессивную. Денотативная характеристика связана с передачей информации. Экспрессивная характеристика связана с передачей отношения к тому или иному факту или событию. [5]

Всякое высказывание создается с целью получить какой-то коммуникативный эффект, поэтому прагматический потенциал составляет важнейшую часть содержания высказывания. Отсюда следует вывод, что и в тексте перевода важную роль играет его прагматика. Способностью оказывать на читателя или слушателя определенное прагматическое воздействие (иначе: коммуникативный эффект) обладает любое высказывание или текст. Прагматическое воздействие высказывание зависит от воспринимающего его рецептора. Оно может реализоваться не полностью или вообще не реализоваться по отношению к какому-то типу рецептора. Высказывание обладает прагматическим потенциалом, который по-разному реализуется в конкретных актах коммуникации.

Соотношение между прагматикой оригинала и перевода может быть различным, и прагматическая адекватность перевода необязательно заключается в сохранении прагматики исходного текста. В ряде случаев эквивалентное воспроизведение содержания оригинала обеспечивает и передачу в переводе прагматического потенциала. В некоторых случаях следует прибегать к прагматической адаптации текста перевода с целью обеспечения адекватного понимания сообщения рецепторами.

Прагматическая адаптация перевода может быть достигнута различными приемами: дополнением, опущением, обобщением, конкретизацией, сохранением эмоционального воздействия исходного текста.

Переводчику необходимо заботиться о достижении желаемого воздействия на рецептора, в зависимости от цели перевода, либо воспроизводя прагматический потенциал оригинала, либо видоизменяя его, прибегая к прагматической адаптации

перевода. Изучение прагматических аспектов перевода составляет одну из центральных задач теории перевода.

Итак, приступим к рассмотрению лексико-грамматических проблем перевода с таджикского языка на русский язык, и выявим основные приемы перевода лексики при переводе публицистических текстов. Для анализа нами были выбраны примеры, извлеченные из таджикской русскоязычной печати. Специально были подвержены анализу слова и словосочетания, частоупотребительные и характерные периодической печати.

Для сравнительного анализа лексико-грамматических проблем текстов с таджикского языка на русский материал был извлечен из сайта газеты «Азия+». [3]

При переводе на русский язык были выявлены такие способы передачи таджикских лексем, как:

Калькирование: Такдири минбаъдаи минтақаи Осиёи Марказӣ – яке аз қадимтарин гаҳвораҳои тамаддуни ҷаҳон, бевосита аз он вобастагӣ дорад, ки то кадом андоза мо метавонем якҷоя дар соҳаи фарҳанг бо мақсади эҳёи шарафи илм ва фарҳанги мо дар маҷмӯъ ҳамкорӣ намоем. - Дальнейшая судьба региона Центральной Азии, одной из древнейших колыбелей мировой цивилизации, прямым образом зависит от того, насколько верно и плодотворно мы сможем сотрудничать в области культуры в целях возрождения былой славы нашей науки и духовности в целом.

Добавления: Имрӯзҳо, чун ҳарвақта, маҳз ахлоқи ҳамида ба таҳкими рушди муносибот дар соҳаҳои зеҳнӣ заминаи мусоид фарҳам меоварад, зеро ки нерӯи зеҳнӣ ба фаъолияти иҷтимоӣ ва эҳсоси якдилӣ мусоидат намуда, дар навбати худ, баҳри рушди бемайлони иқтисодиёт шароит муҳайё месозад. Сегодня, как в прочем и всегда, именно духовность укрепляет позитивную созидательную базу в интеллектуальной сфере, ибо духовная энергия порождает социальную активность и чувства единства, что в свою очередь создает условия для экономического роста и политической стабильности.

Опущения: Дар рӯйи як замин, зери сақфи як осмон солҳост, ки ду миллати ба ҳам дусту бародар – тоҷикон ва узбекон ҳаёт ба сар бурда, заҳмат мекашанд ва сарҳадҳои хештангаройӣ ва хештансобитиро фатҳ мекунанд. – На одной земле, под одним небом вот уже в течение многих веков живут, трудятся и завоевывают грани исторического и духовного самоутверждения и самовыражения, два братских народа – таджики и узбеки.

Конкретизация: Имрӯзҳо мебояд иқрор шуд, ки тақдири мардуми ин ду миллатро на танҳо марзи ягонаи зист, балки расму русум, суруду анъанаҳо ва пеш аз ҳама, мероси ғании фарҳанги сатҳи ҷаҳонӣ ба ҳам мепайвандад. Сегодня нужно еще раз признать, что судьбы наших народов объединяет не только общая территория исторического проживания, обычаи, песни и обряды, но главным образом нас объединяет колоссальное, мирового масштаба богатое духовное наследие.

Таърих исбот кардааст, ки ҳамзистии миллатҳои мо дар як ҳудуд ба хоҳу нохоҳ ба муоширати фарҳангҳо мусоидат менамояд. – История показывает, что совместное проживание наших народов на одной территории уже само по себе способствовало диалогу культур.

Генерализация: Аҷдодони мо якҷоя бо ду забон рисолаҳои илмию адабӣ таълиф намудаанд, расадхонаҳо сохта, достонҳои пурмуҳтаво эҷод кардаанд. - Наши предки совместно на двух языках создавали научные трактаты и поэтические месневи, строили обсерватории, сочиняли глубоко содержательный эпос.

Модификация: Абунасри Форобӣ – (соли вафоташ 950) – фарзанди шарафманди даштҳои Осиёи марказӣ – сараввал мероси илмии румиёни қадимро аз бар карда, баъдан онҳоро тафсир намуда сазовори воқеии унвони «Муаллими дуввум»-ро баъди Арасту соҳиб гардид. – Абунаср Фараби (ум. 950 г.) - выдающийся сын среднеазиатских степей первым делом целиком освоил научное наследие древних греков, но затем по-новому трактовал их и стал поистине достойным звания "Второй учитель" после Аристотеля.

Интерпретация: Маҳз мероси адабии Форобии бузург ба оғози эҳёи илми ҷаҳонӣ дар замини аҷдодонамон замина гузошт. Именно наследие великого Фараби положило начало ренессансу мировой науки на земле наших общих предков.

Чи тавре ки маълум аст, дар яке аз марказҳои бузургтарини илмии Аврупо – Донишгоҳи Кордобӣ маркази тарҷумаи асарҳои намояндагони илми Осиёи Марказӣ, ба мисли Ибни Сино, Муҳаммад ал Хоразмӣ, Эмом ал Бухорӣ кушода шуд. – Как известно, в одном из крупнейших научных центров Европы – Кордобском университете был создан центр по переводу трудов среднеазиатских представителей науки, как Ибн Сино, Мухаммад Ал-Хоразми, Имом Ал-Бухари и др.» [3].

В заключении хотелось бы отметить, что при переводе публицистических текстов наблюдаются практически все приемы перевода. Публицистический текст имеет свои специфические особенности, которые доставляют определенные трудности при переводе с одного языка на другой. При перевода таджикского публицистического текста на русский язык были выявлены следующие лексико-грамматические приемы перевода: калькирование, добавления, опущения, конкретизация, генерализация, модификация.

ЛИТЕРАТУРА

1. Низамов А.: «Наши предки столетиями сидели за одним дастарханом» (Газета «Азия+»: 09:19, 29 сентября, 2020)
2. Таджикско-русский словарь. – Душанбе:2008.
3. Электронные ресурсы: https://www.asiaplustj.info/ru/news
4. Poisk-ru.ru/29582e8html
5. Studfile.net/preview/3183280/page 8

МУШКИЛОТИ ЛЕКСИКӢ-ГРАММАТИКӢ ДАР ТАРҶУМАИ МАТНҲОИ ПУБЛИТСИСТӢ

Дар мақола оид ба хусусиятҳои луғавию грамматикии тарҷумаи матнҳои публисистӣ сухан меравад. Қайд карда мешавад, ки сохторҳо дар матнҳои журналистӣ ҳангоми тарҷума бо истифода аз усулҳои тарҷума тағир дода мешаванд. Ҳамзамон метавон ивазкуниҳои лексикиву грамматикии гуногунро мавриди истифода қарор дод. Аммо, бояд хусусиятҳои асосиеро, ки матни аслиро тавсиф ва таъкид мекунанд, нигоҳ доштан лозим аст. Вобаста ба фарқияти забонҳои русӣ ва тоҷикӣ зимни тарҷумаи матнҳои публитсистӣ аз забони русӣ ба тоҷикӣ усулҳо ва воситаҳои зерини лексикиву грамматикӣ ошкор гардиданд: калкакунонӣ, иловаҳо, сарфиназаркуниҳо, конкретизатсия, генерализатсия, модификатсия.

Калидвожаҳо: матни публисистӣ, мушкилот, тарҷума, усулҳо, усулҳо, тағиротҳо, иловаҳо, беамалиҳо, ҷойгузинҳо

ЛЕКСИЧЕСКО-ГРАММАТИЧЕСКИЕ ТРУДНОСТИ ПЕРЕВОДА ПУБЛИЦИСТИЧЕСКИХ ТЕКСТОВ

В статье рассматривается лексико-грамматические особенности перевода публицистических текстов. Отмечается, что конструкции в публицистических текстах при переводе можно видоизменять при помощи способов перевода. При этом можно использовать различные виды лексико-грамматических замен. Стоит отметить, что необходимо сохранить основные признаки, характеризующие и подчеркивающие исходный текст. В связи с расхождением структуры русского и таджикского языков, при переводе таджикского публицистического текста на русский язык были выявлены следующие лексико-грамматические приемы перевода: калькирование, добавления, опущения, конкретизация, генерализация, модификация.

Ключевые слова: публицистический текст, трудности, перевод, способы, приемы, трансформации, добавления, опущения, замены.

LEXICALLY-GRAMMATIC DIFFICULTIES IN TRANSLATION OF PUBLIC TEXTS

The article deals with the lexical and grammatical features of the translation of journalistic texts. It is noted that constructions in publicistic texts during translation can be modified using translation methods. In this case, you can use various types of lexical and grammatical replacements: additions, omissions, etc. However, it is necessary to preserve the main features that characterize and emphasize the original text. Due to the discrepancy in the structure of the Russian and Tajik languages, the following lexical and grammatical translation techniques were identified when translating the Tajik publicistic text into Russian: tracing, additions, omissions, concretization, generalization, modification.

Keywords: publicistic text, difficulties, translation, methods, techniques, transformations, additions, omissions, replacements.

Сведения об авторе: ***Абдуллоев Б.*** – магистр 2 курса отделения «Теория и практика перевода» факультета русской филологии Таджикского национального университета, Email: bakhadur@mail.ru, tel.: **93 445 74 74**

Information about the author: ***B. Abdulloev*** – 2nd year master of the department "Theory and practice of translation" of the Faculty of Russian Philology of the Tajik National University.

МАВҚЕИ ПОЛИСЕМИЯ ДАР МАТН

Собирова А.И.
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Дар забони англисӣ калимаҳое ҳастанд, ки маънои онҳо аз матн вобаста аст. Пеш аз он, ки тарҷумон ин ё он калимаро тарҷума кунад ӯ бояд ба пуррагӣ бо матн шинос шавад.

Матн – ин воситаи синтаксисӣ ва лексикӣ мебошад, ки маънои ягонаи калимаро нишон медиҳад ва бисёрмаъногии калимаро дур мекунад.

Мисоли ин феъли **«burn»,** тарҷума дорад **«сӯхтан» «сӯзондан»**, ки тарҷумаи он аз матн вобаста аст.

Калимаи сермаъной «**attitude**» ба маъной на он қадар васеъ омадаст.

1. He has a friendly **attitude** towards us.- Вай бо мо дӯстона муносибат мекунад.
2. He stood there in a threatening **attitude**.- Вай дар ҳолати хавфнок меистод.
3. He is known for his radical **attitudes**.- Вай бо нигоҳи ҷозибанокаш машҳур буд.
4. There is no sign of any change in the **attitudes** of the two sides.- Дар ҳолатҳои дутарафа дар ман дигаргуни дида намешуд .

Ҳолатҳое инчунин дида мешаванд, ки матни на он қадар калон метавонад сермаъногии калимаро бо як калима нишон диҳад. Баъзе ҳолатҳое ҳастанд, ки полисемияро кам мегардонад.

Масалан дар ҷумлаҳои «To that end, the public was soon told how **sophisticated** ground attack helicopters were now part of the army's arsenal, which we assume were subsequently deployed as part of Mr. Museveni's "Combined Armed Element" strategy» вале дар ҷумлаи «Though so **sophisticated** in many things she was such a child in others that this satisfied her, and they reached the end of their journey on the best of terms» нишондоди минималӣ «*in many things»* мебошад.

Масъалаи омонимия ба сермаъноии калимаҳо тааллуқ дорад. Омоним калимаест, ки аз ҷиҳати талаффузи худ ба калимаидигар монанд буда, аз ҷиҳати маъно аз вай ба кулли фарқ мекунад. Чунончи, калимаҳои бар, дул, дор ҳар кадом якчанд маъно дорад.

Калимаи омоним аз калимаҳои юнонӣ: *homos* - баробар, яхела ва *онима* -ном пайдо шудааст.

Мумкин аст саволе пайдо шавад: сермаъноии калима ва омоним аз ҳам чӣ гуна тафовут доранд?

Барои он ки иштибоҳе пайдо нашавад, мо метавонем ҳодисаи сермаъноии калимаро аз омоним будани он ба осонӣ фарқунем. Дар ин сурат ба калимаҳои муносиб муродиф овардалозим асту халос. Агар калимаҳои интихобшуда муносибатҳои муродифиро нишон надиҳанд, пас калимаи маълум омоним мебошад;

Масалан, калимаи дӯл-ро гирем. Ин калима се маъниаз ҳамдигар тамоман фарққунанда дорад: 1) қуттии калони осиёб (дӯли осиёб) , 2) жола (дӯл борид), 3) нақораи калон (дӯли сарбозӣ). Барои калимаи аввал, дурусттараш, барои маънии дӯли якум муродифи он қуттӣ, барои дӯл-и дуюм калимаи жола ва барои дӯл-и сеюм калимаи нақора-ро оварда муқоиса кунем, маълум мешавад, ки ин калимаҳо, яъне қуттӣ, жола ва нақора нисбат ба ҳамдигар муродиф шуда наметавонанд пас калимаи дӯл, ки се маънӣ дорад, омоним шуда омадааст ва маҳз барои ин дар китоби луғат онро одатан ҳамчун дӯл I, дӯл II, ва дӯл III меоваранд.

Омонимҳо дар забон чӣ тавр пайдо мешаванд?

Роҳҳои пайдо шудани омонимҳо инҳоанд:

1) Калимаи аслӣ бо калимаи иқтибосӣ омоним мешавад. Масалан: ток (токи ангур; токи электрик);

2) Тағироти овозӣ дар таркиби калима. Масалан; бар — бари хона: китобро ба хона бар.

3) Тасодуфан ба айни як таркиби овозӣ пайдо шуда омадани калимаҳои гуногунмаъно, ки аксаран яке аз онҳо аз забонӣ шевагӣ ба таркиби луғавӣ дохил мешавад. Масалан, дарак ба маънии хабар, овоза; б) ба маънии кӯраи металлгудозӣ.

Баъзеҳо чунин мешуморанд, ки мавҷуд будани омонимҳо дар забон ҳодисаи манфист. Яъне тарафдорони ин нуқтаи назар зарари» омонимҳо дар он мебинанд,

ки ин гуна калимаҳо барои зуд ва дуруст фаҳмидани фикри изҳоршуда монеъ мешаванд. Албатта, омонимҳо, азбаски шаклан як хел мебошанд, то андозае мумкин аст, ба фаҳмидани фикр «халал» расонанд.

Масалан, дар мукотиботе, ки онро «коммуникацияи кӯтоҳ» меноманд (фармоишҳои ҳарбӣ, телеграф ва м. ин.). Вале роли муҳимми фарқкунандаро пеш аз ҳама матн бозӣ мекунад. Бинобар ин, ба дуруст фаҳмидани ин ё он фикр ҳеҷ монеае пайдо шуда наметавонад. Масалан, дар, «ин китобҳоро ба хонабар» ва «Бари хона чор метр аст» ҳеҷ вақт маънии калимаҳои бар ва бар-ро аралаш кардан мумкин нест.

Як ҳодисаи дигар низ бо масъалаи омонимия алоқа дорад, ки он фарқи навишт ва талаффузи калима мебошад. Масалан, калимаҳои тӯб ва тӯпро гирем. Ҳар ду калима тӯп талаффуз карда мешаванд. Ин гуна калимаҳоро омофон меноманд. Дар баробари ин, калимаҳое низ ҳастанд, ки навишташон як буда, талаффузашон гуногун аст, чунки зада ҷояшро иваз мекунад. Масалан: сӯзон ва сӯзон (коғазҳои нодаркориро сӯзон - феъли фармоиш ва офтоби сӯзон - сифат). Ин гунна калимаҳоро омограф меноманд .

Синонимҳо ва вазифаи онҳо дар ҷумла

Синонимҳо ба таври қатъӣ аз омонимҳо фарқ мекунанд. Онҳо шаклан аз ҳам фарқ карда, аз ҷиҳати маъно баробар ё ба ҳамдигар хеле наздиканд. Синонимҳо ин ё он ҳодисаро номбар карда, онро аз хар ҷиҳат ва ё аз ҳар нуқтаи назар тасвир мекунанд. Масалан, калимаҳои кадим, кӯҳна, дерина, пештара синоним мебошанд ва қариб метавонанд ҷои якдигарро гиранд: мумкин аст гуфт: шаҳри қадим, шаҳри кӯҳна, дерина, пештара – синоним мебошанд ва қариб метавонанд ҷои якдигарро гиранд; мумкин аст гуфт: шаҳри кадим, вале шаҳри кӯҳна гуфтан ғайри табиӣ менамояд. Мо метавонем дӯсти қадим, дӯсти кӯҳна, дӯсти дерина гӯем, ҳамаи ин ибораҳо як м аъниро ифода мекунанд, аммо агар ба ин ибораҳо бо ифодаи ҳамон маънӣ дӯсти пештара ё дӯсти пешро ҳамроҳ кунем, хато хоҳад шуд.

Ба ин тариқ мисолҳои боло ҳаминро нишон медиҳанд, киайни як ҳодисаи воқеият аз нуқтаи назари гуногун маънидод карда мешавад. Яъне дар забон синонимҳои мутлақ ба маънии томи ин калима, вуҷуд надоранд.

Синоним аз калимаи юнонӣ synonymos (ҳамном) гирифта шудааст. Дар забони тоҷикӣ синонимро муродиф ҳам мегӯянд, вале азбаски аз калимаи синоним калимаҳои дигар пайдо шудаанд (синонимия, синонимика), дар адабиёти махсус бештар терминро кор мефармоянд.

Дар омади гапҳаминро низ бояд қайд намуд, ки мавзӯи синоним ягона мавзӯест, ки дар забоншиносии тоҷик тадқиқоти махсус қарор дода шудааст.

Дар боло қайд шуд, ки синонимҳои мутлақ вуҷуд надоранд, вале баъзан баробари термин омадани калимаи муқаррарии забони модарӣ мушоҳида мешавад; тоқ ва ҷараён, ҳарорат ва температура, процент ва фоиз, лингвистика ва забоншиносӣ ваамсоли инҳо.

Баъзан чунин менамояд, ки ду калимаи муродиф бе ҳеч шубҳа метавонанд ҷои якдигарро гиранд, вале агар дақиқтар мулоҳиза кунем, маълум мегардад, ки байни онҳо фарқе ҳаст. Масалан, калимаҳои чашм ва дида-ро гирем. Ин ду калима айни як чизро мефаҳмонанд – органи биноиро. Лекин ҳар кадоми онҳо мавқеи махсуси истеъмол дорад. Калимаи дида-ро дар забони назм, дар фолклор, дар нутқи шифоҳӣ дар баробари лимаи чашм кор мефармоянд, вале дар соҳаи тиб, анатомия ва физиология фақат чашм-ро истеъмол мекунанд. Дар ин асос мо гуфта метавонем, ки бо мақсади услубӣ ба ҷои як калима кор фармудани муродифи он матлубтар менамояд.

Синонимҳо пеш аз ҳама забонро аз ҷиҳати лексика бой мекунанд. Донистанва дуруст кор фармудани синонимҳо нутқи гӯяндаро таъсирнок ва васеътар мегардонад. Бо ин имконият пайдо мешавад, ки нозуктарин тобишҳои фикр басо аник ифода карда шаванд, қатъи назар аз он ки синонимҳо калимаҳои мухталифанд, айни як мафҳумро ифода мекунанд.

АДАБИЁТ

1. Бархударов Л.С «Язык и перевод» М.: МО, 1975.
2. Влахов С. Флорин С. Непереводимое в переводе. – 2-е изд., испр. и доп. – Москва: Высш. шк., 1986. – 416 с.
3. Латышев Л. К. Перевод: проблемы теории практики и методики преподавания. – Москва: Просвещение. 1988. – 190 с.
4. Турсунов Ф.М. Лексико-семантический анализ и особенности перевода пословиц и поговорок произведений Ф. Мухаммадиева. Редакторы: Г. Джураев, З. Мухторов. – Душанбе, 2006. – 135.

5. Фёдоров А. В. Основы общей теории перевода: (Лингвист. пробл.) – 4-е изд. перераб. и доп., - Высш. шк. 1983. – 303 с.

МАВҚЕИ ПОЛИСЕМИЯ ДАР МАТН

Ин мақола ба мушкилоти ва мавқеи полисемия дар матн ва тарзи тарҷумаи онҳо ва мушкилоти хоси забонҳои англисӣ ва тоҷикӣ бахшида шудааст. Ин масъала барои мавқеи полисемия ва хусусиятҳои луғавии матнҳо ду забони аз ҷиҳати ирсӣ аоқаманд мебошад. Тавре ки муаллиф қайд мекунад, ва мушкилоти хоси тарҷумаи онҳо забонҳои англисӣ ва тоҷикӣ ҳамаҷониба омӯхта шудаанд. Масъалаи омонимия ба сермаъноии калимаҳо тааллуқ дорад. Омоним калимаест, ки аз ҷиҳати талаффузи худ ба калимаидигар монанд буда, аз ҷиҳати маъно аз вай ба кулли фарқ мекунад. Чунончи, калимаҳои бар, дул, дор ҳар кадом якчанд маъно дорад. Калимаи омоним аз калимаҳои юнонӣ: *homos* - баробар, яхела ва *онима* -ном пайдо шудааст. Мумкин аст саволе пайдо шавад: сермаъноии калима ва омоним аз ҳам чӣ гуна тафовут доранд? Барои он ки иштибоҳе пайдо нашавад, мо метавонем ҳодисаи сермаъноии калимаро аз омоним будани он ба осонӣ фарқунем. Дар ин сурат ба калимаҳои муносиб муродиф овардалозим асту халос. Агар калимаҳои интихобшуда муносибатҳои муродифиро нишон надиҳанд, пас калимаи маълум омоним мебошад.

Калидвожаҳо: мушкилот, мавқеи полисемия, матнҳо, забонҳои англисӣ ва тоҷикӣ, забонҳои аз ҷиҳати ирсӣ алоқаманд, таҳлили илмии, хусусиятҳои созанда ва услубии нутқ.

ПРОБЛЕМАМ МНОГОЗНАЧНОСТИ В ТЕКСТАХ

Данная статья посвящена проблемам и позиции многозначности в текстах и их переводах, а также специфическим проблемам английского и таджикского языков. Это связано с позицией полисемии и лексическими особенностями текстов на двух языках, связанных генетически. Как указывает автор, и специфические трудности их перевода, английский и таджикский языки были тщательно изучены. Проблема омонимии связана с неоднозначностью слов. Омоним - это слово, похожее на другое слово по произношению и отличающееся от него по значению. Например, каждое из слов bar, dul, dar имеет несколько значений. Одноименное слово образовано от греческих слов: homos - равный, яхела ва onima - имя. Может возникнуть вопрос: в чем разница между значением слова и омонимом? Чтобы не ошибиться, мы можем легко отличить значимое событие слова от его омонимии. В этом случае необходимо использовать только соответствующие синонимы. Если в выбранных словах не указан синоним, то известное слово является омонимом;

Ключевые слова: проблема, позиция многозначности, тексты, английский и таджикский языки, генетически родственные языки, научный анализ, конструктивно-стилистические особенности речи.

PROBLEMS OF POLYSEMY IN TEXTS

This article is devoted to the problems and positions of polysemy in texts and their translations, as well as specific problems of the English and Tajik languages. This is due to the position of polysemy and the lexical features of texts in two languages, genetically related. As the author points out, and the specific difficulties of their translation, the English and Tajik languages have been carefully studied. Homonym is a word that is similar to another word in pronunciation and differs from it in meaning. For example, each of the words bar, dul, dar has several meanings. The word of the same name is derived from the Greek words: homos - equal, якхела va onima - name. The question may arise: what is the difference between the meaning of a word and a homonym? In order not to be mistaken, we can easily distinguish the meaningful event of a word from its homonymy. In this case, only the appropriate synonyms should be used. If no synonym is indicated in the selected words, then the known word is a homonym;

Key words: problem, position of polysemy, texts, English and Tajik languages, genetically related languages, scientific analysis, constructive and stylistic features of speech.

Сведения об авторе: ***Собирова Адиба Илхомиддиновна*** **–** Таджикский национальный университет, магистр 2-го курса кафедры английского языка и сравнительной типологии. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан г. Душанбе проспект Рудаки 17. **Тел: 988-56-53-63**

Information about the author: ***Sobirova Adiba Ilhomiddinovna*** – Tajik National University, 2 nd year master degree of the Department of English and Comparative Typology. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki avenue 17. **Tel : 988-56-53-63**

ХУСУСИЯТҲОИ ЛУҒАВИИ МАТНҲО ҲУҲҶАТҲОИ РАСМВ ВА ТАРЗИ ТАРҶУМАИ ОНҲО

Норкузиев А. Ҷ.
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Дар забони ҳуҷҷатҳои расмӣ, истилоҳот ва касбиятҳо мувофиқи мавзӯъ ва мундариҷаи ҳуҷҷатҳои расмӣ васеъ истифода мешаванд. Пеш аз ҳама, инҳо шартҳои ҳуқуқӣ, дипломатӣ ва баҳисобгирӣ (import, contract, business proposal, demand - воридот, шартнома, пешниҳоди тиҷорӣ, талабот ва ғ.) мебошанд. Калимаҳои ғайриминтологӣ низ истифода мешаванд, ки асосан дар нутқи маъмурӣ ва клерикӣ истифода мешаванд (duly, properly, above stated, present, hereby - ба таври бояду шояд, дар боло изҳоршуда, ҳозира, бо ҳамин ва ғ.).

Истифодаи штампҳои клерикӣ, воҳидҳои лексико-фразеологии такроршаванда, ки бо ҳолатҳои зуд-зуд такроршаванда, мафҳумҳои маъмулӣ (within reporting period, taking into account, it has been issued to submit…, as discussed… - дар давраи ҳисоботӣ, бо назардошти он пешниҳод карда шуданд ..., тавре ки муҳокима карда шуд ...) вобастагӣ доранд.

Дар мукотибаи корӣ исмҳо истифода мешаванд - номҳои одамон дар асоси сифате, ки бо ягон амал ё муносибат муайян карда мешавад (contractor, designer, customer - пудратчӣ, дизайнер, фармоишгар ва ғ.); пешояндҳои мураккаби ихтисоршуда, ки ҷанбаҳои стандартии мундаричаро ифода мекунанд (due to, with regard to, in connection with бинобар, вобаста ба робита ва ғ.).

Ибораҳои устувори навъи атрибутивӣ-номиналӣ бо ранг кардани услуби расмӣ-тиҷоратӣ (authorized bodies, established order, preliminary approval - мақомоти ваколатдор, тартиби муқарраршуда, тасдиқи пешакӣ) ва предикатҳои "ҷудошуда" (render assistance, to make reconstruction, to make changes - расонидани кӯмак, тағирот, тағирот), дар муқоиса бо шаклҳои феълии мувозии онҳо (assist, reconstruct, change - мусоидат, реконструкция, тағир додан) инчунин услуби кории мукотибаро тавсиф мекунанд.

Забони тиҷорӣ бо истифодаи неологизмҳо, ба истилоҳ луғати махсус, special terms, ки дар иртибототи тиҷорӣ зиёданд, хеле хос аст.

Луғатҳои зеринро ба неологизмҳо мансуб кардан мумкин аст. Аввалан, аз рӯи неологизмҳо одат шудааст, ки калимаҳо ё ибораҳои ифодакунандаи предмет ё падидаи нав (қаблан номаълум) ё ифодаи мафҳуми нав пайдо шуда, ба забони умумии адабӣ ворид шудаанд. Сониян, неологизмҳо калимаҳо ва ибораҳоеро дар бар мегиранд, ки ҳанӯз дар забони умумии адабӣ эътироф нагирифтаанд.

Пайдо шудани неологизмҳо, масалан, дар забони матбуот, инчунин дар дигар "забонҳо" - натиҷаи тағироти гуногун дар ҳаёти ҷомеа дар соҳаи сиёсат, иқтисодиёт ва фарҳанг мебошад. Неологизмҳои ду категория ҷудо карда мешаванд: калимаҳои нав ва маъноҳои нав, ки дар воҳидҳои луғавии «кӯҳна» пайдо шудаанд.

Азбаски ҷаҳони тиҷорат аз ҳама шадидтар рушд мекунад, неологизмҳо пеш аз ҳама ва аксар вақт дар нутқи тиҷорӣ пайдо мешаванд. Аз ин ҷиҳат, барои тарҷумонҳо, ҳарду категория мушкилоти муайян доранд. Аксар вақт ин гуна калимаҳо ва маъноҳоро дар луғатҳои русӣ-англисӣ ва ҳатто дар луғатҳои охирини тафсирӣ дучор омадан мумкин нест, зеро ягон луғат дар соҳаи ба қайд гирифтани калимаҳо ва маъноҳои нав, ҳадди аққал якчанд сол қафо мондааст.

Пайдо шудани неологизмҳо дар луғатҳо бо мавҷудияти муваққатии онҳо дар забон ба таъхир меафтад. Неологизмҳо, ба монанди бисёр калимаҳо ва ибораҳои маҷозӣ, алахусус дар соҳаи нашрияи рӯзнома, зуд ва ғайричашмдошт ба дунё омада, барои тавсифи чизе барои як парвандаи мушаххас истифода мешаванд.

Ҳамин тариқ, хусусияти фарққунандаи неологизмҳо хусусияти гоҳ-гоҳии онҳо мебошад, яъне истифодаи онҳо ба истифодаи стандартӣ мувофиқат намекунад.

Масалан, нисбатан ба наздикӣ чунин як воҳиди луғавӣ, ба мисли хонавода, ҳамчун муассисаи соҳаи хидматрасонӣ, ба забони русӣ ворид шуд. Сарфи назар аз он, ки ин таркиб дар тӯли чандин солҳо дар забон истифода мешавад, барои тарҷумон нисбатан нав аст. Онро чӣ гуна бояд ба англисӣ тарҷума кард? Барои ин, пеш аз ҳама, барои худ фаҳмидан зарур аст, ки маънои омезиши зиндагии хонагӣ чӣ маъно дорад.

Маълум шуд, ки ин чизе беш аз як нуқтаи хидматрасонӣ ба аҳолӣ нест. Аз ин рӯ, имконоти зерини тарҷумаро пешниҳод кардан мумкин аст, масалан: хонаи ободонӣ ва хидматрасонӣ, муассисаи хидматрасонӣ, хидматрасонии маишӣ, хидмати коммуналӣ ва ғайра. Мавҷудияти як қатор ҳалли имконпазир нишон медиҳад, ки ин ибора ҳама чизро дар бар мегирад ҳоло ҳам хислати гоҳ-гоҳро нигоҳ медорад ва ҳанӯз ба меъёр табдил наёфтааст. Форматҳои нав, at - your-service agency, house management committee аз қабили агентии хидматрасон, кумитаи идоракунии хона, хонаи истироҳат / марказ, интернет-банк ва ғайра. кайҳо ба луғат дохил шуда буданд ва акнун неологизм нестанд;

Гузаштаи боло ба тарҷума аз забони хоричӣ ба забони модарӣ баробар дахл дорад. Масалан, дар забони англисӣ танҳо дар солҳои охир бисёр неологизмҳо бо унсури: live-in, eat-in, love - in, lock- in, camp - in, mail- in, sit-in, teach - in, pray- дар, гуфтугӯ; дар издиҳом, амиқ, дар ширкат, дар сар, дар жаргон, ба забон, дар чизе,

ба калима; бо пешвандҳои mini- ва maxi-: minimarket, miniboom, minicomputer, minicruise, minidose, minisurvey, maxicoat, maxidress, maxilength, maxi-short, maxi-order, maxi-taxi ва ғайра Дар луғатҳо пайдо кардани бисёре аз ин калимаҳо ғайриимкон аст, зеро онҳо нисбат ба таҷдиди луғатҳо зудтар таваллуд мешаванд.

Воҳидҳои ЗА (забони асл), ки дар забони тарҷума маъноҳои мунтазам надоранд, воҳидҳои бемуодил номида мешаванд.

Луғати ғайримуқаррарӣ асосан дар байни неологизмҳо, дар байни калимаҳое, ки мафҳумҳои мушаххас ва воқеиятҳои миллиро номбар мекунанд ва дар байни номҳо ва унвонҳои номаълум, ки барои онҳо дар раванди тарҷума мукотибаҳои баъзан эҷод кардан лозим аст, вомехӯранд. Инҳо калимаҳои англисии conservatrolist, baby-sitter, backlog ва ғайра мебошанд.

Воҳидҳои грамматикии ғайримуқаррарӣ метавонанд ҳам шаклҳои алоҳидаи морфологӣ (герунд) ва қисмҳои нутқ (мақола) ва ҳам сохторҳои синтаксисӣ (сохти мутлақ) бошанд. Ҳамчунин мукотибот, воҳидҳои ғайри эквивалентӣ танҳо дар робита бо яке аз ҷуфти забонҳои таҳлилшаванда муайян карда мешаванд. Воҳиди ЗА, ки ба ЗТ-и додашуда баробар нест, метавонад бо забонҳои дигар мукотибаҳои мунтазам дошта бошад.

Мавҷудияти воҳидҳои ғайри эквивалентӣ маънои онро надорад, ки маънои онҳоро дар тарҷума баён кардан мумкин нест ё онҳо нисбат ба воҳидҳои мувофиқати мустақим бо дақиқии камтар тарҷума карда мешаванд. Мо аллакай дидем, ки гӯгирдҳо метавонанд танҳо бо қисмати тарҷумашуда қисман мувофиқат кунанд ва ҷойнишиниҳои контекстӣ дар тарҷума аксар вақт истифода мешаванд, ҳатто агар гӯгирдҳои муқаррарӣ вуҷуд дошта бошанд. Ба ҳамин монанд, ҳангоми тарҷумаи воҳиди ғайри эквивалентӣ, тарҷумон ба ин ё он тарз мукотибаи гоҳ-гоҳе ба вуҷуд меорад.

Дар соҳаи тарҷумаи луғатҳои ғайримуқаррарӣ, намудҳои зерини бозиҳои тасодуфӣ истифода мешаванд:

1) мукотибот-вомҳо, такрори шакли калимаи забони хориҷӣ дар PYa: tribalism - трайбализм; know-how- ноу-хау; impeachment - импичмент. Чунин мукотибаҳо тавассути тарҷумаи тарҷума ё транслитератсия сохта мешаванд. Дар бисёр ҳолатҳо, мукотибаҳои тасодуфие, ки бо ин роҳ сохта мешаванд, метавонанд дар ЗТ ҷойгир карда шаванд ва ҳангоми тарҷумаи калимаҳои мувофиқ мунтазам истифода шаванд. Инҳо, масалан, мукотибаи русӣ бо калимаҳои англисии Wall Street - Wall Street ва бисёр дигарон мебошанд.

2) Мукотибот-коғаз, нусхабардории таркиби морфемии калима ё қисмҳои таркибии ибораи устувори VIA: brain drain – рафтани мағзҳо; work-to-rule - кор ба қоида - кор (қатъӣ) тибқи қоидаҳо; people of good will - одамони иродатманд. Ва дар ин ҳолат, фарқияти маъноҳои мувақатӣ ва доимӣ аксар вақт муваққатӣ аст.

3) мукотибот-аналогҳо, ки бо роҳи ёфтани воҳиди арзиши ЗА барои воҳиди ғайримуодили ЗТ сохта мешаванд: afternoon - нисфирӯз. Тавре ки дар бисёр ҳолатҳои дигари истифодаи мукотибаҳои баъзан, наздикии маънои воҳидҳои муодили онҳо дар нусхаи асл ва тарҷума комилан комил нест ва чунин тарҷума танҳо дар заминаи муайян татбиқ мешавад. Witchhunter - на танҳо як обскуртант, балки реаксияи амрикоӣ, ташкилотчии таъқиби шахсони пешрафта ва шикори ҷодугар аст. Барои тавсифи умумии одамони ин намуд, обскурантизм мувофиқати кофӣ пайдо мекунад, дар ҳолатҳои дигар тарҷумаи тавсифӣ ё коғазӣ истифода мешавад. Afternoon, албатта, шом нест, зеро evening - ин нимаи дуюми нисфирӯзӣ аст, аммо агар иштирокчиёни конфронс рӯзе ду ҷаласа - ҷаласаimorning session ва afternoon session, баргузор кунанд, пас ба забони тоҷикӣ онҳо рӯзона ва шом номида мешаванд.

4) Мукотибот ҷойгузинҳои луғавие мебошанд, ки ҳангоми ифодаи маънои калимаи нобаробар дар контекст бо истифода аз яке аз намудҳои тағироти тарҷума, ки назарияи лингвистӣ барои тавсифи раванди тарҷума истифода мебарад. Дар ин ҳолат, мувофиқати гоҳ-гоҳе бо дигаргуниҳои семантии маънои калимаи ғайри эквивалентӣ ба вуҷуд меояд. Ҳамин тариқ, ҳангоми тарҷумаи exposure, англисӣ ба забони тоҷикӣ дар ҳолатҳои гуногун, ки мукотибаи мустақим надоранд, масалан, дар ҷумлаи He died of exposure - вобаста ба мундариҷаи васеъ, тағиротҳои конкретизатсия ё модулятсия (рушди маъноӣ) -ро истифода бурдан мумкин аст: Ӯ аз хунукӣ мурд; Ӯ аз зарбаи офтоб мурд; Вай дар барф шах шуда монд ва ғайра.

АДАБИЁТ

1. Абдулҳақов Ҷ. З. Хусусиятҳои маънои иқтибосот дар “Таърихи Байҳақӣ”. – Душанбе, 2013. – 119 с.
2. Влахов С. Непереводимое в переводе / С. Влахов, С. Флорин. - Изд. 3е, испр. И доп. - М., 2006. – 448 с.
3. Маљидов Ҳ. Забони адабии муосири тоҷик. Ҷилди 1. –Луғатшиносї. –Душанбе, 2007. –243 с.
4. Маъсумї Н. Очеркҳо оид ба инкишофи забони адабии тоҷик. –Душанбе, 2011. –385 с.
5. Рецкер Я.И. Теория перевода и переводческая практика / Я.И. Рецкер. - М.: Наука, 1974. - 451 с.
6. Шокиров Т. Адиб, забон ва услуб. – Душанбе, 2001. – 174 с.

ХУСУСИЯТҲОИ ЛУҒАВИИ МАТНҲО ҲУҶҶАТҲОИ РАСМВ ВА ТАРЗИ ТАРҶУМАИ ОНҲО

Ин мақола ба мушкилоти вижагиҳои луғавии матнҳо ҳуҷҷатҳои расмӣ ва тарзи тарҷумаи онҳо ва мушкилоти хоси забонҳои англисӣ ва тоҷикӣ бахшида шудааст. Ин масъала барои таҳлили илмии хусусиятҳои луғавии матнҳо ҳуҷҷатҳои расмии ду забони аз ҷиҳати ирсӣ аоқаманд мебошад. Мавҷудияти як қатор ҳалли имконпазир нишон медиҳад, ки ин ибора ҳама чизро дар бар мегирад ҳоло ҳам хислати гоҳ-гоҳро нигоҳ медорад ва ҳанӯз ба меъёр табдил наёфтааст. Форматҳои нав, at - your-service agency, house management committee аз қабили агентии хидматрасон, кумитаи идоракунии хона, хонаи истироҳат / марказ, интернет-банк ва ғайра. кайҳо ба луғат дохил шуда буданд ва акнун неологизм нестанд; Дар луғатҳо пайдо кардани бисёре аз ин калимаҳо ғайриимкон аст, зеро онҳо нисбат ба таҷдиди луғатҳо зудтар таваллуд мешаванд. Тавре ки муаллиф қайд мекунад, забони ҳуҷҷатҳои расмӣ, истилоҳот ва касбиятҳо. ҳамаҷониба омӯхта шудаанд.

Калидвожаҳо: вижагиҳои луғавӣ, матнҳо, ҳуҷҷатҳо, расмӣ, таҳлили хусусиятҳои услубҳо, забонҳои аз ҷиҳати ирсӣ алоқаманд, таҳлили илмии, хусусиятҳои созанда ва услубии нутқ.

ЛЕКСИЧЕСКИЕ СВОЙСТВА ТЕКСТОВ ОФИЦИАЛЬНЫХ ДОКУМЕНТОВ И СПОСОБЫ ИХ ПЕРЕВОДИТЬ

Настоящей статья посвящена проблеме особенности лексическим проблемам официальных документов и их переводов, а также конкретным проблемам английского и таджикского языков. Этот выпуск предназначен для научного анализа лексических особенностей текстов официальных документов двух языков как генетически связанных. Как указывает автор, язык официальных документов, терминология и профессии. досконально изучен. Новые форматы, агентство at-your-service, комитет по управлению домом, такой как сервисное агентство, комитет по управлению домом, дом / центр отдыха, интернет-банкинг и так далее. давно вошли в словарь и больше не являются неологизмами; как указывает автор, язык официальных документов, термины и профессии. досконально изучен. Многие из этих слов невозможно найти в словарях, потому что они рождаются быстрее, чем словари. Данная проблема является актуальной для научного анализа особенности стилей двух генетически родственных языков.

Ключевые слова: стиля научной прозы, анализа особенности стилей, генетически родственных языков, стилистическим компонентом языка, конструктивно-стилевых особенностей речи.

LEXICAL PROPERTIES OF TEXTS OF OFFICIAL DOCUMENTS AND WAYS TO TRANSLATE THEM

This article is devoted to the problem of the peculiarity of the lexical problems of official documents and their translations, as well as specific problems of the English and Tajik languages. This issue is intended for the scientific analysis of the lexical features of the texts of official documents of the two languages as genetically related. As the author points out, the language of official documents, terminology and professions. thoroughly studied. New formats, at - your-service agency, house management committee such as service agency, home management committee, rest house / center, internet banking and so on. have long been included in the dictionary and are no longer neologisms; As the author points out, the language of official documents, terms and professions. thoroughly studied. It is impossible to find many of these words in dictionaries because they are born faster than dictionaries. This problem is relevant for the scientific analysis of the features of the styles of two genetically related languages.

Keywords: style of scientific prose, analysis of the peculiarities of styles, genetically related languages, stylistic component of the language, constructive and stylistic features of speech.

Сведения об авторах: ***Норкузиев Ахмад Джумабоевич*** **–** Таджикский национальный университет, магистр 2-го курса кафедры английского языка и сравнительной типологии. **Адрес:**734025, Республика Таджикистан г. Душанбе проспект Рудаки 17. **Тел: 987-77-88-87**

Information about the author: ***Norkuziev Ahmad Jumaboevich*** – Tajik National University, 2nd year master degree of the Department of English and Comparative Typology. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki avenue 17. **Tel : 987-77-88-87**

ҚАЙДҲОИ ГРАММАТИКӢ ДАР ФАРҲАНГҲОИ ТОҶИКӢ- АНГЛИСӢ

Камолова Бахтинисо
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Дар охирҳои асри 20-ум дар илми муқоисавии забонҳо таҳаввулотҳои гуногун ба миён омаданд, ки диққати хонандаро ба худ ҷалб менамоянд. Гарчанде забоншиносону олимон ба илми муқоисаи забонҳоҳанӯз дар асри гузашта

таваҷҷӯҳ зоҳир карда бошад ҳам, муқоисаи фарҳангу фарҳангнигории тоҷик танҳо пас аз истиқлолияти кишвар, яъне дар ибтидои асри XXI рушду нумӯ ёфт. То ҳол мавзӯъҳои илмӣ, рисолаҳои номзадию докторӣ ва инчунин мақолаҳои илмии роҷеъ ба ин соҳа баррасӣ ва банашррасидаву мавриди баҳси забоншиносону олимон қарор дода шудааанд.

Истилоҳи *қайд* дар фарҳанги Олсон ба таври зерин шарҳ меёбанд: registration. *нишона:* sign, mark, target ва souvenir[235]. Дар фарҳанги тоҷикӣ-англисии Ҷ. Маматов калимаи *нишона* чунин ифодаёфтааст: sign, mark, target, stamp ва trace.. Калимаи *қайд* дар луғати номбурда чунин корбаст шудааст: entry, remark, link ва regitration.

Забоншинос ва фарҳангнигори маъруфи рус В. П. Берков дар китоби худ “Двуязычная лексикография” теъдоди умумии қайдҳои лексикографиро ба 9 гурӯҳиҷудогонатақсимнамудааст, кионҳо 1) грамматические; 2) стилистические; 3) оценочные; 4) частотные; 5) ареальные; 6) отраслевые; 7) степени соответствия эквивалента; 8) степени охвата значений; 9) отсылочные мебошанд.

Аз мисолҳои боло бармеояд, ки хусусиятҳои феълҳои забони тоҷикӣ бо қайдҳои грамматикии гузаранда ва монда будани онҳо мушаххас карда шудаанд, ки ин барои истифодабарандагони луғат, хусусан барои хориҷиён хеле муҳим аст. Яъне, феълҳои забони тоҷикӣ дар шакли масдар дода шудаанд ва муодиҳои англисии онҳобо ҳиссачаи*to*, яъне шакли масдарии феъл инъикос ёфтаанд.

Боиси ёдоварист, ки ин нишонаҳоё ин ки ишораҳои грамматикӣ дар фарҳанги “Tajik English Dictionary”-и Ҷ. Маматов ва дигарон ба таври фаровон ба назар мерасанд. Шумораи умумии ишораҳои грамматикии истифодашудаи фарҳанги мазкур ба 44 адад мерасад, ки нисбат ба фарҳанги “Standard Tajik English Dictionary”-и Олсон 4 маротиба зиёд аст.

Дар ин маврид барои возеҳ сохтани он нишонаҳои грамматикие, ки дар луғати Олсон ишора нагардидаасту теъдоди зиёди онҳо дар фарҳанги Маматов Ҷ. ва дигарон ба таври васеъ корбаст шудааст, назар андозем:

Aux. =auxiliary= феъли ёридиҳанда
Comper.=comparative= муқоисавӣ
Dem. =demonstrative= ишоратӣ
Fem. =Feminine=ҷинси занона
Masc. =masculine=ҷинси мардона
Infin. =Infinitive=масдар
Interr. =Interrogative= саволӣ
Phr. =Phrase=ибора
Pp.=Past participle=сифати феъли замони гузашта
Pres.=Present=ҳозира вобаста ба категорияи замонҳо
Suff. =Suffix=пасванд.

Барои такроранқайд накардани чандин ишораҳои грамматикӣ қисми зиёди онҳоро дар ин ҷо ворид насохтем, вале онҳоро бо мисолҳои зер ишора хоҳем кард. Ин гуна ишораҳои грамматитикӣ дар фарҳанги тоҷикӣ англисии Ҷ. Маматов ва дигарон ба таври густурда истифода шудааст, ки ин ҳам бошад нишондиҳандаи баланди сохтори фарҳангнигорӣ ба ҳисоб мераванд.

Қобили қайд аст, ки агар дар фарҳангҳо ҳамон қадар ишораҳои грамаматикӣ ва ё ишораҳои лексикографӣ ба таври фаровон истифода гарданд ё ин ки бештар коркард карда шаванд, ҳамон қадар аз сифатнокии онҳо шаҳодат медиҳанд.Мисол:

абад n. *eternity, perpetuity*.
азоб*n.*1. *torment, agony, torture. 2. Difficulty;*
азоб кашидан *vb*. 1. *to suffer, 2. to worry, 3. to feel unhappy about something.*
азоб доданv*b*. *to torment, to torture.*
азобдида *adj*. *having suffered, having been suffering, n. one who has suffered.*

Аз рӯйи таҳлил ва баррасӣ муайян гардид, ки ин ду фарҳанг (Tajik English Dictionary ва Standard Tajik English Dictionary) на танҳо аз ҷиҳати сохтору ҷобаҷогузории калимаҳо, балки аз ҳисоби ҷойгузинии ишораҳои грамматикӣ низ фарқ мекунанд. Агар ба сохтори калимаҳои фарҳанг назар афканем, ба таври фаврӣ дақиқ мегардад, ки дар фарҳанг (2005) шакли сифатии калима оварда нашудааст, масалан калимаи “*абад”* дар шакли исм мавҷуд аст, вале дар шакли сифат “*абадӣ*” дида намешаванд. Дар луғати “Standard Tajik–English dictionary”(2000) бошад, ҳар ду шакл ба назар мерасанд.

Дар қатори норасоиҳои дар боло зикргашта боз чандин камбудҳо дар байни ин ду фарҳанг дида мешаванд, ки ин ҳам бошад аз рӯйи доро будани синонимияи онҳо ва бо қайдҳои грамматикии гуногун ишора шудани онҳо мебошад. Дар фарҳанги Олсон (2000) калимаи *азобдида* бо нишонаи грамматикии *adj.* оварда шудааст, вале дар фарҳанги Ҷ. Маматов ва дигарон (2005) бошад, ҳам дар шакли *adj.* ва ҳам дар шаклі*п.*ишора шудааст.Калимаҳо бо вариантҳои мухталифи англисиашон ишора ва корбаст шудаанд.

Забоншиноси дигари рус рочеъ ба масъалаи қайдҳои грамматикӣ чунин изҳори назар менамояд “При всей стройности таких классификаций пометы в структуре словарной статьи не занимают каких-то определенных зон, кроме грамматических, например, зона функционально-стилевой, стилистической, эмоционально-экспрессивной или статистической характеристики”. Ӯ боз барои таҳвият додани сухани хеш чунин менависад: “Грамматические пометы, пожалуй, единственные,которые имеют более или менее стабильное месторасположение – сразу зазаголовочной единицей,хотя некоторые грамматические пометы приводятся до или после эквивалента. Остальные пометы располагаются либо в зоне заголовочной единицы, либо в зоне эквивалента (до или после)” [Цыренов Б. Д.].

Ҳамин тариқ, аз таҳлилу баррасиҳо муайян гашт, он калимаҳое, ки дар ду фарҳанг истифода шудаанд, ҳамаи қайдҳои грамматикӣ дар онҳо ишора ёфтааст, вале дигаргуниҳои куллӣ ба назар мерасанд. Масалан, дар фарҳанги (2000) қайдҳои грамматикӣ дар якҷо оварда шудаанд. Қатъи назар аз он ки ҳамаи калимаҳо ҳам шакли исмӣ ва ё сифатӣ доранд, паси ҳам ҷо ба ҷо гардидаанд, вале қайдҳои грамматикӣдар фарҳанги (2005) ҷудо –ҷудобо ишораҳои махсус оварда мешаванд.

Тарҷума ин шарҳ додани маъноҳои калимаҳои як забон ба маъноҳои калимаҳои забонҳои дигар мебошад. Тарҷума кори хеле мушкил буда, на ҳар кас аз ӯҳдааш баромада метавонад. Тартибдиҳандаи ҳар як фарҳанг бояд ба калимаи додашуда эквиваленти хоси онро пайдо кунад, то ки ҳаммаънои он калима бошад. Барои ҳамин ҳам барои пайдо намудани эквивалентҳо бояд шумораи зиёди фарҳангҳоро аз назар гузаронд, то ки ҳаммаънои он калима ба он мувофиқ бошад.

Тарҷумаи вожа ё калима аз кӯшиши дар забони тоҷикӣ ёфтани вожаи ҳаммаънои он оғоз мешавад. Аксарияти калимаҳои забони англисӣ дар забони тоҷикӣҳаммаънои худро доранд. Дар назарияи тарҷума вожаи тоҷикиро, ки маъноян ба ягон калимаи англисӣ наздик мебошадмувофиқати вожагӣ ё луғавӣ меноманд.Ҳангоми муқоисаи вожаҳои фарҳанги забони англисӣ бо забони тоҷикӣ ду намуди асосии муносибати маъноии дар байни калимаҳои ин забонҳо муайян карда мешавад.

Маънои вожаҳои забони англисӣ пурра ба маънои вожаи забони тоҷикӣ мувофиқат мекунад. Бар заминаи чунин мувофиқат, дар назар дошта шудааст, ки дар ҳамаи ҳолатҳо (ё қариб дар ҳамаи ҳолатҳо) ҳангоми истифоди ин вожа дар матн он бо ҳамин калимаи забони тоҷикӣ тарҷума мешавад. Чунин мувофиққатҳои ҳамешагӣ ва баробарро *эквивалент ё ҳаммаъно* меноманд.Масалан, калимаҳои англисии *London, cypress, twenty, Monday, March* дар забони тоҷикӣ чунин эквивалентҳоро доро ҳастанд: Лондон, сарв (дарахт), бист, душанбе, март. Калимаҳои ҳаммаъно ё эквивалент дар забони дигар асосан итилоҳҳо (на ҳама), исмҳои хос, номҳои географӣ, шумораҳо, номҳои моҳҳо ва рӯзҳо ва ғайра шуда метавонанд. Калимаҳои ҳаммаъно ё эквивалент нисбатан хеле кам ҳастанд, зеро аксарияти калимаҳо сермаъно мебошанд.

Одатан калимаҳои сермаъно як ҳаммаъно надоранд. Эквивалент метавонад маънои алоҳидаи ҳамин вожаро дошта бошад.

Масалан: **figure**: 1) рақам, адад; 2) нигор, намуд; 3) нақша, сурат; 4) пайкар, ҳайкал; 5) *мач.* ходим ва ғайра.

Вазифаи луғати тарҷумавӣ ба забони дигар баргардонидани ҳамин таҷрибаву дониш, ҳамин ситемаи семантикӣ аст. Дуруст аст, ки системаи семантикии як забонро ба забони дигарба тариқи пурра баргардонидан имкон надорад. Дар ҳар забон унсурҳои зиёди маъноиҳе ҳастанд, ки умуман тарҷума намешаванд ва ё ҳангоми тарҷума аз байн мераванд, бо вучуди ин ҳар як луғатнигори ин соҳа кӯишиши зиёде ба харҷ медиҳад, ки олами маъноҳои забони дигарро ба забони худ ба пуррагӣ инъикос намояд.

Дар амалӣ сохтани ин мақсади луғатнигорро лозим меояд, ки ба дастовардҳои имрӯзаи забоншиносӣ, ба назарияи тарҷума такя кунад. Имрӯз

системаи маъноҳои калимаҳоро аз маъноҳои этимологии онҳо ба пуррагӣ фарқ мекунанд ватабиист, ки дар мавриди ба забони дигар баргардонидани мундаричаи калима унсурҳои нолозими он ба назар гирифта намешаванд. Мундаричаи маъноии калимаҳои муодили забонҳои мухталифи олам на ҳама вақт мувофиқат мекунад. Одатан дар луғати тарҷумавӣҳамчун асос мундаричаи калимаҳои забони тарҷумашаванда ба ҳисоб гирифта шуда, системаи маъноии забони дуюм онро ба қадри имкон акс мекунад.

Аксар маънои асосии калимаҳои забони тарҷумашаванда бо ҳамин гуна маънои муодили забони дуюм баробар меояд. Маъноҳои иловагии онҳо, мумкин аст, аз ҳам ба куллӣ фарқ кунанд. Азин нуқтаи назар, масалан, аз назар гузаронидани маъноҳои калимаҳои **об** (тоҷикӣ), **вода** (русӣ) ва **water** (англисӣ) ҷолиби диққат аст. Калимаи **об** дар тоҷикӣ ба маъноҳои: 1.”моеъи табии беранги нӯшиданӣ”: **обихӯрданӣ**, 2. “тарашуҳоти бадан; арақи бадан”: **обуарақ; оби бинӣ, оби дида**; 3. Шира, шарбат: **оби мева**, 4. “дарё”: оби **Кофарниҳон**, 5. “рутуба”: **нони обаш рафтагӣ**, 6. “фар, тароват”: **бадани касе об гирифтааст** ва монанди инҳо дар истеъмол аст. Калимаи русии вода дорои маъноҳои зайл аст: 1. “моеъи табии беранги нӯшиданӣ”: **питьевая вода,** 2. “чашмаҳои шифо”: минеральние воды, 3. «дарё»: **ехать по воде,** 4. “обхоноҳо”: **леса и воды,** 5. «харза, беҳудагӯй»: **в докладе много воды.** Муодили англисии ин калимаҳо water ба маъноҳои зайл соҳиб аст: 1. «моеъи беранги табии нӯшиданӣ»: **drinkingwater**, 2. «обҳои маъданӣ»: **to drink the waters** (дар осоишгоҳҳо, 3. «мадду ҷазр». 4. «обхезӣ», 5. «тарашуҳоти бадан, аз қабили ашк, арақ, пешоб»; 6. «сифати сангҳои қимматбаҳо»: **of the first water,** 7. «сатҳи болоии рӯдхонаҳо»: **float on the water.**

АДАБИЁТ

1. Бобомуродов Ш., Мухторов З. Фарҳанги истилоҳоти забоншиносӣ. – Душанбе, 2016. - 428 с.
2. Денисов П.Н. Учебная лексикография: итоги и перспективы // Проблемы учебной лексикографии. – М., 1977. С. 4–22.
3. Денисов П.Н. Практика, история и теория лексикографии в их единстве и взаимообусловленности // Проблемы учебной лексикографии и обучения лексике. – М., 1978. С. 25–33.
4. Дубичинский В.В. Лексикография русского языка: учеб. пособие / Дубичинский В.В. – М.: Наука: Флинта, 2008. – 432 с.
5. Маҷидов Ҳомид. Забони адабии муосири тоҷик. Ҷилди I. Луғатшиносӣ- Душанбе, 2007. - 428 с.

ТАҲЛИЛИ МУҚОИСАВАИИ ҚАЙДҲОИ ГРАММАТИКӢ ДАР ФАРҲАНГҲОИ ТОҶИК-АНГЛИСИИ Р. ОЛСОН ВА М. МАМАТОВ

Муаллиф махсусиятҳои таҳлили муқоисаваии қайдҳои грамматикӣ дар фарҳангҳои тоҷик-англисии Р. Олсон ва М. Маматов мавриди баррасӣ қарор додааст. Дар раванди таҳлили муқоисавӣ ӯ нишонаҳо ё ин ки ишораҳои грамматикӣ дар фарҳанги “Tajik English Dictionary”-и Ҷ. Маматов ва дигарон ҷудо намудааст. Дар охирҳои асри 20-ум дар илми муқоисавии забонҳо таҳаввулотҳои гуногун ба миён омаданд, ки диққати хонандаро ба худ ҷалб менамоянд. Гарчанде забоншиносону олимон ба илми муқоисаи забонҳоҳанӯз дар асри гузашта таваҷҷӯҳ зоҳир карда бошад ҳам, муқоисаи фарҳангу фарҳангнигории тоҷик танҳо пас аз истиқлолияти кишвар, яъне дар ибтидои асри XXI рушду нумӯ ёфт. То ҳол мавзӯъҳои илмӣ, рисолаҳои номзадию докторӣ ва инчунин мақолаҳои илмии роҷеъ ба ин соҳа баррасӣ ва банашррасидаву мавриди баҳси забоншиносону олимон қарор дода шудааанд. Аксар маънои асосии калимаҳои забони тарҷумашаванда бо ҳамин гуна маънои муодили забони дуюм баробар меояд. Маъноҳои иловагии онҳо, мумкин аст, аз ҳам ба куллӣ фарқ кунанд. Азин нуқтаи назар, масалан, аз назар гузаронидани маъноҳои калимаҳои **об** (тоҷикӣ), **вода** (русӣ) ва **water** (англисӣ) ҷолиби диққат аст. Аксар маънои асосии калимаҳои забони тарҷумашаванда бо ҳамин гуна маънои муодили забони дуюм баробар меояд.

Калидвожаҳо: фарҳангҳои тоҷикӣ-англисӣ, қайдҳои грамматикӣ, таҳлили муқоисавӣ , ишораҳои грамматикӣ, таҳлил.

СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ ГРАММАТИЧЕСКИХ ЗАПИСЕЙ В ТАДЖИКСКО-АНГЛИЙСКИХ КУЛЬТУРАХ ОЛСОН И М.С. МАМАТОВ

Автор рассматривает особенности сравнительного анализа грамматических записей в таджикско-английских культурах. Олсон и М. Маматов. В процессе сравнительного анализа он обнаружил знаки или грамматические ссылки в Таджикско-английском словаре. Маматов и др. В конце XX века в сравнительной науке о языках произошли различные изменения, привлекшие внимание читателя. Хотя лингвисты и ученые интересовались наукой о сравнительном языке с прошлого века, сравнение таджикской культуры получило развитие только после обретения страной независимости, то есть в начале XXI века. На данный момент лингвисты и ученые рассмотрели, опубликовали и обсудили научные темы, кандидатские и докторские диссертации, а также научные статьи в этой области. Часто основное значение слов на переведенном языке совпадает с эквивалентным значением во втором языке. Их дополнительные значения могут кардинально отличаться. С этой точки зрения, например, интересно взглянуть на значения слов water (таджикский), voda (русский) и water (английский). Часто основное значение слов в переведенном языке совпадает с эквивалент второго языка. Задача переведенного словаря - перевести этот опыт и знания на другой язык, эту смысловую систему. Верно, что семантическая система одного языка не может быть полностью переведена на другой.

Ключевые слова: таджикско-английские культуры, грамматические записи, сравнительный анализ, грамматические ссылки, анализ.

COMPARATIVE ANALYSIS OF GRAMMAR NOTES IN TAJIK-ENGLISH CULTURES R. OLSON AND M. S. MAMATOV

The author discusses the features of the comparative analysis of grammatical notes in the Tajik-English cultures. R. Olson and M. Mamatov. In the process of comparative analysis, he found signs or grammatical references in the Tajik English Dictionary. Towards the end of the 20th century, various changes took place in the comparative science of languages that attracted the reader's attention. Although linguists and scholars have been interested in the science of comparative languages since the last century, the comparison of Tajik culture has developed only after the country's independence, ie at the beginning of the XXI century. So far, scientific topics, PhD and doctoral dissertations, as well as scientific articles in this area have been reviewed and published and discussed by linguists and scholars. Often the basic meaning of the words in the translated language is the same as the equivalent meaning of the second language. Their additional meanings may differ radically. From this point of view, for example, it is interesting to look at the meanings of the words water (Tajik), voda (Russian) and water (English). The task of the translated dictionary is to translate this experience and knowledge into another language, this semantic system. It is true that the semantic system of one language cannot be fully translated into another.

Keywords: Tajik-English cultures, grammatical notes, comparative analysis, grammatical references, analysis.

Сведения об авторе: ***Камолова Бахтинисо Рахматулоевна*** **–** Таджикский национальный университет, магистрант 2-го курса кафедры английского языка и сравнительной типологии. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Рудаки 17. **Тел**: **902-70-00-97**

Information about the author: ***Kamolova Bakhtiniso Rakmatuloevna*** – Tajik National University, master's degree Department of English Language and Comparative Typology. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Avenue 17. **Tel: 902-70-00-97.**

МУОДИЛНОКӢ ДАР САТҲИ МАЪНОИИ АЛОМАТҲОИ ЛУҒАВӢ

Таваров М. Д.
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Дар ҷараёни робитаи забонӣ, аломати луғавӣ иттилооти мухталифро ифода мекунад. В. Н. Комиссаров 10 навъи иттиллооти дар аломати луғавӣ ҷойдоштаро ҷудо намудааст:

1. Аломати луғавӣ иттилоотеро дар бар мегирад, ки айнияти денотатӣ ба мавҷудияти ӯ ишоракунандаро фаро мегирад. Ин ҷузъ дар исмҳои хос ва номҳои чуғрофӣ равшантар зоҳир мегардад. Агар дар забони тарҷума барои ифодаи предмети муайян ва ё ҳодисае ном мавҷуд набошад, онро аз забони асл иқтибос кардан мумкин аст (supermarket). Дар ин маврид сохтани калимаи нав ё монанд кардани предмету ҳодисаҳо ба воситаи чанд калима сурат мегирад (тарҷумаи тасвирӣ): супермаркет - мағозаи худхизматрасонӣ. Ишора ба денотати матни асл ва матни тарҷума метавонад бо роҳи номбаркунии мафҳумҳои ҳаҷман гуногун ба амал бароварда шавад. Ҳангоми тарҷума баъзан усули монандкунии денотат тағйир меёбад. Масалан, дар нусхаи асл исми хос истифода шудааст, дар тарҷума ҷонишин: Nick came to dinner with his book – Ӯ ба хӯрдани хӯроки нисфирӯзӣ низ бо китобаш меомад.

2. Аломати луғавӣ иттилоотӣ ба аломатҳои алоҳидаи денотат ишоракунандаро дарбар мегирад. Чунончи, калимаи «neiber» ба ҷинс ва ба одаме, ки дар паҳлӯ зиндагӣ мекунад, ишора менамояд. Ҳангоми таҳияи тасвири денотат баробарии мутлақ кам ба назар мерасад (neiber - ҳамсоя), зеро барои тасвири айни як денотат забонҳои гуногун хусусиятҳои мухталифи онҳоро ба инобат мегиранд.

Дар иртибот ба ин В.Н. Комиссаров ба ҳиссаҳо ҷудо шудани рангҳоро дар забонҳои гуногун қайд мекунад. Чунончи, барои калимаҳои «голубой» ва «синий» дар забони тоҷикӣ ва англисӣ як калима- «кабуд» ва «blue» вуҷуд дорад. Зикр кардан муҳим аст, ки тасвири ҷилоҳои ранг дар муқоиса бо предметҳо ба забони русӣ хос аст. Ҳамин тариқ новобаста ба ихтилофот дар мазмуни калимаҳои ду забон, ҳангоми тасвири денотатҳо муодилнокӣ ба шарофати матн ва ё истифодаи аломатҳои иловагӣ ба даст меояд.

3. Аломати луғавӣ иттилоотеро дарбар мегирад, ки ба мансубияти денотат ба ин ё он категорияи умумии ҷудокардаи шуури мо ишора мекунад.

Масалан: began to speak, to dance, to eat шурӯъ шудан, ибтидои амалро ифода мекунанд.

Teacher, translator, baker – шахсиятро аз рӯи фаъолияташ ифода мекунанд.

Маънои категориявиро дар тарҷума ҳамеша акс кардан шарт нест. Одатан категорияҳои лексикӣ (мафҳуми андоза, фаъолият, ибтидои амал, интиҳо ё самти амал, маънои сабаб) ифода карда мешаванд. Аммо тарзи ифодаи категорияҳо метавонад гуногун бошад. Чунончи, категорияи грамматикӣ дар матни асл (You can go), дар матни тарҷума (Ту бояд равӣ). Категорияҳои грамматикӣ (шумораи танҳо ва ҷамъ, тарзи фоъилию мафъулӣ) дар матни асл ва тарҷума на ҳамеша баробаранд. Баъзан дар яке аз забонҳо ба категорияи грамматикии додашуда мутобиқат вуҷуд надорад. Баъзан дар матни тарҷума категорияи грамматикие вомехӯрад, ки дар матни асл вуҷуд надорад ё баракс, дар матни асл категорияе ҳаст, ки дар матни тарҷума мавҷуд нест. Одатан дар матни асл категорияи грамматикии иртиботан тарҷуманашаванда ҷой дорад (чунончи, ҷинсият, шумора, падеж).

Ҳамон ҳолатҳое истисноянд, ки категорияҳои грамматикӣ вазифаҳои грамматикии иловагиро иҷро мекунанд.

4. Калима иттилоотеро дарбар мегирад, ки ба услуби функсионалии муайян ишора мекунад (гуфтугӯи оддӣ, расмӣ-коргузорӣ, публитсистӣ). Чунончи: to sleep (оддӣ) – to dreem (китобии кӯҳнашуда), beon (қадима); to be (оддӣ) ва амсоли инҳо.

Ҷузъи услубии мазмуни калима на танҳо худи калимаро ифода мекунад, балки тамоми гуфторро пуробуранг месозад. Барои тарҷумон муҳим нест, ки маҳз кадом калима хусусиятҳои зарурии услубиро дорост, муҳим он аст, ки матн ба он ҷанбаи муошираte мансуб бошад, ки дар матни асл ба он мансуб аст. Агар калимаи матни тарҷума бо калимаи мувофиқи матни асл хусусияти услубии якхела дошта бошад, муодилнокӣ низ ҷой дорад. Аммо калимаҳо дар матни асл ва матни тарҷума аз рӯи мазмуни асосӣ ба ҳамдигар мутобиқат кунанд ҳам, ба услубҳои гуногуни нутқ тааллуқ доранд. Чунончи, як қатор калимаҳои китобӣ ва ё услубӣ дар забони тоҷикӣ мутобиқати услубии яккалимагӣ надоранд (pizza, hot-gog, cybercaffee, technophobe).

Дар ин маврид ҳангоми тарҷума калимаҳои оддӣ кор фармуда мешаванд, ҷузъи услубии талафшуда бошад, дар мазмуни калимаи дигари хамин матн ҷуброн карда мешавад. Ин усули ҷуброни услубӣ дар тарҷумаи адабиёти бадеӣ, ки дар он нигоҳ доштани муодилнокии услубӣ муҳим аст, истифода мешавад.

5. Аксари калимаҳо тобишҳои манфӣ ва мусбатро ифода мекунанд. Чунончи, калимаи «буржуа» аз нуқтаи назари тобиш бетараф аст, калимаи «буржуй» бошад тобиши манфӣ дорад; калимаи «Mummy» навозишкорона садо медиҳад, аммо «Mother» аз обуранг маҳрум аст, «Puppy» - «father» ва амсоли инҳо.

Дар тарҷума баҳои гӯянда ба денотат ва ё ба маълумот дар бораи онҳо бояд акс гардад. Одатан, оҳанги умумии ҳиссиётии матни асл комилан тарҷумашаванда аст. На ҳамаи калимаҳое, ки дар як забон обуранги ҳиссӣ доранд, дар забони дигар бо ҳамин гуна калимаҳо ифода мегарданд.

6. Калимаҳои сермаъно маълумотеро дарбар мегиранд. ки ба имконияти истифодаи он ба маъноҳои гуногун ишора мекунад. Одатан калима дар яке аз маъноҳои худ кор фармуда мешавад. Тарҷума низ ҳамин маънои онро инъикос мекунад ва ба маъноҳои дигари он кордор нест. Аммо мавридҳое ҳастанд, ки дар матни асл калима ҳамзамон бо ду маъно -аслӣ ва маҷозиаш кор фармуда мешавад. Дар забони тоҷикӣ феъли «нишон додан» бо ду маъно кор фармуда мешавад: ба чизе ишора кардан (аслӣ), таҳдид (маҷозӣ). Аз ин рӯ бисёрмаъноии аломат дар тарҷума низ ифода мешавад.

Мувофиқ омадани ин маъноҳо дар таносуби калимаи тоҷикӣ муодилнокиро бе ягон таҳвили тарҷумон таъмин мекунад.

Дар баробари ин ҳолатҳое мешаванд, ки аломати забонӣ сермаъно нест. Дар ин маврид тарҷума маънои ин ҷузъро инъикос намекунад ва ё қисман бо воситаҳои дигар барқарор менамояд.

7. Бисёри калимаҳо иттилоотеро дарбар мегиранд, ки ба мавҷуд будани алоқаҳои образнок дар мазмуни калима ишора мекунанд. Чунончи, калимаи «snow» дар тасаввури бисёриҳо сафедӣ, «wax» -зардӣ, «tar» - сиёҳӣ, «lath» - харобӣ, «bath» - нафасгирӣ (хонаи аз ҳад зиёд гарми нафасгиркунанда), «fox» - фиребгарӣ, «lion» - далерӣ, «hare» - тарсончакиро пайдо мекунонанд.

Бисёр вақт тавсифи образноки ин калимаҳо зоҳир намегардад, яъне калима бо маънои аслии худаш кор фармуда мешавад, на ба маънои маҷозӣ.

Дар ин мавридҳо тавсифи образнокӣ дар тарҷума хеле суст аст. Агар чунин тавсифи калима дар матни асл эҳсос шавад, онро дар матни тарҷума низ истифода кардан мумкин аст.

Амалияи тарҷума нишон медиҳад, ки на ҳамеша ҳангоми тавсифи ассотсиативию образнокӣ калима ба муодилнокӣ муяссар шудан мумкин аст. Дар ин ҷо ду ҳолатро фарқ метавон кард:

а) дар ҳар ду забон калимаи додашуда айни як тасаввуротро ба вуҷуд меорад.

б) дар матни асл тавсифи образнок дар калима вуҷуд дорад, аммо дар матни тарҷума он нест ва ё дар калимаи дигар маънои он ниҳон аст.

Агар дар забони тарҷума ифодаи образноки аломати мазкур вуҷуд надошта бошад, дар тарчума образ аз байн меравад, аммо маънои маҷозӣ ошкоро ифода мегардад. Чунончи, тахаллуси «Сурок» -суғур, «Жук» -гамбуск ва ғ. Ҳангоми аз байн рафтани тавсифи образнок дараҷаи муодилнокӣ низ паст мегардад.

8. Аксари калимаҳо иттилоотеро фаро мегиранд, ки ба мазмуни морфемаҳои таркибашон ишора мекунанд. Чунончи, суффиксҳо дар калимаҳои farmer, teacher, doctor ба касбу кори инсон; lamb, pork -ба навъи гӯшт ишора мекунанд. Маънои морфемаҳо маънои калимаҳоро баъзан муайян мекунанд. Муодилнокии байни калимаҳои матни асл ва матни тарҷума новобаста аз таркиби морфемагии онҳо муқаррар карда мешавад.

Танҳо дар ҳамон мавриде, ки таркиби морфемагии калима вазифаи маъноиро дар матни асл иҷро намояд ва як қисми онро ташкил кунад, онро дар тарчума низ ифода кардан мумкин аст.

9. Калимаҳо иттилоотро оид ба валентнокӣ, таносуби лексикию грамматикии онҳо дарбар мегиранд. Дар баъзе ҳолатҳо таносуби калимаҳо дар матни асл ва тарҷума баробар аст (deep knowledge - дониши амиқ, чуқур), вале бештар фарқ мекунанд.

Хусусиятҳои таносуби калимаҳо дар забонҳои гуногун ба тағйироти сохтори гуфтор дар забони тарҷума асос меёбад, ки ин ба дараҷаи муодилнокӣ ҳамеша таъсир мерасонад.

АДАБИЁТ

1. Бархударов Л.С. Язык и перевод. - М., 1975.
2. Брандес М.П. Стилистика текста. Теоретический курс.- Москва, Прогресс, 2004, 265 с.
3. Бреус Е.В. Основы теории и практики перевода с русского языка на английский. М.: Издательство УРАО, 2002
4. Верещагин Е.М., Костомаров В. Г. Язык и культура. - М., 1973.
5. Виноградов В.С. Введение в переводоведение. - М.2001.
6. Виноградов В.С. Лексические вопросы перевода художественной прозы. М., Изд-во МГУ, 1978.

НАМУДҲОИ МУОДИЛНОКӢ ДАР РАВАНДИ ТАРҶУМА

Ин мақола ба масъалаи муодилнокии калимаҳо дар матни бадеӣ ва мушкилоти хоси он дар забонҳои англисӣ ва тоҷикӣ бахшида шудааст. Ин масъала ба таҳлили илмии хусусиятҳои муодилнокии динамикӣ дар асоси принсипи муодилнокии таъсири амал, равона шудааст. Тавре ки муаллиф қайд мекунад, дар илми тарҷумашиносӣ мафҳумҳои «муодил», «мукаммал» ва «айнияти» вуҷуд доранд, ки ҳамаи онҳо дар навбати худ маънои гуногунро ифода мекунанд: таҳти мафҳумҳои «муодилнокӣ» – баробарарзишии калимаҳо, «мукаммал» - қисман пуррагии калимаҳо ва «айнияти» -мутобиқати пурраи калимаҳоро мефаҳманд. Аломати луғавӣ иттилоотеро дар бар мегирад, ки айнияти денотатӣ ба мавҷудияти ӯ ишоракунандаро фаро мегирад. Ин ҷузъ дар исмҳои хос ва номҳои чуғрофӣ равшантар зоҳир мегардад. Агар дар забони тарҷума барои ифодаи предмети муайян ва ё ҳодисае ном мавҷуд набошад, онро аз забони асл иктибос кардан мумкин аст (supermarket). Дар ин маврид сохтани калимаи нав ё монанд кардани предмету ҳодисаҳо ба воситаи чанд калима сурат мегирад (тарҷумаи тасвирӣ): супермаркет - маҳозаи худхизматрасонӣ. Ишора ба денотати матни асл ва матни тарҷума метавонад бо роҳи номбаркунии мафҳумҳои ҳаҷман гуногун ба амал бароварда шавад. Ҳангоми тарҷума баъзан усули монандкунии денотат тағйир меёбад.

Калидвожаҳо: масъалаи муодилнокии калимаҳо, матни бадеӣ, муодилнокии динамикӣ, муодилнокии динамикӣ.

МНЕНИЕ НЕКОТОРЫХ ЛИНГВИСТОВ НА ВИДЫ ЭКВИВАЛЕНТНОСТИ В ПРОЦЕССЕ ПЕРЕВОДА

Данная статья посвящена проблеме эквивалентности слов в художественном тексте и ее специфическим проблемам в английском и таджикском языках. Этот выпуск посвящен научному анализу свойств динамических уравнений, основанному на принципе эквивалентности эффектов действия. Как указывает автор, в переводческой науке существуют термины «эквивалент», «полный» и «тождество», которые, в свою очередь, имеют разные значения: под терминами «эквивалентность» - эквивалентность слов, «совершенный» - частичная полнота. слова и «личность» - понимают полное совпадение слов. Лексический знак содержит информацию, имеющую денотативную идентичность, указывающую на его существование. Этот компонент более выражен в именах собственных и географических названиях. Если язык перевода не содержит названия определенного объекта или события, его можно цитировать из исходного языка (супермаркет). В этом случае создание нового слова или идентификация предметов и событий осуществляется в нескольких словах (описательный перевод): супермаркет - магазин самообслуживания. Ссылки на обозначения исходного текста и переведенного

текста могут быть сделаны путем перечисления понятий разного размера. В процессе перевода иногда меняется метод имитации денотации.

Ключевые слова: проблема эквивалентности слов, художественный текст, динамическое уравнение, динамическое уравнение.

THE OPINION OF SOME LINGUISTS ON TYPES OF EQUIVALENCE IN THE TRANSLATION PROCESS

This article is devoted to the issue of equivalence of words in the literary text and its specific problems in the English and Tajik languages. This issue focuses on the scientific analysis of the properties of dynamic equations based on the principle of equivalence of action effects. As the author points out, in the science of translation there are the terms "equivalent", "perfect" and "identity", all of which in turn have different meanings: under the terms "equivalence" - the equivalence of words, "perfect" - partial completeness words and “identity” - complete matching of words. A lexical sign contains information that has a denotative identity indicating its existence. This component is more pronounced in proper nouns and geographical names. If the language of translation does not contain a name for a particular object or event, it can be quoted from the original language (supermarket). In this case, the creation of a new word or the identification of objects and events is carried out in a few words (descriptive translation): supermarket - a self-service store. References to the denotation of the original text and the translated text can be made by enumerating concepts of different sizes. The method of denotation simulation sometimes changes during translation.

Keywords: problem of word equivalence, literary text, dynamic equation, dynamic equation.

Сведения об авторах: ***Таваров Муминшох Давлатшоевич*** **–** Таджикский национальный университет, магистрант 2-го курса кафедры английского языка и сравнительной типологии, факультета языков Азии и Европы ТНУ. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Рудаки 17. **Тел**: **907-11-70-17**

Information about the author: ***Tavarov Muminshoh Davlatshoevich*** – Tajik National University, master's degree Department of English Language and Comparative Typology, faculty of Asian and European Languages, TNU. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Avenue 17. **Тел**: **907-11-70-17**

СТРУКТУРА КОНЦЕПТА «КРАСОТА» В РУССКОМ И ТАДЖИКСКОМ ЯЗЫКАХ

Назарова Х. Р.
Таджикский национальный университет

Отражение концепта «Красота» было проанализировано на материалах словарных определений в разных лексикографических источниках и Национального корпуса русского и таджикского языков.

Русский язык в данном исследовании является языком – посредником при проведении анализа и сопоставления, поэтому целесообразно рассмотреть лексическую объективацию концепта «Красота», прежде всего, на материале русского языка. По аналогичному образцу мы рассмотрели лексическую объективацию концепта «Красота» в таджикском языке.

В этимологическом словаре русского языка приводится, что корень «крас–» в древнеславянском языке входило в лексемы, которое означало все хорошее, привлекательное на взгляд, например, «красная девица», т.е. «хорошенькая девушка». Лексема «Красота» происходит от краса, далее от праслав. krasa, от кот. в числе прочего произошли: ст. – слав. краса (др. – греч. κόσμος), др. – русск., русск., укр., белор. Краса, болг., сербохорв. краса «змея» (эвфемизм), чешск., словацк. krása «красота», польск. krasa – то же, в. – луж. krasa, н. – луж. kšasa «великолепие». Из пре – красный, далее от праслав. krasьnъ(jь), от которого произошли: старославянское красьнъ «красивый, прекрасный» древне – русск.,русск. – цслав. красьныи «красивый, прекрасный», русск. красный, укр. Красний «красивый», болг. красен «красивый», сербохорв. Красан (кра̑ сан), красна (кра̑ сна) ж. «красивый, великолепный», словенск. krásən, чешск. krásný «прекрасный», словацк. krasny – то же, польск. krasny «прекрасный, пригожий», в. – луж. krasny «красивый», н. – луж. kšasny – то же. Знач. «красный» вторично по отношению к «красивый, прекрасный».

Прилагательное производное с суф. – ьnъ от праслав. krasa, от кот. в числе прочего произошли: ст. – слав. краса (др. – греч. κόσμος), др. – русск., русск., укр., белор. краса, болг., сербохорв. краса «змея» (эвфемизм), чешск., словацк. krása «красота», польск. krasa – то же, в. – луж. krasa, н. – луж. kšasa «великолепие».

В словаре С. И. Ожегова и Н. Ю. Шведовой наблюдается следующее значение данной лексемы: Всё красивое, прекрасное, все то, что доставляет

эстетическое и нравственное наслаждение, например, Красота русской природы; Красота поэтической речи. Под данным значением подводятся практически все значения, которые связаны с чем-либо или кем-либо красивым. По-другому определяется значение, которое относится к красоте местности или природы, а также конкретизируется грамматическая характеристика слова красота, представленная в словаре Д. Н. Ушакова, как междометие, например, очень красиво, хорошо, ловко.

В словаре Т. Ф. Ефремовой анализируемая лексема «Красота» характеризуется приблизительно так же, как и в словаре Д. Н. Ушакова.

«Красота» – 1. Свойство по знач. прил. красивый. 2. Всё красивое, прекрасное. 3. Красивая, привлекательная внешность. 4. Трад. – поэт. красавица. 5. мн. ч. красоты, – обычно чего. Красивые места; то, что производит впечатление своим прекрасным видом. 6. в знач. сказ, разг. о том, что вызывает восхищение; замечательно, поразительно».

По данным «Словаря синонимов русского языка», лексема «Красота» выражается в следующих значениях слов, которые имеют тот же корень, например, красивый, прекрасный, благолепие, великолепие, хороший, пригожий.

В Национальном корпусе русского языка (http://ruscorpora.ru) нами обнаружены следующие примеры на лексемы, входящие в семантическое поле концепта «Красота»: 1. Коллективный форум: Я тут недавно за городом была – чудо! красота!

2. В один прекрасный момент, я помню, бум в коммунальной квартире, ко мне, когда появилась первая советская мебель. И всё это, настоящая красота, это, настоящее дерево.

Лариса Шпаковская. Старые вещи. Ценность: между государством и обществом (2004) // «Неприкосновенный запас», 2004.01.15:

Благолепие. Вот Бабушка Феня больше всего любила «благолепие».А. П. Чехов. Вишневый сад (1904) Ходила бы и ходила. Благолепие!..А н я. Ирина Новикова. Преодоление иллюзий (о романе Александра Мелихова «Любовь к отеческим гробам») //«Октябрь», (2003)

Великолепие. 1. Всё это великолепие хочется сохранить в своём сердце и хотя бы частичку его перенести на загородный участок», говорили хозяева (бывалые путешественники и заядлые туристы) ландшафтным дизайнерам при обсуждении проекта благоустройства участка. Ирина вздыхала, поджимала губы, смотрела по сторонам на чужое великолепие. Токарева Виктория. Своя правда // «Новый Мир», 2002

Грация. 1.Ланин вспомнил, как она смотрела на него в кафе с непонятной благодарностью, но достоинством, она отлично держалась, эта корректорша, в ней были грация и такт, а вместе с тем удивительная невинность. Майя Кучерская. Тетя Мотя // «Знамя», 2012

Живописность. 1.А при выборе территорий все большую роль играли не живописность, а ненарушенность, видовое богатство, экологическая уникальность – то есть именно те принципы, которыми руководствовались создатели советских заповедников.Борис Жуков. Священные рощи индустриальной эпохи // «Знание – сила», 2014.

Загляденье. 1. А чувствуется себя мужичок уже неплохо, на улице погодка на загляденье, можно и на кладбище съездить, коль так повезло, проведать предков.

Алексей Моторов. Преступление доктора Паровозова (2013)

Изящество. 1. Ты станешь стройным и прекрасным, Ваня Циганков, когда ты проговоришь это, и твои рыжие лохмы покажутся золотыми, и веснушки будут светиться, и толстые губы приобретут изящество…Булат Окуджава. Новенький как с иголочки (1962)

Картинность. 1.Был он крупным красивым мужиком, большие карие глаза чуть косили, когда отпускал бороду, лицо приобретало живописность, даже картинность, а косящие глаза придавали странность, разбойничью бедовость.

Михаил Тарковский. С людьми и без людей (1983) // «Октябрь», 2003

Изящность. Лиан среди них нет, но побеги формирования (тонкие стволики, отрастающие от основания куста) у большинства видов гибкие, изогнутые, что придает кустам особую прелесть и изящность. Мария Михайлова. Спиреи пышный цвет (2003) // «Сад своими руками», 2003.07.15

Краса. 1. И Вавилон, краса царств, гордость Халдеев, будет ниспровержен Богом, как Содом и Гоморра. Сергей Пахомов. Войны богов //«Зеркало мира», 2012

2. Да вы этак – то зря: старцам – то святым и вовсе незрячим вполне можно быть, для них это даже краса. Сергей Залыгин. Комиссия (1976)

Красивость. 1.Оно размывалось, утрачивая себя и оставив лишь невнятную и неинтересную красивость. Владимир Маканин. Кавказский пленный (1995)

Красотища. 1.Черт их знает, – окопались у себя в квартирах, окна завесили, детей воспитывают, а здесь – такая красотища! И. Грекова. На испытаниях (1967)

Лепота. 1. Сидишь на бережок, вода парная, травы медовые, птички божии чирикают – лепота! Валентин Иванов. Местечковый расизм (2003) // Интернет-альманах «Лебедь», 2003.

Миловидность. 1.Но её лицо, несмотря на миловидность, казалось ему слишком уж озабоченным… Людмила Улицкая. Казус Кукоцкого [Путешествие в седьмую сторону света] // «Новый Мир», 2000

Таким образом, проведенный анализ по данным Национального корпуса русского языка, наглядно выявляет структуру исследуемого концепта в русском языке, и выделяет ядро данного концепта, ближнюю и дальнюю периферию. Ключом является красота, ядром данного концепта является красота, прекрасное, великолепие, изящество. Ближняя периферия – краса, грация, загляденье, красотища, живописность. Дальняя периферия – красивость, неотразимость, миловидность, изящность, нарядность, крайняя периферия картинность, лепота

В толковом словаре таджикского языка «Фарҳанги забони тоҷикӣ», [Фарханги…,1969] даётся следующее толкование: 1. Зебо – хушрӯй «красота», хушнамо «изящество», нозанин «прелесть», соҳибҷамол «привлекательность», начиб превосходный», муқобили зишт «привлекательный», всё прекрасное, характерные как для внешности человека, так и для его внутренней красоты, например, Рӯи зебо марҳами дилҳои хаста аст ва калиди дарҳои баста. (С.Шерозӣ) (Красивое лицо – бальзам, снимающий усталость и ключ, открывающий запертые двери).

«Зебо ба илм шав, ки на зебо аст,
Он кас, ки ӯ на ба дебо зебо шуд
Красивым стань ты образованностью своей,
Ибо, красив ни тот, кто красоту обрел в одежде.

При рассмотрении лексической объективации концепта «Красота» в таджикском языке было выявлено, что в первом примере данная лексема обозначает эмоциональные чувства, применяется в значении внутренней красоты, умный человек считается красивым, а во втором примере концепт «Красота» подразумевает красоту внешнюю. При этом полностью совпадают по концептуальному значению, но различаются своими коннотациями. Слово нозанин имеет значение хушрӯй приятный», дилбар «пленительная», маҳбуба «любимая». Относятся к возлюбленной и описывается как нежная, милая красавица, прелестная и изящная. Слово соҳибҷамол «красивая» тоже имеет значение хушрӯй, зебо «красивая» и совпадают по концептуальному значению. Слово начиб «превосходный» имеет значение шариф «благородный», асил «знатный» в сфере употребления относится к человеку знатному, благородному по происхождению, сочетается со словом зебо «красота».

В словаре синонимов таджикского языка М. Мухаммадиева «Луғати синонимҳои забони тоҷикӣ» [Мухаммадиев, 1993] даются следующие синонимы данной лексемы: гулчехра «розоликая», моҳрӯй «луноликая», тароват «свежесть», гулбуй «ароматный», моҳлиқо «луноликая», хушсимо «привлекательная», хушруй «красивая», соҳибҷамол «красавица», гулрухсор «розоликая», зебо «красивая», хубрӯй «миловидная», нозанин. «изящная», фаттон «пленительная», хушлиқо «лучезарная». [Фарханги забони тоҷикӣ,1969]

Эти слова описывают качества человека и предметов. Синонимы этого ряда выделяются, прежде всего, эмоциональными и стилистическими коннотациями: слово хушлиқо «лучезарная» относится к очень красивому человеку с красивым лицом. Общеизвестно, что эти синонимы часто используются как в разговорном, так и в литературном стиле. Например, слово зебо «красивая» является часто применяемым и имеет множества синонимов. Слова хубрӯй «миловидная», моҳлиқо «луноликая», хушсимо «привлекательная» применяются только по отношению к человеку, потому что рӯй, лиқо, симо означают лицо человека.

Примеры: Ҳеҷ гумон накарда будам, ки хоҳарони зебои гуландом дар ҳамин гуна кулбаи гадоёна зиндагонӣ кунанд. Ҳамчунон хушрӯй буданд, ки дидагӣ боз як бор бинам мегуфт (С. Улуғзода). (Даже не мог представить, что красивые и розоликие девушки могут жить в таких лачугах. Они были настолько привлекательны, что однажды увидевший, мечтал увидеть еще раз.) …Ҳатто соҳибҷамолони шаҳрӣ…ин ҳусн ва ин Ҷамол, ин лутфу камолро надоштанд [Мухаммадиев, 1993: 269]. (Даже городские красавицы не были столь прелестными и изящными.)

В следующих примерах используются лексемы соҳибҷамол «красивая», ҳусн красота», ҷамол «красота» в значении красота.

Нозанин хоҳарон дар хонаашон ба хӯрдан нон ҳам надоштанд (С. Айнӣ). (У миловидных сестер – красавиц в доме даже не было и кусочка хлеба.) Янгаам миёнқад, гулрухсор, чашмонаш калон - калон буда, ба модари ман монандӣ дошт [Мухаммадиев, 1993: 86]. (Невестка наша была среднего роста, розоликая с большими глазами, походила на мою маму.) Бо гулрӯёни нозукандом, бо шароби ноб, ба айши мудом умр ба сар мебаранд [Мухаммадиев, 1993: 86] (Они проводят свою жизнь в постоянных пиршествах с розоликими красавицами, вином и яствами.)

В следующих примерах используются лексема гулрухсор «розоликая», гулрӯй «румяная» в значении красивая. Аввал бовариам наомад, ки ин ҷо манзили Тиллохоним ва духтарони моҳлиқои ӯ бошад [Мухаммадиев, 1993: 86] (Вначале я и не поверил, что тут живет Тиллохоним и её луноликие дочери.)

Деҳа боғу бустонҳои фаровон дорад ва мардумаш ҳам солиму хушсимост [Мухаммадиев, 1993: 86] (В деревне было много цветников и садов, и люди здесь были здоровые и красивые.) В лексеме моҳлиқо красота сравнивается с луной в значении луноликая.

Касе хоҳам, ки бинад то чи гуна,
Миёни хубрӯёнам намуна. [Мухаммадиев, 1993: 86]
(Желаю, чтобы кто – то видеть мог,
Что красотой среди красивых служить примером смог.)

Понятийные характеристики концепта «Красота» выявляются при рассмотрении лексикографических определений синонимов изучаемого концепта, формулируемые существительными и прилагательными.

Таким образом, в словаре синонимов М. Муҳаммадиева также даются синонимы слова дилкаш «миловидный», дилнишин «приятный», дилрабо, «пленительный», дилоро «прелестная», дилором «привлекательная», дилпазир «приятный», дилбар «пленительная», дилҷӯ «ласковая», дилчасп, «привлекательный», дилписанд «приятный», дилситон «очаровательный», форам «приятный», рӯҳафзо «одухотворяющий», баҳркушо, «восхитительный», фаттон «обворожительный», пурҷозиба «притягательный». Все эти слова в литературном современном таджикском языке, за исключением слова фаттон «обворожительный», применяются почти в одинаковом значении.

В следующем примере очень ярко выражена национальная специфика концепта

«Красота» в таджикском языке:

Миёни кулолон марде буд, ки Эшонхоҷа мегуфтандаш. Ӯ духтаре дошт Рашкикамар ном – мурчамиён, садафдандон, абрукамон, ороми чон, гулпарӣ, райҳонпарӣ, дар хиром кабки дарӣ. Рухаш себи хубонӣ, лабҳош дар ҳолати нимвоӣ моно ба каҷкули гадо. Обшори муҳош шорида аз пушт то пошнаи пош ... Ҳамидбек (Беки Фалғар) ба як дидан ошиқ шуд ба Рашкикамар ва ӯро ба занӣ хост аз падараш Эшонхоҷа. (Среди гончаров был человек, которого звали Эшонходжа. У него была дочь по имени Рашкикамар с тонким станом, белоснежными зубами, дугообразными бровями, сама она была усладой души, цветочной пери, а походкой подобна горной куропатке. Лицом словно яблоко сорта «хубони», губы в полураскрытом виде напоминали кашолку на плече у нищего. Водопад её волос струился по спине до пят. Хамидбек (Бек Фалгара) с одного взгляда влюбился в Рашкикамар и попросил её руки у отца Эшонходжи.) Красота передаётся лексемами мурчамиён «с тонким станом», садафдандон «белоснежными зубами», абрукамон «дугообразными бровями», ороми чон «услада души», гулпарӣ «цветочная пери», райҳонпарӣ «цветочна пери», дар хиром кабки дарӣ «походкой подобна горной куропатке». рухаш себи «хубонӣ» «лицом словно яблоко сорта «хубони», лабҳош дар ҳолати нимвой «губы в полураскрытом виде», обшори

муҳош шорида аз пушт то пошнаи пош «водопад её волос струился по спине до пят»

По данным «Луғати синонимҳои забони тоҷикӣ» («Словарь синонимов таджикского языка). М. Мухаммадиева даются следующие синонимы данной лексемы: гулчеҳра «розоликая», моҳрӯй «луноликая», тароват «свежесть», гулбӯй «ароматный», моҳлиқо «луноликая», хушсимо «привлекательная», хушрӯй «красивая», соҳибҷамол «красавица», гулрухсор «розоликая», зебо «красивая», хубрӯй «миловидная», нозанин «изящная», фаттон «пленительная», хушлиқо «лучезарная». Рассмотрим также примеры из материалов к Национальному корпусу таджикского языка. Приведем примеры из произведений А.Рудаки:

Моҳи тобон аст рухи дилбараки ман,
В – аз ду гули сурх андар руи лола.
(Моей милой возлюбленной лицо – полнолуние,
На её щеках лепестки двух тюльпанов.)

В данных примерах поэт изображает лицо своей возлюбленной как полнолуние, и её щеки как лепестки тюльпанов. Лексема «Красота» передается лексемами: моҳи тобон, дилбараки ман, гули сурх.

В таджикской языковой картине мира «Красота» представляется образами цветения.

Май ҳасту дирам ҳасту бути лоларухон ҳаст,
Ғам нест в – агар ҳаст, насиби дили аъдост. (НКТЯ)
(Вот вино и звонкая монета и личико краснощекое,
Нет печали, а если есть, то пусть она достанется врагам)

В данных примерах поэт изображает красоту девушки, сравнивая её лицо с тюльпаном. Лексема «Красота» передается лексемами лоларух (букв. лицо подобное тюльпану).

Понятие красоты проявляется в олицетворении природы. Природные метафоры играют важную роль в описании человеческой красоты, а человеческие качества используются в описании красоты природы. А. Рудаки в описании весеннего мотива не только говорит об омоложении природы материального мира, но и намекает на непостоянство земной жизни, ее изменчивость и бренность, готовность человеческого рода к превратностям судьбы. Лексема красота для описания природы передается лексемами: рангу бӯи хуш «благовония», нусҳату ороиши ачиб «радости и удивительные украшения».

Анализ лексем, репрезентирующих красоту, позволил выявить следующие лексемы, которые отображают концепт «Красота». Среди них можно выявить понятия с положительной коннотацией в таджикском языке: гулистон «цветник», боғу бӯстон «сад», Ҷамол «красота», нигор, «красота», сияҳчашм «черноокая», дилбар «пленительная», лоларух, «розоликая», описание красоты природы лексемами: гулистон «цветник», боғу бӯстон «сад».

Проведенный анализ по материалам Национального корпуса таджикского языка наглядно выявляет структуру исследуемого концепта в таджикском языке, и выделяет ядро данного концепта, ближнюю, дальнюю и крайнюю периферию.

Таким образом, слово «Красота» в таджикском языке имеет следующие вхождения в синонимический ряд: зебо, нозанин, дилбар, гулрухсор, форам, начиб, дилкаш, гулчеҳра, дилором , дилрабо, ҳусн, дилнишин, дилафрӯз, хушрӯй, соҳибҷамол, дилпазир, моҳрӯ, дилчасп, дилоро, рӯҳафзо, ситорагарм , хушнамо, фаттон, хушсимо, мохрухсор, дилҷӯ, моҳлиқо, лоларух, гармрӯ, хушлиқо, сияҳчашм, сарвболо и т.д.

Язык является зеркалом культуры, он отражает не только реальный мир вокруг человека, но и общественное сознание народа, его менталитет, национальный характер, образ жизни, традиции, обычаи, систему ценностей.

Проведённый анализ по данным Национального корпуса русского языка, также наглядно выявляет структуру исследуемого концепта в русском языке, и выделяет ядро данного концепта, ближнюю периферию, дальнюю периферию и крайнюю. Ключом является красота, ядром данного концепта является красота, прекрасное, великолепие, изящество. Ближняя периферия – краса, грация, загляденье, красотища, живописность. Дальняя периферия – красивость, неотразимость, миловидность, изящность, нарядность, крайняя периферия картинность, лепота.

В результате анализа можно определить концептуальные характеристики значения ключевого концепта «Красота»: красота – это качество или сочетание

качеств; красота приятно, возвышает разум или дух; красота пробуждает эмоции; красотка – очень привлекательная и соблазнительная женщина. Эта концепция составляет понятийное ядро концепта «Красота» в пространстве русской и таджикской лингвокультур.

ЛИТЕРАТУРА

1. Аверина, М. А. Вербализация концепта «красота» в лексеме «прекрасный» как составляющая языковой картины мира / М. А. Аверина // Universum: филология и искусствоведение. – 2014. – № 10(12). – С. 12–14.
2. Анашкина, А. В. Концепт красота и его воплощение в дискурсе рок – поэзии (на материале текстов группы «Аквариум») / А. В. Анашкина // Вестник Томского государственного педагогического университета. – 2014. – № 2 (143). – С. 59-61.
3. Глушкова, Т. С. Корреляция понятий «красота» и «польза» в языковой картине мира (на материале паремиологических источников, текстов СМИ и рекламы) / Т. С. Глушкова // Вестник Томского государственного педагогического университета. – 2014. – № 9 (150). – С. 9-13.
4. Лихачёв, Д.С. Концептосфера русского языка / Д. С. Лихачёв // Русская словесность: Антология. – М.: Academia, 1997. – С. 493–505.
5. Окунева, И. О. Лексико – семантическое поле концепта «красота» в русском и английском языках / И. О. Окунева // Материалы V международной конференции «Языки в современном мире». – М.: КДУ, 2006. – С. 522–527.
6. Черкашина, Е. А. Концепт «красота» в речи студентов педагогического вуза / // Вестник Таганрогского института имени А. П. Чехова. – 2014. – № 2
7. Черкашина, Е. А. Концепт «красота» в русском языке / Е. А. Черкашина // Вестник Таганрогского института имени А.П. Чехова. – 2014. – № 2 – С. 38–43.

СОХТОРИ КОНСЕПТИ «ЗЕБОӢ» ДАР ЗАБОНҲОИ РУСӢ ВА ТОҶИКӢ

Ин мақола сохтори мафҳуми "Зебоӣ"- ро бо забонҳои русӣ ва тоҷикӣ баррасӣ мекунад.Дар забоншиносии муосир мафҳуми "Зебоӣ" ҳамчун нишонаи яке аз шаклҳои пешниҳоди дониш дар бораи ҷаҳон аз нуқтаи назари семантикаи маърифатӣ истифод мешавад.Консепсия ин як нав тасвири порчаи ҷаҳон ё як қисми чунин порча мебошад, ки дорои сохтори мураккаб буда, бо гурҷҳҳои гуногуни хусусиятҳои фоидаёфта, бо усулҳо ва воситаҳои гуногуни забоншиносӣ татбиқ карда мешавад.Муаллифи мақола дуруст қайд мекунад, ки мафҳум натиҷаи фаъолияти маърифатии шахс ва ҷомеа буда, маълумоти мураккаб, энсиклопедӣ дар бораи ашё ё падидаи инъикосшуда, тафсири ин маълумот тавассути шуури ҷамъиятӣ ва муносибати шуури ҷамъиятӣ ба ин падида ё ашё. Мафҳумҳо дар шуури лингвистии коллективӣ мавқеи муҳимро ишғол мекунанд ва аз ин рӯ омӯзиши онҳо ба як масъалаи фавқулодда мубаддал мегардад.

Калидвожаҳо: консепти «Зебоӣ», таҳлил, вожаҳо, хусусият (вижагӣ), таҳқиқи консепт, вожаҳои асосӣ, вожаҳои дуюмдараҷа.

СТРУКТУРА КОНЦЕПТА «КРАСОТА» В РУССКОМ И ТАДЖИКСКОМ ЯЗЫКАХ

В данной статье рассматривается структура концепта «Красота» в русском и таджикском языках. В современной лингвистике термин «концепт» используется как обозначение одной из форм репрезентации знаний о мире с позиций когнитивной семантики. Концепт – это некое представление о фрагменте мира или части такого фрагмента, имеющее сложную структуру, выраженную разными группами признаков, реализуемых разнообразными языковыми способами и средствами. Автор статьи справедливо отмечает, что концепт представляет собой результат познавательной (когнитивной) деятельности личности и общества и несущее комплексную, энциклопедическую информацию об отражаемом предмете или явлении, об интерпретации данной информации общественным сознанием и отношении общественного сознания к данному явлению или предмету. Концепты занимают важное положение в коллективном языковом сознании, а потому их исследование становится чрезвычайно актуальной проблемой.

Ключевые слова: концепт «Красота», анализ, лексемы, специфика исследуемый концепта, ядро, периферия,

THE STRUCTURE OF THE CONCEPT OF "BEAUTY" IN RUSSIAN AND TAJIK LANGUAGES

This article examines the structure of the concept "Beauty" in Russian and Tajik languages.In modern linguistics, the term "concept" is used as a designation of one of the forms of representation of knowledge about the world from the standpoint of cognitive semantics.A concept is a kind of representation of a fragment of the world or a part of such a fragment, which has a complex structure, expressed by different groups of features, implemented by various linguistic methods and means.The author of the article rightly notes that the concept is the result of the cognitive (cognitive) activity of a person and society and carries complex, encyclopedic information about the reflected object or phenomenon, the interpretation of this information by public consciousness and the attitude of public consciousness to this phenomenon or object. Concepts occupy an important position in the collective linguistic consciousness, and therefore their study becomes an extremely urgent problem.

Keywords:: koncepti "Sebo", talil, wagao, housset (vizag), taiI konsept, voao ASOs, voao Bulgaria.

Сведения об авторе: ***Назарова Холбиби Рахмонкуловна*** – Таджикский национальный университет, магистр второго курса факультета русской филологи. **Адрес:**734025, Республика Таджикистан, город Душанбе, проспект Рудаки, 17. Телефон: **904 09 50 80.**

Information about the author*: Nazarova Holbibi Rahmonqulovna* – Tajik national University, the master of the second course of the faculty of Russian Philology. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe city, Rudaki Avenue, 17.. Phone: **904 09 50 80.**

ЛУҒАТНОМАИ ЛУҒАТИ ТОҶИКӢ-АНГЛИСИИ Ҷ. МАМАТОВ ВА ДИГАРОН

Раҳимзода Х.
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Лексикография яке аз илмҳои замимавист, ки ба забоншиносии муосир дохил мешавад. Ин назария ва амалияи тартиб додани луғатҳои гуногуни забонӣ яъне дар бораи луғат мебошад. Муаммои асосии ин илм роҳҳои ташкили луғатномаҳои луғат аст.

Барои инкишофи маданияти халқ дар қатори дигар омилҳои таърихӣ ва ҷамъиятӣ мавқеи луғатсозӣ низ бузург аст. Асарҳои луғавӣ захираи каломии забони умумихалқиро ба тартиби муайян дохил намуда, барои мӯътадил гардонидани меъёрҳои адабии гурӯҳҳои алоҳидаи лексикӣ ва умумиятёбии онҳо хизмати босазоеро адо менамоянд ва ҳамеша ҳамчун асарҳои рӯимизиву дастурҳои муҳим дар хизмат ва истифодаи халқ мебошанд.

Лексикография чунин вазифаҳои муҳимро адо мекунад;

- омӯзиши забон чун забони модарӣ ва забони дуюм,

-тасвир ва ба меъёр даровардани забони модарӣ (ба воситаи тафсир),

-замина барои нутқ дар байни забонҳо (луғатҳои дузабона ва муҳовараҳо),

-омӯзиши илмии калимаҳои забон (пайдоиш, таърих ва калимаҳои азбайнрафта),

Дар муддати рушди худ илми лексикография се давраро аз сар гузаронидааст;

а. *Давраи то луғат* – тафсири калимаҳои маъноянашон норавшан – *глоссҳо.* То луғатҳо одамон *глоссарийҳо* (рӯихати калимаҳои хоричӣ ё ғайрианъанавӣ) тартиб медоданд, ки дар дастнависҳои (манускриптҳо) қадимаи забонҳои қадим хусусан дар навиштаҳои классикони юнонӣ ва лотинӣ вомехӯранд. *Глосс* аз калимаи юнонии *glossa* гирифта шуда, дорои маҳфуми забон ва калима аст. Дар зери маҳфуми глоссҳо калимаҳои ҳадафи забонӣ дар назар дошта мешаванд, ки истифодаи он асосан бо мақсади муҳокимаи на ин ки забони ҷаҳони беруна, балки худи он забон мебошад.

Глоссҳои аз ҳама давраҳои қадим - Глоссҳои Шумерӣ ба асри XXV то эраи мо, Хитой асри XX, Европаи ғарбӣ асри VIII ва дар Россия ба асри XI пеш аз мелод рост меоянд. Аз аввалин луғат- глоссарийҳои хоричӣ ин глоссарийи калимаҳои ангилисист, ки номи *"Эпиналский Глоссарий" - Глоссарийи Эпиналӣ*, ки аз номи шаҳри Эпинали Франсия гирифта шуда, дар ҳамон шаҳр маҳфуз дошта шуда буд, мебошад.

б. *Давраи аввалини луғат.* Вазифаи асосии луғатҳои ин давра омӯхтани забони адабӣ, тафовути онҳо дар нутқи гуфтугӯии халқҳо, лексиконҳои санскритии якзабона (асрҳои VI-VIII), забони юнонӣ (асри X) шакли нофаъоли луғатҳои сонӣ, ки калимаҳои забонҳои бегона бо забонҳои халқӣ-гуфтугӯӣ тафсир карда мешуданд, дар қатори инҳо луғатҳои арабӣ-форсӣ асри XI, лотинӣ-англисӣ асри XV, динӣ-славянӣ-русӣ асри XVI ва дигарон буданд.

Дар ин давра луғатҳои тарчумавии намуди фаъол низ, ки асоси онро забони халқ ташкил менамуд ба мисли луғатҳои франсузӣ-лотинӣ, англисӣ-лотинӣ дар асри XVI, русӣ-лотинӣ-юнонӣ асри XVIII ва инчунин луғатҳои дузабонаи забонҳои зинда ба назар мерасиданд. Аввалин луғатҳои намуди тафсирӣ ба ҳуруфи иероглифӣ (хати тасвирӣ) дар Хитой ба асри III ва дар Япония ба асри VIII рост меояд, мебошанд.

в. *Давраи рушди луғат.* Дар ин давра лексикография бо рушди забонҳои миллии адабӣ алоқаманд аст. Вазифаи асосии ин давра тафсирнамоӣ, ба меъёр дохилкунии таркиби луғавии забон ва баланд бардоштани маданияти забон аст. Ба инҳо луғати Итолиёии Академияи Круска соли 1612 ва луғати Академияи Россия соли 1789-1794 рост меояд.

Луғатҳо асосан дар хориҷи кишвар бо баробари кашф шудани таҷҳизоти китобчопкунӣ (техникӣ) дар асрҳои XV ба миён омадаанд, ки аввалин маҳсулоти нашри чопӣ мебошанд.

Дар ин давраи мазкур луғатсозон дар Европа аз ҷумла Англия низ корҳои зиёдеро ба анҷом расонидаанд. Инҳо; луғати "*Promptuarium Parvulorum*" - *Ганҷина барои ҷавонон* - дорои зиёда аз 10,000 калимаҳои забони англисӣ бо забони лотинии аз тарафи олими Доминиканӣ Галфрид Грамматик тартиб додашуда мебошад, ки соли 1499 нашр гардидааст. Дигар луғати забонҳои хориҷӣ ин луғати англисӣ-лотинӣ аз тарафи якчанд муаллифон соли 1460 бо номи "*Medulla Grammaticae*" - *Моҳияти грамматика* (Душа грамматикӣ) ва луғати "*Ortus Vocabulorum*" - *Боғи калимаҳо* дар Лондон соли 1500 нашргашта мебошад, ки луғатномаи он аз калимаҳои лотинӣ ва тарҷумаҳои кӯтоҳи англисӣ иборат буда, бо мурури вақт бо он маъноҳо ва тафсирҳо бо забони англисӣ илова гардидаанд.

Соли 1552 дар Лондон китоби "*Abecedarium Anglico Latinum*" - *Алифбои англисӣ-лотинӣ* чунон тартиб дода шуда буд, ки хизмати луғати англисиро иҷро мекард. Соли 1570 Питер Левинс луғати худро бо номи "*Munipulus Vocabulorum*" баровард, ки дар худ 9000 калимаро дарбар мегирифт, ки луғатномаи он аз рӯи ҳарфҳои алифбо ҷойгир шуда буд. Соли 1573 Ҷон Барет луғатеро бо номи "*Alvearie*" - *Галаи занбӯр* (Улей) ва Роберт Кодри луғатеро бо номи "*A Table Alphabetical*" тартиб дод, ки калимаҳои мураккаби англисиро шарҳ медоданд. Соли 1616 луғати тафсиротии англисӣ аз тарафи Ҷон Баллокар ва соли 1656 луғати калимаҳои душвор *Глоссография* – "*Glossographia*" аз нашр баромадааст.

Фарҳанги Ҷон Гарланд "*Dictionarius*" якумин фарҳангест, ки вожаҳоро ҳамчун рӯихати калимаҳо шарҳ додааст.

Луғатнигори дигар Натан Бейли - муаллифи се фарҳанги бузурги забони англисӣ буд, ки инҳо; "*Universal Etimological English Dictionary*" соли 1721 ва фарҳанги ҳаҷман калонтар "*Dictionarium Britannicum*" соли 1730 ба чоп расида мебошанд.

Самуел Ҷонсон дар заминаи асари калонтарини Бейли фарҳанги дуҷилдаи забони англисӣ "*Dictionary of English language*"-ро таҳия намуда, соли 1755 ба чоп расонид, ки ин луғат заминае барои лексикографияи хориҷии баъдина гузошт. Фарҳангҳои Томас Шеридан (1721-1788) соли 1780 ва Ҷон Волкер (1732-1807) **соли** 1791 низ дар қатори инҳо ба чоп расиданд. Дигар луғатнигори барҷаста Виллиам Кенрик соли 1773 фарҳангеро аз нашр баровард, ки аввалин шуда таллафузро бо аломатҳои ҳаракат ишора ва калимаҳоро бо ҳиҷоҳо тақсим карда буд. Лексикографи дигари бузург пас аз Смуел Жонсон ин Ноа Вебстери амрикоӣ буд (1758-1843). Нахустин нашри китоби ӯ ба номи "*Китоби имлои Вебстер*" - "*Websters spelling book*" соли 1783 ва сонитар соли 1828 фарҳанги дуҷилдааш бо номи "*Фарҳанги Амрикоии забони англисӣ*" -"*An American Dictionary of the English language*" нашр гардид. Калонтарин фарҳанги ин луғатнигор бо номи "*Кӯтоҳкардашуда*" - "*The unabridged*" ба унвони нашри панҷум соли 1846 чоп шуда маводҳои забониеро дарбар дошт, ки онро аз дигар фарҳангҳои Вебстер ҷудо намуда маъруфу машҳур гардонид.

Фарҳанги дигари якҷилда аз тарафи Ҷозеф Емерсон (1784-1865) нахуст соли 1830 ва баъдан нашри аз тарафи худи муаллиф такмил ва таҷдид гардида соли 1860 чоп гардид. Сонитар дар соли 1895 фарҳанги якҷилдаи Амрикоии Функ ва Вагналҳо "*Standard*" – "*Стандарт*" ба чоп расид, ки рӯихати вожаҳоро аз рӯи мудовимати истифода дар забони муосир таърихӣ тартиб дода буд, ки ин навоварӣ умуман эътироф гардид.

Фарҳанги шашҷилдаи Амрикоӣ ба номи "*Фарҳанги Аср*" –"*The Century Dictionary*" хусусияти энсиклопедӣ дошта дар соли 1891 чоп шуд.

Дар солҳои 1836 - 1837 Чарлз Ричардсон (1775-1865) дар ду ҷилд фарҳангеро чоп кард, ки аз ҷиҳати теъдоди мисолҳои тавзеҳотӣ аз ҳамаи фарҳангҳои то ин давр чоп шуда ғанитар буд. Ҷамъияти филологӣ чопи фарҳангҳоро бо мисолҳои гуногун мисли "*Фарҳанги нави забони англисӣ дар асоси принсипҳои таърихӣ*" – "*New English Dictionary on Historical Priciple*", "*Фарҳанги Англисии Оксфорд*"-"*The Oxford English Dictionary*" ва "*Фарҳанги Муррей*" - "*Murray's Dictionary*"-ро (Ҷеймз Муррей, 1837-1915) ба роҳ монд. Нашри ин фарҳанг соли 1884 оғоз гардида соли 1928, 70 сол пас аз оғози ҷамъ кардани мавод ба итмом расид. Дар 12 ҷилд ва ҷилди иловагии ин фарҳанг бо номи "*Monumental and Unrivaled lexicon*" таърихи 250 000 калимаҳои англисиро шарҳ дода, зиёда аз 2,000,000 мисолҳои

истифодабарӣ барои шарҳи маънои 415,000 калимаҳо истифода шудааст. Нашри дуюми 20 ҷилда, ки соли 1989 ба чор ҷилди иловагӣ чоп шуда буд, дорои зиёда аз 616,000 калимаҳо мебошад. Дар қатори инҳо луғатҳои*"The Concise Oxford Dictionary of Current English" (5th ed. 1964) ва "The Shorter Oxford English Dictionary" (rev. ed. 1993)*ва фарҳанги дигари барҷаста – "Фарҳанги чорҷилдаи англисӣ - америкоӣ дар асоси принсипҳои таърихӣ"- и Виллйам Крейг "*Dictionary of American English on historical principles"* соли 1943 дастраси мардум гардиданд.

АДАБИЁТ

7. Бархударов Л.С. Язык и перевод. - М., 1975.
8. Брандес М.П. Стилистика текста. Теоретический курс.- Москва, Прогресс, 2004, 265 с.
9. Бреус Е.В. Основы теории и практики перевода с русского языка на английский. М.: Издательство УРАО, 2002
10. Верещагин Е.М., Костомаров В. Г. Язык и культура. - М., 1973.
11. Виноградов В.С. Введение в переводоведение. - М.2001.
12. Виноградов В.С. Лексические вопросы перевода художественной прозы. М., Изд-во МГУ, 1978.

ЛУҒАТНОМАИ ЛУҒАТИ ТОҶИКӢ – АНГЛИСИИ Ҷ. МАМАТОВ

Ин мақола ба мушкилоти вижагиҳои луғавии лексиграфияи муқоисавии забонои тоҷикӣ ва англисӣ бахшида шудааст. Ин масъала барои таҳлили илмии хусусиятҳои луғавии фарангҳои ду забони аз ҷиҳати ирсӣ аоқаманд мебошад. Тавре ки муаллиф қайд мекунад, фарангҳои ду забон ба таври муқоиса ҳамаҷониба омӯхта нашудаанд. Лексикография яке аз илмҳои замимавист, ки ба забоншиносии муосир дохил мешавад. Ин назария ва амалияи тартиб додани луғатҳои гуногуни забонӣ яъне дар бораи луғат мебошад. Муаммои асосии ин илм роҳҳои ташкили луғатномаҳои луғат аст. Барои инкишофи маданияти халқ дар қатори дигар омилҳои таърихӣ ва ҷамъиятӣ мавқеи луғатсозӣ низ бузург аст. Асарҳои луғавӣ захираи каломии забони умумихалқиро ба тартиби муайян дохил намуда, барои мӯътадил гардонидани меъёрҳои адабии гурӯҳҳои алоҳидаи лексикӣ ва умумиятёбии онҳо хизмати босазоеро адо менамоянд ва ҳамеша ҳамчун асарҳои рӯимизиву дастурҳои муҳим дар хизмат ва истифодаи халқ мебошанд.

Калидвожаҳо: вижагиҳои луғавӣ, лексиграфия, муқоисавии забонои тоҷикӣ ва англисӣ, таҳлили хусусиятҳои услубҳо, забонҳои аз ҷиҳати ирсӣ алоқаманд, таҳлили илмии, фаранг.

ТАДЖИКСКО-АНГЛИЙСКИЙ СЛОВАРЬ МАМАТОВ

Статья посвящена лексическим проблемам сравнительной лексикографии таджикского и английского языков. Этот вопрос актуален для научного анализа лексических особенностей культур двух языков с генетической точки зрения. Как отмечает автор, культуры двух языков не были изучены сравнительно всесторонне. Лексикография - одна из прикладных наук, входящих в современное языкознание. Это теория и практика составления словарей разных языков. Основная проблема этой науки - способы создания словарей. Для развития культуры народа, наряду с другими историческими и социальными факторами, велика роль лексикографии. Лексические произведения включают в себя словарь обычного языка в определенном порядке, служат для стабилизации литературных норм отдельных лексических групп и их обобщения и всегда важны в качестве таблиц и важных инструкций в служении и использовании людей. В этот период действуют словари активного типа, основанные на народном языке, такие как французско-латинские, англо-латинские словари XVI века, русско-латинско-греческие словари XVIII века, а также двуязычные словари живых языков. Появился.

Ключевые слова: лексические особенности, лексикография, сравнение таджикского и английского языков, анализ стилевых особенностей, генетически родственные языки, научный анализ, культура**.**

TAJIK-ENGLISH DICTIONARY OF MAMATOV

The article is devoted to the lexical problems of the comparative lexicography of the Tajik and English languages. This question is relevant for the scientific analysis of the lexical characteristics of the cultures of two languages from a genetic point of view. As the author notes, the cultures of the two languages have not been studied comparatively comprehensively. Lexicography is one of the applied sciences that is included in modern linguistics. This is the theory and practice of compiling different language dictionaries. The main problem of this science is the ways of creating dictionaries. For the development of the culture of the people, along with other historical and social factors, the role of lexicography is also great. Lexical works include the vocabulary of the common language in a certain order, serve to stabilize the literary norms of individual lexical groups and their generalization, and are always important as tables and instructions in the service and use of the people. During this period, active translation dictionaries based on the vernacular, such as French-Latin, English-Latin in the XVI century, Russian-Latin-Greek in the XVIII century, as well as bilingual dictionaries of living languages appeared.

Keywords: lexical features, lexicography, comparison of Tajik and English languages, analysis of style features, genetically related languages, scientific analysis, culture.

Сведения об авторах: ***Рахимзода Хуршед*** **–** Таджикский национальный университет, магистр 2-го курса кафедры английского языка и сравнительной типологии. **Адрес:**734025, Республика Таджикистан г. Душанбе проспект Рудаки 17. **Тел: +992 91-590-20-04.**

Information about the author: ***Rahimzoda Khurshed*** – Tajik National University, 2 nd year master degree of the Department of English and Comparative Typology. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki avenue 17. **Tel: +992 91 590 20 04.**

ВОЖАҲОИ ИҚТИБОСИИ АНГЛИСӢ ДАР ЗАБОНИ МУОСИРИ ТОҶИКӢ

Раҳматуллоев М.Ғ.
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Забон ҳодисаи иҷтимоист ва ташаккулу инкишофи он ба ҳаёти иҷтимоиву иқтисодӣ, сиёсиву фарҳангии соҳибзабонон вобастагии зич доранд. Забон бойигарии таъриху саргузашти инсоният аст. Забон, бешубҳа, яке аз аркони асосӣ ва муаррифгари симои воқеии халқу миллат ва фарҳанги он дар ҳамаи давру замон ба шумор меравад. Агар шахс аз забони модарии худ даст кашад, шуураш ботил мегардад.

Дар дунё ҳеҷ як забоне мавҷуд нест, ки фақат аз ҳисоби захираҳои луғавии худӣ инкишоф ёфта бошад, тамоми мафҳумҳои зарурии рӯзгор танҳо бо вожаҳои айни як забон ифода шуда бошад. Муҳаққиқ П. Н. Хонларӣ чунин пиндори ботилро дар мавриди вуҷуди забони холис «афсонаи хобовар» номида навиштааст: «Ман намедонам омехтагии луғоте аз забоне дар забони дигар барои ин як чӣ нангу оре аст? Забони холис монанди нажоди пок афсонае аст, ки хоб меоварад. Кадом забон холис аст? Магар забони фаронса? Оё дар забони англисӣ луғоте, ки аз решаи лотинӣ аст, кам аст? Кадом аз ин забонҳоро нангин мешуморед?» [8, с. 168]. Ҳамин муҳаққиқ дар ҷойи дигар низ таъкид кардааст, ки «албатта, мо аз пазируфтани баъзе луғоти хоричӣ ногузирем ва дарвозаи ҳеҷ забонеро бар луғоти бегона наметавон баст» [8, с.171].

Бояд ба назар гирифт, ки теъдоди калимаҳои иқтибосӣ аз забонҳои мухталиф дар ин ё он забони алоҳида баробар нест. Чунин ҳам мешавад, ки дар як давраи инкишофи ин ё он забон ба он таъсири забоне бештар мешавад, аммо дар даврони дигар чунин мақомро забони дигар ба даст меорад ва, ба ин тариқ, ба он унсурҳои луғавии забонҳои мухталиф роҳ ёфта, боиси нирӯманд гардиданаш мешаванд.

Иқтибосот аз рӯйи зарурат бояд қабул карда шаванд. Вобаста ба ин масъала нуктаи зерро мехоҳем таъкид намоем, ки бояд иқтибос аз унсурҳои тасодуфии забони дигар фарқ карда шавад, ки онҳо бидуни зарурат ба забон роҳ ёфта, бештар ҷанбаи фардӣ доранд ва зуд аз байн мераванд.

Асоси забони адабии англисиро шеваи Лондон ташкил медиҳад. Сабаби он ба оғозгардии чопи китоб (соли 1476-ум) ва оммавӣ шудани осори Ҷ. Чорес (солҳои 1340-1400-ум) марбут аст, ки асарҳояшро бо шеваи лондонӣ менавишт. Чунин иқдоми нависандаи зикршуда боиси густаришу устуворшавии шаклҳои лондонии баён гардид. Аммо бо вуҷуди ривоҷи чопи китоб бархе аз суннатҳои имлои калимаҳоро идома дода, он натавонист дар охири садаи XV талаффузи зиндаи забонро инъикос намояд. Маҳз аз ин даврон дар забони адабии англисӣ хусусияти маъмули забони англисӣ: тафовути байни талаффуз ва зикри хаттии вожаҳо оғоз шуд.

Маълум аст, ки дар такмили таркиби луғавии ҳар гуна забон дар баробари дигар омилҳо иқтибос низ нақши махсус дошта, он метавонад аз як забон ба дигар бо ду роҳ: бевосита ва бавосита интиқол ёбад. Дар забони тоҷикӣ аз байни ин ду навъи иқтибос тарзи бавосита имтиёз дорад. Агарчи забони ниёгони мо пурдоманатарин, жарфтарин, зеботарин забонҳои ҷаҳон ба шумор рафта, фарзандони ин марзу бум дар дарознои садаҳову ҳазораҳо зеботарин гуфторҳо ва волотарин андешаҳои мардумиро бо он баён кардаанд, аз гирифтани ин ё он унсури иқтибосӣ хоҳ ба таври бевосита, хоҳ бо усули бавосита ҷои гурез надоштанд. Фаровонии ин навъи иқтибосро профессор Ҳ. Маҷидов таъкид карда навиштааст, ки «иқтибосҳои бавоситаи забонамон хеле зиёданд ва аз забонҳои мухталифи дунё гирифта шудаанд. Чунончи, дар забони муосири тоҷик ба таври бавосита аз забонҳои лотинӣ, хитоӣ, англисӣ, франсавӣ, итолиёӣ, испанӣ ва соири дигар калимаҳо ворид шудаанд» [2, с.99].

Таърих гувоҳ аст, ки ба таркиби луғавии забони тоҷикӣ калимаву ифодаҳои англисӣ мисли вожаҳои забонҳои дигари ҷаҳон ба воситаи забони русӣ гузаштаанд. Агар дар оғози қабули чунин калимаҳо тоҷикон қонуни мутобиқати ин гуна воҳидҳои луғавиро ба эътибор гирифта, иқтибосҳои англисиро бо ҷилбури

имлои тоҷикӣ суфта, ба кор баранд, баъдан дар қабулу истифодаи онҳо як навъ ҳарҷумарҷ рӯй дод. Чунин муносибат дар истифодаи ин гуна калимаҳо аз миёнаҳои солҳои 30-юми асри ХХ, ба хусус, аз ибтидои солҳои 40-уми асри гузашта баъди ба алифбои кириллӣ гузаштани ҷумҳурии мо авҷ гирифт. Боиси таассуф аст, ки дар қатори калимаҳое, ки забони тоҷикӣ ба онҳо эҳтиёҷ дошт, баъзе унсурҳои луғавии барзиёде зери сиёсати ба ном "интернатсионалӣ" бо талаффуз ва имлои ба табиати забони тоҷикӣ бегона ворид шуда, сабки баёни тоҷикиро ғализ, гӯшхарош ва ношинам мегардониданд. Бино ба ҳисоби бархе муҳаққиқон, "дар охирҳои солҳои Ҳокимияти Шӯравӣ миқдори чунин калимаҳои иқтибосии русиву аврупоӣ ба 10 ҳазор наздик шуд [9, с.5]. Аммо баъдан ба шарофати ба даст овардани истиқлолият аз истифодаи як ҳиссаи калони ин гуна унсурҳои луғавӣ даст кашида шуда, ҳамонҳое боқӣ монданд, ки мафҳумҳои ҳаётан муҳимро ифода намуда, як ҳиссаи муҳими таркиби луғавии забони тоҷикиро ташкил медиҳанд.

Албатта, бояд ба назар гирифт, ки агар гузаштаи дури қисме аз ин гуна воҳидҳои луғавии дар китобҳои илмиву фаннии мо дарҷёфтаро як баррасии дақиқ намоем, пай бурдан душвор нест, ки онҳо ҳамон вожаҳои эрониасле мебошанд, ки пас аз чанд муддати сайри таърихӣ такроран дар қиёфаи тағйирёфта ба забони мо баргаштаанд. Агар як баррасии дақиқ карда шавад, ба як ҳақиқати илмии ҷолиб метавон пай бурд. Ин нуктаро муҳаққиқони хориҷӣ низ ишора намудаанд [**6**, 165]. Масалан, муҳаққиқи эронӣ П. Н. Хонларӣ доир ба иқтибосҳои лотинӣ, юнонӣ, ҳиндӣ дар забони форсӣ мулоҳизаронӣ карда, баъдан овардааст, ки «дар форсии имрӯз калимаи *бирлиён* аз лафзи англисии *brilliant*, ки ба маънии дурахшон ва сифати алмос аст, иқтибос шуда, агарчи худи ин калима дар забонҳои урупоӣ шояд аз *булӯр* омада бошад» [8, 121].

Номи нақлиёти баҳрию барӣ ва техникаи кишоварзӣ. Як қисми чунин калимаҳоро воситаҳои нақлиёт ташкил мекунанд, ки барои аз ҷое ба ҷои дигар бурдани мардум хидмат мекунанд. Мувофиқи ҳисоби мо, миқдори чунин унсурҳои луғавӣ 27 ададро дар бар мегиранд.

Троллейбус (<*trolleibus*) яке аз чунин воситаҳо буда, мошини пассажиркашонии шаҳрӣ аст, ки бо қувваи электр ҳаракат мекунад [6, 521; 101, ҷ. 2, 354; 127, 317].

Баъзеи ин гуна вожаҳо дар худи забони асл калимаи мураккаб ҳисоб ёфта, ба забони тоҷикӣ ҳамчун унсурҳои луғавии сода қабул шудаанд. *Трамвай* (<*tramway*) аз қабили ҳамин гуна воҳидҳои луғавӣ ба шумор меравад. Калимаи мазкур дар асл аз ҳиссаҳои *tram* «вагон» ва *way* «роҳ» иборат буда, маъноҳои зеринро ифода менамояд: 1.роҳи оҳани шаҳрие, ки бо қувваи электр кор мекунад; 2. поезди иборат аз як ё якчанд вагон, ки дар ҳамин роҳ ҳаракат мекунад [3, 313; 92, 514].

Иддае аз чунин калимаҳо дар ифодаи номи воситаҳои нақлиёти баҳрӣ мавриди истифода қарор доранд. *Катер*, ки шакли аслияш *cutter* ба шумор меравад, дар забони тоҷикӣ дар ифодаи ду маъно ба кор меравад: 1.киштии хурд (буғӣ, мотордор, бодбону белдор), ки асосан барои сафарҳои кӯтоҳмуддат, кашонидани одамон, барои спорт истифода мегардад; 2. киштии хурди ҳарбӣ [мас., катери торпедаандоз- 7, 226; 101, ҷ. 1, 9, 139].

Ҳиссае аз чунин калимаҳо онҳое мебошанд, ки дар асл ба ин ё он забони ҷаҳон мансуб буда, ба воситаи забони англисӣ ба забонҳои дигар, аз ҷумла ба тоҷикӣ роҳ ёфтаанд. *Трактор* (< *tractor*), ки дорои маъноии «мошини худгарди тасмачарх ё дорои чархи оддӣ, ки ба он плуг, комбайн, скрепер ва дигар олоти хоҷагии қишлоқ, сохтмон ва ғ. баста мешавад» аст, дар асл вожаи лотинӣ буда [7, 514], дар забони мазкур дар шакли *trahere* дучор мегардад ва маъноии «кашидан»-ро дорад [6, 514].

Чизел (< *chisel*) низ аз ҷумлаи чунин вожаҳо ҳисоб мешавад. Таҳти ин унсури луғавӣ як навъи олати хоҷагии қишлоқ-культиватори вазнин фаҳмида мешавад, ки барои чуқур рондан ва нарм кардани замин истифода мегардад [6, 572].

Экспресс (< *express*) ба маъноиі«поезд, пароход, автобус ва ғ., ки бо суръати тез ҳаракат мекунад ва танҳо дар стансияҳои калон меистад», низ аз ҷумлаи ҳамин гуна калимаҳо мебошад. Асли он *expressus*-и лотинӣ буда, маъноиаш «пурзӯр» аст [5, 589].

Яхта (<*yacht*), ки маънои «қаиқи мотордор ё бодбондори гуногуншаклу гуногунҳаҷм барои машқҳои варзишӣ ё сафари туристӣ»-ро дорад [6, 611], низ ба қатори ҳамин гуна унсурҳои луғавӣ мансуб аст, яъне сарчашмаи он калимаи *jacht*-и голландӣ аст, ки он худ аз *jagen* ба маънои «рондан» ибтидо гирифтааст.

Баръакси калимаҳои боло *вагон* (<*waggon*), ки дорои маънои «аробаи болопӯши роҳи оҳан барои кашонидани одамон ва борҳо» аст [9, 64], аз ҷиҳати мансубияти забонӣ ба англисӣ дахл дошта, тавассути он ба забонҳои дигари аврупоӣ роҳ ёфтааст.

Чанде аз ин гуна воҳидҳои луғавӣ номи воситаҳои борбардорӣ, таҳвили ашёро аз як макон ба макони дигар ифода менамоянд. Яке аз чунин калимаҳо *комбайн* (<*combine*) аст, ки номи мошини мураккабсохте буда, фарогири якчанд механизм аст ва он метавонад чанд амалро пай дар пай ба иҷро расонад [6, 149].

Лифт (<*lift*) аз калимаҳои дигаре аст, ки номи мошини болобардор барои баромадану фуромадан дар биноҳои серошёна буда, инчунин барои аз чуқурӣ кашида баровардани об, нефт ва ғ. истифода мешавад [6, 289].

Эскалатор (< *escalator* < *scala* «зинапоя») низ аз ҷумлаи унсурҳои луғавие ба шумор меравад, ки маънои «зинапояи равон (мас., дар метро)»-ро мефаҳмонад [6, 606].

Бархе аз чунин унсурҳои луғавӣ номи нақлиётеро ифода мекунанд, ки дар корҳои ҳарбӣ ҳангоми иҷрои амалиёти ба набард алоқаманд истифода мегарданд. Мисоли чунин нақлиёт *танк* (<*tank*) аст, ки мошини зиреҳпӯши ҳарбии ба воситаи тасмачарҳҳо ҳаракаткунанда буда, бо тӯпу пулемётҳо мусаллаҳ мебошад [50, 498].

Алоқамандона ба ин калима инчунин ду воҳиди луғавии дигаре аст, ки сарчашмаашон ҳамон вожаи *tank* аст: яке *танкер* (< *tanker* < *tank* «систерна, бак») аст, ки маънои “киштии боркаши махсус”-ро дорад, ки ба кашонидани моеот сарукор дорад [6, 498] ва дигаре *танкетка* (< *tankette*) мебошад, ки маънои “танкаи майди тезгарди бо як ё якчанд пулемёт мусаллаҳ”-ро ифода менамояд.

Номи бозиҳои варзишӣ. Имрӯз дар байни тоҷикон бозиҳои зиёде маъмул мебошанд, ки барои ифодаи онҳо калимаҳои англисиасли *кросс* [< *cross*: «пойга дар масофаи ноҳамвории табиӣ»-6, 269], *теннис* [< *tennis*: «як навъ бозии варзишӣ, ки ҳарифон дар мобайни майдончаи аз мобайнаш тӯркашидашуда яккаса ё дукаса дар ду тарафи онҳо истода, бо ёрии ракетка тӯбчаро ба тарафи якдигар мефиристанд»-6, 502], *хоккей* [< *hockey* «навъе аз чавгонбозӣ, ки дар рӯи ях бо пойафзоли теғшакли яхдав (конкӣ) бозӣ мекунанд»-6, 561], *спринт* [<*sprint*: «дар варзиши сабук, конкибозӣ, пойгаи велосипед давидан ба масофаи кӯтоҳ»- 6, 480] мавриди истифода қарор доранд.

Вобаста ба корбурди чунин унсурҳои луғавӣ ин нуктаро бояд ишора намуд, ки онҳо дар забони англисӣ дар шаклҳои ба худ хос ба кор рафта, баъди ба забонҳои дигар ворид шуданашон ба вижагиҳои нав доро мешаванд [4, 22]. Чунончи, як қисми ин гуна калимаҳо дар забони англисӣ ҳамчун вожаҳои мураккабсохт шинохта шудаанд, аммо баъди ба забонҳои дигар, аз ҷумла ба тоҷикӣ иқтибос гардиданашон ба сифати унсурҳои луғавии содда гардиш менамоянд. Яке аз чунин вожаҳо *футбол* (<*football*) мебошад, ки дар забони англисӣ ҳамчун калимаи мураккаб истифода гардида, аз ду ҳисса: *foot* «пой» ва *ball* «тӯб» иборат аст ва он навъи тӯббозӣ бо пой ва дигар узвҳои бадан (ба ҷуз дастҳо) аст, ки бо иштироки ду дастаи ёздаҳнафарӣ сурат гирифта, мақсади бозӣ ба дарвозаи ҳариф зада даровардани тӯб мебошад [6, 557].

Вожаи *волейбол* (< *volley ball* «тӯби паррон») низ ба ҳамин навъи калимаҳо мансуб буда, он чунин намуди тӯббозии дастиро мефаҳмонад, ки дар он ду дастаи бозингарон кӯшиши тӯбро аз болои тӯр ба майдони ҳариф партофтанро мекунанд [6, 107].

Бархе аз чунин калимаҳо дар асл англисӣ набуда, мансуб ба франсавӣ ҳастанд ва дар чунин мавридҳо забони англисӣ фақат вазифаи миёнаравиро иҷро намудааст. Чунончи, дар таркиби луғавии забони тоҷикӣ вожаи *чемпион* (< *champion*) ба ду маъно ба кор меравад: 1.касе ё дастае, ки ғолиби мусобиқаи варзишӣ гардидааст; 2. ҳайвоне, ки дар

намоишгоҳи махсус ё дар мусобиқа ҷои якумро ишғол намудааст [6, с. 572].

Вожаҳои марбут ба тиҷорат. Чанде аз ин гуна воҳидҳои луғавӣ мафҳумҳои ба идоракунии истеҳсолот вобаста, кори савдо, додугирифти маҳсулот, ашё, шахси бо чунин амал машғул ва м. инҳоро ифода менамоянд. Ба силсилаи ин гуна унсурҳои луғавӣ, ки аз рӯи шумори мо 17 ададро дар бар мегиранд, *бизнес* [< *business*: «кору машғулияти сердаромад» [6, 80], *бизнесмен* [< *businessmen*: «корчаллон, бозаргон, савдогар»-6, 80], *тендер* [<*tender* < *tend*: «хизмат кардан»; «ба даст овардани шартнома ба воситаи гузаронидани музоядаҳо»- [6, 502] ва ғайраҳо дохил мешаванд.

Як қисми иқтибосоти англисии ба забони тоҷикӣ роҳёфта навъҳои нақдина, асъор ва мафҳумҳои ба он вобастаро мефаҳмонанд. Ба силсилаи ин гуна калимаҳо *доллар* (< *dollar*: «воҳиди пулии як қатор давлатҳо, амсоли ИМА, Канада, Австралия, Зеландияи Нав, Либерия, Розедияи ҷанубӣ, Бруней, Сингапур, Ямайка» [6, 177], *клиринг* [<*clearing* «муомилот бидуни пули нақд, ки асосан дар савдои берунӣ сурат мегирад» [6, 237], *шиллинг* [< *shilling*: «воҳиди пулии Инглистон баробари 1/20 фунт ва ғайраҳо мансуб мебошанд.

Дар байни ин гуна иқтибосҳои англисӣ низ мисли гурӯҳҳои дигар калимаҳое мавҷуданд, ки ба забони тоҷикӣ ба чанд маъно гузаштаанд.

Маркетинг (<*marketing* < *market* «бозор, фурӯши амвол») аз ҷумлаи чунин калимаҳо ба шумор рафта, дорои маъноҳои зерин аст: 1.тарзи идора ва ташкили истеҳсолот аст, ки мақсади асосияш ба вуҷуд овардани навъҳои нави маҳсулот ва фурӯши онҳо, омӯхтани талабот- ба молҳо ва хизматрасониҳои ба он вобаста мебошад; 2.фанни иқтисодиёт, ки масъалаҳои марбут ба истеҳсол ва фурӯши маҳсулотро меомӯзад, бозорёбӣ, бозоршиносӣ» [6, 302].

Воҳидҳои луғавии *менеҷер* (< *manager* < *manage* “идоракунӣ”: 1. мутахассиси соҳаи идораи истеҳсолот-менеҷмент; 2. шахси мусобиқаи варзишкоронро ташкилдиҳанда- [6, 311], *стандарт* [< *standart*; 1.намуна, меъёр, маҳак; 2. навъи махсуси мол, ки нисбат ба сифат, таркиб, миқдор ва вазн муайян шуда бошад [6, 481].

Номи пеша, шуғл, вазифа ва мафҳумҳои марбут ба онҳо: мисс [<*miss* «дар Англия ва Америка тарзи муроҷиат ба зани шавҳарнокарда; ба маънои “хонум”, одатан ба исм ё фамилия ҳамроҳ карда мешавад» [6, с. 324], *шеф* [<*chef* «идорае, ки муассиса, мактаб ё муассисаи дигареро ба шефӣ гирифтааст, сарпараст» [6, с.575].

АДАБИЁТ

1. Ғуломова Б. Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон ва сиёсати давлатӣ дар бораи забон / Б. Ғуломова ва дигарон. –Душанбе: Шарқи озод, 2011. -207 с.
2. Маҷидов Ҳ. Забони адабии муосири тоҷик. Ҷилди 1. Луғатшиносӣ.
3. Мамадназаров А. Фарҳанги англисӣ-тоҷикӣ / М. Мамадназаров. –Душанбе: Эр-граф, 2011. -1015 с.
4. Саҷҷодия М. А.Вожаҳои эронӣ дар забони англисӣ. Монография / М.А. Саҷҷодия. Чопи нахуст, Теҳрон, 1364. -244с.
5. Саҷҷодия М. А.Вожаҳои эронӣ дар забони англисӣ. Монография / М.А.Саҷҷодия. Чопи нахуст, Теҳрон, 1364. -244с.
6. Словарь иностранных слов / Под редакцией И. В. Лехина и другие. -М.: Русский язык, 1989. -620 с.
7. Турсун А. Эҳёи Ачам / А. Турсун. -Душанбе: Ирфон. 1984. -205 с.
8. Хонларӣ П.Н. Забоншиносӣ ва забони форсӣ. Чопи савум, 1347. -301 с.
9. Ҳикматуллоева Н. А. Робитаҳои дуҷонибаи забонҳои тоҷикиву англисӣ. Хуҷанд, 2020. 184 с.
10. Ҷоматов С. Мавқеи вожаҳои иқтибосӣ дар рушди таркиби луғавии забони англисӣ / С. Ҷоматов // Роҳи абрешим ва робитаҳои байнифарҳангии Авруосиё. Шёлковый путь и Евразийские международные отношения. Silk road and Eurasian transcultural relations: Материалы международной научно-теоретической конференции, посвященной «Году туризма и народных ремесел». 3 июля 2018. -Душанбе.
11. Шарифов В. Луғати тафсирии калимаҳои русӣ-интернатсионалӣ / В. Шарифов. –Душанбе: Сарредаксияи илмии «Энсиклопедияи советии тоҷик». 1984. -375с.

ВОЖАҲОИ ИҚТИБОСИИ АНГЛИСӢ ДАР ЗАБОНИ МУОСИРИ ТОҶИКӢ

Дар мақола роҷеъ ба масъали калимаҳои иқтибосии англисӣ дар забони муосири тоҷикӣ, ки то андозае ҳазм шудаанд, баҳс меравад. Маълум аст, ки дар такмили таркиби луғавии ҳар гуна забон дар баробари дигар омилҳо иқтибос низ нақши махсус дошта, он метавонад аз як забон ба дигар бо ду роҳ: бевосита ва бавосита интиқол ёбад. Дар забони тоҷикӣ аз байни ин ду навъи

иқтибос тарзи бавосита имтиёз дорад. Агарчи забони ниёгони мо пурдоманатарин, жарфтарин, зеботарин забонҳои ҷаҳон ба шумор рафта, фарзандони ин марзу бум дар дарознои садаҳову ҳазораҳо зеботарин гуфторҳо ва волотарин андешаҳои мардумиро бо он баён кардаанд, аз гирифтани ин ё он унсури иқтибосӣ хоҳ ба таври бевосита, хоҳ бо усули бавосита ҷойи гурез надоштанд. Вобаста ба корбурди чунин унсурҳои луғавӣ ин нуктаро бояд ишора намуд, ки онҳо дар забони англисӣ дар шаклҳои ба ҳуд хос ба кор рафта, баъди ба забонҳои дигар ворид шуданашон ба вижагиҳои нав доро мешаванд. Чунончи, як қисми ин гуна калимаҳо дар забони англисӣ ҳамчун вожаҳои мураккабсохт шинохта шудаанд, аммо баъди ба забонҳои дигар, аз ҷумла ба тоҷикӣ иқтибос гардиданашон ба сифати унсурҳои луғавии сода гардиш менамоянд.

Калидвожаҳо: калимаҳои иқтибосӣ, забони тоҷикӣ, англисӣ, мутобиқат, меъёри забон, пешравии илму технология.

ЗАИМСТВОВАННЫЕ АНГЛИЙСКИЕ СЛОВА В СОВРЕМЕННОМ ТАДЖИКСКОМ ЯЗЫКЕ

В статье рассматривается проблема английских заимствование в современном таджикском языке, которые в некоторой степени ассимилированы. Известно, что заимствования играют особую роль в улучшении лексической структуры любого языка, наряду с другими факторами, и они могут передаваться с одного языка на другой двумя способами: прямо и косвенно. В таджикском языке английские заимствования приняты преимущественно косвенным способом. Хотя язык наших предков - один из самых богатых и самых красивых языков в мире, и на протяжении сотен и тысяч лет широко используется своими потребителями, однако избежать заимствованными словами не возможно. Что касается использования таких лексических элементов, следует отметить, что они используются в английском языке в их собственных формах и приобретают новые особенности после их введения в другие языки. Например, некоторые из этих слов известны в английском языке как сложные слова, но после цитирования в других языках, включая таджикский, они становятся простыми лексическими элементами.

Ключевые слова: заимствование, таджикский, английский, соответствие, языковые нормы, научно-технический прогресс.

BORROWED ENGLISH WORDS IN THE MODERN TAJIK LANGUAGE

The article deals with the problem of English borrowings in the modern Tajik language, which are to some extent assimilated. It is known that borrowings play a special role in improving the lexical structure of any language, along with other factors, and they can be transmitted from one language to another in two ways: directly and indirectly. In the Tajik language, English loanwords are adopted mainly in an indirect way. Although the language of our ancestors is one of the richest and most beautiful languages in the world, and has been widely used by its consumers for hundreds and thousands of years, it is not possible to avoid using borrowed words. As for the use of such lexical elements, it should be noted that they are used in English in their own forms and acquire new features after their introduction into other languages. For example, some of these words are known in English as compound words, but after being quoted in other languages, including Tajik, they become simple lexical elements.

Keywords: borrowing, Tajik, English, compliance, language norms, scientific and technological progress.

Сведения об авторе: ***Рахматуллоев Мухибулло Гайбуллоевич*** – магистрант 2 курса филологическогог факультета Таджикского национального университета. Тел.: **501 51 28 84**

Information about the author: ***Rakhmatulloev Muhibullo Gaibulloevich*** – 2nd year Master's student of the Faculty of Philology of the Tajik National University. Phone: **501 51 28 84**

СПОСОБЫ ПЕРЕДАЧИ ФЕ В РОМАНЕ «ЕВГЕНИЙ ОНЕГИН» И ЕГО ПЕРЕВОД НА ТАДЖИКСКИЙ ЯЗЫК

Идимати С.
Таджикский национальный университет

Фразеология (от греческого *phrases* – выражение + *logos* - слово, учение) - это: 1) совокупность устойчивых оборотов данного языка; 2) раздел языкознания, изучающий данные обороты. Для обозначения языковых единиц, изучаемых в данном разделе, наиболее часто используются следующие термины: фразеологизм; фразеологическая единица (ФЕ); фразеологический оборот; устойчивое сочетание; идиома. Основные задачи фразеологии: 1) Определение места ФЕ в системе языка. 2) Выявление дифференциальных признаков ФЕ. 3) Определение и изучение функций ФЕ в языке и речи.

Основная функция ФЕ - стилистическая: образная, эмоционально-экспрессивная, оценочная характеристика предмета, действия, ситуации.

Соотношение номинативной и стилистической функций ФЕ.

Фразеология как самостоятельная лингвистическая дисциплина возникла в 40-х гг., 20 в. в русском языкознании. Предпосылки теории фразеологии были заложены в

трудах А.А. Потебни, И.И. Срезневского, А.А. Шахматова и Ф.Ф. Фортунатова. Фразеологический состав языка классифицируется по следующим основаниям: структурно-семантическим, грамматическим, функционально-стилистическим.

При этом ведущим в фразеологии является структурно-семантический принцип классификации, восходящий к классификации В.В. Виноградова и основанный на критериях семантической спаянности или аналитичности значения фразеологизмов. Системно-классификационный аспект описания фразеологического состава неразрывно связан с проблемой объема и границ фразеологии.

Аналогичные картины возникают (не под влиянием ли Пушкина?) в анонимном романсе **"На небе много звезд прекрасных**...", опубликованном в 1829 г.

На небе много звезд прекрасных;
Но мне одна там всех милей -
Звезда любви, звезда дней ясных,
Счастливой юности моей
В толпе прелестных дев уныло
Всегда одну лишь я ищу;
Увижусь образ сердцу милый,
С него очей я не свожу.

В романсе есть и *звезды*, и эпитет *прелестные*, но нет главного - словосочетания ***прелестные звезды***. Между тем по давнему наблюдению В. В. Виноградова, в церковнославянском языке это сочетание является идиоматическим [14]. Оно употреблено в 13-м стихе соборного послания св. ап. Иуды, где о лжеучителях, людях нравственно неустойчивых, сказано: "звезды прелестныя, имже мракъ тми Вовки блюдется" (в русском синодальном переводе несколько иначе: "<...> **звезды блуждающие,** которым блюдется мрак тьмы на веки").

В таджикском языке эти небесные тела названы ***ситораньои саргардон*** 'звезды блуждающие' - ср. соврем. рус. грецизм планета. История русского языка знает и другие кальки того же греческого сочетания: переходная звезда (не позднее XV в.), заблудная звезда (XVII в.), а также заблуждающаяся, блуждающая, блудящая, ходящая, движимая звезда (XVIII в.)

Характеризуя обороты по выполняемым функциям, выделим следующие группы: обороты, характеризующие персонажей - 19; обороты, характеризующие их состояние - 8; обороты, характеризующие речь персонажей - 7; обороты, связанные с образом автора -26.

Одна из основных функций ФЕ в романе «Евгений Онегин» - характеристика персонажей и выражение отношения автора к ним.

(гл.4, XXXVI).

Говоря о юности Евгения, автор пишет:

Он в первой юности своей
Был жертвой бурных заблуждений
И необдуманных страстей.

(гл.4, IX)

Дар сарогози ҷавании худ ӯ
Гашта буд қурбони ҳирси оташин,
Сад хатою саҳв будаш рӯ ба рӯ.

«*Жертва*» «***ку́рбон***» - слово торжественное, высокого стиля и фразеологизм *был жертвой* в данных строчках звучит с легкой иронией, то есть здесь одновременно дается характеристика Онегина и отношение автора к нему. Тот же прием в следующей строчке: в таджикском языке переводчик использовал метод сложной словосочетанием «или сложной конструкцией»

Онегин ***жил анахоретом***.

Здесь точно сказано, что он жил один, как отшельник и лёгкая ирония автора, так как употреблен фразеологизм с библейским содержанием.

Пушкин даёт сатирическую характеристику Зарецкого, соседа Ленского. В этом ему помогают фразеологизмы ***и то сказать, как зюзя, морочить дурака, попасть впросак:*** в таджикском языке Мухиддин Фархат передаёт ети фразеологизмы следующим образом: ***и то сказать, (гуфтан осон), как зюзя, (-) морочить дурака, (аньма́кон буданд аз ӯ моту ки́моб), попасть, (Низ меафтод), впросак: (мехурд ӯ худаш баъзан фиреб).*** Переводчик в своем переводе использовал разные методы такие как добавление, опущение, замена слов сложным словосочетанием.

(гл.6, V)

И то сказать, что и в сраженье
Раз в настоящем упоенье
Он отличился, смело в грязь
С коня калмыцкого свалясь,
Как зюзя пьяный, и французам
Достался в плен: драгой залог!..

******

Гуфтан осон, боре ӯ дар корзор,
Омада бар шавқу завқи беканор,
Қарамони карду бар гил ӯфтод
Он даме к-аспаш давон буд мисли бод.
Маст буд шуд бар Французон асир:
Ва чи пурқимат гарав, эй дӯстон,
(гл.6, VI)
Бывало, он трунил забавно,
Умел морочить дурака
И умного дурачить славно,
Иль явно, иль исподтишка,
Хоть иногда и сам впросак
Он попадался, как простак.

******

Ӯ ниоят шух буду ҳазлбоз,
Аҳмақон буданд аз ӯ моту қимоб,
Ошкорою ниҳон мекард соз
Оқилонро низ аз ҳар ваҷҳу боб.
Гарчи баъзе ҳазлу шӯхи ӯ
Дарси ибрат мешуданд аз ҳад накӯ, -
Гарчи мехӯрд ӯ худаш баъзан фиреб,
Низ меафтод дар ҳоли ачиб,

Онегин даёт краткую, но точную характеристику Ольге, как красивой девушке, но о которой больше нечего сказать:

(гл.3, V)
Кругла, красна лицом она,
Как эта глупая луна
На этом глупом небосклоне.

******

Сурхрӯю лӯнда аз сар то ба по,
ҳамчу он моҳе, ки ҳаст аблаҳнамо
Ҷой дар ин аблаҳона осмон

Использован трансформированный оборот *красна лицом.* **(Сурхрӯю лӯнда аз сар то ба по).** В этом случае переводчик использовал метод замена слов сложным конструкциям.

Через ФЕ передается развитие характера матери Татьяны:

в молодости она *была красивая.*

(гл.2, XXIX)
От Ричардсона *без ума…*

******

Худ зани ӯ буд мабҳуту адо
Аз Ричардсон, аз ҷавони дилрабо.

В этом случае **“без ума…”** означает **был влюблен** и на таджикском языке переводчик выразил это с помощью конструкцией **“буд мабҳуту адо”.**

(гл.2, XXXII)
В деревне она быстро освоилась:
Она езжала по работам,
Солила на зиму грибы,
Вела расходы, брила лбы,
Ходила в баню по субботам,
Служанок била осердясь-
Всё это мужа не спросясь.

****

Баъд аз ин шуд ҳумла кори кори ӯ ба роҳ,
Рафта меомад савора то ба кор,

Бар зимистон хоҷ мекард ӯ намак,
Мешумурд ӯ харҷҳьорро як ба як,
Шанбеаш гармоба мебуд интизор,
Метарошид ӯ ҷабин бе изни шӯ.
Ҷуриёнро бо ґазаб мекӯфт ӯ.

Значение оборота «***брила лбы***» - отправлять в солдаты, по тем временам, навсегда, на всю жизнь. И этот оборот о многом говорит. Перед нами образ своенравной помещицы, которая порой жестока по отношению к крепостным крестьянам. **На русском языке это спряжение глагола в 3-ем лице ед. число жен. рода, а на таджикском языке передаётся с помощью добавлением местоимением «ӯ».**

Очень мало ФЕ Пушкин использует в характеристике Татьяны, её действий, поступков. Вот два наиболее ярких примера. Говоря о Татьяне как светской даме, пишет:

При описании влюблённого Онегина в конце романа Пушкин употребляет следующие обороты: ***как он ни бейся, невмочь, не сойти с ума.*** Эти обороты показывают душевное состояние героя наивысшей точки развития чувства, постепенное нарастание его:

(гл.8, XXXI)
Она его не замечает,
Как он ни бейся, хоть умри.

Дальше:

(гл.8, XXXII)
Но, знать, сердечное страданье
Уже пришло ему невмочь,
Вот вам письмо его точь-в-точь.

(гл.8, XXXIX)
Но в следующей строфе:
Дни мчались; в воздухе нагретом
Уж размешалася зима;
И он не сделался поэтом,
Не умер, не сошёл с ума.

Все переходы, изменения состояния Онегина передаются через фразеологизмы.

Фразеологизмы при характеристике состояния Ленского: ***махнуть рукой.*** При описании душевного состояния Ленского перед дуэлью Пушкин вводит фразеологический оборот ***махнуть рукой:***

(гл.6, XIII)
Решась кокетку ненавидеть,
Кипящий Ленский не хотел
Пред поединком Ольгу видеть,
На солнце, на часы смотрел,
Махнул рукою напоследок-
И очутился у соседок.

Отсутствие управляемого слова при фразеологизме переводит внимание читателя на содержание предшествующих строк и заставляет искать в нем то, что заменяет значение этого слова (махнуть рукой на кого-что). Фразеологизм приобретает расширенный смысл: не обращая внимания на свои рассуждения, намерения, вопреки им решиться на что-либо.

(гл.6, XIV)
И вот Ленский у Лариных:
«Зачем вечор так рано скрылись?»
Был первый Оленькин вопрос.
Вы чувства в Ленском помутились,
И молча он повесил нос.

Фразеологизм ***повесил нос*** со значением «впасть в сильное уныние, тоску» передает оценку состояния, позволяет поэту с большей силой передать чувство сметания Ленского, связанного с необдуманным поспешным вызовом Онегина на дуэль.

7 фразеологических оборотов употреблено Пушкиным как средство речевой характеристики персонажей - это представители различных слоев общества от высшего света до крепостных крестьян. При характеристике соблюдается чувство соразмерности

и сообразности, соотносится сфера распространения фразеологизмов с социальной принадлежностью персонажа, его характером, общим уровнем культуры. Максимов В.И. Русский язык и культура речи. - М.: Высшая школа, 2003. - С.124.

ЛИТЕРАТУРА

1. Абреимова 2004 - Абреимова Г. Н. Трансформированные фразеологизмы в произведениях И. А. Бунина // Русский язык в школе - 2004 № 2. - С. 73-75.
2. Алефиренко 2004 - Алефиренко Н. Ф. Теория языка. Вводный курс. Учебное пособие для студентов филологических специальностей вузов. - М., 2004. - 368 с.
3. Бережная 2001 - Бережная Е. П. Фразеологизмы у Чехова // Русский язык в школе - 2004 №6 - С. 56-63.
4. Буркина 2004 - Буркина С. Г. Фразеология загребского молодежного жаргона // Проблемы фразеологической и лексической семантики. Материалы Международной научной конференции, Кострома,18-20 марта 2004 г. - Москва, 2004. - С. 171-176.
5. Быков 2007 - Быков Д. В. Фразеорефлексы французского языка // Язык и действительность. Сборник научных трудов памяти В. Г. Гака / Отв. ред. В. Д. Мазо, М., 2007. - С. 416-424.
6. Власенков 2004 - Власенков А. И. Русский язык: Грамматика. Текст. Стили речи. Учебник для 10-11 класса общеобразовательных учреждений / А. И. Власенков, Л. М. Рыбченкова. - М.: Просвещение, 2004. - 350 с.
7. Вендина 2001 - Вендина Т. И. Введение в языкознание. Учебное пособие для педагогических вузов. - М.: «Высшая школа», 2001. - 288 с.
8. Ветров 2006 - Ветров П. П. Проблемы внутреннего синтаксиса фразеологических единиц Китайского языка // Вопросы языкознания - 2006 № 6. - С. 62-75.
9. Волкова 2004 - Волкова Н. А. Жаргонная фразеология и отфраземные лексические дериваты в языке и речи // Проблемы фразеологической и лексической семантики. Материалы Международной научной конференции, Кострома,18-20 марта 2004 г. - Москва, 2004. - С. 176-183.
10. Гируцкий 2003 - Гируцкий А. А. Введение в языкознание. Учебное пособие / А. А. Гируцкий - М., 2003. - 288 с.
11. Головин 1977 - Головин Б. Н. Введение в языкознание. Учебное пособие для филологических специальностей университетов и педагогических институтов - М.: «Высшая школа», 1977. - 311 с.
12. Григорьев 2007 - Григорьев А. В. К вопросу об источниках библейских фразеологизмов // Филологические науки - 2007 № 1. - С. 50-59.
13. Диброва, Касаткин, Николина, Щеболева 2001 - Современный русский язык: Теория. Анализ языковых единиц: Учебник для вузов: В 2 ч. - Ч. 1: Фонетика и орфоэпия. Графика и орфография. Лексикология. Фразеология. Лексикография. Морфемика. Словообразование / Сост.: Диброва Е. И., Касаткин Л. Л., Николина Н. А., Щеболева И. И. - М., 2001. - 544 с.
14. Дубровина 2004 - Дубровина К. Н. Национально-специфические особенности русской библейской фразеологии // Проблемы фразеологической и лексической семантики. Материалы Международной научной конференции, Кострома,18-20 марта 2004 г. - Москва, 2004. - С. 62-65.
15. Караулов 1997 - Русский язык. Энциклопедия / Гл. ред. Ю. Н. Караулов. - М.: Большая Российская энциклопедия. Дрофа, 1997. - 703 с.

ВОҲИДҲОИ ФРАЗЕОЛОГӢ ДАР РОМАНИ "ЕВГЕНИЙ ОНЕГИН" ВА ТАРҶУМАИ ОН БА ЗАБОНИ ТОҶИКӢ

Аҳамияти назариявии ин асар дар он аст, ки муқаррарот ва хулосаҳои дар асар ҷойдоштаро дар таҳқиқоти минбаъдаи марбут ба фразеологияи забони русӣ истифода бурдан мумкин аст. Ғайр аз он, маводҳо ва хулосаҳои пешниҳодшуда қисмати фразеологиро пурра мекунанд. Аҳамияти амалӣ Маводҳо ва натиҷаҳои таҳқиқотро метавонанд дар амалияи лексикографӣ ҳангоми тартиб додани луғатҳои шарҳӣ ва фразеологии забони русӣ, пеш аз ҳама луғатҳои забони русии асри 19 истифода баранд. Дар асоси онҳо, луғати махсуси фразеологии забони Пушкинро таҳия кардан мумкин аст.

Калидвожаҳо: Фразеология, забоншиносӣ, грамматика, 'ситораҳои овора', зебанда, фиребгар, саргардон, ҳаракаткунанда, ситораи ҳаракаткунанда.

ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИЕ ЕДИНИЦЫ (ФЕ) В РОМАНЕ «ЕВГЕНИЙ ОНЕГИН» И ЕГО ПЕРЕВОД НА ТАДЖИКСКОМ ЯЗЫКЕ

Теоретическая значимость данной работы заключается в том, что положения и выводы, содержащиеся в работе, могут быть использованы в дальнейших исследованиях, связанных с фразеологией русского языка. Кроме того, изложенные материалы и обобщения, дополняют раздел фразеологии. Практическая значимость Материалы и результаты исследования могут быть использованы в лексикографической практике при составлении толковых и фразеологических словарей русского языка, в первую очередь словарей русского языка XIX в. На их основе возможна разработка специального фразеологического словаря языка Пушкина.

Ключевые слова: Фразеология, лингвистика, грамматика, 'звезды блуждающие', *прелестные*, заблуждающаяся, блуждающая, ходящая, движимая звезда.

PHRASEOLOGICAL UNITS (PU) IN THE NOVEL "EUGENE ONEGIN" AND ITS TRANSLATION IN TAJIK

The theoretical significance of this work lies in the fact that the provisions and conclusions contained in the work can be used in further research related to the phraseology of the Russian language. In addition, the presented materials and generalizations complement the phraseology section. Practical significance the materials and results of the research can be used in lexicographic practice in the compilation of explanatory and

phraseological dictionaries of the Russian language, primarily the dictionaries of the Russian language of the 19th century. On their basis, it is possible to develop a special phraseological dictionary of Pushkin's language.

Keywords: Phraseology, linguistics, grammar, 'wandering stars', adorable, deluded, wandering, walking, moving star.

Сведения об авторе: ***Идимати Сафарали*** – Таджикский национальный университет, магистрант кафедры перевода и межкультурной коммуникации. Адрес: Республика Таджикистан, р-н Сино, г. Душанбе, электронная почта: **idimat_1227@maill.RU**. Телефон: **93 724 24 84**

Information about the author: ***Idimati Safarali*** – Tajik National University, Master of the department of Translation and Intercultural Communication. Address: Republic of Tajikistan, Sino district, Dushanbe, E-mail: **idimat_1227@maill.RU.** Phone: **93 724 24 84**

ОСОБЕННОСТИ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ФРАЗЕОЛОГИИ В ПРОЗЕ ТУРГЕНЕВА

Саидшоев С.
Таджикский национальный университет

Все фразеологические обороты являются не только устойчивыми сочетаниями слов, имеющими определенный набор признаков, но и сочетаниями с выразительными и стилистическими особенностями. Именно поэтому писатели обращаются к данным единицам.

В русской литературе И.С. Тургенев занимает уникальное место. Его имя на протяжении почти целого века возбуждало страстные споры в русской и зарубежной критике. И.С. Тургенев вошел в историю русской и мировой литературы как писатель-реалист, его художественное мастерство связано непосредственно с традициями критического реализма русской литературы.

Непосредственным предшественником И.С. Тургенева и создателем русского литературного языка был А.С. Пушкин. В речи по поводу открытия памятника А.С. Пушкину Тургенев сказал: «…нет сомнений, что он создал наш поэтический, наш литературный язык, и что нам и нашим потомкам остается идти по пути, проложенному его гением».

Тургенев находил в языке, созданном Пушкиным, «все условия живучести», он писал: «Русское творчество и русская восприимчивость страстно слились в этом великолепном языке, и Пушкин сам был великий русский художник».

Под воздействием Пушкина формировались се особенности поэтического мастерства Тургенева: глубокая народность, сжатость и выразительность языка, тонкий и верный психологический анализ, сочетавшийся с быстрыми, но выразительными зарисовками быта, сближение литературного языка с народным.

Выступая против выспренных, псевдоромантических стилей своих современников, Тургенев высоко ценил подлинную романтику Лермонтова, относился с большим уважением к гражданскому пафосу его стихотворений, к его особому «ораторскому» стилю, восходящему к гражданской поэзии Пушкина и декабристов. Порой он даже стремился подражать романтическому стилю Лермонтова не только в своей юношеской поэме «Стено», но и в поэме «Разговор», которая нравилась Белинскому как по содержанию, так и по форме, по стилю и языковой экспрессии.

Быть может, «от Лермонтова Тургенев усвоил аналитическую манеру письма, склонность к крупным синтаксическим группировкам в языке и любовь к определительным конструкциям с двойными и тройными эпитетами».

В области языка Тургенев, как и другие писатели «натуральной школы», многому учился у Гоголя. Как известно, «Гоголь смотрел на язык прежде всего как на средство выражения, включающее в себя кроме общенародной лексики, различные территориально-диалектные, фольклорные и профессиональные элементы, придающие повествованию особый колорит. Тургенев следовал этому принципу. Достаточно пролистать «Записки охотника», чтобы убедиться в том, что писатель дорожил диалектной лексикой, бережно к ней относился и умело вводил ее в литературный обиход».

И.С. Тургенев любил русский язык, в своих произведениях он сумел блестяще использовать великое языковое наследие русского народа и поднять технику русского

художественного слова на небывалую высоту. Как чуткий художник слова, тонкий стилист, он внес неоценимый вклад в развитие родного языка.

В народном разговорном языке И.С. Тургенев видел источник силы и богатства русского литературного языка и щедро черпал из этого источника, широко используя разговорно-просторечную, диалектическую лексику и фразеологию.

Все тургеневские приемы подчинены одной цели – реалистическому воспроизведению действительности. Язык самого Тургенева и героев его произведений представляет нам писателя как отличного знатока стилей своего времени и как прекрасного стилиста-иммитатора, который мастерски, никогда не отступая от языковых норм, умел вложить в уста героев слова и выражения именно того языкового стиля, в котором они задуманы и который максимально соответствует общественному положению и внутреннему типу этих образов.

Какую же стилистическую функцию выполняют фразеологизмы в произведениях Тургенева?

Фразеологизмы помогают писателю немногими словами сказать многое, поскольку они определяют не только предмет, но и его признак, не только действие, но и его обстоятельства. Усложненность семантики фразеологизмов отличает их от однословных синонимов.

Так, устойчивое сочетание на широкую ногу означает не просто «богато», а «богато, роскошно, не стесняясь в средствах». Фразеологизм заметать следы означает не просто «уничтожать, устранять что-либо», а «устранять, уничтожать то, что может служить уликой в чем-либо». Фразеология привлекает выступающих своей экспрессивностью, потенциальной возможностью положительно или отрицательно оценивать явления, выражать одобрение или осуждение, ироническое, насмешливое или иное отношение к нему.

Особенно ярко это проявляется у так называемых фразеологизмов-характеристик, например: белая ворона, подсадная утка, блудный сын, не робкого десятка, одного поля ягодка, собака на сене.

Особого внимания заслуживают фразеологизмы, оценочность которых обусловлена их происхождением. Действительно, чтобы понять обличительный характер фразеологизмов, например, дары данайцев, козел отпущения, надо знать историю возникновения устойчивого словосочетания. Почему дары данайцев — «коварные дары, несущие с собой гибель для тех, кто их получает», какова история появления этого фразеологизма?

Выражение взято из греческих сказаний о Троянской войне. «Данайцы, после длительной и безуспешной осады Трои, прибегли к хитрости: они соорудили огромного деревянного коня, оставили его у стен Трои, а сами сделали вид, что уплывают от берега Троады. Жрец Лаокоон, увидя этого коня и зная хитрости данайцев, воскликнул: «Что бы это ни было, я боюсь данайцев, даже дары приносящих!» Но троянцы, не слушая предостережений Лаокоона и пророчицы Кассандры, втащили коня в город. Ночью данайцы, спрятавшиеся внутри коня, вышли, перебили стражу, открыли городские ворота, впустили вернувшихся на кораблях товарищей и, таким образом, овладели Троей».

Примечательно и происхождение выражения козел отпущения. Встречается оно в библии и связано с особым обрядом у древних евреев возлагать грехи всего народа на живого козла, поэтому так называют человека, на которого сваливают чужую вину, несущего ответственность за других.

Фразеологизмы, по происхождению восходящие к античной мифологии, используемые Тургеневым, довольно разнообразны. Каждый такой фразеологизм вызывает определенные ассоциативные связи, соотносится с образами героев античности, чем обусловлена их смысловая насыщенность и экспрессивность. Так, устойчивое словосочетание дамоклов меч в значении «нависшая, угрожающая опасность» связано с древнегреческим преданием о Дамокле, который был одним из приближенных сиракузского тирана Дионисия Старшего и с завистью говорил о нем, как о самом счастливом из людей. Дионисий решил проучить завистника и посадил его во время пиршества на свое место. И вот тут Дамокл увидел у себя над головой острый меч, висящий на конском волосе. Дионисий объяснил, что это — символ тех опасностей, которым он, как властитель, постоянно подвергается, несмотря на кажущуюся счастливую жизнь.

Фразеологизм прокрустово ложе происходит от прозвища разбойника Полипемона. В греческой мифологии рассказывается, что Прокруст всех пойманных им укладывал на свое ложе и отрубал ноги тем, кто не помещался, а у тех, для кого ложе было длинным, ноги вытягивал. Прокрустово ложе означает «то, что является мерилом для чего-либо, к чему насильственно подгоняют или приспосабливают что-либо».

Античные фразеологизмы служат прекрасным средством для передачи авторской иронии, насмешки. Такую функцию выполняют обороты подвиги Геракла, троянский конь, сизифов труд, ящик Пандоры, между Сциллой и Харибдой, пиррова победа, эзопов язык, вавилонское столпотворение.

Вот Харлов из «Степного короля Лира» встает на путь христианского смирения. Он задумывается о том, исполнял ли он как христианин свои обязанности, и перед ним встает вопрос о несправедливости прожитой жизни. Его «совесть замучила», и он исповедуется «матушке»: «Хоть бы ты пользу кому в жизни сделал! - размышлял я так-то, - бедных награждал, крестьян на волю отпустил, что ли, за то, что век их заедал! Ведь ты перед богом за них ответчик! Вот когда тебе отливаются их слезки!».

Искать в этих словах «истинное прозрение», аналогичное прозрению шекспировского Лира, было бы неверно. Прямых аналогий и здесь быть не может, потому что Харлов - русский провинциальный помещик и дворянин, и весь строй его мыслей в минуту «прозрения» определен этим. «Они бы грехи мои отмолили. Ведь теперь, как за них отвечать», - размышляет Харлов. Отдав имение, он поступил не по-христиански, взял грех на душу, пожертвовал своей совестью, потому что судьба крестьян при новых владельцах оказалась еще более несчастной. Вместо того чтобы «упрочить быт своих крестьян», он вверг их в еще большие несчастья: «...была яма глубока и при мне - что греха таить, а теперь и дна не видать!». Эти слова Тургенев повторит в романе «Новь», вложив их в уста одного из крестьян.

В разговоре с «матушкой» Харлов «постепенно стихал и даже под конец, по-видимому, помирился с своей участью». Он внутренне был готов к «примирению» - оно результат мучительных и нравственных раздумий, борьбы совести и гордости. Ведь Харлова унизили, «как тварь непотребную», и для него встает дилемма: либо «зарезать, либо из дому вон!». Логичнее, кажется, для него - зарезать, но он бежит из дома и смиряется. Он даже идет дальше. «Коли нужно... я ведь и простить могу!», - говорит Харлов, обнаруживая тем самым «истинно христианское расположение духа». И тем, что он находится на пути к всепрощению, тургеневский герой действительно смыкается с шекспировским королем Лиром. Недаром Тургенев вспоминал о «всепрощающем» старце Лире, объясняя причины особой близости творений Шекспира русскому народу. «...Может ли не существовать особой близости и связи между беспощаднейшим и, как старец Лир, всепрощающим сердцеведцем, между поэтом, более «фатальный».

Особенно значительная идейно-эстетическая нагрузка выпала на долю образа охотника-повествователя в «Записках охотника» и некоторых повестях, близких по характеру этому циклу. Особый замысел «Записок охотника» определил своеобразие структуры и повествования цикла.

Антикрепостнический характер «Записок охотника» определяется не только воспроизведением многочисленных картин надругательств над крепостными, но и подчеркнутой и настойчивой поэтизацией простого русского человека, в первую очередь, крестьянина. Это и обусловило особенности повествования в «Записках охотника». Тургеневу была нужна исключительно широкая, емкая точка зрения. Все, что входит в цикл «Записки охотника»: грозы и туманы, виды русских деревень, пейзаж и действие на фоне его, люди разных сословий – все это входит с восприятиями охотника-повествователя. Поэтому его точка зрения на мир должна быть достаточно широка, его размышления и чувствования должны быть гуманны и отличаться поэтичностью и лиричностью при описании крестьян и природы, а при освещении дворян – иронией, подчас даже явной сатиричностью.

Так, в «Записках охотника» в качестве речевой характеристики героев И.С. Тургенев употребляет фразеологизмы, многие из которых являются пословицами и поговорками русского народа. В рассказе «Гамлет Щигровского уезда» исправник говорит герою рассказа, образованному, но бедному и нечиновному дворянину, который считает, что между ним и претендентом на звание губернского предводителя дворянства Орбассановым нет никакой разницы: «…не нам с вами об таких людях рассуждать: - где нам? Знай сверчок свой шесток». В рассказе «Два помещика»

закоренелый крепостник Стегунов за непослушание и провинности отцов наказывает и сдает без очереди в солдаты детей: «А у меня, - говорит он, - такая примета – коли отец вор, то и сын вор». В повести «Постоялый двор» работник купца Наум, обманувший и обобравший свою любовницу Авдотью и ее мужа, старика Акима, цинично заявляет рыдающей Авдотье: «…а скажу вам одно: своя рубашка ближе к телу, на то и щука в море, чтобы карась не дремал». Крестьянин-бобыль, дядя Акима, так характеризует хищника Наума: «Волк, так волчью хватку и знает». В рассказе «Лебедянь» автор так говорит об одном из персонажей, Хлопакове: «…осторожен он, сору из избы не выносит».

Герои романов «Отцы и дети», «Новь», «Накануне», независимо от их социального положения, используют в своей речи русскую фразеологию:

- «Жить в довольстве, как сыр в масле кататься, да не заедаться, да не заедать чужого века, да палец о палец не ударить для блага ближнего…» («Новь»);

- «Я вам все это так, сбухта-барахта рассказал», - говорит Инсаров Елене в романе «Накануне».

Особенно много пословиц и поговорок можно наблюдать в речи Базарова, который чувствовал и широко использовал неисчерпаемые богатства народно-разговорного русского языка. Вот некоторые из них:

- «…Сперва надо азбуке выучиться, и потом уже взяться за книгу, а мы еще аза в глаза не видали!»;

В разговоре с Кирсановым Базаров так характеризует Одинцову: «… из этой [Кати] еще что вздумаешь, то и сделаешь; а та – тертый калач».

Эти примеры и ряд других примеров показывают, что с помощью пословиц и поговорок И.С. Тургенев дифференцирует героев, раскрывает их мировоззрение и социальную сущность.

Просторечно-разговорные и фольклорные элементы в художественных произведениях Тургенева органически входят в состав языка персонажей и включаются в авторское повествование, становясь одним из компонентов русского литературного языка, обогащая его за счет излюбленных средств народно-разговорной лексики и фразеологии.

В произведениях Тургенева мы можем наблюдать следующие фразеологические сращения:

- тертый калач («из этой [Кати] еще что вздумаешь, то и сделаешь; а та – тертый калач», «Отцы и дети»);

- в пух и прах («Встать, подойти к этому барину и расшибить в пух и прах всю его нахальную физиономию!», «Новь»);

- себе на уме («Барыня – писаная красавица и очень, должно быть, себе на уме», «Новь»);

- одного поля ягодки («Но больше всего меня занимает одна девушка… в которой я чувствую своего поля ягодку…», «Новь»);

- наш пошиб («…с людьми нашего пошиба, с народом, мы вступаем в постоянные сношения», «Новь»);

- для красного словца («Я уверена, что вы это говорите только так, для красного словца», «Новь»);

- ломать шапку («Он бы у меня запел другим голосом, и как бы шапку ломать передо мной стал… прелесть!», «Новь»);

- попасть впросак («Но мгновенно догадавшись по его смущенным и резким отзывам, что попала впросак, Валентина Михайловна постаралась загладить свою ошибку», «Новь»);

- не поминать лихом («Прощай и ты, старина! Не поминай лихом!», «Новь»);

- бить баклуши («Что мы будем делать до обеда? Бить баклуши?», «Новь»);

- губа не дура («…у твоего отца, видно, губа не дура», «Новь»);

- толочь воду («…и он не выдерживает характера и пускается толочь воду», «Новь»);

- дать понять, не про тебя («На что Маркелов отвечал, что с ним – ничего, но таким тоном, каким обыкновенно отвечают люди когда хотят дать понять, что есть, мол, что-то, да не про тебя», «Новь»);

- сбухта-барахта («Я вам все это так, сбухта-барахта рассказал», «Накануне»);

- лица нет («…на Шубине действительно лица не было», «Накануне»);

- как вкопанный («Оба остановились как вкопанные при виде Нежданова», «Новь»);

- духом обвенчает («Там у меня есть сосед-поп, по имени Зосима, преподатливый. Он вас духом обвенчает», «Новь»);

и другие.

Стилистическое использование многих эмоционально-экспрессивных фразеологизмов определяется своеобразием отношения между общим значением фразеологизма и значением его компонентов. Особый интерес представляют фразеологические единства, образность которых выступает как отражение наглядности, «картинности», заключенных в самом свободном словосочетании, на базе которого и образуется фразеологизм. Например, готовясь к работе, мы засучиваем рукава, чтобы удобнее было делать дело; встречая дорогих гостей, широко разводим руками, показывая, что готовы заключить их в свои объятья; при счете, если он небольшой, для удобства загибаем пальцы. Свободные словосочетания, называющие такие действия людей, обладают наглядностью, «картинностью», которая «по наследству» передается омонимичным фразеологизмам: засучить рукава — «усердно, старательно, энергично делать что-либо»; с распростертыми объятиями — «приветливо, радушно (принимать, встречать кого-либо)»; пересчитать по пальцам — «очень немного, мало».

Вот некоторые примеры употребления фразеологических единств из прозы И.С. Тургенева:

- набрать воды в рот («…и никто ничего не промолвил, точно все в рот воды набрали», «Новь»);

- кричал как ошпаренный («Прелестно, прелестно! – закричал издали, словно ошпаренный, Калломейцев», «Новь»);

- заливаться соловьем («Он ел мало, и лишь изредка вскидывал глазами на Каломейцева - и заливался соловьем», «Новь»);

- без роду, без племени («Да помилуйте, Марианна! Ведь он студент, без роду, без племени!», «Новь»);

- быть как на ладони («…А у меня, изволишь видеть, все как на ладони, без хитростей…», «Записки охотника», «Лебедянь»);

- без охов и вздохов («…она рассказ свой вела почти весело, без охов и вздохов», «Живые мощи»);

- выносить сор из избы («…осторожен он, сору из избы не выносит, ни о ком дурного словечка не скажет…», «Записки охотника», «Лебедянь»);

- говорить сквозь зубы («Ну, да вам известно, что я хочу сказать, - прибавил он сквозь зубы», «Накануне»);

- выпить залпом («Голушкин налил всем шампанского, шепнул – За республику! – и выпил бокал залпом», «Новь»);

- своего поля ягода («Но больше всего меня занимает одна девушка… - в которой я чувствую своего поля ягодку…», «Новь»);

- смотреть букой («Она стригла свои русые густые волосы и смотрела букой», «Новь»);

- учить уму-разуму («Это дело хорошее – народ поучить уму-разуму», «Новь»);

- положить предел («Он понял, что наступила минута положить, так сказать, предел… остановить! И он положил предел», «Новь»);

- сердце ноет («Он негодовал на свое малодушие, а сердце все ныло!», «Новь»);

- скребет на сердце («Паклин, наконец, засмеялся сам, хоть и скребло у него на сердце», «Новь»);

- перевернуть мир кверху дном («Хотим действовать, хотим целый мир кверху дном превернуть», «Новь»);

- поджать хвост («…а хозяин хотел какую-нибудь противность учинить, так его Василий Федотыч сейчас отчеканил; брошу, говорит, сейчас все; тот сейчас хвост и поджал», «Новь»);

- вилять хвостом («Все равно: вилять хвостом не стану!», «Отцы и дети»);

- губа не дура («…у твоего отца, видно, губа не дура», «Отцы и дети»);

- знай сверчок свой шесток («…не нам бы с вами об таких людях рассуждать - где нам?.. Знай сверчок свой шесток», «Гамлет Щигровского уезда», «Записки охотника»);

- собраться с духом («Лукерья собралась с духом…», «Живые мощи»);

- перевести дух («Дайте дух перевести… с минуточку», «Живые мощи»);

- резать правду-матку («Вот, дескать, откровенный человек… Наш брат-степняк так правду-матку и режет», «Гамлет Щигровского уезда», «Записки охотника»);

и другие.

В произведениях И.С. Тургенева можно выделить также фразеологические сочетания и выражения, которые представляют собой семантически членимые фразеологические обороты, значение которых целиком соответствует значением образующих их слов.

Примерами могут служить следующие фразеологические сочетания из романа Тургенева «Новь»:

- черствое сердце, черная неблагодарность («…я им плачу черной неблагодарностью, потому что у меня, должно быть, сердце черствое»);
- дуться в карты («Они и теперь дуются в карты – и не заметят вашего отсутствия»);
- ломать комедию («Он прищурился и улыбнулся так, как бы желал сказать: «Ну-с, будемте ломать комедию!»»);
- скрести на сердце («Паклин, наконец, засмеялся сам, хоть и скребло у него на сердце»);
- милости просим («Любят друг друга до невозможности, а посетит их кто – милости просим!»);
- славно отбрили («Славно меня отбрили! Вы молодец, моя милая!»);
- свет божий («…штука трудная – помогать неопытному гражданину при его первом вступлении на свет божий…»;
- вавилонское столпотворение («Вскорости наступило то, что на языке пьяниц носит название столпотворения вавилонского»);
- в когтях смерти («Дмитрий! Ведь ты не знаешь, ведь я видела тебя там, я видела тебя в когтях смерти, без памяти...»;
- сквозь зубы («Ну, да вам известно, что я хочу сказать, - прибавил он сквозь зубы»);
- путеводная звезда («Ты будешь моей путеводной звездой, моей поддержкой, моим мужеством…»);
- для очистки совести («..да и он произносил эти любезности вяло, для очистки совести»);

и другие.

А вот некоторые примеры фразеологических выражений коммуникативного характера из произведений И.С. Тургенева:

- «Волк, так волчью хватку и знает» («Записки охотника»);
- «А у меня, скажу вам, такая примета – коли отец вор, то и сын вор» («Записки охотника»);
- «Все равно: вилять хвостом не стану» («Отцы и дети»).

Фразеологические выражения номинативного характера выполняют в произведениях Тургенева присущую им номинативную (назывную) функцию, например:

- герой дня («Коля, в своей новой курточке с золотыми пуговками, был героем дня», «Новь»);
- покраснеть до корней волос («Марианна покраснела до корней волос», «Новь»);
- разборчивая невеста («…Или все им брезгаете? Нам во все входить нельзя. Мы – не разборчивые невесты», «Новь»);
- путеводная звезда («Ты будешь моей путеводной звездой, моей поддержкой, моим мужеством», «Новь»);
- милости просим («Любят друг друга до невозможности, а посетит кто их – милости просим!», «Новь»);
- в любви и совете («…они действительно жили в любви и совете», «Новь»);
- от козла ни шерсти, ни молока («Да и купец наш… мне кажется, от него, как от козла, - ни шерсти, ни молока», «Новь»);
- скука грызет; легче стало («...и хоть сначала скука грызла лихо, теперь как будто легче стало», «Новь»);
- руками развести («Ведь он какой? Книжки всякие читает! – и все может сейчас как руками развести», «Новь»);
- знак внимания («На днях ее рождение, а вы знаете, как она дорожит малейшим знаком внимания с вашей стороны», «Накануне»);
- свет божий («…шутка трудная – помогать неопытному гражданину при его первом вступлении на свет божий…», «Новь»);

- на свой страх и риск («Действуй на свой страх и риск, как знаешь, - я не препятствую», «Новь»);

- как сыр в масле кататься; не заедать чужого века; палец о палец не ударить («Жить в довольстве, как сыр в масле кататься, да не заедаться, да не заедать чужого века, да палец о палец не ударить для блага ближнего…», «Новь»);

- своя рубашка ближе к телу; щука в море, чтобы карась не дремал («…а скажу вам одно: своя рубашка ближе к телу, на то и щука в море, чтобы карась не дремал», «Постоялый двор», «Записки охотника»);

- сор из избы («…осторожен он; сору из избы не выносит, ни о ком дурного словечка не скажет», «Лебедянь», «Записки охотника»);

и другие.

Тургенев придал русскому языку необыкновенную гибкость и выразительность. В его романах можно обнаружить целые системы определений, освещающие предмет или явление, чувство или переживание всесторонне. Фразеологические конструкции с двойными или тройными эпитетами придают тургеневскому повествованию особую гармоничность.

Вот диалог из романа «Накануне» (напомним, фразой «Что и требовалось доказать» кончается каждое математическое рассуждение греческого математика Эвклида):

«..вы никогда, ни за что… не полюбили бы художника?

- Не думаю, Павел Яковлевич; нет!

- Что и требовалось доказать, - проговорил с комическою унылостью Шубин».

В сочетаниях «бедные, бледные, бессильные руки», «потемневшая, благовонная, уединенная комната», «спокойное, изнеженное, избалованное существо», «страстное, грешное, бунтующее сердце» каждый последующий эпитет не только усиливает предыдущий и уточняет смысл, но и способствует созданию общего ритма и мелодики повествования. Цепь двойных и тройных определений обычно состоит из синонимов («вырвались из чьих-то грозных, смертоносных когтей», «горькой, терпкой, бобыльной жизни»), которые образуют сильное экспрессивное средство – градацию. Цель ее – фиксировать внимание читателя не на самом предмете, а на его признаках, преломленных через писательское восприятие.

О том, что Тургенев придавал большое значение признакам предметов, роли определений при передаче внутреннего состояния героев, можно судить по следующему факту: когда один из друзей писателя недоумевал, почему умирающему Базарову мерещатся «красные собаки», Тургенев ответил: «...ты пойми: Базаров в бреду. Не просто «собаки» могут ему мерещиться, а именно «красные», потому что мозг у него воспален приливом крови».

Описывая одиночество стариков Базаровых, автор видит не просто «дом», а «съежившийся и подряхлевший дом»; это субъективно окрашенное видение предмета передается и читателю. Лиризм тургеневского повествования достигается часто не только лексической градацией, но и ритмическими повторами одних и тех же определений к разным объектам, например, «Одинцова заснула вся чистая и холодная, в чистом душистом белье».

Когда речь идет об обычных человеческих эмоциях и их оттенках, Тургенев избегает резких, кричащих эпитетов. Напротив, он использует общеупотребительные отвлеченные определения, которые даже могут показаться банальными (благородное смирение, изнеженная небрежность, тоскливая скука, глухое беспокойство). Эти сочетания отвлеченных определений, не бьющих в глаза своей новизной, с подобными же определяемыми словами благодаря своей однотипности не производят впечатления неожиданности и оригинальности, а создают лишь желаемый фон.

Но на фоне именно таких словосочетаний контрастно выделяются другие, на которых хочет заострить внимание писатель. Например, благородное смирение - сочетание гармоничное и более или менее нейтральное, а на его фоне благородное кипение – сочетание преднамеренно дисгармоничное и явно сатирически окрашенное. Объединение обоих сочетаний в один ряд дает сильный экспрессивный эффект. Суеверный ужас, холодный ужас, глухие рыдания, слезливая ярость, - хотя и ярко экспрессивно окрашенные сочетания, но они не привлекут надолго внимание читателя, так как каждое из них не содержит в себе контраста, разноудаленности понятий, поражающих своей неожиданностью. Но такие сочетания, как, например, застенчивая развязность, или трусливая дерзость, или леденящая вежливость, привлекут наше внимание именно контрастом определения и определяемого слова.

Когда же писателю необходимо выразить свое отрицательное отношение к герою, он прибегает к сатирическим определениям, весьма удаленным по значению от определяемых ими слов: «будет с него губернского фимиама».

Следует отметить, что не только сам Тургенев использовал фразеологизмы, но и многие из них нашли начало в его произведениях. Так, словом «базаровщина» стали обозначать крайности мировоззрения, узкий практицизм, грубый материализм, отрицание искусства и т.п. Заглавие романа «Отцы и дети» стало синонимом розни двух поколений – старого и молодого. Всем известно и определение Тургенева, данное им русскому языку, ставшее фразеологичным: «Во дни сомнений, во дни тягостных раздумий о судьбах моей родины, - ты один мне поддержка и опора, о великий, могучий, правдивый и свободный русский язык!..».

Приведенные нами примеры показывают, что мастерски найденное слово или разговорный речевой оборот не являются в произведениях Тургенева чем-то дополнительным, преследующим лишь «колористические» цели; они органически входят в повествование, являясь важнейшим моментом его выразительности.

ЛИТЕРАТУРА

1. Алещенко Е.И. Русская поэтическая фразеология (на материале произведений В.М. Гаршина и Н.С. Лескова): Дисс. на соиск. уч. степ. канд. фил. наук. Волгоград, 1998. 197 с.
2. Бабкин А.М. Русская фразеология, ее развитие и источники. Л., 1970. 263 с.
3. Балли Ш. Французская стилистика. М., 1961. 262 с.
4. Баранникова Л.И. Введение в языкознание. Саратов, 1973. 456 с.
5. Басихин Ю.Ф. «Ранние поэмы» И.С. Тургенева. От стихотворных поэм к романам. Автореф. канд. дисс. М., 1969. 172 с.
6. Батюто А.И. Тургенев – романист. Л., 1972. 134 с.
7. Белинский В.Г. Русская литература в 1845 году // Белинский В.Г. Собр. соч. в 3-х т. М., 1948. Т. 3.
8. Бушмин А.С. Преемственность в развитии литературы. Л., 1975. 178 с.
9. Бялый Г.А. Тургенев и русский реализм. М.; Л., 1962. 189 с.
10. Валагин А.П. И.С. Тургенев. «Записки охотника»: Опыт анализирующего чтения // Литература в школе. 1992. №3/4. С. 23-28; 28-35.

ХУСУСИЯТҲОИ ИСТИФОДАИ ФРАЗЕОЛОГИЯ ДАР НАСРИ ТУРГЕНЕВ

Дар мақола гуфта мешавад, ки на танҳо худи Тургенев аз воҳидҳои фразеологӣ истифода кардааст, балки аксари онҳо пайдоиши худро дар осори ӯ пайдо кардаанд. Ҳамин тавр, калимаи "базаровизм" ифроти ҷаҳонбинӣ, амалияи танг, материализми хом, радди санъат ва ғ. Унвони роман "Падарон ва писарон" бо ихтилофи байни ду насл - пир ва ҷавон ҳаммаъно шудааст. Ҳама таърифи Тургеневро, ки ӯ ба забони русӣ дода, ба фразеологизм табдил ёфтааст, ҳама медонанд: "Дар рӯзҳои шубҳа, дар рӯзҳои мулоҳизаҳои дарднок дар бораи сарнавишти ватани ман, шумо танҳо маро дастгирӣ ва дастгирӣ мекунед, эй бузург, тавоно, ростгӯ ва забони русии ройгон! .. "...Мисолҳои овардаи мо нишон медиҳанд, ки калимаи моҳирона ёфташуда ё гардиши нутқи гуфтугӯӣ дар асарҳои Тургенев чизи иловагӣ нест, танҳо ҳадафҳои "рангин" -ро пеш мегирад; онҳо ба таври ҳассос нақл мекунанд, ва ин лаҳзаи муҳимтарини ифодаи он мебошад.

Калидвожаҳо: забони русӣ, воҳиди фразеологӣ, таркиб, ҷумла, мисол, асар, роман, Тургенев.

ОСОБЕННОСТИ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ФРАЗЕОЛОГИИ В ПРОЗЕ ТУРГЕНЕВА

В статье говорится, что не только сам Тургенев использовал фразеологизмы, но и многие из них нашли начало в его произведениях. Так, словом «базаровщина» стали обозначать крайности мировоззрения, узкий практицизм, грубый материализм, отрицание искусства и т.п. Заглавие романа «Отцы и дети» стало синонимом розни двух поколений – старого и молодого. Всем известно и определение Тургенева, данное им русскому языку, ставшее фразеологичным: «Во дни сомнений, во дни тягостных раздумий о судьбах моей родины, - ты один мне поддержка и опора, о великий, могучий, правдивый и свободный русский язык!..». Приведенные нами примеры показывают, что мастерски найденное слово или разговорный речевой оборот не являются в произведениях Тургенева чем-то дополнительным, преследующим лишь «колористические» цели; они органически входят в повествование, являясь важнейшим моментом его выразительности.

Ключевые слова: русский язык, фразеологизм, сочетание, предложение, пример, произведение, роман, Тургенев.

FEATURES OF THE USE OF PHRASEOLOGY IN TURGENEV'S PROSE

The article says that not only Turgenev himself used phraseological units, but also many of them found their origin in his works. So, the word "bazarovschina" began to mean the extremes of worldview, narrow practicality, crude materialism, denial of art, etc. The title of the novel "Fathers and Children" became synonymous with the discord of two generations-old and young. Everyone knows Turgenev's definition of the Russian language, which has become phraseological: "In the days of doubt, in the days of painful thoughts about the fate of my homeland, you are the only support and support for me, O great, powerful, truthful and free Russian language!..".The examples we have given show that a masterfully found word or a colloquial speech turn is not something additional in Turgenev's works, pursuing only "coloristic" goals; they are organically included in the narrative, being the most important moment of its expressiveness .

Keywords: Russian language, idioms, combination, offer an example of the work, a novel, Turgenev.

Сведения об авторе: ***Саидшоев Субхон Мухаммадович*** – магистрант 2 года обучения факультета русской филологии ТНУ Телефон: ***915-62-08-01***

Information about the author: ***Saidshoev Subkhon Mukhammadovich*** – 2-year Master's student of the Faculty of Russian Philology of TNU. Phone: **915-62-08-01**

СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ СТРУКТУРНЫХ ОСОБЕННОСТЕЙ ФИЛОСОФСКИХ ТЕРМИНОВ В ТАДЖИКСКОМ И АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКАХ

Мукимова Ш. З.
Таджикский национальный университет

Все философские термины по их структуре в таджикском и английском языках можно разделить на однокомпонентные и поликомпонентные.

Однокомпонентные термины. Однокомпонентные философские термины подразделяются на простые, производные и сложные термины в обоих языках.

1. Простые термины. В обоих языках простые термины состоят из одной корневой морфемы. Например: **ақл – nous (mind, intellect) -** (ум, разум), **асос – basis (foundation) -** (основа), **вақт – time -** (время); **дониш– knowledge -** (знание), **зид – opposite** - (противоположность); **зоҳид – ascetic** - (аскет), **зуҳд – asceticism -** (аскетизм); **рӯҳ – soul -** (душа); **тан – body -** (тело), **ҷинс – sex (gender)** - (род), **ранг – colour** (цвет), **синф – class -** (класс), **таҳлил – analysis -** (анализ) **исбот – evidence -** (доказательство)**; шубҳа – doubt -** (сомнение)**; ҳаюло - original / initial cause** - (первопричина) и др. Существует более 550 простых терминов в таджикском языке. В английском языке их количество составляет более 230 простых философских терминов. При переводе не все простые термины таджикского языка соответствуют английским простым терминам и наоборот. При переводе в обоих языках можно видеть, что к одному термину таджикского подходит два или более терминов английского языка и наоборот: асос – basis (foundation) - (основа), ҳаюло - original / initial cause - (первопричина), ҷинс – sex (gender) - (род).

Английские соответствия простых терминов можно классифицировать таким образом:

2. Производные термины. Ко второй группе однокомпонентных философских терминов в сопоставляемых языках можно отнести производные термины, термины, образованные при помощи аффиксов, которые образованы морфологическим способом: **абадият – eternity** - вечность; **abstraction – абстрактсия** - абстракция; **oppozition – зиддият** - противоположность и т.д.

Как отмечено выше, при переводе философских терминов с английского на таджикский и наоборот, некоторым английским производным терминам соответствуют простые таджикские философские термины, а таджикским производным терминам английские простые термины, например: **conciousness - шуур** (рӯҳ) - сознание; **proposition – тезис** - тезис; **opposite - зид** - противоположность; **asceticism – зуҳд** – ascetism - аскетизм; **individuality, identity – фард** – индивидуальность; **ёддошт – note** –заметка; **ҳаққоният – truth** – истинность и т.д.

Ниже дана схема модели образующих производных философских терминов в обоих языках:

а) Префиксальная модель: беихтиёр - irrationality - бессознательное, бекарона (беинтиҳо) – бесконечное, бемантиқ - alogical - алогичный, бефосила - continuous, uninterrupted – беспрерывный, номавҷуд - non-existent - несуществующее, номутаносиб – asymmetry – асимметрия.

б) Суффиксальная модель: айнят – identity - тождественность, озодӣ liberty, freedom - свобода, пайгирӣ – succession – сукцессия, пешбинӣ – anticipation - антиципация, предвидение, пуррагӣ - fullness – полнота, сабабият - causality – причинность, сегонагӣ - triplicity - троичность, седарачагӣ - triad – триада, ягонагӣ, ваҳдат - unity - единство, единодушие.

Иногда таджикским образованным терминам соответвуют простые термины английского языка. В таджикском языке имеется ёще другие виды суффиксальной модели: а) созмоншиносӣ – tectology – тектология; ангоргаройӣ, мисолгаройӣ - idealism – идеализм, андешаварзӣ, ақидаварзӣ - ideology – идеология, андозагирӣ, мизонгирӣ - dimension – измерение, анъанапарастӣ - respecting of tradition -

почитание традиции - арастугаро̄й - aristotelianism – аристотелизм, арзишфаҳмӣ - value understanding - понимание ценности, арзишшиносӣ - axiology – аксиология, ариягаройӣ - arianism – арианство и т.д. б) моддазиндагаро̄й - hylozoism – гилозоизм, моддасуратгаройӣ – hylomorphism – гилеморфизм, фарҳангмарказгаройӣ - cultural centrism - культуроцентризм в) ҳадсмеҳварӣ – intuitionism - интуиционизм г) ҳаммантиқгаройӣ – panlogism – панлогизм, ҳамнигаронӣ, ҳамташвишӣ - empathy - эмпатия.

в) Префиксально-суффиксальная модель: бедонишӣ, бемаърифатӣ - agnosia – агнозия, беқонунӣ – anomia – аномия, бетафовутӣ, бетарафӣ – adiaphora - адиафора, номоддӣ, ғайримоддӣ - immaterial – имматериальный, номантиқӣ – alogical – иллогичный, ноақлонӣ, фиреб, иштибоҳ - illusion – иллюзия, нобаробарӣ - inequality – неравенство, ҳамонгӯӣ, ҳамонлафзӣ, ҳамонсуханӣ – tautology – тавтология, ҳамҳалӣ, ҳамсозӣ - homeostasis -гомеостаз и т.д.

В образовании данной модели в таджикском языке префиксы **бе-** и **но-** являются продуктивными в образовании существительных со значением признака и свойства. Им в английском соответствуют префиксы **in-, de-, dis- , im-.** В некоторых моментах таджикские эквиваленты таких терминов в английском языке являются терминами заимствования, в таких случаях их можно считать несоответствиями. Например, такое явление можно видеть в терминах бетарафӣ – adiaphora - адиафора, бемаърифатӣ - agnosia – агнозия, беқонунӣ – anomia – аномия и т.п.

Таким образом, префиксы не только участвуют в образовании терминов по вышеприведенной модели, но в других моментах, где префиксы **бо-**, **бе-** и **но-** также участвуют в образовании философских терминов в таджикском языке.

Префикс **бо -** в таджикском языке малопродуктивен в образовании философских терминов. Он в основном образует термины существительных и прилагательных. При переводе некоторых терминов мы выяснили, что в английском им нет соответствия: бовиҷдонӣ - honesty – честность, бокарона – eventual – конечное, боадабӣ – politeness – вежливость, боадаб - polite - вежливый.

Префикс **бе-** продуктивен в образовании философских терминов в таджикском языке. Ему соответствуют префиксы **in-, dis-, ir-, il-** и **un-**. Нами выделено около 40 терминов, которые образованы посредством префикса **бе -:** беадолатӣ - injustice - несправедливость, беақидагӣ - deideologization – деидеологизация, беахлоқӣ - amoralism – аморализм, бевоситагӣ - directness – непосредственность, беғаразӣ - disinterestedness – бескорыстие, беизтиротӣ - ataraxy – атараксия, бекарона (беинтиҳо) – infinite – бесконечное, бекаронагӣ (беинтиҳо̄й) - endlessness – бесконечность, беихтиёр - irrational – бессознательное, беқоидагӣ, ғайриқоида - anomaly - аномалия, бемантиқӣ - illogical – нелогичный, бефосила - continuous, uninterrupted –беспрерывный, бешуурӣ – unconsciousness – бессознательность.

Префикс **но-** широко используется в образовании ряда философских терминов в таджикском языке: ноақлгароёна - irrational – иррациональный, ноақлгаро̄й, нохирадгаро̄й - irrationalism – иррационализм, нобаробарӣ - inequality – неравенство, новоқеъиёт - irreal – ирреальное, ногусастагӣ - continuity – непрерывность, номавҷуд non-existent – несуществующее, номантиқгаройӣ - alogism – алогизм, номантиқӣ - alogical – иллогичный, номаърифатгаро - agnostic – агностик и др.

Из вышепредставленных примеров можно сделать вывод, что префиксу **но-** соответствуют английские префиксы **ir-** и **im-.** Хотя существуют некоторые несоответствия. Было выделено около 30 терминов, образованных с помощью данного префикса.

В результате исследования структурных особенностей современных таджикских философских терминов мы определили, что в некоторых случаях эквивалентами английских префиксов и приставок могут быть словоэлементы **зидди - , нав -** и **ғайри-**: зиддибунёдгаройӣ - anti-foundationalism (also called nonfoundationalism) – антифундаментализм, зиддиилмгаро̄й - antiscientism – антисциентизм, зиддиислоҳотгаро̄й - counterreformation – контрреформация, зиддикалисогаройӣ - anticlericalism – антиклерикализм, навақлгаро̄й - neo-Rationalism – Неорационализм, навафлотуния - Neoplatonism – неоплатонизм, навбутпарастӣ - neopaganism – Неоязычество, ғайридемократӣ - (тоталитарӣ) - nondemocratic (totalitarian), недемократический - (тоталитарный), ғайримоддигардонӣ - dematerialization – дематериализация, ғайримустақим –

indirect – непрямой, ғайришартӣ - unconditional – безусловный, ғайриаслӣ - unreal – недействительный, ғайризинда - non-living - неживая.

Количество философских терминов, образованных с словоэлементом **зидди-** составило 25. Согласно примерам мы выяснили, что словоэлементу **зидди-** в английском языке соответствуют префиксы **anti-, non-** и иногда слово –**counter.**

Более 20 терминов образованы с использованием слов **нав-**, которым в английском соответствует суффикс **нео-.**

Было выделено около 20 терминов, образованных словоэлементом **ғайри-**, которому в английском соответсвуют префиксы **de-, in-, un-** и **non-.**

Суффиксы **–ӣ, -гӣ** - продуктивные в образовании префиксально-суффиксальной модели философских терминов в таджикском языке. Эти суффиксы, в основном, образуют существительные. Им соответствуют суффиксы **- ism, - ness, -al.** Суффикс **-ӣ** в сравнении с суффиксом **–гӣ** широко используется в образовании философских терминов в таджикском языке. Ему также соответствуют английские суффиксы **-dom**, **-ion** или **-tion** и **- ity** или **-ty.** Более 320 терминов образованы посредством суффикса **–ӣ** в таджикском языке.

Как отмечено во втором параграфе диссертационной работы суффикс **–ят** – суффикс арабского происхождения, которой широко используется в образовании философских терминов в таджикском языке. Ему соответствуют суффиксы **- ity** и **- ty** английского языка. Термины, образованные данными суффиксами, являются терминами-существительными. Например, аксарият - majority – большинство, ақалият – minority - меньшинство, ахлоқият - ethnicity - этничность, амният - safety, security – безопасность, идеалият - ideality – идеальность, иллият, сабабият - causality – каузальность, имконият - possibility, opportunity – возможность, индивидуалият - individuality – индивидуальность, инсоният – humanity - человечество.

Количество терминов, образованных суффиксом **–ят** составляет более 50 терминов. Было проанализировано более 40 терминов, которые образованы посредством суффикса **–ity**. В сравнении с суффиксом **–ity**, суффикс **– ty** малопродуктивный. Нами выделено около 36 философских терминов, которые образованы с использованием данного суффикса.

Суффикс **–ёт** также является суффиксом арабского происхождения в таджикском языке. Ему соответствуют суффиксы **–ity, -al, -ness** и **–ism** в английском языке. Все эти суффиксы, кроме суффикса **–al** образуют в основном термины существительные. Суффикс **–al** продуктивен в образовании терминов прилагательных. Более 24 образованных с использованием суффикса **–ёт** в таджикском языке: ангориёт - ideal, ideality – идеальное, илоҳиёт - theology - богословие, теология, кулл, куллиёт - general – всеобщее, таърихиёт ва мантиқиёт - historical and logical - историческое и логическое, ҳисиёт - sensibility, sensuousness, sentimentalism – чувственность,имкониёт ва воқеиёт - possibility and reality - возможное и действительное.

ЛИТЕРАТУРА

1. Арнольд, И.В. Лексикология современного английского языка: учебное пособие / И.В. Арнольд. – 2-е изд., перераб. – М.: ФЛИНТА: Наука, 2012. – 200 с.
2. Джаматов, С.С. Становление и развитие лингвистической терминалогии таджикского и английского языков / С.С. Джаматов. – Душанбе: Дониш, 2017. – 412 с.
3. Лейчик, В.М., Никулина, Е.А. Исследование терминологизмов в парадигматике: явление антонимии / В.М. Лейчик, Е.А. Никулина // Вестник МГУ. Сер.19, Лингвистика и межкульт. коммуникация. – М., 2005. – № 1. – С.35.
4. Мешков, О.Д. Словообразование современного английского языка / О.Д. Мешков. – М.: Наука, 1976. – 245 с.
5. Мирзо Хасани Султон (Султонов М.Б.). Становление и развитие персидско-таджикской научной терминологии / Мирзо Хасани Султон *-Душанбе*: *Дониш, 2008*. – 237с.

СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ СТРУКТУРНЫХ ОСОБЕННОСТЕЙ ФИЛОСОФСКИХ ТЕРМИНОВ В ТАДЖИКСКОМ И АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКАХ

Данная статья посвящена проблеме сравнительный анализ структурных особенностей философских терминов, что охватывает все аспекты классификации языковедов в английском и таджикском языках. Этот проблема посвящен анализ сравнительный анализ структурных особенностей философских терминов таджикского и английского языков. Как отмечено выше, при переводе философских терминов с английского на таджикский и наоборот, некоторым английским производным терминам соответствуют простые таджикские философские термины, а таджикским производным терминам английские простые термины, например: **conciousness - шуур** (рӯҳ) - сознание; **proposition – тезис** - тезис; **opposite - зид** - противоположность; **asceticism – зуҳд** – ascetism - аскетизм; **individuality, identity – фард** – индивидуальность; **ёддошт – note** –заметка; **ҳаққоний – truth** – истинность и т.д.

Ключевые слова: посвящена, проблема, сравнительный анализ, структурных особенностей, аспекты классификации, сопоставительного анализ, философской терминологии.

ТАҲЛИЛИ МУҚОИСАВИИ ХУСУСИЯТҲОИ СОХТОРИИ ИСТИЛОҲОТИ ФАЛСАФӢ ДАР ЗАБОНҲОИ ТОҶИКӢ ВА АНГЛИСӢ

Ин мақола ба проблемаи таҳлили муқоисавии хусусиятҳои сохтории истилоҳоти фалсафӣ бахшида шудааст, ки тамоми ҷанбаҳои таснифи забоншиносонро бо забонҳои англисӣ ва тоҷикӣ дар бар мегирад. Ин масъала ба таҳлили таҳлили муқоисавии хусусиятҳои сохтории истилоҳоти фалсафии забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ бахшида шудааст. Тавре ки дар боло ишора рафт, ҳангоми тарҷумаи истилоҳоти фалсафӣ аз забони англисӣ ба тоҷикӣ ва баръакс, баъзе истилоҳоти ҳосилшудаи англисӣ ба истилоҳоти соддаи фалсафаи тоҷик ва истилоҳоти ҳосилшудаи тоҷикӣ ба истилоҳоти соддаи англисӣ мувофиқат мекунанд, масалан: шуур - шуур (pöh) - шуур; пешниҳод - рисола - рисола; муқобил - зид - муқобил; зоҳидӣ - зуҳд - аскетизм - зоҳирпарастӣ; фардият, шахсият - фарз - фардият; йоддошт - қайд - қайд; аоният - ҳақиқат - ҳақиқат ва ғ. Модели префикс: beichtyor - бемантиқӣ - беҳуш, bacarona (beintiino) - беохир, bemanty - alogical - бемантиқ, befosila - пайваста, бефосила - пайваста, nomavҷud - номавҷуд - нест, номутаносиб - асимметрия - асимметрия.

Калидвожаҳо: бахшида, масъала, таҳлили муқоисавӣ, хусусиятҳои сохторӣ, ҷанбаҳои тасниф, таҳлили муқоисавӣ, истилоҳоти фалсафа.

COMPARATIVE ANALYSIS OF STRUCTURAL FEATURES OF PHILOSOPHICAL TERMS IN TAJIK AND ENGLISH LANGUAGES

This article is devoted to the problem of comparative analysis of the structural features of philosophical terms, which covers all aspects of the classification of linguists in English and Tajik languages. This problem is devoted to the analysis of the comparative analysis of the structural features of the philosophical terms of the Tajik and English languages. As noted above, when translating philosophical terms from English into Tajik and vice versa, some English derivative terms correspond to simple Tajik philosophical terms, and Tajik derivative terms correspond to English simple terms, for example: consciousness - shuur (pӯх) - consciousness; proposition - thesis - thesis; opposite - zid - the opposite; asceticism - zuҳd - ascetism - asceticism; individuality, identity - fard - individuality; yoddosht - note - note; aoniyat - truth - truth, etc. The prefix model: beichtyor - irrationality - unconscious, bacarona (beintiҳo) - infinite, bemanty - alogical - illogical, befosila - continuous, uninterrupted - continuous, nomavҷud - non-existent - non-existent, nomutanosib - asymmetry - asymmetry.

Key words: devoted, problem, comparative analysis, structural features, aspects of classification, comparative analysis, philosophical terminology.

Сведения об авторе: ***Мукимова Шабнам Зафаровна*** – магистрант 2-го курса кафедры английского языка и сравнительной типологии, ТНУ. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Рудаки 17. Тел: **905-01-45-54**

Information about the author: ***Mukimova Shabnam Zafarovna*** – Tajik National University, master's degree Department of English Language and Comparative Typology, TNU. Address: 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, 17 Rudaki Avenue. Tel: **905-01-45-54**

ИҚТИСОД –ЭКОНОМИКА – ECONOMICS

НАЧАЛО РАЗВИТИЯ РЫНКА ЦЕННЫХ БУМАГ В РЕСПУБЛИКЕ ТАДЖИКИСТАН

Мухиддинов С.
Таджикский национальный университет

Рынок ценных бумаг и является основным финансовым инструментом, с помощью которого регулируются финансовые рынки. В той части, в которой рынок ценных бумаг основывается на деньгах как на капитале, он называется фондовым рынком и в этом своем качестве является составляющей частью финансового рынка.

Рынок ценных бумаг играет существенную роль в развитие экономике. Накопление денежного капитала играет важную роль в рыночной экономике. Непосредственно самому процессу накопления денежного капитала предшествует этап его производства. После того как денежный капитал создан или произведен, его необходимо разделить на часть, которая вновь направляется в производство, и ту часть, которая временно высвобождается. Последняя, как правило, и представляет собой сводные денежные средства предприятий и корпораций, аккумулируемые на рынке ссудных капиталов кредитно-финансовыми институтами и рынком ценных бумаг.

Возникновение и обращение капитала, представленного в ценных бумагах, тесно связанно с функционированием рынка реальных активов, т.е. рынка, на котором происходит купля-продажа материальных ресурсов. С появлением ценных бумаг (фондовых активов) происходит как бы раздвоение капитала. С одной стороны, существует реальный капитал, представленный производственными фондами, с другой – его отражение в ценных бумагах. Появление этой разновидности капитала связано с развитием потребности в привлечении все большего объема кредитных ресурсов вследствие усложнения и расширения коммерческой и производственной деятельности. Таким образом, фондовый рынок исторически начинает развиваться на основе ссудного капитала, т.к. покупка ценных бумаг означает не что иное, как передачу части денежного капитала в ссуду.

В условиях рыночной экономики возникла необходимость в привлечении капитала на развитие промышленности, так как одних кредитов было недостаточно, да и не всегда они были выгодны для промышленников, поэтому возникла идея перенять такое проявление рынка ценных бумаг, давно существовавшее на Западе в развитых капиталистических странах, как акционирование, т.е. долевую собственность, это стало одним из возможных источников финансирования промышленных и иных проектов, которые не смог бы финансировать Национальный банк Таджикистана .

Важным элементом функционирующей рыночной экономики является рынок ценных бумаг, который как элемент входит в систему финансового рынка.

Фондовый рынок существовал во многих странах много десятилетий и начал развиваться в Таджикистане только после получения суверенитета.

Рынок ценных бумаг (фондовый рынок) – это часть финансового рынка, наряду с рынком ссудного капитала, валютным рынком. Рынок ценных бумаг выполняет ряд функций, которые можно разделить на две группы:

1) общерыночные функции, присущие любому рынку;

2) специфические функции, которые отличают его от остальных рынков.

К общерыночным относятся:

-коммерческая функция, связанная с получением прибыли от операций на данном рынке;

-ценовая функция, при помощи которой обеспечивается процесс формирования рыночных цен, их постоянное движение и т. д.;

-информационная функция, на основе которой рынок производит и доводит до своих участников информацию об объектах торговли;

-регулирующая функция, связанная с созданием правил торговли и участия в ней, порядка разрешения споров между участниками, установлением приоритетов и образованием органов управления и контроля.

В Республике был впервые принят Закон РТ «О ценных бумагах и фондовых биржах» от 10 мая 1992г., в соответствии с которым был создан фондовый рынок.

В РТ 2007 году было создано Агентство по развитию рынка ценных бумаг и специализированного регистратора Министерства финансов Республики Таджикистан, который является государственным уполномоченным органом по регулированию, надзору и контролю на рынке ценных бумаг, осуществляет свои функции в рамках полномочий, установленных Положением об Агентстве, утвержденным приказом Министра финансов Республики Таджикистан от 20 февраля 2007 года № 21.

В Таджикистане от 14 марта 2014г. № 1076 был принят новый Закон РТ «О внесении изменении и дополнений в Закон РТ « О рынке ценных бумаг», который внес изменения В Закон Республики Таджикистан «О рынке ценных бумаг» принятой от 28 июня 2011года №456.

В январе 2014г. первое заседание Межведомственной рабочей группы по развитию вторичного рынка ценных бумаг прошло в Национальном банке Таджикистана в Душанбе.

Данная группа была создана решением 12 заседания Консультативного совета при Президенте Республики Таджикистан по улучшению инвестиционного климата.

Переход к рыночной экономики, осуществление приватизации и акционирование государственных предприятий невозможно осуществлять без рынка ценных бумаг. В республике в настоящее время находится в обращение следующие виды государственных ценных бумаг: акции и облигации, государственные казначейские векселя (ГКВ) и другие ценные бумаги.

Система управления рынком ценных бумаг – это совокупность конкретных способов и приемов по регулированию функционирования и развития фондового рынка.

В развитие рынка ценных бумаг в Таджикистане имеются некоторые особенности:

Во-первых, в республике зарождение и становление фондового рынка, его довольно динамичное развитие происходит на фоне постоянного спада производства. Такая диспропорция в динамиках рынка ценных бумаг и общеэкономических процессов вызывает кризисные явления на этом рынке. С другой стороны, недоразвитость и несовершенство самого фондового рынка препятствуют преодолению тенденции к сужению воспроизводства.

Во-вторых, "непрозрачность" рынка, неразвитость отсутствие вторичного рынка, рискованность операций на нем, преобладание долговых обязательств государства для покрытия бюджетного дефицита вызывают доминирование краткосрочных ценных бумаг. А это, в свою очередь, отвлекает свободные средства от долгосрочного инвестирования, которое всегда является важнейшим фактором экономического роста.

В-третьих, дестабилизирующее влияние на рынок ценных бумаг оказывают инфляция и инфляционные ожидания. Это характерно для всех стран в переходный период. Риск обесценения денег сдерживает инвесторов от долгосрочных вложений стратегического характера.

В-четвертых, серьезным препятствием на пути создания эффективного функционирующего фондового рынка в Таджикистане является несовершенство законодательства и норм регулирования по ценным бумагам, и некачественная коммуникационная инфраструктура. Перспективы развития рынка ценных бумаг в республике зависит от развития акционерных обществ, выпуска акций и облигаций и их продаже на вторичном рынке и доверия населения о получения дивиденда, т.е. дохода.

С формированием фондовой биржи в 2015году в Республике Таджикистан наблюдается оживления в сфере рынка ценных бумаг.

ЛИТЕРАТУРА

1. Закон Республики Таджикистан от 14 марта 2014г. № 1076 был принят Закон РТ «О внесении изменении и дополнений в Закон РТ « О рынке ценных бумаг»;
2. Закон Республики Таджикистан «О рынке ценных бумаг» принятой от 28 июня 2011года №456.
3. Алехин Б.И. Рынок ценных бумаг: введение в фондовые операции. - Самара: Сам Вен, 2011.
4. Астахов М.В. Рынок ценных бумаг и его участники. - М.: Финансы и статистика, 2010 год.
5. Афонин. Небывалый интерес к ценным бумагам отечественных компаний// Финансы России.- 2013.- №7.
6. Баринов Э.А., Хмыз О.В. «Рынки: валютные и ценных бумаг», 2011год.
7. Беленькая О. Фондовый рынок: итоги и прогнозы// Фондовый рынок. - 2013. - № 1.
8. Былиняк С.А. Формирующиеся финансовые рынки. М. 2011.
9. Галанов В. А. «Рынок ценных бумаг» 2009 год.
10. Галанов В.А. Рынок ценных бумаг: Учебник. - М.:ИНФРА-М.- 2013.-379с.

11. Данилов Ю.А. Анализ и прогноз развития российского рынка ценных бумаг. // ЭКО. - 2013 - №2.
12. Дж. Вильсон, В. Цапелик. Саморегулирование в РЦБ. // Вопросы экономики.- 2011.- № 21.

НАЧАЛО РАЗВИТИЯ РЫНКА ЦЕННЫХ БУМАГ В РЕСПУБЛИКЕ ТАДЖИКИСТАН

В статье рассматривается зарождение и постепенное развитие рынка ценных бумаг. Выделены главные особенности становления рынка ценных бумаг в Таджикистане: в республике зарождение и становление фондового рынка, его довольно динамичное развитие происходит на фоне постоянного спада производства, неразвитость отсутствие вторичного рынка, рискованность операций на нем, преобладание долговых обязательств государства для покрытия бюджетного дефицита вызывают доминирование краткосрочных ценных бумаг. А это, в свою очередь, отвлекает свободные средства от долгосрочного инвестирования, которое всегда является важнейшим фактором экономического роста. Акция – эмиссионная ценная бумага, доля владения компанией, закрепляющая права её владельца (акционера) на получение части прибыли акционерного общества в виде дивидендов, на участие в управлении акционерным обществом и на часть имущества, остающегося после его ликвидации. Облига́ция – эмиссионная долговая ценная бумага, владелец которой имеет право получить от лица, её выпустившего (эмитента облигации), в оговорённый срок её номинальную стоимость деньгами или в виде иного имущественного эквивалента. Возникновение и обращение капитала, представленного в ценных бумагах, тесно связанно с функционированием рынка реальных активов, т.е. рынка, на котором происходит купля-продажа материальных ресурсов. С появлением ценных бумаг (фондовых активов) происходит как бы раздвоение капитала.

Ключевые слова: фондовый рынок, рынок ценных бумаг, фондовая биржа, акции, облигации и т.д.

ОҒОЗИ РУШДИ БОЗОРИ КОҒАЗХОИ ҚИМАТНОК ДАР ҶУМХУРИИ ТОҶИКИСТОН

Дар мақола пайдоиш ва рушди тадричии бозори коғазҳои қиматнок таҳқиқ карда мешавад. Хусусиятҳои асосии ташаккули бозори коғазҳои қиматнок дар Тоҷикистон қайд карда мешаванд: дар ҷумҳурӣ пайдоиш ва ташаккули бозори фондӣ, рушди нисбатан динамикии он дар заминаи коҳиши доимии истеҳсолот, набудани бозори такрорӣ, хавфнок будани амалиёт дар он, афзалияти қарзи ҳукумат барои пӯшонидани каси буҷа боиси бартарии кӯтоҳмуддат мегардад коғазҳои қиматбаҳо. Ва ин, дар навбати худ, маблағҳои ройгонро аз сармоягузории дарозмуддат, ки ҳамеша омили муҳимтарини рушди иқтисодӣ мебошад, дур мекунад. Саҳмия ин коғазҳои қиматнок, ҳиссаи моликияти ҷамъият мебошад, ки ҳуқуқи соҳиби онро (саҳмдорро) барои гирифтани як қисми фоидаи ҷамъияти саҳҳомӣ дар шакли дивидендҳо, иштирок дар идоракунии ҷамъият таъмин менамояд -ширкати саҳҳомӣ ва ба як қисми амволе, ки пас аз барҳамдиҳӣ бокӣ мондааст. Вомбарг - ин коғази қарзии дарҷаи барориш мебошад, ки соҳиби он ҳуқуқ дорад аз шахси барориш он (эмитент вомбарг) дар муддати муайян мукарраршуда арзиши номиналии онро бо пул ё дар шакли эквиваленти дигари амвол гирад. . Пайдо ва гардиши капитали дар коғазҳои қиматнок ифодаёфта бо фаъолияти бозори дороиҳои воқеӣ алоқамандии зич дорад, яъне, бозоре, ки хариду фурӯши захираҳои моддӣ сурат мегирад. Бо пайдоиши коғазҳои қиматнок (дороиҳои саҳмияҳо), гӯё, ҷудошавии капитал вуҷуд дорад.

Калидвожаҳо: бозори саҳҳомӣ, бозори коғазҳои қиматнок, биржаи фондӣ, саҳмияҳо, вомбаргҳо ва ғайра.

THE BEGINNING OF THE DEVELOPMENT OF THE SECURITIES MARKET IN THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN

The article deals with the origin and gradual development of the securities market. The main features of the formation of the securities market in Tajikistan are highlighted: in the republic, the origin and formation of the stock market, its rather dynamic development occurs against the background of a constant decline in production, the lack of development of the secondary market, the riskiness of operations on it, the predominance of state debt obligations to cover the budget deficit cause the dominance of short-term securities. And this, in turn, diverts free funds from long-term investment, which is always the most important factor in economic growth. A share is an equity security, a share of ownership of a company, securing the rights of its owner (shareholder) to receive part of the profit of the joint-stock company in the form of dividends, to participate in the management of the joint-stock company and to a part of the property remaining after its liquidation. A bond is an issue-grade debt security, the owner of which has the right to receive from the person who issued it (the bond issuer), within the specified time period, its par value in money or in the form of another property equivalent. The emergence and circulation of capital represented in securities is closely related to the functioning of the real asset market, i.e. the market where the purchase and sale of material resources takes place. With the advent of securities (stock assets), there is, as it were, a bifurcation of capital.

Keywords: stock market, securities market, stock exchange, stocks, bonds, etc.

Сведения об авторе: ***Мухиддинов Сорбон Саидмахмадовия*** – магистрант второго курса финансово-экономического факультета ТНУ, Тел.: **93 790 63 58**

Information about the author: Mukhiddinov Sorbon Saidmakhmadovia – second-year Master's student of the Faculty of Finance and Economics of TNU, Tel.: **93 790 63 58**

УДК: 368.013 (575.3)

МАСЪАЛАҲОИ НАЗАРИЯВИЮ АМАЛИИ БОЗОРИ СУҒУРТА ДАР ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

Икромов Ф.Н., Саидмуртазоев С.С., Муминзода М.Н.
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Бахши суғурта яке аз бахшҳои муҳими иқтисодиёти миллӣ ва хоҷагии ҷаҳонӣ ба ҳисоб меравад. Рушди устувори бахши суғурта дар иқтисодиёти миллӣ, ҳимояи суғуртавии манфиатҳои молу мулкии шаҳрвандон ва субъектҳои хоҷагидорӣ ва ҷуброни саривақтии талафотро таъмин менамояд, ки ба фаъолияти мунтазами корхонаҳо, барқарор намудани моликияти хусусӣ, даромад, саломатӣ ва сатҳи зиндагии шаҳрвандон мусоидат менамояд. Мавриди зикр аст, ки суғурта ҳамчун низоми ҳимоя ва дастгирии манфиатҳои шахсони воқеӣ ва ҳуқуқӣ, дар самти таъмини бехатарии ҳаёт, саломатӣ ва молу мулк унсури асосии иҷтимою иқтисодии ҷомеа ба ҳисоб рафта, барои пешрафти соҳаҳои иқтисодиёт ва хоҷагии халқ муҳим арзёбӣ мегардад. Суғурта ба амалишавии принсипи тақсимоти зарарҳои тарафайн байни суғурташаванда ва суғуртакунанда равона карда шуда, ҳамзамон дар шароити иқтисоди бозорӣ ҳамчун яке аз намудҳои фаъолияти соҳибкорӣ ва гирифтани фоида ба ҳисоб меравад.

Суғурта яке аз қисмҳои таркибии робитаҳои иқтисодии байни одамон дар ҷараёни истеҳсолот, тақсимот, мубодила ва истеъмоли неъматҳои моддӣ ба ҳисоб рафта, тавассути он товони зарар, ки дар рафти фаъолияти хоҷагӣ ва ҳаёти одамон ба вуҷуд меояд, кафолат дода мешавад.

Дар робита ба тағйироти бозорӣ дар иқтисодиёти кишвар зарурати чуқуртар дарк кардани тағйирот, нақш ва мақоми суғурта дар бозори хизматрасониҳои молиявӣ ба вуҷуд омадааст.

Дар бозори хизматрасониҳои суғуртавии Тоҷикистон талаботи ҷомеа ба чунин хизматрасониҳо афзун гашта, шароити пешниҳоди хизматрасонии мазкур аз ҷониби ширкатҳои суғуртавӣ ба меъёрҳои стандартҳои байналмилалӣ ҷавобгӯ набуда, дар марҳилаи ташаккулёбӣ қарор доранд. Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон сатҳи пасти ҳимояи суғурташавандагон ба мушоҳида мерасад. Аз рӯи намудҳои асосии суғурта, нишондиҳандаи таносуби маҷмӯи мукофотҳои суғуртавӣ нисбат ба ММД-и кишвар дар сатҳи 0,37 % қарор дорад. Нишондиҳандаи мазкур дар кишварҳои мутараққӣ на кам аз 8-10%-ро ташкил медиҳад.

Шакли инкишофнаёфтани бозори хизматрасониҳои суғуртавӣ, яке аз омилҳои коҳиши сармоягузории ширкатҳои суғуртавӣ ва фаъолияти иқтисодии онҳо мебошад. Дар бозори суғурта сармоягузории паст ба назар мерасад, ки ҳавасмандии лозимаро барои ноил гардидан ба ҳаҷми суғуртаи зарурӣ таъмин намекунад, аз ҷумла эътимоди пасти аҳолӣ ба ниҳодҳои молиявӣ, ба суғуртаи дарозмуддати ҳаёт ба вуҷуд омадааст. Бозори хизматрасонии суғурта метавонад, ки ба сифати омили танзимкунандаи рушди иқтисодиёт хидмат кунад. Гузариш аз марҳилаи инкишофнаёфтаи хизматрасонии суғурта ба инкишофёфта ва номукаммалии институтсионалӣ ба муаммои давлатӣ мубадал гаштааст.

Бозори суғурта муҳити махсус буда, онро соҳаи муносибатҳои иқтисодӣ муайян мекунад ва дар он хариду фурӯши маҳсулоти суғурта объекти талабот ва пешниҳод аст.

Барои таъмини раванди мунтазами такрористеҳсол тавассути пардохти ҷубронпулиҳои суғуртавӣ ба ҷабрдидагон аз ҳодисаҳои суғуртавӣ дар ҳолати сар задани ҳолатҳои фавқулодда инкишоф додани бозори рушдёфтаи суғурта зарур аст.

Дар муносибатҳои суғуртавӣ ду тараф баромад мекунанд: суғурташаванда дар симои шахсиятҳои воқеӣ ва ҳуқуқӣ ва суғуртакунанда дар симои ширкати суғуртавӣ. Унсурҳои асосии муносибатҳои суғуртавӣ дар расми 1 оварда шудааст (ниг. ба расми 1).

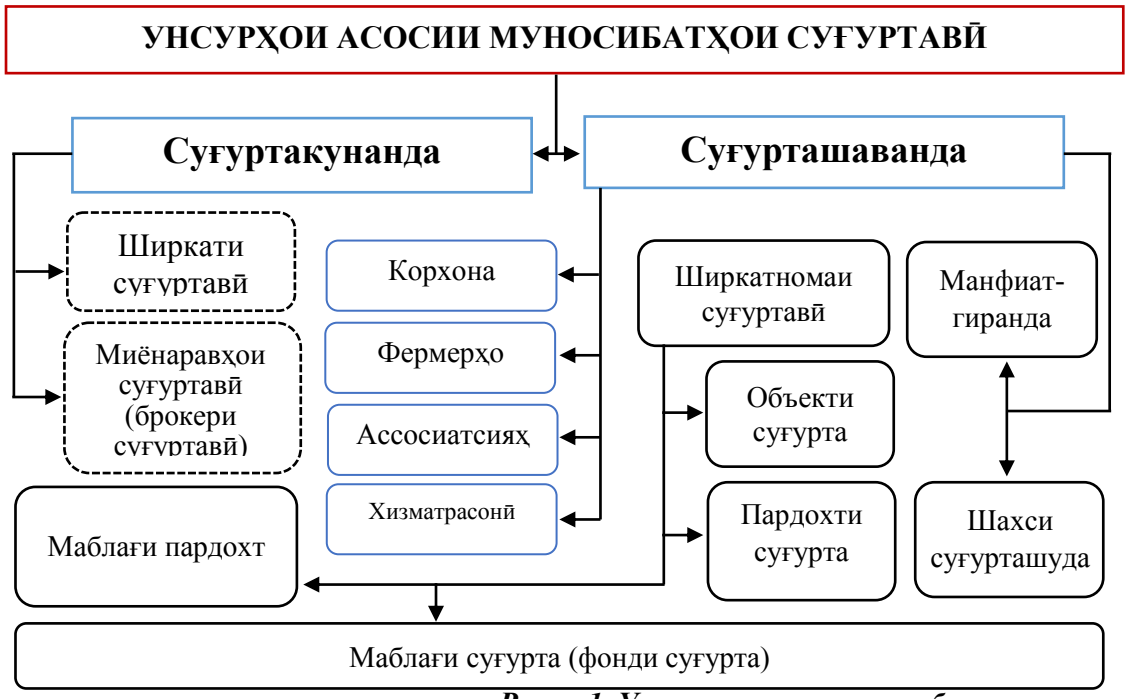

Расми 1. Унсурҳои асосии муносибатҳои суғуртавӣ
****Таҳияи муаллиф***

Аз ин лиҳоз, мо тафсири муаллифии худро изҳор доштем: суғурта – қисмати таркибии муносибатҳои молиявӣ буда, байни суғуртакунанда ва суғурташаванда барои ҳифзи манфиатҳои моликияти суғурташавандагон дар сурати сар задании ҳодисаи муайян дар раванди ташаккул, тақсим ва истифодаи фондҳои суғуртавӣ ба вуҷуд меоянд.

Мавҷуд набудани заминаи ягонаи қонунгузории низоми суғурта мушкилии асосӣ дар соҳаи танзими ҳуқуқии бозори суғурта мебошад. Дар баробари ин, пойгоҳи ҳуқуқии фарохи муносибатҳои суғуртавиро дар бозори суғурта шартҳо ва қоидаҳои суғуртаи ширкатҳои суғуртавии мухталиф ташкил медиҳанд. Барои беҳтар гардонидани кори танзими бозори суғурта мумкин аст, ки таҷрибаи Фаронса мавриди истифода қарор гирад, зеро дар он мамлакат танзими ҳуқуқии бозори суғурта тавассути Кодекси суғурта амалӣ мегардад. Ин кодекс, соли 1976 қабул гашта буд ва ҳамаи масъалаҳои марбут ба суғуртаро ба танзим медарорад. Дар Тоҷикистон ҳам мумкин аст, ки комплекс – бастаи санадҳои қонунгузориро таҳия кард, ки онҳо ба бозори суғурта дахл дошта, дар намуди маҷмӯӣ манзур гарданд ва ширкатҳои суғуртавӣ онро ҳамчун дастур барои татбиқи фаъолияти суғурта дар мамлакат истифода баранд.

Зарур аст, ки тартиби андозбандии ширкатҳои суғуртавӣ мукаммал гарданд. Мутобиқи Кодекси андози Ҷумҳурии Тоҷикистон, ки алҳол амал мекунад, ширкатҳои суғуртавӣ бо меъёри тадричан баланд андоз аз фоида пардохт мекунанд. Истифодаи таҷрибаи андозбандии ширкатҳои суғуртавӣ, ки дар кишварҳои хориҷӣ ҷорӣ аст, ба мақсад мувофиқ мебошад. Дар мамлакатҳое, ки бозори рушдкардаи суғурта доранд ва ҳамчунин дар кишварҳои хориҷаи наздик ба ҷои андоз аз фоида, андоз аз мукофоти суғуртавӣ пардохт мешавад, ки он натиҷаҳои хушояндро нишон дод:

а) бо назардошти ҳаҷми пардохтҳои суғуртавии воридшуда муайян намудани пардохтҳои андоз;

б) объекти андозбандӣ феълан аз пардохтҳои суғуртавии воридшуда аз кулли намудҳои суғурта мебошанд, ба истиснои намудҳои ҳатмии суғурта, ки маблағгузории он аз ҳисоби буҷети ҷумҳуриявӣ амалӣ мегардад;

в) вобаста ба навъи суғурта мумкин аст, ки меъёри андоз тафриқа дошта бошад;

г) андозҳо бояд ба буҷетҳои маҳаллӣ, дар ҷои баста шудани шартномаи суғурта ворид гарданд [4]. Ҳамин тавр, мубодилаи андозбандии пардохтҳои суғуртавӣ бар ивази андоз аз фоида барои буҷетҳои маҳаллӣ имкон пайдо

мекунанд, ки соҳиби захираҳои андоз шуда, онро барои рушди ноҳия ва ё шаҳр равона кунанд.

Ҳоло бошад, мо бозори суғуртаи баъзе аз мамлакатҳои мутараҚиро таҳлил карда мебароем. Масалан, дар Иёлоти Муттаҳидаи Амрико ду навъи ширкатҳои суғуртавӣ: ҷамъияти саҳомӣ ва ҷамъияти суғуртаи байниҳамдигарӣ фаъолият мекунанд. Ширкатҳои давлатии суғуртавӣ вуҷуд надоранд. Саҳмияҳои ҷамъиятҳои саҳомиро ҳам шахсони воҚеӣ ва ҳам шахсони ҳуҚуҚӣ харида метавонанд. Ширкатҳои суғуртавӣ се навъи суғуртаро анҷом медиҳанд: иҷтимоӣ (суғуртаи ҳаёт ва саломатӣ, тиббӣ, нафаҚа, амонатӣ), тиҷоратӣ (доираи васеъ) ва амволӣ (суғуртаи биноҳо, автомобилҳо ва дигар амволи шаҳрвандон). Дар ИМА суғуртаи шахсӣ бештар инкишоф ёфтааст. Ҳамасола дар ИМА танҳо барои суғуртаи дарозмуддати ҳаёт ҚариБ 350 млрд. доллари ИМА ҷамъоварӣ мегардад, ки ин маблаҒ сеяки маблаҒи умумии сармоягузориҳоро ба иҚтисодиёти миллӣ ташкил медиҳад [5].

Бозори суғуртаи Британияи Кабир бошад, яке аз аввалин ва пуртаҷрибатарин бозорҳои суғурта дар ҷаҳон буда, нуфузу эътибори ба худ хосро соҳиб мебошад. Дар давоми даҳсолаҳо то ба имрӯз бозори суғуртаи Британияи Кабир ҚоИда ва шартҳои фаъолияти суғуртаро дар ҷаҳон муайян мекунад. ҚоИдаҳои бозори суғуртаи Британияи Кабир асоси шартҳои суғуртаи миллии аксарияти мамлакатҳои ҷаҳонро ташкил медиҳанд. Аз рӯи баъзе нишондиҳандаҳо то ҳанӯз дар ҷаҳон бозоре баробар ба бозори суғуртаи Британияи Кабир ба назар намерасад, зеро ҳангоми ҳаҷми начандон калони бозори дохилии суғурта (5,3%) ҳиссаи он дар амалиёти байналмилалии суғуртавӣ 20% фаъолияти ҷаҳонии суғуртавиро ташкил медиҳад. Ширкатҳои суғуртавии Британияи Кабир дар 43 мамлакати ҷаҳон амалиёт гузаронида, аз даҳ як ҳиссаи тамоми маблаҒҳои ҳаҚҚи суғуртавӣ дар ҷаҳон ба суратҳисоби онҳо ворид мегардад.

Маркази фаъолияти суғуртавии Британияи Кабир дар Лондон маркази ҷаҳонии молиявӣ марказонида шудааст. Бозори байналмилалии суғуртаи Лондон маблаҒҳои молиявии як ҚатОр мамлакатҳо ва ширкатҳои ҷаҳонро хизматрасонӣ мекунад. Нуфузи бозори байналмилалии суғуртаи Лондон ба иҚтидори бузурги мутахассисони фаъолияти суғуртавӣ, инфрасохтори рушдёфтаи бозор, инчунин фаъолияти корпоратсияи суғуртавии «Ллойд», ки берун аз Британияи Кабир машҳур буда, маблаҒи ҳамарӯза ҷамъоваришудашудаи он 20 миллион фунт стерлингро ташкил медиҳад, такя менамояд. МаблаҒгузориҳои солонаи "Ллойд" ба иҚтисодиёти Британияи Кабир зиёда аз 1 миллиард фунт стерлингро ташкил медиҳанд.

Бозори суғуртаи Олмон дорои хусусиятҳои ба худ хос буда, 51% онро суғуртаи амвол, 37%-ро суғуртаи шахсӣ ва 12 %-и боҚимондаро суғуртаи тиббӣ ташкил медиҳад. Суғуртаи тиббӣ дар Олмон назар ба дигар мамлакатҳои Аврупои Ғарбӣ камтар маъмул аст. Афзоиши солонаи ҷамъоварии маблаҒҳои ҳаҚҚи суғуртавӣ дар Олмон 10%-ро ташкил медиҳад.

Даромаднокии амалиёт дар доираи хизматрасониҳои суғуртавӣ барои шахсони воҚеӣ нисбат ба доираи хизматрасониҳои суғуртавӣ барои шахсони ҳуҚуҚӣ баланд аст, ки фарҚияти назарраси ҳиссаи онҳоро дар бозори суғуртаи миллӣ (87%-и бозори миллии суғурта ба доираи хизматрасониҳои суғуртавӣ барои шахсони воҚеӣ ва 13% - ба доираи хизматрасониҳои суғуртавӣ барои шахсони ҳуҚуҚӣ) ба вуҷуд меорад.

Бозори суғурта дар Олмон босуръат рушд намуда ба низоми таъминоти давлатии иҷтимоӣ ва бахши хусусии суғурта ҷудо шудааст. Суғуртаи иҷтимоӣ барои ҳамаи кормандони меҳнати кироя ҳатмист, агар онҳо бо суғуртаи хусусӣ фаро гирифта нашуда бошанд, яъне суғуртаи айёми пирӣ, ҳолати бекорӣ, муввақатан гум кардани ҚобилИяти меҳнатӣ дар назар дошта мешавад. Бахши суғурта дар Олмон аз ҷамъиятҳои саҳомии суғуртавӣ, ки моликияти саҳмгузорони он мебошанд, ҷамъиятҳои суғуртавии байниҳамдигарӣ ва корпоратсияҳои давлатии суғуртавӣ иборат аст.

Барои бозори суғуртаи Швейтсария сатҳи баланди ҳамгироӣ ба хоҷагии ҷаҳонӣ тавассути пайвастшавии зичи сармояи миллӣ ва хоричӣ хос аст. Ташкилотҳои суғуртавӣ бештар корпоратсияҳои дорои манфиатҳои зиёди трансмиллӣ мебошанд.

Ширкатҳои суғуртавии Швейтсария баъди бонкҳо субъектҳои муҳимтарини иҚтисодиёти миллӣ ба ҳисоб мераванд. Дар аввали соли 2012 70%-и ҳаҷми

маблағҳои ҷамъоваришудаи ҳаққи суғуртавӣ аз мамлакатҳои хориҷӣ ҷалб шудаанд, ки аз сатҳи баланди байналмилалишавии фаъолияти онҳо шаҳодат медиҳад. Азнавсуғуртанамоӣ, ки дар он суғуртакунанда як қисми масъулияти худро ба суғуртакунандагони дигар медиҳад, самти асосии фаъолияти ширкатҳои суғуртавии швейтсариро ташкил медиҳад. Аз рӯи сатҳи нишондиҳандаҳои суғуртавӣ Швейтсария дар ҷаҳон мавқеи чорумро ишғол менамояд. Швейтсария нишондиҳандаҳои баландтарини ҷамъоварии маблағи суғурта ба ҳар сари аҳолиро соҳиб мебошад. Дар Швейтсария шартномаҳои суғурта то 15 фоизи буҷети миёнаи оиларо фаро мегиранд ва моддаи аз ҳама калони хароҷот мебошанд. Оилаҳои сатҳи даромадашон миёнаи Швейтсария барои суғурта назар ба хӯрокворӣ бештар маблағ сарф мекунанд. Ба суғуртаи шахсӣ дар мамлакат бештар аз 50%-и ҳаҷми умумии маблағи суғуртавӣ рост меояд.

Бо истифодаи таҷрибаи мамлакатҳои хориҷӣ, пешниҳод дорем, ки ниҳоди мустақили ҳимояи ҳифзи ҳуқуқи суғурташавандагон таъсис ёбад. Дар бисёр мамлакатҳо Дафтари суғурта амал мекунад, ки онҳо бо гузаронидани семинару тренингҳо, мадад расонидан ба суғурташавандагон ва суғуртакунандагон, ташкили машварату семинарҳо бо мақсади шиносоӣ пайдо кунонидан бо асосҳои корбарӣ, амалисозии маркетинг ва баланд бардоштани фарҳанги суғуртавӣ машғул мегардад. Ниҳоди мустақил мисли Дафтари суғурта метавонад, ки барои рушди бозори суғуртаи ватанӣ нақши бориз бозад ва он метавонад, ки барои баланд бардоштани маърифати суғуртавии аҳолӣ ва ҳифзи ҳуқуқи суғурташавандагон мусоидат намояд. Ҳамин тариқ, барои рушди бозори суғурта давлат метавонад, ки шароити мусоид фароҳам оварад.

Бозори суғуртаи хориҷиро таҳлил намуда гуфтан мумкин аст, ки онҳо як қисми бозори суғуртаи байналхалқӣ буда, новобаста аз гуногунии шаклашон ба давлат кӯмак мерасонанд ва ба шароити иҷтимоиву иқтисодии зиндагии мардум мутобиқ мешаванд (ниг. ба расми 2).

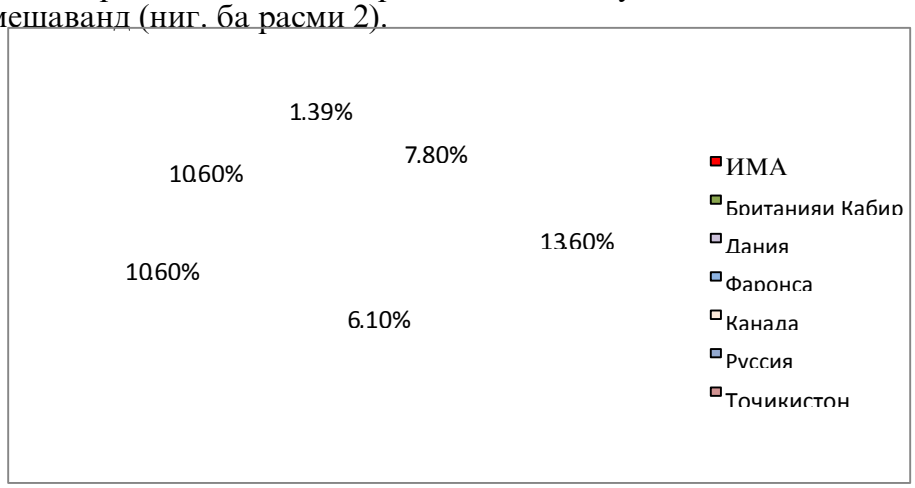

Расми 2. Ҳиссаи бозори суғуртаи давлатҳо дар ММД дар соли 2018
Сарчашма: Сомонаи расмии Вазорати рушди иқтисод ва савдои Ҷумҳурии Тоҷикистон

Бояд қайд кард, ки суғурта дар бозори ҷаҳонӣ хусусиятҳои ба ҳам монанд доранд, аз ин рӯ мафҳуми «изоморфизми бозори суғурта»-ро шакл гиронида, онро ҳамчун ифодакунандаи ҳолати яксон ва якнавъи бозори суғурта бо монандии нисбӣ ва эквивалентнокии маҳсулоти суғурта ба гардиши илмӣ ворид кардем. Маҳсулоти суғуртаи ҳатмӣ ва ихтиёрӣ, новобаста аз махсусиятҳои тарихӣ, фарҳангӣ ва ё махсусияти ҷуғрофии амалкунии бозори суғурта, ҳувият ва якнавъии шаклҳои худ, суғуртаи ҳаёт, саломатӣ, моликият ва масъулиятро ҳифз мекунанд.

Ҳиссаи хизматрасониҳои суғуртавӣ дар арзиши умумии хизматрасониҳои пулакии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар муқоиса бо дигар бозорҳо хеле кам буда, ҳамагӣ 16%-ро ташкил медиҳад. Нархи хизматрасонии суғурта дар бозори суғуртаи Ҷумҳурии Тоҷикистон барои як нафар 1 сомонию 72 дирамро ташкил медиҳад. Даромади оилаҳо асосан барои маҳсулоти озуқаворӣ ва пардохти хизматрасониҳои коммуналӣ сафр мегарданд, аз ин сабаб, оилаҳое, ки хоҳиши истифодабарии хизматрасониҳои суғуртавиро доранд, хеле каманд.

Аҳолӣ ба суғурта мароқ зоҳир намекунад ва танҳо барои ба даст овардани пардохтҳои иҷтимоии давлатӣ майл доранд. Ғайр аз ин, инкор шудани суғурта аз

ҷониби соҳибкорон ва сатҳи пасти фарҳанги суғуртавии мардум барои инкишофи бозори суғурта монеа пеш меорад.

Мо чунин меҳисобем, ки барои тараққӣ додани бозори суғурта рушд додани ниҳоди суғуртаи мутақобила зарур аст ва ба ин дар бозор мавҷудияти танҳо як ҷамъияти суғуртаи мутақобила бо ҳаҷми ками мукофоти суғуртавӣ шаҳодат медиҳад.

Дар ҳудуди Ҷумҳурии Тоҷикистон ба ҳолати 30 сентябри соли 2020 хизматрасониҳои суғуртавӣ аз ҷониби 18 иштирокчии касбии бозори суғурта амалӣ карда мешаванд, ки онҳо аз 2 адад ташкилотҳои суғуртавии давлатӣ (КВД), 15 адад ташкилотҳои суғуртавии ғайридавлатӣ ва 1 адад Маркази дастгирии суғуртаи мутақобила иборат мебошанд. Дар ин давра, шумораи филиалҳои ташкилотҳои суғуртавӣ ба 77 адад баробар шуданд. Шумораи ташкилотҳои суғуртавӣ дар давраи ҳисоботӣ бинобар сабаби барҳамхӯрии ҶДММ "ТС Лидер иншуранс" ба 1 адад кам гардидааст (ниг. ба ҷадвали 1).

Ҷадвали 1. Сохтори иштирокчиёни касбии бозори суғурта (бо адад)

Нишондиҳандаҳо	9/2019	9/2020	(+/-)
Ташкилотҳои суғуртавӣ	2	2	0
Ташкилотҳои суғуртавии ғайридавлатӣ	16	15	-1
Маркази дастгирии суғуртаи мутақобил	1	1	0
Ҳамагӣ	**19**	**18**	**-1**
Филиалҳои ташкилотҳои суғуртавӣ	77	77	0

Дороиҳои умумии ташкилотҳои суғуртавии кишвар дар маҷмӯъ дар нӯҳ моҳи соли 2020 ба 417,3 млн. сомонӣ баробар гардида, дар муқоиса ба ҳамин давраи соли гузашта ба маблағи 14,6 млн. сомонӣ (3,4 фоиз) кам гардидааст (ниг. ба диаг. 1) [9]:

Диаграммаи 1. Тағйирёбии дороиҳои низоми суғурта дар солҳои 2015- 2020

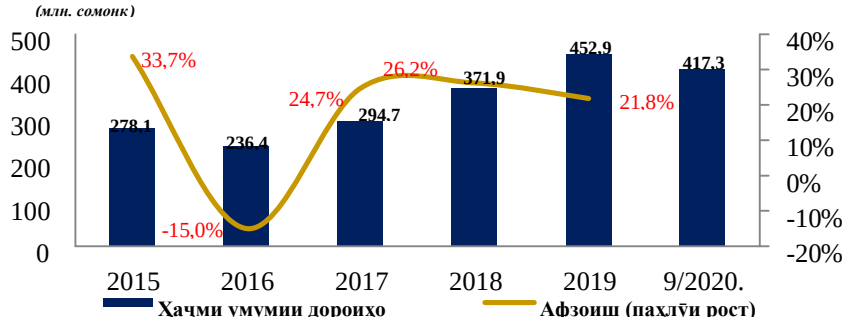

Сарчашма: Сомонаи расмии Бонки миллии Тоҷикистон

Дар давраи ҳисоботӣ уҳдадориҳои тавозунии ташкилотҳои суғуртавӣ 201,4 млн. сомониро ташкил доданд, ки нисбат ба ҳамин давраи соли гузашта 50,3 млн. сомонӣ (20,0 фоиз) камтар мебошанд (ниг. ба диаг. 2)

Диаграммаи 2. Тағйирёбии уҳдадориҳои тавозунии низоми суғурта дар солҳои 2015-2020

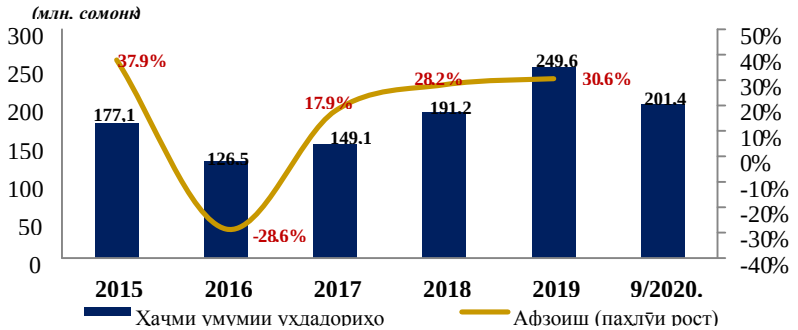

Сарчашма: Сомонаи расмии Бонки миллии Тоҷикистон

Маблағҳои худии (сармояи) иштирокчиёни касбии бозори суғурта дар нӯҳ моҳи соли 2020 маблағи 215,9 млн. сомониро ташкил дода, нисбат ба ҳамин давраи соли гузашта ба маблағи 35,7 млн. сомонӣ (19,8 фоиз) афзоиш ёфтааст, ки ин раванд дар самти устувории молиявӣ ва пардохтпазирии ташкилотҳои суғуртавӣ мусбӣ арзёбӣ мегардад. Боиси зикр аст, ки қисми асосии маблағҳои худии (сармояи) иштирокчиёни касбии бозори суғуртаро сармояи оинномавии онҳо ташкил медиҳад, ки ин нишондиҳанда дар нӯҳ моҳи соли 2020 122,9 млн. сомониро ташкил дода, нисбат ба ҳамин давраи соли гузашта ба маблағи 3,3 млн. сомонӣ (2,8 фоиз) зиёд шудааст.

Мукофоти суғуртавӣ (ҳаққи суғуртавӣ), ки яке аз сарчашмаҳои асосии даромади ташкилотҳои суғуртавӣ ба ҳисоб меравад, дар давраи баррасишаванда ҳаҷми умумии воридоти он ба 175,3 млн. сомонӣ баробар шуд, ки нисбат ба ҳамин давраи соли сипаришуда 6,8 млн. сомонӣ (4,1 фоиз) афзоиш ёфтааст. Таҳлилҳо нишон медиҳанд, ки афзоиши мазкур аз ҳисоби зиёд гардидани воридоти мукофоти (ҳаққӣ) суғуртавии ҶДММ «ТС БИМА», ҶДММ «ТС Эсхата Суғурта», ҶСДММ «Спитамен Суғурта» ва ҶСП «ТС «Суғуртаи аввалини миллӣ» ба амал омадааст (ниг. ба диаг. 3).

Диаграммаи 3. Тағйирёбии воридоти мукофоти суғуртавӣ дар солҳои 2015-2020

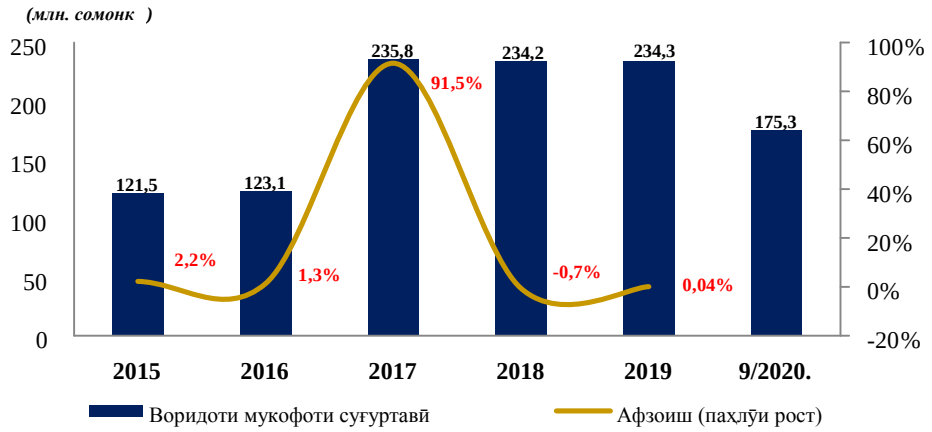

Сарчашма: Сомонаи расмии Бонки миллии Тоҷикистон

Дар нӯҳ моҳи соли 2020 воридоти мукофоти (ҳаққи) суғуртавӣ аз рӯи шаклҳои суғуртаи ҳатмии давлатӣ ва суғуртаи ҳатмӣ мутаносибан 895,1 ҳазор сомонӣ ва 46,4 млн. сомониро ташкил дод, ки нисбат ба ҳамин давраи соли гузашта мувофиқан 67,3 ҳазор сомонӣ (7,0 фоиз) ва 4,5 млн. сомонӣ (8,8 фоиз) кам гардидаанд.

Дар давоми нӯҳ моҳи соли ҷорӣ воридоти мукофоти (ҳаққи) суғуртавӣ аз рӯи суғуртаи ихтиёрӣ бошад, дар ин давра ба 128,0 млн. сомонӣ баробар шуд, ки ҳиссаи он 73,0 фоизи ҳаҷми умумии мукофотҳои суғуртавиро дар кишвар ташкил медиҳад. Ҳаҷми суғуртаи ихтиёрӣ дар муқоиса ба ҳамин давраи соли гузашта 11,4 млн. сомонӣ зиёд гардида, ҳиссаи он бошад, ба андозаи 9,8 банди фоизӣ афзудааст [9]. Раванди мазкур шаҳодат аз он медиҳад, ки суғуртакунии ихтиёрӣ дар кишвар то андозае рушд карда истодааст ва ташкилотҳои суғуртавии ватанӣ ҷиҳати таҳвият бахшидани ин раванд тавассути пешниҳоди хизматрасониҳои муосири суғуртавӣ ба аҳолии ҷумҳурӣ тамоми имкониятҳои мавҷудаи худро истифода намуда истодаанд.

Фоидаи софи ташкилотҳои суғуртавӣ дар нӯҳ моҳи соли 2020 ба 80,9 млн. сомонӣ баробар шуд, ки дар қиёс ба ҳамин давраи соли гузашта 31,6 млн. сомонӣ (64,1фоиз) зиёд мебошад, ки ин нишондод мавриди истифодаи самаранок қарор гирифтани маблағҳои захираҳои суғуртавиро нишон медиҳад.

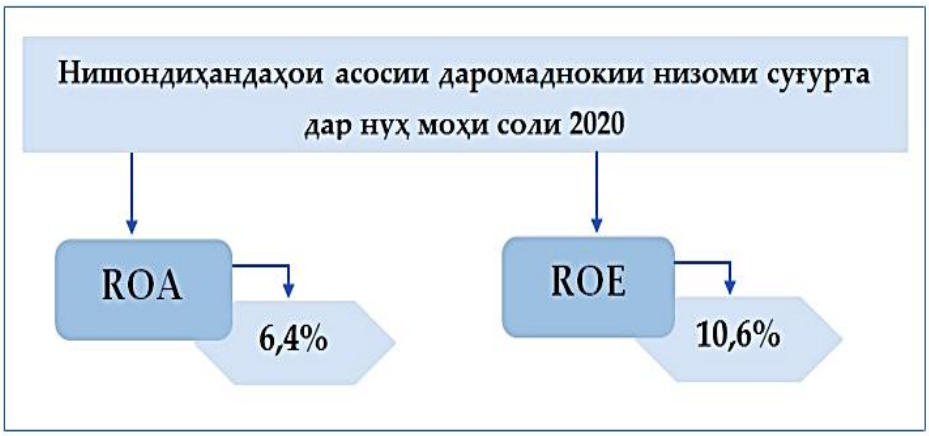

Расми 3. Нишондиҳандаҳои асосии даромаднокии низоми суғурта.
Сарчашма: Сомонаи расмии БМТ.

Чуноне, ки таҷрибаи байналмилалӣ нишон медиҳад, яке аз нишондиҳандаҳои муҳими ифодакунандаи самаранокӣ ва ҷолибнокии ташкилотҳои суғуртавӣ ин нишондиҳандаи даромаднокии онҳо мебошад. Нишондиҳандаи даромаднокии дороиҳои (ROA) низоми суғурта дар давраи ҳисоботӣ ба ҳисоби миёна 6,4 фоиз ва нишондиҳандаи даромаднокии сармоя (ROE) бошад, 10,6 фоизро ташкил намуданд.

Баъди гузашти марҳилаи созмонёбӣ, дар шароити иқтисодиёти бозорӣ суғурта метавонад, ки олоти эътимоднок доир ба ҳимояи моликияти суғурташудагон гардад. Махсусан, масъалаҳо дар бораи гум кардани кафолатҳои муқаррарии ҳифзи иҷтимоӣ, роҳҳои такмили механизми ҳифзи суғурташудагони потенсиалӣ, таъсиси механизмҳои нави бозории ҳифзи манфиатҳои шаҳрвандон ва давлат бо тараққӣ додани бозори ватании суғурта тезутунд меистад.

АДАБИЁТ

1. Ќонуни Љумњурии Тољикистон "Дар бораи суғурта", ш. Душанбе, 20 июли соли 2010 № 982.
2. Ќарори Њукумати Љумњури Тољикистон аз 10.05.2015 №171 «Дар бораи тасдиќ намудани Стратегияи маблаґгузории суґуртаи тиббии Љумњурии Тољикистон барои солњои 2015-2018».
3. Ќонуни Љумњурии Тољикистон «Дар бораи суґуртаи тиббї дар Љумњурии Тољикистон» аз 02.01.2018 с., №1490.
4. Абдусаттор Љабборов., Насриддин Шарипов. Суґурта: Китоби дарсї - Душанбе.: Ирфон, 2011.
5. Александрова Т.Г., Мещерякова О.В. Коммерческое страхование. Справочник. Москва. Институт новой экономики, 2015.
6. Алякринский А.Л. Правовое регулированне страховой деятельности в России, Москва. 2015.
7. Мирзоев И. Суґуртаи давлатї дар Тољикистон. Душанбе, Ширкати давлатии суґуртаи Тољикистон соли 2012.
8. Сафаров М. С. Мавќеи суґуртаи давлатї дар Љумњурии Тољикистон. Душанбе соли 2014.
9. Сомонаи расмии Бонки миллии Тољикистон
10. Сомонаи расмии Кумитаи рушди иќтисод ва савдои Љумњурии Тољикистон

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ И ПРАКТИЧЕСКИЕ ВОПРОСЫ СТРАХОВОГО РЫНКА В РЕСПУБЛИКЕ ТАДЖИКИСТАН

В статье выявлены диспропорции отечественного страхового рынка, комплекс проблем взаимодействия с потребителями страховых услуг, системные проблемы страховых компаний, инфраструктуры. Материалы работы могут быть использованы отечествеными государственными органами страхового надзора, корпоративным сектором и аналитическими компаниями при формировании стратегии и тактики страховых компаний для повышения конкурентоспособности в условиях реорганизации национального страхового рынка. Становление страхового дела в Республике Таджикистан прошло сложный путь под влиянием политических, социально-экономических преобразований и как система появилась позднее, чем в других странах и развивалось более медленными темпами, что характеризуется сохранением в длительном периоде крепостничества и неизменно рождающимися преградами на пути развития частнокапиталистической экономики. Авторы подчеркивют, что страховой рынок можно представить как экономическое пространство, или систему, управляемую соотношением спроса покупателей–страхователей на страховые услуги, и предложением продавцов – страховых организаций по предоставлению страховой защиты. Спрос на страховую защиту определяется двумя главными факторами: потребностью в страховании как элемента риск–менеджмента хозяйствующего субъекта и отдельно взятого гражданина, а также покупательной способностью страхователей, позволяющей удовлетворить спрос на страхование путем приобретения страховой услуги. С другой точки зрения, следующее определение: страховой рынок - система экономических отношений, возникающих по поводу купли - продажи страхового покрытия в процессе удовлетворения общественных потребностей в страховой защите.

Ключевые слова: страхование, страховой рынок, страховые премии, добровольное страхование, обязательное страхование, объект страхования, предмет договора страхования, страховой риск, страховая компания, финансовая устойчивость.

МАСЪАЛАҲОИ НАЗАРИЯВИЮ АМАЛИИ БОЗОРИ СУҒУРТА ДАР ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

Дар мақола номутаносибии бозори суғуртаи дохилӣ, маҷмӯи мушкилоти ҳамкорӣ бо истеъмолкунандагони хидматҳои суғурта, мушкилоти низоманди ширкатҳои суғурта, инфрасохтор ошкор карда шудааст. Маводи кор метавонад аз ҷониби мақомоти давлатии назорати давлатии суғурта, бахши корпоративӣ ва ширкатҳои таҳлилӣ дар ташаккули стратегия ва тактикаи ширкатҳои суғурта барои баланд бардоштани рақобат дар шароити азнавташкилдиҳии бозори суғуртаи миллӣ истифода шавад. Ташаккули тиҷорати суғурта дар Ҷумҳурии Тоҷикистон зери таъсири дигаргуниҳои сиёсӣ, иҷтимоӣ-иқтисодӣ роҳи душворро паси сар кард ва чун низом нисбат ба дигар кишварҳо дертар пайдо шуда, бо суръати сусттар рушд кард, ки бо суботкории устувор дар давраи тӯлонӣ ва монеаҳои пай дар пай дар рушди иқтисодии сармояи хусусӣ ба миён омадааст. Муаллифон таъкид мекунанд, ки бозори суғуртаро ҳамчун як фазои иқтисодӣ ё як низом тасаввур кардан мумкин аст, ки таносуби талаботи харидорон-суғуртакунандагон ба хизматрасониҳои суғурта ва пешниҳоди фурӯшандагон - ташкилотҳои суғурта барои фарогирии суғурта танзим карда мешавад. Талабот ба фарогирии суғурта бо ду омили асосӣ: эҳтиёҷ ба суғурта ҳамчун унсури идоракунии хавфи субъекти иқтисодӣ ва як шаҳрванди инфиродӣ, инчунин қобилияти харидории шахсони суғуртакунанда, ки ба онҳо имкон медиҳад, ки талаботро ба суғурта қонеъ кунанд тавассути хариди хадамоти суғурта муайян карда мешавад. Аз нуқтаи назари дигар, таърифи зерин: бозори суғурта ин як низоми муносибатҳои иқтисодиест, ки аз хариду фурӯши фарогирии суғурта дар ҷараёни қонеъ кардани эҳтиёҷоти ҷамъиятӣ ба ҳифзи суғурта бармеояд.

Калидвожаҳо: суғурта, бозори суғурта, мукофотҳои суғуртавӣ, суғуртаи ихтиёрӣ, суғуртаи ҳатмӣ, объекти суғурта, мавзӯи шартномаи суғурта, хавфи суғуртавӣ, ширкати суғуртавӣ, суботи молиявӣ.

THEORETICAL AND PRACTICAL ISSUES OF THE INSURANCE MARKET IN THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN

The article revealed imbalances of the domestic insurance market, a set of problems of interaction with consumers of insurance services, systemic problems of insurance companies, infrastructure. The materials of the work can be used by the domestic state bodies of insurance supervision, the corporate sector and analytical companies in the formation of the strategy and tactics of insurance companies to increase competitiveness in the conditions of reorganization of the national insurance market. The establishment of the insurance business in Tajikistan has gone through a difficult path under the influence of political, socio-economic transformations and as a system appeared later than in other countries and developed at a slower pace, which is characterized by the persistence of serfdom in a long period and the ever-emerging obstacles to the development of the private capitalist economy. The authors emphasize that the insurance market can be represented as an economic space, or a system controlled by the ratio of the demand of insured buyers for insurance services, and the supply of sellers - insurance organizations to provide insurance protection. The demand for insurance protection is determined by two main factors: the need for insurance as an element of the risk management of an economic entity and a single citizen, as well as the purchasing power of insurers, which allows meeting the demand for insurance by acquiring an insurance service. From another point of view, the following definition: the insurance market is a system of economic relations arising about the purchase and sale of insurance coverage in the process of meeting public needs for insurance protection.

Keywords: insurance, insurance market, insurance premiums, voluntary insurance, compulsory insurance, object of insurance, subject of insurance contract, insurance risk, insurance company, financial stability.

Сведения об авторах: ***Икромов Фазлиддин Нуриддин*** – Таджикский национальный университет, кандидат экономических наук, доцент, заведующий кафедрой управления государственными финансами. **Адрес:** 734005, Республика Таджикистан, г.Душанбе, проспект Рудаки, 17. E-mail: **Fazliddin-91-91@mail.ru.** Телефон: **(+992) 981-07-67-67.**

Саидмуртазоев Саймухиддин Сафаралиевич – Таджикский национальный университет, магистр первого курса кафедры управления государственными финансами. **Адрес:** 734005, Республика Таджикистан, г.Душанбе, проспект Рудаки, 17. E-mail: **saimuhiddinsaidmurtazoev@gmail.ru.** Телефон: **(+992) 937-95-77-79.**

Муминзода Мехроб Нозим – Таджикский национальный университет, магистр первого курса кафедры управления государственными финансами. **Адрес:** 734005, Республика Таджикистан, г.Душанбе, проспект Рудаки, 17. E-mail: **mehrob0100@gmail.ru.** Телефон: **(+992) 934-69-01-00.**

Information about the authors: ***Ikromov Fazliddin Nuriddin*** – Tajik National University, candidate of economic sciences, associate professor, head of the department of public finance management. **Address:** 734005, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Avenue, 17. E-mail: **Fazliddin-91-91@mail.ru**. Phone: **(+ 992) 981-07-67-67.**

Saidmurtazoev Saimukhiddin Safaralievich – Tajik National University, first-year master of the Department of Public Finance Management. **Address:** 734005, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Avenue, 17. E-mail: **saimuhiddinsaidmurtazoev@gmail.ru**. Phone: **(+ 992) 937-95-77-79.**

Muminzoda Mehrob Nozim – Tajik National University, first-year master of public finance management. Address: 734005, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Avenue, 17. E-mail: **mehrob0100@gmail.ru.** Phone: **(+ 992) 934-69-01-00.**

ҲАМГИРОӢ ДАР ОСИЁИ МАРКАЗӢ ВА МАҚОМИ ТОҶИКИСТОН ДАР ҲАМГИРОИИ ИҚТИСОДИИ МИНТАКАВӢ

Қурбонов П.
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Тадқиқот нишон медиҳад, ки ҷараёнҳои дар территорияи собиқ иттиҳоди шуравӣ ба вуҷуд омада истода ба мантиқи софи иқтисоди тобеъ намебошанд, асоси аксари (аз он ҷумла якҷоя) қарорҳои хоҷагии давлатҳои мустақилро мақсадхои сиёсӣ, милли (хатто этникӣ), ғайрииқтисоди ва дигарҳо ташкил мекуннад. Ин акида (фикр) дар маърузаи гуруҳи олимони пажиушгоҳи иқтисодии Академияи Улуми Россия дар таҳти роҳбарии С.Д. Валентей соли 1993 қайд кардашуда буд.

Яке аз вазифаҳои асосии Шурои консултатсионию ҳамоҳангсозии ИДМ ташкил кардани ҳамкории тиҷоратию иқтисодӣ, мутобиқ намудани амалиёт дар сиёсати буҷаю асъор ва гумрукӣ, ва ҳамчунин барқарор кардани бозори умумии меҳнат, сармоя ва коғазхои қиматнок мебошад. Ҳамчунин пешниҳодот оиди ҳаракати зарурияти ба имзорасонии Созишномаҳо оиди системаи ягонаи пули ва сиёсати якҷояи (мувофиқ кардашудаи) пулию қарзӣ ва асъории давлатҳо; оиди ташкил кардани бонки байнидавлатии эмиссионӣ; оиди ташкил кардани суди арбитаржии байналхалқи (дар ҳудуди ИДМ) ва ғайраҳо дохил карда шуда буданд.

Мувофиқи Созишнома оиди ташкил кардани Кумитаи Иқтисодии Байнидавлати (КИБ), ки 21-уми декабри соли 1994 аз тарафи сарони давлатҳо ба имзо расидааст, дар муҳлати кутоҳтарин кор барои ташкил ва фаъолият кардани ин идораи доимо амалкунандаи ҳамоҳангсозии Иттифоқи Иқтисодӣ оғоз карда шуда буд. Аз қадамҳои аввалини масъалаҳои баркароршавӣ ва самаранок амал кардани ҳамкории иқтисодӣ дар хамаи ҷанбаҳои хоҷагидори гузашта шуда буд.

Дар ҳудуди кардани Кумитаи Иқтисодии Байнидавлати фаҳмида буданд, ки кандашавии пурраи робитаҳои хоҷагии байни собиқ ҷумҳуриҳои ИЧСШ шикасти ҳамаи ақидаҳои (равияҳои) гузариш ИДМ ба бозор ифода мекунад. Бинобар ин нигоҳ доштани ҷараёни гузариш бо ҳамоҳангсозии вай бо ислоҳоти низоми иқтисодӣ дар давлатҳои ИДМ муҳим (зарур) буд. Хар дуи ин ҷараён дар роҳи муқобили якдигар ҷойгиранд. Дар вақти ҳозира саъю кушиш барои ташкил кардани бозори озод дар минтақаи Евроосиё равона карда шудааст. Бозори нави евроосиёгӣ бояд ба қисми таркибии бозори ҷаҳонӣ мубаддал шавад, вале дар айни ҳол вай хислат ва имтиёзҳои минтакавии худро дошта бошад, ки барои мамлакатҳо гузаришро ба муносибатҳои бозори сабук гардонад. Ташкил кардани бозори Евроосиёгӣ бояд бо якборагӣ ва параллелӣ бо ташаккули бозорҳои озодимилли сурат гирад, ки дар он ҷо нархҳои озод (рақобати) ҳукмфармо бошад ва рақобати ҳақиқии мол истехсолкунандагон, интихоби озоди шарикон ҷой дошта бошад.

Ҳангоми ташкилнамоии Иттифоқи гумрукӣ тарафҳо онро «ҳамчун муттаҳиднамоии иқтисодии давлатҳо»-и ба омилҳои ягонаи территорияи гумрукӣ ва механизми якхелаи танзимкунии иқтисодиёти ба принсипҳои хоҷагидории бозори асосёфта муайян карданд.

Ҳудуди ягонаи гумрукӣ бояд бо роҳҳои зерин барқарор карда шавад;

- дар тиҷорати молҳои байни давлатҳои ба қарордод омада, ки дар территорияи онҳо истеҳсол карда шудаанд, аз байн бардоштани боҷҳои гумрукӣ, андозҳо ва боҷҳои амалиёти эквиваленти дошта, ва ҳамчунин маҳдудиятҳои миқдорӣ;
- муайяннамои ва истифодабарии реҷаи ба як шакл даровардашудаи тиҷорат, тарифҳои умумии гумрукӣ ва чорабиниҳои ғайритарифии танзимкунии тиҷорати берунӣ нисбати мамлакатҳои сеюм;
- барқарор кардани механизми муносибатҳои мутақобили Иттифоқи гумрукӣ бо давлатҳои сеюм ва созмонҳои байналхалқи дар асоси тартиботи ягонаи танзимкунии фаъолияти иқтисодии хориҷӣ.

Механизм ва марҳалаҳои ташкил кардани Иттифоқи гумрукӣ, татбиқ намудани комплекси чорабиниҳои алоқаҳои мутакобил дар ду марҳала бояд гузаронида шавад.

Марҳалаи якум – истифодаи амалии механизми амалкунии Созишнома оиди ташкил кардани минтақаи озоди тиҷорат аз 15 апрели соли 1994, ва пеш аз ҳама, бекор кардани маҳдудияти тарифи ва миқдори дар тиҷорати байниякдигарро фаро

мегирад. Ҳамчунин унификатсияи (якхелакунии) қонунгузории тиҷорати хориҷӣ, гумрукӣ, асъору-молия, андоз дар фаъолияти иқтисодии хориҷӣ пешбини шуда буд.

Марҳалаи дуюм – муттаҳиднамоии территорияи гумрукии давлатҳо ба территорияи гумрукии ягона, ҳал кардани масъала оиди ҳуқуқи субъекти байналхалқии Иттифоқи гумрукӣ ва қисмати қарордодҳои байналхалқии амал кардаистода.

Иттифоқи гумрукӣ – ин аввалин дар таърихи на он қадар дарози ИДМ шакли ҳамкории ҳамгироии байналхалқи мебошад, ки барои иштирок кардан дар он комплекси шартҳои муайянро, пеш аз ҳама, дар фаъолияти иқтисодии хориҷи ва доираи гумруки иҷро кардан шарт аст. Ин шартҳо иборатанд:

- ташкил кардани минтақаи озоди тиҷорат бе мусодира кардан ва маҳдудияти миқдори;
- якхелакунии қонунгузории гумрукӣ ва дигархое, ки фаъолияти иҷтисодии хориҷиро фаро мегирад;
- муайян кардани тартиби ягонаи танзимкунии тарифи ва бидуни тарифи ва механизми тағйир додани он;
- ҷори кардани реҷаи ягонаи тиҷорат бо мамлакатҳои сеюм ва созмонҳои байналхалқӣ ва тартиби ягонаи истифодаи маҳдудияти муваққатӣ дар тиҷорат бо мамлакатҳои сеюм;
- ҷорӣ кардани принсипҳои ягонаи танзимкунии асъорӣ ва назароти асъорӣ;
- таъмин намудани бадалшавии тарафайни асъорҳои милли мувофиқи қурбе, ки аз тарафи бонкҳои марказӣ (миллӣ) гузошта мешавад;
- истифода кардани методологияи ягонаи омори гумрукии тиҷорати хориҷӣ ва номенклатураи (фехристи) ягонаи молии фаъолияти иқтисодии хориҷӣ;
- барқарор кардани низоми ягонаи идоракунии умури гумрукӣ;
- муайян кардани тартиби ягонаи назорати гумрукӣ аз болои ҳаракати молҳо, воситаҳои нақлиёт ва шахсони воқеи, ва ҳамчунин руёнидани пардохтҳои гумрукӣ, аз он ҷумла, боҷҳои гумрукӣ, аксизхо, боҷҳои гумрукӣ барои расмиятдарории гумрукӣ;
- ташкил кардани низоми ягонаи автоматикунонидашудаи ахборотии умури гумрукӣ, сохтан ва муҷаҳҳазгардонии техникии ҳудудҳои берунии гумрукии давлатҳо – иштироккунандагони Иттифоки гумрукӣ;
- ташкил кардани территорияи ягонаи гумрукии мамалакатҳо-иштирокдорони Иттифоки гумрукӣ.

Яке аз қарорҳои тақдир муайянкунанда барои Иттифоқи гумрукӣ кабул кардани Тарифи умумии гумрукӣ мебошад. Ин шарти асосии ташкил кардани Иттифоқи гумрукист.

Қабули Тарифи умумии гумрукӣ таъмин мекунад:

- баробаршавии омилҳои фаъолияти хоҷагидории молистеҳсолкунандагони панҷ давлат дар шароити воридоти молҳо;
- ҳамоҳангкунии сиёсати имтиёзноки тарифи нисбати давлатҳои ру ба тараққӣ ва қашшоқ;
- ба як шакл даровардани шартҳои додани имтиёзҳои тарифӣ ба субъектҳои хоҷагидорӣ дар хар як давлат.

Бояд қайд кард, ки мушкилоти зиёд дар амалигардонии чорабиниҳои қабул кардашуда, ҷой дорад. Ҳоло фаркиятҳои куллӣ дар нуқтаи назари ҳукуматҳо оиди додани имтиёзи тарифи вуҷуд дорад. Аз ин ҷо барои таъмин кардани фаъолияти Иттифоқи гумрукӣ, тайёр ва гузаронидани сиёсати умумии гумрукӣ, мувофикнамоии таъсири мутақобили умурҳои гумрукӣ, ҷамъ ва таҳлил кардани омори гумрукӣ роҳбарони умурҳои гумрукии мамлакатҳои ИДМ Шурои гумрукӣ таъсис доданд. Вай аз намояндагони ваколатдори тарафҳои Аҳдномабаста иборат аст ва идораи Олии Иттифоқи гумрукиро ташкил мекунад.

Мақсадхои асосии Шуро иборат аст:

- таъмин кардани фаъолияти Иттифоқи гумрукӣ;
- тайёр ва гузаронидани сиёсати ягонаи гумрукӣ;
- муқобилати зидди монополизм ва ҳамчунин амали дискриминатсионии давлатҳои хориҷӣ ва иттифоқи онхо;

- гирифтани пеши роҳи рақобати беинсофона ҳангоми гузаронидани амалиёти содиротию воридотӣ;
- якхелакунии қонунгузории гумрукӣ ва қоидаҳои гумрукӣ ба манфиати ҳамгироии иқтисодиёти давлатҳои – иштирокдори Иттифоқи гумрукӣ ба хоҷагии ҷаҳонӣ;
- мувофиқгардонии таъсири мутақобили умури гумрукии мамлакатҳои – иштирокдори Иттифоқ;
- тайёр кардан ва татбик намудани барномаи мушаххаси тараққиёти фаъолияти гумрукӣ;
- чамъ ва таҳлил кардани омори гумрукии Иттифоқ.

Ба имзо расидани Шартнома оиди тараққиёти ҳамгироӣ дар соҳа ҳои иқтисодӣ ва гуманитарӣ барои ташаккулёбии минбаъдинаи муносибатҳои иқтисодии мамлакатҳо таъсири хеле калон расонид. Тибқи ин Шартнома тарафҳо кушиши якҷояи худро барои марҳала ба марҳала наздик шудан равона карданд. Аҳамияти ин Шартнома, пеш аз ҳама, аз барқароршавии «ядро» - и Иттиҳод иборат аст, ва чи тавре, ки таҳлил нишон медиҳад иқтидори бузурги иқтисодиро доро мебошад.

Ҷараёнҳои ҳамгироӣ дар мамлакатҳои Иттифоқи гумрукӣ хислати системавиро бо баробари таъмин намудани самти ягонаи гузаронидани ислоҳоти иқтисодӣ барои барқарор кардани иқтисодиёти бозории муосир ба воситаи тасбит кардани истеҳсолот ва барқарор кардани рушди иқтисодӣ бояд гирад.

Дар алоқаманди бо ин яке аз вазифаҳои аввалиндарача барои Кумитаи Ҳамгироӣ муайян кардани стратегияи тағйиротҳои сохтори мебошад, ки ба барқарор кардани шароит барои рушди иқтисодӣ, ҳавасмандгардонии тараққиёти инфраструктура ва ҳамкории байниминтақавӣ ҳам дар ҳудуди панҷгона ва хам дар заминаи дутарафа нигаронида шудааст.

Ҳастии Иттифоқи гумрукӣ бо зарурияти таъмин кардани «чор озоди» – ҳаракати молҳо, мададҳо, сармояҳо ва кувваи коргарӣ, яъне ташкил кардани бозори умумӣ ва ҳамчунин сиёсати ба якдигар мувофиқ кардашудаи макроиқтисодӣ алоқаи мустаҳкам дорад.

Бо назардошти ин фаъолияти Кумитаи Ҳамгироӣ, пеш аз ҳама, бояд ба тайёр кардани созишномаҳои сохтори тиҷорат ва муносибатҳои иқтисодиро муайянкунанд нигаронида шавад, ки барои ҷоннокнамоии саноат, зиёдшавии гардиши мол меоварад. Ҳамчунин зарурияти гузаронидани ислоҳоти калон дар соҳаи нархгузорӣ, субсидияҳои давлатӣ, андозбандӣ, сиёсати молиявию қарзӣ ва ташкили тиҷорати хориҷӣ ба миён омадааст.

Мақсад аз гузаронидани онҳо – барқарор кардан ва нигоҳ доштани рушди иқтисодқ ба воситаи тағйироти куллии сохтори истеҳсолот ва тақсимот. Барои амалисозии ин ба хусусигардонӣ, камшавии таъсири давлат ба иқтисодиёт ва либерализатсияи тиҷорат бояд такя кард. Дар ин сурат танзимкунии давлатӣ бо амали қувваҳои бозорӣ иваз карда мешавад. Пешбини шудааст, ки истеҳсолоти ғайримолӣ ба моли мубаддал карда шавад, ки барои афзоиши содирот мусоидат мекунад.

Давлатҳои минтақаи Осиёи Марказӣ, ки Қазоқистон, Қирғизистон, Тоҷикистон ва Узбекистонро муттаҳид мекунад, сиёсати фаъоли воридшавиро ба фазои ҷаҳонии иктисодӣ пеш гирифтаанд. Иштироки интенсивии мамлакат дар тақсимоти байналхалқии меҳнат яке аз омилҳои пуриқтидори рушду нумуи иқтисодӣ мебошад.

Дар ҳудуди собиқ Иттифоқи Шуравӣ ҷумҳуриҳои ИИОМ асосан захираҳои моддию ашёиро интиқол мекарданд, ки минбаъд дар қисмати Европоии мамлакат аз нав кор карда мешуданд. Бар ивази ин маҳсулоти тайёр аз ашёи худи бо нархи баланд харид карда мешуд. Дар натиҷа, ҷумҳуриҳои Осиёи Марказӣ доимо баланси тиҷоратии манфӣ доштанд: дар соли 1990, масалан, ҳиссаи онҳо дар гардиши тиҷорати хориҷии Иттифоқ ҳамагӣ 6,9% -ро ташкил кард. Хусусияти ашёвии давлатҳои Осиёи Марказӣ иқтисодиёти яктарафа ва гипертрофиро ба миён овард.

Баробари мустакил шудан ҷумҳуриҳо аз руи шартҳои пештара бо якдигар тиҷорат карда наметавонистанд. Дар шароити таназзули тези иқтисодӣ истеҳсолкунандагон таҷрибаи тиҷорати хориҷиро надошта, маҷбур буданд харидоронро дар бозорҳои хориҷи ҷустучӯ намоянд. Хоҳиши ба даст овардани асъор дар бисёр ҳолат ба он меовард, ки мол бо нархи аз нархи миёнаи ҷаҳонӣ

пасттар фурухта мешуд, ё ин ки бо молҳои таъиноти истеъмоли доштаи тақозои бозори дохили иваз карда мешуд.

То соли 1995 аксарияти мамлакатҳои ИДМ асъори миллии худро ҷори карданд ва системаи ҳисоббаробаркунии байниякдигари тағйир дода шуд, ки мувофиқи он муносибатҳои тиҷоратии онҳо дар шароити бозори ҷаҳонӣ ба амал бароварда мешуд. Дар ин шароит барқарор кардани бозори умумииттифоқи барои мамлакатҳои ИДМ, роҳи ягонаи раҳои ёфтан аз бухрони умумии иқтисодӣ буд ва хоҳиши муттаҳидшавии давлатҳои нав дар ҳалли масъалаҳои иқтисоди ихтиёрӣ буда, бар асари омилҳои объективӣ сар мезад.

Бинобар наздики ва мукаммалии мутақобилаи системаҳои иқтисодии кишварҳои ИДМ, ширкати Тоҷикистон дар чунин иттиҳодҳои ҳамгирої ба монанди ИИОМ (Иттиҳоди Иқтисодии Осиёи Миёна) ва ИИЕО (Иттиҳоди Иқтисодии Евроосиё) хеле муҳим аст.

Манфиатҳои иқтисодии Тоҷикистон дар иттиҳоди ҳамгирої бо кишварҳои ИДМ, дар он таҷассум меёбанд, ки ҷумҳури стратегияи иқтисодии худро ба халли чунин масъалахо равона мекунад: эҳё ва таъмини инкишофи устувори иқтисодӣ; тезонидани тараққиёти саноатии иқтисодиёт амалинамоии бозсозии сохторӣ; таъмини ҳаракати озоди амвол, хадамот ва сармояи Тоҷикистон ҳудуди иқтисодии ИДМ; таъмини ҳаракати озоди манофеи коргари дар ҳудуди байнидавлатӣ; нерубахшии иқтидори содиротӣ; табдилдиҳии Тоҷикистон аз минтақаи сарбаста ба минтақаи транзитӣ.

Вале мутаасифона, бояд қайд кард, ки ба кушишҳои ҳукумат нигоҳ накарда раванди ҳамгирої хеле суст инкишоф ёфта истодааст, дар як қатор ҳолатхо он ба таъсири манфии раванҳои тағйирёби (ки дар давлатҳо-аъзоёни иттиҳодҳои ҳамгирої дида мешаванд) боздошта мешавад. Бисёр шартномаҳои имзошудаи байнидавлатӣ тасдиқ намудаанд ё ин ки амали намешаванд, ки ба ин сабаб коэффициенти самаранокии иттиҳодҳои ҳамгироии ташкилшуда паст мешавад, ва ҳамин тавр, ба чунин хулоса омадан мумкин, ки барои таҳвиятбахшии равандҳои ҳамгирої ва баланднамоии сифати онҳо чораҳои қатъи оиди воҳиднамоии манбаи қонунгузорӣ ва тафоруки тамоилҳои ҳамгирої, риояи қатъии талаботҳои амнияти иқтисодии кишвар, заруранд.

АДАБИЁТ

1. Тошев О Интеграционые процессы системы внешэкономических связи Республикми Таджикистана Душанбе :. Ирфон 2012 с 30-32
2. Шербанин Ю.А. – Межнународные экономические отношение - М (Банки и биржи) ЮНИТИ 2014 с 35-39
3. Обзор социально – экономического развития государств центральноно – Азиатского экономического сообщества за 2010год . Выпус 14 Бишкек - 2011.
4. Экономика Таджикистана: стратегия развития : Курбанов Т. Х Наджемидинов А.Н. « Экономическая интеграция в центральной Азии с 157- № 1 2011.

ҲАМГИРОӢ ДАР ОСИЁИ МАРКАЗӢ ВА МАҚОМИ ТОҶИКИСТОН ДАР ҲАМГИРОИИ ИКТИСОДИИ МИНТАКАВӢ

Канда шудани робитаҳои хоҷагӣ байни мамлакатҳои собиқ ИҶШС зарурияти ташкили созмони минтақавиро дар ин ҷо пеш овард ва Иттиҳоди Давлатҳои Мустақил (ИДМ) ташкил ёфт. Аз тарафи Ҷумҳурии Тоҷикистон созишномаҳои зиёд дар ҳама соҳаҳои фаъолият дар доираи ин созмон ба имзо расонда шуданд, ки қисми зиёди онҳо амал намекунанд. Аз ин сабаб сарони 5 давлат (Тоҷикистон, Қазоқистон, Қирғизистон, Россия ва Беларус) қарор доданд, ки иттиҳоди гумрукиро дар доираи ИДМ таъсис диҳанд. Ин иттиҳод соли 2010 ба созмони комилҳуқуқи байналхалқӣ табдил ёфт, ки номи Иттиҳоди Иқтисодии Аврупову Осиёро гирифт. Аммо аҳамияти бештар дар замони муосир ҳамкорӣ байни мамлакатҳои Осиёи Марказӣ дорад.

Калидвожаҳо: иқтисодиёт, ҳамгирої, минтақа, ҳамкорӣ, гумрук, созишнома.

ИНТЕГРАЦИЯ В ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ И МЕСТО ТАДЖИКИСТАНА В РЕГИОНАЛЬНОЙ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ ИНТЕГРАЦИИ

Разрыв экономических связей между странами бывшего СССР потребовал создания здесь региональной организации и образования Содружества Независимых Государств (СНГ). Республика Таджикистан подписала ряд соглашений по всем направлениям деятельности в рамках этой организации, большинство из которых не имеют силы. По этой причине главы пяти государств (Таджикистана, Казахстана, Кыргызстана, России и Беларуси) приняли решение о создании таможенного союза в рамках СНГ. В 2010 году союз стал полноценной международной организацией, переименованной в Евразийский экономический союз. Однако в наше время сотрудничество между странами Центральной Азии приобретает еще большее значение.

Ключевые слова: экономика, интеграция, регион, сотрудничество, таможня, соглашение.

INTEGRATION IN CENTRAL ASIA AND THE STATUS OF TAJIKISTAN IN REGIONAL ECONOMIC INTEGRATION

The severance of economic ties between the countries of the former USSR necessitated the establishment of a regional organization here, and the Commonwealth of Independent States (CIS) was formed. The Republic of Tajikistan has signed a number of agreements in all areas of activity within this organization, most of which are not in force. For this reason, the heads of five states (Tajikistan, Kazakhstan, Kyrgyzstan, Russia and Belarus) decided to establish a customs union within the CIS. In 2010, the union became a full-fledged international organization, renamed the Eurasian Economic Union. However, in modern times, cooperation between the countries of Central Asia is even more important.

Keywords: economy, integration, region, cooperation, customs, agreement.

Сведения об авторе: ***Курбанов П.А.*** – магистрант 2 курса по специальности «Мировая экономика» финансово-экономического факультета Таджикского национального университета. Электронная почта qurbon@mail.ru. Телефон: **93 940 61 41**

Information about the author: ***Kurbanov P. A.*** – 2nd year Master's student in the specialty "World Economy" of the Faculty of Finance and Economics of the Tajik National University. Email: qurbon@mail.ru. Phone: **93 940 61 41**

УСТУВОРИИ МОЛИЯВӢ ВА МУСТАҚИЛИЯТИ БУҶЕТИ МАҲАЛЛӢ

Салихов П., Давлатшоев О.Х.
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Аз давраҳои қадим, ҳатто дар марҳилаи ташаккули худ ҷомеа ҳамеша ба амнияти худ таваҷҷӯҳ зоҳир мекард. Бо рушди ҷомеа, мундариҷаи муносибати иҷтимоӣ низ тағйир меёбад, ки дар ин робита амнияти мувофиқи соҳаи фаъолият ба намудҳо ҷудо карда мешавад. Яке аз аввалини онҳо ва дар айни замон намуде, ки имрӯз низ нисбатан муҳим ҳисоб меравад, амнияти иқтисодӣ мебошад. Дар замони ҳозира омӯзиши ҳамаҷонибаи ин падидаи иҷтимоӣ дар ҳама сатҳҳои зуҳури он (давлатӣ, минтақавӣ, маҳаллӣ) басо муҳим мегардад.

Амнияти иқтисодӣ дар сатҳи худидоракунии маҳаллӣ ба ҷомеа ва шахси мушаххас наздиктар аст, танҳо дар ин сатҳ, дар маҷмӯъ, амнияти иқтисодиро арзёбӣ кардан мумкин аст.

Яке аз омилҳои муҳимтарини тавсифкунандаи амнияти иқтисодии маҳаллӣ ин буҷети маҳаллӣ мебошад. Маҳз таркиби он муайян мекунад, ки то чӣ андоза субъекти маҳаллӣ мустақил ва то чӣ андоза ба тағйироти муҳити берунӣ ва дохилӣ тобовар аст. Мақомоти маҳаллӣ бо сабаби тамоюли афзояндаи вобастагии буҷетҳои маҳаллӣ аз кӯмаки молиявии буҷети ҷумҳуриявӣ, аз мустақилияти молиявӣ маҳруманд.

Паҳлӯҳои гуногуни фаҳмиши "амнияти иқтисодӣ" -ро дар маҷмӯъ ва моҳияти ҳокимияти маҳаллиро омӯхта, ба хулосае омадан мумкин аст, ки амнияти иқтисодии маҳаллӣ маҷмӯи шароит ва омилҳое мебошад, ки мустақилият, субот, устуворӣ, қобилияти навсозӣ ва такмили доимии онро таъмин мекунанд.

Заминаи молиявии ҳукуматҳои маҳаллӣ буҷети онҳо мебошад. Ҳуқуқҳои буҷетӣ ва амволие, ки ба ин мақомот дода мешаванд, имкон медиҳанд, ки буҷети худро таҳия, баррасӣ, тасдиқ ва иҷро намоянд. Корхонаҳоеро, ки ба тобеияти онҳо гузаштаанд, истифода баранд ва аз онҳо даромад гиранд.

Буҷети маҳаллӣ фонди мутамаркази манбаъҳои молиявии маҳалии алоҳида мебошад, ки ташаккул, тасдиқ ва иҷро, инчунин назорати иҷрои онро мустақилона ҳукумати маҳаллӣ амалӣ менамояд.

Устувории молиявии буҷети маҳаллӣ ин мутобиқатии буҷети маҳаллӣ ба омилҳои дохилӣ ва берунӣ мебошад, ки аз манбаъҳои беруна вобаста нестанд ва имкониятҳои устувори маблағгузории хароҷотро доранд.

Буҷет, ба монанди дигар категорияҳои молиявӣ, таҷассуми дахлдори моддӣ дорад, муносибатҳои буҷетӣ дар фонди буҷетии сатҳи марзии дахлдор ба амал меоянд. Дар натиҷа, муносибатҳои воқеии буҷетӣ дар ҷараёни маблағҳои сафарбаршуда ва истифодашуда дар минтақаи муайян ифода меёбанд.

Татбиқи самараноки рушди иҷтимоию иқтисодии субъект, баланд бардоштани сифати хизматрасонӣ ба аҳолӣ мутобиқ ба вазъи молиявии он муайян карда мешавад, ки ин ба зарурати баррасии мушкилоти таъмини устувории молиявии буҷет тавассути системаи унсурҳои он оварда мерасонад (Расми 1).

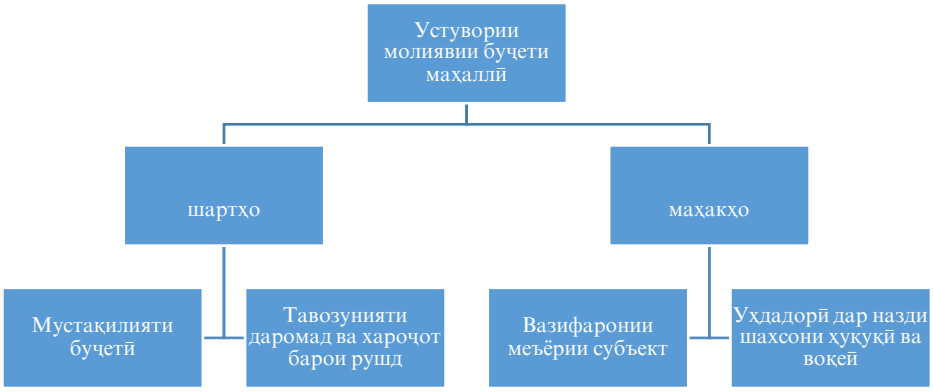

Расми 1. Унсурҳои устувории молиявии буҷети маҳаллӣ

Иҷрои шартҳо ва меъёрҳои номбаршуда нишон медиҳад, ки маҳалҳо қодиранд захираҳои молиявиро барои иҷрои ҳадафҳо ва вазифаҳои рушди иҷтимоию иқтисодии ҳудудҳо сафарбар кунанд. Дар баробари ин, бояд дар назар дошт, ки буҷет на танҳо нақшаи молиявии даромадҳо ва хароҷотест, ки барои амалисозии салоҳиятҳои сохторҳо пешбинӣ шудааст, балки воситаи муҳимтарини раванди сиёсӣ ва аз ин рӯ, идоракунии молияи онҳо мебошад.

Дар шароити муосир, таҳияи механизмҳои ташаккули даромади буҷети маҳаллӣ то такмил додани ҷузъи танзимӣ, яъне муайян кардани меъёрҳои тарҳ аз андозҳо ва такмили усулҳои расонидани кӯмаки молиявӣ коҳиш ёфтааст.

Дар зери устувории молиявии маҳаллӣ тавозуни даромадҳо ва хароҷоти маҳаллӣ ва таҒйироти мутаносиби онҳо дар зери таъсири омилҳои беруна ва дохилӣ бо мақсади таъмини ваколатҳои мақомоти давлатии маҳаллӣ, рушди иҷтимоию иқтисодӣ ва сиёсии он дар давраи ҷорӣ ва дарозмуддат фаҳмида мешавад.

Аммо, аксари муҳаққиқон ҳангоми арзёбии устувории молиявии маҳаллӣ танҳо устувории буҷетро ҳамчун манбаи асосии заминаи захиравии он, бидуни баррасии манбаъҳои дигари маблаҒгузорӣ арзёбӣ мекунанд.

Барои муайян кардани хусусиятҳои миқдорӣ ва сифатии устувории буҷет, усулҳои ҳисобкунӣ ва таҳлилӣ истифода мешаванд: усули коэффитсиентҳо ва усули баҳодиҳии экспертӣ. Хусусиятҳои миқдорие, ки бо нишондиҳандаҳои ададӣ ифода ёфтаанд, вазъи молиявии буҷетро барои давраи муайян дар ҳолати муайяни иқтисодӣ инъикос мекунанд.

Дар шароити муосир, барои идоракунии самараноки захираҳои молиявии қаламравҳо, масъалаи баҳодиҳии сифатии имкониятҳои потенсиалӣ ва воқеии минтақавӣ актуалӣ аст. Системаи таҳлили дохилӣ, чун қоида, ба арзёбии нишондиҳандаҳои буҷет асос ёфтааст.

Дар системаи иқтисодии Русия, як модели арзёбии иқтидори молиявии минтақа таҳия нашудааст. Чун қоида, иқтисоддонҳо дар системаи арзёбӣ мафҳумҳои сатҳи «иқтидори молиявӣ» ва «вазъи молиявии минтақаро» муттаҳид мекунанд.

Дар ин ҳолат, мафҳуми "иқтидори молиявӣ" ҳамчун маҷмӯи имкониятҳои молиявӣ барои рушди давлат ва минтақаҳо истифода мешавад. Тадқиқот асосан дар сатҳи корхона гузаронида мешавад. Дар доираи ин тадқиқотҳо муносибати ягона ба муайян кардани мафҳуми «иқтидори молиявӣ» ҳамчун маҷмӯи захираҳои молиявӣ ва даромади субъектҳои хоҷагидорӣ таҳия карда шудааст, ки мавҷудият ва ҷойгиркунии маблаҒҳо, имкониятҳои воқеӣ ва эҳтимолии молиявиро инъикос мекунанд.

Сарфи назар аз он, ки дар адабиёти иқтисодӣ мафҳуми «иқтидори молиявии минтақа» аксар вақт бо «иқтидори андози минтақа» иваз карда мешавад, ин мафҳумҳо ба куллӣ фарқ мекунанд.

Агар потенсиали молиявии минтақа маҷмӯи тамоми манбаъҳои молиявии минтақаи мушаххасро дар бар гирад, пас иқтидори андози минтақа танҳо як қисми ин захираҳо мебошад.

Потенсиали молиявӣ метавонад захираҳои молиявиро дар бар гирад, ки ё дар доираи низоми андози дар давлат қабулшуда объекти андозбандӣ намебошанд ё қисман андозбандӣ карда мешаванд.

Омӯзиши моҳияти иқтисодии мафҳуми «иқтидори молиявии маҳал» ба мо имкон медиҳад, ки таърифи зерини онро таҳия намоем: иқтидори молиявии маҳал маҷмӯи захираҳои молиявии дар ихтиёри агентҳои иқтисодӣ қарордошта, ки ба даст овардани ҳадафҳои стратегии рушди иҷтимоию иқтисодии маҳалро муайян мекунанд.

Мувофиқи таърифи иқтидори молиявии маҳал унсурҳои зерини сохторӣ фарқ карда мешаванд:

- ✓ Потенсиали буҷетӣ ва андози маҳаллӣ – имконияти иқтидори ҷамъоварии захираҳои молиявӣ дар буҷет;
- ✓ Потенсиали молиявии корхонаҳо ва ташкилотҳои дар маҳал ба қайд гирифташуда;
- ✓ Захираҳои молиявии худии озод ва ҷалбшуда;
- ✓ Иқтидори низоми молиявию қарзӣ - захираҳои молиявии муассисаҳои низоми бонкӣ ва қарзии маҳал.

Истифодаи пурраи нерӯи молиявии маҳал ба ноил шудан ба рушди мутавозуни иҷтимоию иқтисодии он мусоидат мекунад. Чунин самара танҳо дар сурати ҷалби ҳадди аксар ва истифодаи оптималии тамоми манбаъҳои молиявии мавҷуда имконпазир аст.

Арзёбии манбаъҳои молиявии маҳаллӣ имкон медиҳад, ки сохтори манбаъҳо, мавҷудияти имкониятҳои воқеии молиявӣ барои ҷалби захираҳои иловагӣ барои такрористеҳсоли васеи иқтисодӣ муайян карда шавад.

Таҳлили таҳияи буҷет метавонад самтҳои зерини тадқиқотро дар бар гирад:

- Таҳлили вазъи молиявии соҳаҳои соҳаи истеҳсолоти моддӣ;
- Таҳлили иҷрои пешбинишудаи буҷети соли ҷорӣ;
- Таҳлили нишондиҳандаҳои тавозуни молиявӣ;
- Таҳлили қисми даромади лоиҳаи буҷет аз рӯи манбаъҳои даромад;
- Таҳлили қисми хароҷоти лоиҳаи буҷет дар самтҳои истифодаи маблағҳои буҷетӣ.

Инчунин бояд қайд кард, ки дар адабиёти илмӣ омӯзиши ҳамаҷонибаи усулҳои баҳогузорӣ ва андозагирии мустақилияти буҷетҳои маҳаллӣ вуҷуд надорад. Дар ҳамин ҳол, ҷомеаи коршиносони дохилӣ ва байналмилалӣ мушкилоти мустақилияти буҷетҳо ва нишондиҳандаҳои пешниҳодшударо муфассал муҳокима мекунанд, ки асосан зарурати муқоисаи байни кишварҳо ва заминаи мавҷудаи оморирo барои ин инъикос мекунанд.

Арзёбии мустақилияти буҷетҳои маҳаллӣ, пеш аз ҳама, бояд аз таҳияи меъёрҳое оғоз шавад, ки худи ҳамин мустақилиятро муайян мекунанд. Таҳияи системаи коэффитсиентҳои таҳлилӣ бояд ҳамчун усули муайянкунандаи баҳогузории он қабул карда шавад.

Дар баробари ин, танҳо таҳлили ҳамаҷонибаи буҷет ба ҳукумат имкон медиҳад, ки барои қабули қарорҳо дар ташаккул ва татбиқи сиёсати молиявӣ маълумоти зарурӣ ба даст оварад, захираҳо дар сафарбаркунии маблағҳо ба буҷет, баланд бардоштани самаранокии истифодаи онҳо ва назорат аз болои афзоиши онҳоро пурзӯр кунад.

Имкониятҳои мавҷудаи андозбандии аксари субъектҳои ҳудудӣ ба мақомоти маҳаллӣ имкон намедиҳанд, ки тавозуни буҷетҳоро мустақилона таъмин кунанд. Ин ба ҳеҷ ваҷҳ ҳамеша натиҷаи заъфи ташаббуси маҳаллӣ нест, аксар вақт натиҷаи аз ҷониби мақомоти марказӣ мувофиқи сатҳҳои системаи буҷет ҷудошавии бемантиқи андозҳо, ба мақомоти минтақавӣ надодани ҳуқуқҳои кофӣ мебошад.

Ғайр аз он, омилҳои зиёде мавҷуданд, ки метавонанд ба ҳолати буҷетҳои маҳаллӣ таъсири манфӣ расонанд. Яке аз мушкилоти ташаккулёбии қисми даромадҳо субсидияи баландтари буҷетҳои субъектҳо мебошад. Камбизоатии паст метавонад як қатор оқибатҳои манфиро ба вуқӯъ орад, вобастагии зиёд аз иродаи мақомоти ҷумҳуриявӣ, вобастагии мақомоти маҳаллӣ дар ташаккули даромади буҷет ва коҳиш ёфтани масъулияти онҳо барои иҷрои буҷет, сафарбаркунии даромади иловагӣ, ноустуворӣ дар истифодаи маблағҳо ва иҷрои ӯҳдадориҳо.

Аз ин рӯ, барои таъмини мустақилияти маҳалҳо, ҷустуҷӯи манбаъҳои нави маблағгузории заминаи захиравии онҳо зарур аст.

Хавфҳо дар таъмини суботи молиявии системаи буҷетии як сохтори ҷумҳурӣ имконияти сар задани ҳолати бетаъмини захираҳои молиявиро ифода мекунанд, ки ин ба мақомоти маҳаллии ҳокимияти давлатӣ имкон намедиҳад, вазифаҳои худро иҷро кунанд. Ҳангоми таъмини суботи молиявии низоми буҷетӣ аз нуқтаи назари моделсозии ҳолатҳои хавф ва муайян кардани имконот ва механизмҳои безараргардонии хавфҳо, муайян кардани омилҳои хавфи дохилӣ ва берунӣ, ки вобаста ба таносуби манбаи хавф ба низоми буҷет муайян карда мешаванд, аҳамияти аввалиндараҷа дорад.

Танзими хавфҳои баррасишаванда яке аз ҷузъҳои асосии сохти устувории молиявии системаҳои буҷетӣ мебошад ва татбиқи тадбирҳои коҳиш додани онҳо ҳам тавассути фароҳам овардани шароити экзогенӣ, ки фаъолияти мӯътадили системаро таъмин мекунад ва ҳам тавассути таъсири идоракунӣ аз ҷониби субъектҳои идораи муносибатҳои буҷетӣ дар сатҳи системаҳои буҷети маҳаллӣ амалӣ мегардад.

Мушкилоти таъмини суботи молиявии буҷетҳои маҳаллӣ ба ду гурӯҳ тақсим карда мешаванд:

- ✓ Аввалан, ҳама мушкилиҳо вобаста ба камбудии захираҳои молиявӣ;
- ✓ Дуввум, мушкилоти марбут ба номукаммалии сиёсати молиявии давлат, фаъолияти мақомоти идоракунии низоми молиявӣ дар сатҳи ҷумҳуриявӣ ва маҳаллӣ, камбудиҳои танзими давлатӣ ва назорати фаъолияти низоми буҷетӣ, андоз ва бонкӣ.

Масъалаи таъмини мустақилияти воқеии буҷетҳои маҳаллӣ бидуни афзоиши назарраси ҳиссаи манбаъҳои даромади худӣ ҳал карда намешавад.

Ҳамзамон, барои буҷетҳои маҳаллӣ воридоти даромадҳо воқеан метавонанд танҳо дар сурате риоя шаванд, ки шартҳои зерин иҷро карда шаванд. Даромадҳое, ки буҷетҳо мегиранд, бояд ба таври доимӣ ба буҷети мушаххас вогузор карда шаванд ва мақомоти дахлдори давлатӣ бояд ваколатҳои кофии васеъ барои идоракунии ин манбаъҳои даромадро дошта бошанд. Танҳо дар сурати иҷрои ин шартҳо, маҳалҳо метавонанд дар оянда ҷараёни воридоти андозро пешгӯӣ кунанд, инчунин ҳавасмандгардонии иқтисодӣ ва фишангҳои воқеӣ барои рушди истеҳсолот ва васеъ намудани заминаи андоз дар қаламрави дахлдор мавҷуданд.

Шарти муҳимтарини таъмини мустақилияти молиявии буҷетҳои маҳаллӣ тақсимоти одилонаи андозҳо ва воридоти андозҳо дар сатҳи низоми буҷет мебошад. Дар ин ҳолат, сухан дар бораи он аст, ки манбаъҳои андози худӣ бояд дар ҳаҷми умумии даромади буҷети маҳаллӣ бартарӣ дошта бошанд.

Аз ин лиҳоз, таҳияи механизми самарабахши фискалии тақсимоти даромади андоз дар сатҳҳои системаи буҷет ҳам барои барқарорсозии иқтисодиёт дар маҷмӯъ ва ҳам барои ҳар як минтақа, аз ҷумла таъмини захираҳои молиявӣ ба ниёзҳои иҷтимоии ҷомеа хеле муҳим мегардад.

Дар баробари ин, таъкид кардан муҳим аст, ки тақсимоти объективӣ ва самараноки даромадҳо байни буҷетҳои сатҳҳои гуногун вазифаи нисбатан душвор аст. Ин аз он сабаб ба амал омадааст, ки таъмини суръати рушди иқтисодии давлат бо манфиатҳо ва ниёзҳои минтақаҳои мушаххас барои маблағгузории соҳаҳо ва субъектҳои салоҳиятдор, инчунин ҳалли мушкилоти маҳаллӣ мувофиқат намекунад. Дар робита ба ин, ба таври ногузир мушкилоти мувозинати буҷетҳои ҳар як сатҳ ба миён меояд.

Ҳамзамон бо ҳалли ин масъала тақсимоти андозҳо ва даромадҳои андоз бояд сатҳи дахлдори мустақилияти молиявии буҷетҳои маҳалро таъмин кунанд, ки бидуни таъмин намудани онҳо ба миқдори кофӣ даромади худӣ ба даст овардан ғайриимкон аст.

Дар маҷмӯъ, самаранокии танзими буҷетӣ дар он зоҳир мешавад, ки системаи мавҷудаи тақсимоти байни буҷетӣ ба татбиқи принсипҳои буҷетӣ мусоидат мекунад. Рушди муносибатҳои байни буҷетӣ на танҳо дар нишондиҳандаҳои вазъи низоми буҷетӣ ё таъминоти буҷетии қаламравҳо, балки дар нишондиҳандаҳои рушди иқтисодӣ ва иҷтимоии минтақаҳои алоҳида, дар нишондиҳандаҳои сатҳ ва сифати зиндагии шаҳрвандон ифода мешавад.

АДАБИЁТ

1. Худоиев М.Н, Наджмиддинов С.М. Бюджетный сектор: Учеб, пособие Душанбе. «Ирфон». 2010г
2. Давлатшоев О.Х. Совершенствование механизма бюджетно-налогового регулирования экономики // Вестник Таджикского национального университета. Серия социально-экономических и общественных наук. – 2013. – №2/4 (114). –С.26-30.

3. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи молияи давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон» (Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон, с. 2011, № 6, мод. 436; с. 2013, № 3, мод. 189, № 11, мод. 784; с. 2016, № 5, мод. 367 (Қонуни ҶТ аз 19.03.2013 № 746; аз 12.11.2013 № 1027; аз 14.05.2016 № 1316; аз 17.05.2018 № 1535))

УСТУВОРИИ МОЛИЯВӢ ВА МУСТАҚИЛИЯТИ БУҶЕТИ МАҲАЛЛӢ

Дар мақола мазмуни устувории молиявӣ ва мустақилияти буҷети маҳаллӣ тадқиқ шудааст. Таъмини рушди самараноки иҷтимоию иқтисодии маҳаллӣ, баланд бардоштани сифати хизматрасонӣ ба аҳолӣ вобаста ба вазъи захираҳои молиявии он муайян карда мешавад, ки ин ба зарурати баррасии мушкилоти таъмини суботи молиявӣ ва амнияти буҷети маҳаллӣ оварда мерасонад. Муҳаққиқон ҳангоми арзёбии устувории молиявии маҳаллӣ танҳо устувории буҷетро ҳамчун манбаи асосии заминаи захиравии он, бидуни баррасии манбаъҳои дигари маблағгузорӣ арзёбӣ мекунанд. Дар тадқиқоти илмӣ омӯзиши ҳамаҷонибаи усулҳои баҳогузорӣ ва андозагирии мустақилияти буҷетҳои маҳаллӣ нокифоя мебошад. Ҳадафи ниҳоии тадбиқи сиёсати молиявии маҳаллӣ субот ва тавозуни низоми буҷет, суботи иҷтимоию иқтисодии маҳал, фароҳам овардани шароит барои рушди фаъолияти соҳибкорӣ, рушди иқтисодӣ, омезиши манфиатҳои давлат, маҳалҳо, шаҳрҳо, субъектҳои хоҷагидорӣ ва тамоми аъзои ҷомеа мебошад.

Калидвожаҳо: молияи маҳаллӣ, буҷети маҳаллӣ, мустақилияти буҷети маҳаллӣ, муносибатҳои байнибуҷетӣ, устувории молиявӣ.

ФИНАНСОВАЯ УСТОЙЧИВОСТЬ И НЕЗАВИСИМОСТЬ МЕСТНОГО БЮДЖЕТА

В статье исследуется содержание финансовой устойчивости и самостоятельности местного бюджета. Обеспечение эффективного социально-экономического развития местных сообществ, повышение качества услуг, предоставляемых населению, определяется состоянием его финансовых ресурсов, что приводит к необходимости решения проблем финансовой устойчивости и безопасности местных бюджетов. При оценке финансовой устойчивости на местном уровне исследователи оценивают устойчивость бюджета только как основной источник своей ресурсной базы, не рассматривая другие источники финансирования. Отсутствует комплексное изучение методов исследования для оценки и измерения независимости местных бюджетов. Конечная цель местной фискальной политики - это стабильность и сбалансированность бюджетной системы, социально-экономическая стабильность местности, создание условий для развития бизнеса, экономического развития, интеграции интересов государства, населенных пунктов, городов, хозяйствующих субъектов и всех членов общества.

Ключевые слова: местные финансы, местный бюджет, независимость местного бюджета, межбюджетные отношения, финансовая устойчивость.

FINANCIAL SUSTAINABILITY AND INDEPENDENCE OF THE LOCAL BUDGET

The article examines the content of financial stability and self-sufficiency of the local budget. Ensuring effective socio-economic development of local communities, improving the quality of services provided to the population, is determined by the state of its financial resources, which leads to the impossibility of solving financial problems. Thus, the local budget is an indicator of self-sufficiency and financial independence of local government bodies. The imperfection of the current mechanism for the formation and execution of local budgets in modern conditions is one of the most pressing problems not only in scientific research, but also in political debates, on the results of which the economic security of the state depends.

Keywords: local finance, local budget, budgetary independence, interbudgetary relations, budget regulation.

Сведения об авторах: ***Салихов П.*** – магистрант второго курса кафедры управления государственных финансов Таджикского национального университета
Давлатшоев О.Х. – доцент кафедры управления государственных финансов Таджикского национального университета

Information about the authors: ***Salikhov P.*** – second-year Master's student of the Department of Public Finance Management of the Tajik National University
Davlatshoev O. Kh. – Associate Professor, Department of Public Finance Management, Tajik National University

ҲУҚУҚ ВА СИЁСАТ – ПРАВО И ПОЛИТИКА – LAW AND POLICY

ОИД БА ТАКТИКАИ ҲАМКОРИИ МУФАТТИШ БО ИШТИРОКЧИЁНИ ДИГАРИ МУРОФИАИ ҶИНОЯТӢ

Шодиев Б.
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Дар замони муосир масалаи ҳамкории муфаттиш бо иштирокчиёни дигари мурофиаи ҷиноятӣ яке аз масалаҳои мубрам ба ҳисоб меравад. Чунки худи ҳамкорӣ айни замон ба сифати яке аз принсипҳо ё ғояҳои асосии тафтиши парвандаи ҷиноятӣ шуморида мешавад. Истифода аз принсипи ҳамкорӣ муфаттиш метавонад масалаи ҳаматарафа ва воқеъбинона тафтиш намудани дилхоҳ парвандаи ҷиноятиро дуруст ба роҳ монад. Дар мавриди ҳамкорӣ намудан муфаттишро мебояд, ки аз тактикаи хоси ҳамкорӣ истифода намояд.

Тактикаи ҳамкории муфаттиш бо иштирокчиёни дигари мурофиаи ҷиноятӣ метавонад дар ҷараёни тафтиши парванда ва ё дар мавриди гузаронидани ҳар як амали алоҳидаи тафтишӣ сурат гирад. Масалан дар мавриди азназаргузаронии ҷойи ҳодиса муфаттиш бо кормандони оперативӣ-ҷустуҷӯйи, мутахассис-криминалист, кинолог ва коршиноси тиббӣ-судӣ ва монанди инҳо.

Шаклҳои асосии ҳамкории муфаттиш бо мақомоти ҷустуҷӯи фаврии ҷиноятӣ аз рӯи тавсифи худ ба ду гурӯҳ тақсим мешаванд. Ба гурӯҳи аввал – он шаклҳои ҳамкори таалуқ доранд, ки дар меъёрҳои ҳуқуқи мурофиавии ҷиноятӣ пешбини шудаанд. Ба ин гурӯҳ шаклҳои зайл таалуқ доранд:

а) ба мақомоти тафтишоти сари вақт додани ахбор дар бораи аломатҳои ҷиноятe, ки дар натиҷаи чорабиниҳои ҷустуҷӯи фаври муайян карда шудааст;

б) аз тарафи мақомоти таҳқиқи ибтидоӣ оғоз намудани парвандаҳои ҷинояти оид ба он ҷиноятҳое, ки тафтиши пешакӣ ҳатмист;

в) аз ҷониби мақомоти таҳқиқи ибтидоӣ иҷро намудани супориши махсуси муфаттиш оид ба гузаронидани чорабиниҳои ҷустуҷӯи фаврию амалиётҳои алоҳидаи тафтиши;

г) гузаронидани чорабиниҳои якчояи ҷустуҷӯи фаври ва амалиётҳои алоҳидаи тафтиши.

Дар амалияи тафтишоти чунин шаклҳои ҳамкории муфаттиш бо мақомотҳои ҷустуҷӯи фаврии ҷиноятӣ мавҷуданд, ки то ҳоло танзим нашудаанд. Ҳамкориҳои зайл аз он ҷумлаанд:

а) аз тарафи кормандони мақомотҳои ҷустуҷӯи фаврии ҷиноятӣ посбони намудани ҷои ҳодиса, муқаррар намудани шоҳидон, ҷабрдидагон ва дастгир кардани шахсони гумонбаршуда;

б) ба муфаттиш дар мавриди гузаронидани амалиётҳои алоҳидаи тафтиши кумак расонидан;

в) гузаронидани амалиётҳои якчояи тактикӣ ва монанди онҳо.

Барои сари вақт ба муфаттиш додани ахборот дар бораи ҷой доштани аломатҳои ҷиноят дар ҳаракатҳои ягон шаҳрванд ё воқеаи рухдода ё дар фаъолияти ягон идора, муассиса дар ду ҳолат эҳтиёҷ пайдо мешавад.

Мувофиқи КМҶ Ҷумҳурии Тоҷикистон аз рӯи аризаву маълумотҳои дохилшуда маводи зарури талаб кардан, эзохот гирифтан мумкин аст. Аммо дар ин маврид амалиётҳои тафтишӣ гузаронида намешавад. Мантиқан ва бо назардошти қисми сеюми моддаи номбаршуда чунин хулоса бармеояд: агар аз ариза ё шикояти воридшуда аломатҳои таркиби ягон ҷиноят дида шавад, мақомоти таҳқиқи ибтидоӣ на дертар аз се шабонаруз дар мавридҳои мустасно бошад, дар муддати на зиёдтар аз даҳ шабонаруз дар ин бора ба муфаттиш бояд ахбор диҳанд.

Ҳолати дуввум. Маълум, ки мақомоти таҳқиқи ибтидоӣ бахри иҷрои вазифаҳои бевоситаи худ чорабиниҳои ҷустуҷӯи фаврии ҷиноятӣ мегузаронанд ва ваколатдоранд, ки аз рӯи як қатор ҷиноятҳо тафтиши ибтидоӣ баранд. Агар дар натиҷаи гузаронидани чорабиниҳои ҷустуҷӯи фаврии ҷиноятӣ он воқеаи ҷинояти ошкор карда шавад ва агар гузаронидани якчанд амалиёти тафтиши таъгирнопазир бошанд, корманди ин мақомот парвандаи ҷиноятӣ оғоз менамояд. Оид ба ин парвандаи ҷинояти амалиётҳои тафтишии заруриро мегузаронад. Дар ду ҳолати дар боло номбаршуда агар бурдани тафтиш дар тобеияти худи мақомоти таҳқиқи ибтидоӣ бошад, тафтишро давом медиҳад. Агар тобеи он

набошад, оид ба ҷинояти фошшуда, тафтиши пешакӣ ҳатмӣ бошад, парвандаи ҷиноятиро аз рӯи тобеияти он ба муфаттиши дахлдор месупорад.

Яке аз шаклҳои муҳимтарин ва санҷидашудаи ҳамкорӣ, чи тавре ки дар боло қайд карда шуда буд, ин иҷро кардани супориши махсуси муфаттиш аз ҷониби мақомотҳои ҷустуҷӯи фаврии ҷиноятӣ мебошад.

Самараи ин шакли ҳамкорӣ аз ду тараф вобаста аст. Барои бо мувафакият иҷро шудани супориши дар мактуб ва агар супориш дар бораи гузаронидани амалиётҳои алоҳидаи тафтиши бошад, дар қарор мақсади он амалиёти тафтиш батафсил, пурра ва аниқ инъикос ёфтанаш лозим аст.

Масалан, агар супориши махсус дар бораи ҷустуҷӯ ва ёфтани амволи дуздидашуда бошад, дар мактуби муфаттиш номгуи амвол, андоза, навъи амвол, хел, ранг, мӯд, адад, вазъи амвол (нав, истифодашуда, кӯҳна), соли истеҳсол, рақами истеҳсол ба миллат ё халқияти муайян таалуқ доштани сохиби амвол ва ахбори дигар бояд инъикос ёбад. Ё ин ки супориш оид ба гузаронидани кофтуков бошад, дар қарори муфаттиш бояд ҷои кофтуков, нишонаи он, тавсифи мухтасари манзил, тахмини муфаттиш, чи хел амвол, ҷасад, одам ё хайвон ва мухтасар аломатҳои онон инъикос ёфтанаш лозим.

Тибқи муқаррароти КМҶ ҶТ дар сурати мураккаб будани ҷинояти содиршуда, амалиёти тафтиши пешакиро ба якчанд нафар муфаттишон супоридан мумкин аст, яъне барои тафтиши ҷиноятҳои мураккаб бригадаи муфаттишон таъсис ёфтанаш мумкин.

Чи хеле ки аз ин меъёр дида мешавад, эҳтимоли таъсис ёфтани бригадаи якчояи муфаттишону кормандони мақомоти ҷустуҷӯи фаврии ҷиноятӣ дар қонун пешбини карда шудааст. Ба ин нигоҳ накарда дар амалияи тафтишоти гуруҳҳо ё бригадаҳои якчояи на фақат муфаттишони прокуратура ва Вазорати корҳои дохили Ҷумҳурии Тоҷикистон балки якҷоя бо кормандони мақомоти ҷустуҷӯи фаврии ҷиноятӣ таъсис меёбанд. Ин шакли ҳамкори дар амалия тез-тез ҷорӣ карда мешавад, яъне барои босамар ва дар муддати кӯтоҳ сирри ҷиноятро фош кардан ва ашхоси дар ҳақиқат гунаҳкорро ба чавобгарии ҷинояти кашидан, гурӯҳҳои тафтишотиву ҷустуҷӯии фаври ташкил медиҳанд. Чунин гуруҳҳо одатан аз муфатишони таҷрибаноку кормандони мақомти ҷустуҷӯи фаврии таъсис меёбанд. Ба гурӯҳи тафтишотиву ҷустуҷӯи фаври вобаста ба ҷинояти тафтишшаванда мутахассисони гуногун, масалан, эксперти тибби, мутахассис-криминалист, мутахассис-молшинос, автотехник ҳамрох кардан лозим мешавад.

Аз миёни аъзоёни гурӯҳи тафтишотиву ҷустуҷӯии фаврии нав муфаттиши пуртаҷрибаеро рохбари гурӯҳ таъин менамоянд. Худи гурӯҳ ба ду зергурӯҳ тақсим шуданаш мумкин: як зергурӯҳ – гурӯҳи муфатишон, гурӯҳи дигар – гурӯҳи ҷустуҷӯи фаври.

Фаъолияи якчояи гурӯҳ дар якҷоя тартиб додани нақшаи тафтиш, мунтазам ба ҳамдигар ахбор додан, якҷоя гузаронидани баъзе амалиётҳои муҳими тафтиши ва машваратҳои якчояи гуруҳҳо барои мухокимаи вазъи тафтиш ва сахех сохтани нақшаи он ифода меёбад.

Фаъолияти якчояи гурӯҳи тафтишотиву ҷустуҷӯи фаври танҳо дар он вақт самара мебахшад, ки агар ҳамаи аъзоёни он аз сидки дил хозони он бошанд, ки ҷиноят фош шавад, сари вақт аз рӯи вичдон ба якдигар пурра, ҳаққони ахбор диҳанд ва дар гузаронидани чорабинихо фаъолу фаври бошанд.

Азназаргузаронии ҷои ҳодиса намуди асосии амалиёти мустакили тафтиши мебошад, ки барои гузаронидани он қувваи калон даркор аст. Барои он ки худи муфатиш ва шахсони холис аз ухдаи он баромаданашон дар баъзе мавридхо имконнопазир мебошад. Сабабаш дар он аст, ки дар як вақт ҳам ҷои ҳодисаро аз назар гузаронидан лозим, онро посбони кардан, шоҳидон, ҷабрдидагонро муқаррар кардан ва дар баъзе мавридхо гумонбаршудагонро дастгир намудан лозим меояд в чорабинихои дигар. Аз ин сабаб муфаттиш якчанд корманди мақомоти ҷустуҷӯи фаврии ҷиноятӣро даъват мекунад. Агар як қисми онҳо ҷои ҳодисаро посбони намоянд, дигарашон бо муайян намудани ҷабрдидагон ва шоҳидон, саввумашон бо ҷустуҷӯи гумонбаршудагон ва дастгир намудани онҳо машғул мешаванд. Дар ин маврид хизмати кинолог лозим шуданаш аз эҳтимол дур нест.

Барои гузаронидани кофтукови манзилгох, маҳал, муассисаҳо ҳамкории муфаттиш бо кормандони ҷустуҷӯи фаврии ҷиноятӣ хусусияти ба худаш хос дорад. Агар манзилро кофтуков кардан лозим бошад, кормандони ҷустуҷӯ бо супориши

муфатиш худуди ҷойгир шудани хавли, тавсиф, рамзи зисту зиндагонии истикоматкунандагони манзил, роҳҳои даромаду баромади пиёдагард ва нақлиёт, востиаҳои алоқа, тарзи хабар додан барои кушодани баромадгохро меомӯзанд. Ғайр аз ин алоқаи истикоматкунандагони манзилгоҳ бо ашхоси дигар, бо ки рафтуомад дорад, тавсифи ин ва муносибатҳои дигарро низ меомӯзанд, ки барои дуруст ташкил намудани кофтуков заруранд.

Ҳангоми кофтуков кормандони ҷустуҷӯи фаври атрофи ҷои кофтуковро назорат карда, низоми зоҳирии онро таъмин мекунанд.

Ҷараёни истинтоқ чунин менамояд, ки муфаттиш танҳо бо шахси истинтоқшаванда кор дораду халос. Ботинан истинтоқ амалиёти хеле мураккаб аст. Масалан, барои бо мувафақият гузаронидани ин амалиёти тафтиши ба вай пухта тайёри дидан лозим меояд, ки бе ҳамкории кормандони ҷустуҷӯи фаврии ҷиноятӣ имконнопазир аст. Ҳамчун қисми тайёри ба истинтоқ ҷои зисти мукимӣ ва ҳам мувакатии гумонбаршудагон, шохдонро муайян кардан лозим, ҷои кор, касбу ҳунар, машғулиятҳои дустдоштаи онҳо, алоқаи шахсӣ ва тарафҳои дигари зиндагии онҳоро омӯхтан лозим меояд. Барои ин корҳоро ба сомон расонидан ёрдами кормандони ҷустуҷӯи фаври лозим аст. Дар баъзе мавридхо, шоҳидонро ба таври зури ба истинтоқ овардан зарур меояд, ки ин амалро низ кормандони милитсия иҷро мекунанд.

Эксперименти тафтиши аксар вақт дар маҳалҳо, кучаву хиёбонҳо, муассисаҳои истеҳсоли бо ширкати ашхоси гуногун гузаронида мешаванд. Барои ҳамин муфаттиш бо кормандони мақомтҳои ҷустуҷӯи фаври бояд ҳамкори кунад. Бо кумаки онҳо ашхоси даркориро ёфтан лозим меояд. Дар вақти гузаронидани эксперимент бо қувваи онҳо посбонии ҷои эксперимент таъмин карда мешавад. Агар эксперимент дар ягон қисми рохи автомобилгард гузаронида шавад, кормандони БДА бехатарии ҳаракати воситаҳои нақлиётиро дар ин қисмати роҳ таъмин менамоянд. Дар ҷараёни тайёри ба эксперименти тафтиши ва бевосита гузаронидани он муфаттиш бо кормандони милитсия оид ба дигар масъалаҳо низ ҳамкори мекунад.

Дар ҷараёни тафтиши ҷиноятҳои вазнину мураккабе, ки одатан аз ҷониби гурӯҳи ҷиноятқорони муташаккил содир мешаванд, барои гузаронидани амалиёти тактикӣ зарурат пайдо мешавад. Ин амалиётҳо ҳам, яке аз шаклҳои ҳамкории муфаттишу кормандони мақомоти ҷустуҷӯи фаврии ҷиноятӣ ба шумор меравад. Одатан амалиёти тактикӣ бештар аз тарафи кормандони ҷустуҷӯи фаврии ҷиноятӣ гузаронида мешавад.

Хусусияти хоси амалиёти тактикӣ дар иштироки ҳам муфаттишу ҳам кормандони мақомотҳои ҷустуҷӯи фаврии ҷиноятӣ набуда, балки дар тавсифи тактикии он мебошад.

Мутахассис-криминалист бо ёрии воситаҳои аудиовизуалӣ вазъи ҷойи ҳодисаро ба қайд гирифта, пайҳои аён, камаён ва дигар пайҳоро ва объектҳоеро ошкор ва кофта мегирад, ки метавонанд далелҳои шайъии парванда гарданд. Вай дар бораи амалҳои эҳтимолии ҷиноятқор дар ҷойи ҳодиса ва оид ба дигар саволҳо машварат дода, экспресс-таҳлили объектҳои пайдогардидаро гузаронида, ба аъзои ГТО тахминҳои худро дар бораи шахсият ва таҷрибаи ҷиноятқор, олоти ҷиноят, воситаҳои нақлиёт ва ғ., ки дар рафти ҷараёни гузоштани фарзия истифода мешаванд, пешниҳод менамояд.

Мутахассис-кинолог (сагшинос) бо саги хизматӣ пайҳои одорологии ҷиноятқорро дар ҷойи ҳодиса коркард намуда, чизҳо ва ашёҳои сарчашмаи бӯй, инчунин бӯйро бо пайҳо гирифта, ин объектҳоро бастабандӣ мекунад.

Коршиноси тиббӣ-судӣ масъалаи вақту сабаби оғози маргро бо олоти (силоҳи) истифодашуда, пайдарпайии зарарҳои ҷисмонии расонидашударо дар ҳолатҳои зерин ҳаллу фасл менамояд;

- ҳангоми таъини экспертиза. Мутахассис нисбати инҳо тавсия медиҳад: зарурат, замони таъин ва намуди экспертиза; далелҳои шайъӣ ва намунаҳое, ки бояд ба тадқиқот фиристонида шаванд; доираи саволҳои пешниҳодшаванда ва маводи мушаххаси парвандаи ҷиноятӣ, ки барои истеҳсолоти экспертиза кифоя мебошанд;

- дар гирифтани намунахо барои тадқиқоти муқоисавӣ, ки барои истеҳсолоти бисёр намудҳои экспертиза зарур мебошанд, масалан: хатшиносӣ, фоноскопӣ, трасологӣ, баллистикӣ, биологӣ ва ғ. Дар ин маврид мутахассис метавонад ба муфаттиш дар омодакунии шароит ва воситаҳои ба даст овардани онҳо, дар

баҳодиҳии намунаҳо аз нуқтаи назари коршоямии онҳо барои истеҳсолоти экспертизаҳо ёрӣ расонад;

- ҳангоми пурсиш ва рӯбарӯкунӣ, ки дар додани машваратҳо ба муфаттиш (дар рафти омодагӣ ба ин амалҳо) ва иштирок дар онҳо ифода меёбад, дар бақайдгирии рафти онҳо, инчунин объектҳое, ки ба дигар муфаттиш ҳамроҳ бо супориши алоҳида дар бораи пурсиш барои нишондиҳӣ бо бақайдгирии воситаҳои аудиовизуалӣ фиристонида мешаванд. Бо даъвати муфаттиш мутахассис метавонад дар пурсиши шоҳид, ҷабрдида, гумонбаршуда ва айбдоршаванда, инчунин дар рӯбарӯкунии байни онҳо бевосита иштирок намояд [6];

АДАБИЁТ

1. Ищенко Е. П Криминалистика : в вопросах и ответах: учебное пособие - Москва: Проспект, 2015
2. Егоров Н. Н., Ищенко Е. П. Руководство по производству следственных действий : учебно-практическое пособие: учебное пособие - Москва: Проспект, 2016.
3. Криминалистика. Аверьянова Т.В., Белкин Р.С., М.: НОРМА - ИНФРА-М, 2000. - 990 с.
4. Настольная книга следователя. М., 1949. –С. 73-74; Руководство для следователей. Часть. II. М., 1982. –С. 45-51; Яблоков Н.П. Взаимодействие следователя и оперативно-розыскных органов в процессе расскрытия преступлений // Кримналистика. Под ред.Н.П.Яблокова, В.Я.Колдина. Изд-во МГУ, 1990. –С. 56-64.
5. Халим Салим., Криминалистика Сах. 281, С. 2009.
6. Криминалистика: Учебник// Под ред. Н.П. Яблокова. М.: Юристъ,1999.-716с.

ОИД БА ТАКТИКАИ ҲАМКОРИИ МУФАТТИШ БО ИШТИРОКЧИЁНИ ДИГАРИ МУРОФИАИ ҶИНОЯТӢ

Дар мақола масалаи тактикаи ҳамкории муфаттиш бо иштирокчиёни дигари мурофиаи ҷиноятӣ баррасӣ гардидааст. Нуқтаи назари муаллиф оид ба тактикаи ҳамкории муфаттиш, тарзҳои тактикӣ, шаклҳои ҳамкорӣ ва ҳамкории муфаттиш дар мавриди гузаронидани амалҳои алоҳидаи тафтишӣ оварда шудааст. Дар ҷараёни тафтиши ҷиноятҳои вазнину мураккабе, ки одатан аз ҷониби гурӯҳи ҷиноятторони муташаккил содир мешаванд, барои гузаронидани амалиёти тактикӣ зарурат пайдо мешавад. Ин амалиётҳо ҳам, яке аз шаклҳои ҳамкории муфаттишу кормандони мақомоти ҷустуҷӯи фаврии ҷиноятӣ ба шумор меравад. Одатан амалиёти тактикӣ бештар аз тарафи кормандони ҷустуҷӯи фаврии ҷиноятӣ гузаронида мешавад.

Калидвожаҳо: тактикаи ҳамкорӣ, ҳамкорӣ, иштирокчёни мурофиаи ҷиноятӣ, муфаттиш, коршинос, амалҳои тафтишӣ.

О ТАКТИКЕ СОТРУДНИЧЕСТВА ИССЛЕДОВАТЕЛЯ С ДРУГИМИ УЧАСТНИКАМИ УГОЛОВНОГО РАЗБИРАТЕЛЬСТВА

В каждой статье рассматривается тактика взаимодействия следователя с другими участниками уголовного процесса. Приведены авторские взгляды на тактику взаимодействия следователя, тактические приемы, формы взаимодействия и взаимодействия следователя при проведении отдельных следственных действий. В процессе расследования серьезных и сложных преступлений, которые обычно совершает группа организованных преступников, возникает необходимость в тактических действиях. Эти операции также являются формой сотрудничества между следователями и сотрудниками правоохранительных органов. Тактические операции обычно проводят оперативные сотрудники уголовного розыска.

Ключевые слова: тактика сотрудничества, сотрудничество, участники уголовного процесса, следователь, эксперт, следственные действия.

ON THE TACTICS OF COOPERATION BETWEEN THE RESEARCHER AND OTHER PARTICIPANTS IN THE CRIMINAL PROCEEDINGS

Each article examines the tactics of interaction between the investigator and other participants in the criminal process. The author's views on the tactics of interaction of the investigator, tactical techniques, forms of interaction and interaction of the investigator during individual investigative actions are given. In the process of investigating serious and complex crimes, which are usually committed by a group of organized criminals, there is a need for tactical actions. These operations are also a form of cooperation between investigators and law enforcement officials. Tactical operations are usually carried out by operational officers of the criminal investigation department.

Keywords: tactics of cooperation, cooperation, participants in criminal proceedings, investigator, expert, investigative actions.

Сведения об авторе: ***Шодиев Бахромбек*** – магистрант второго курса юридического факультета Таджикского национального университета

Information about the author: Shodiyev Bahrombek – Second-year Master of Law at the Faculty of Law of the Tajik National University

ШАРТҲОИ УМУМИИ ТАФТИШИ ПЕШАКӢ

Давлатзода С. М.
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон.

Конституисияи Ҷумҳурии Тоҷикистон бартарият доштани ҳуқуқ ва озодиҳои инсонро эълон дошта муқаррар намудааст: «Ҳуқуқ ва озодиҳои инсон ва шаҳрванд аз тарафи давлат эътироф, риоя ва ҳифз карда мешаванд»(қ.3 мод. 5) Вобаста аз баамал барории ҳуқуқ ва озодиҳои инсон ва шаҳрванд дар мурофиаи ҷиноятӣ, бояд қайд намуд, ки Сарқонуни Тоҷикистон ба тарафҳои асосии мурофиаи судии ҷиноятӣ - ҷабрдида ва айбдоршаванда якшакла эътибор зоҳир менамояд.

Дар ҳолати аввал сухан дар бораи он меравад, ки Конститусия ҳуқуқи ҷабрдидаро ҳимоя намуда кафолати ҳифзи судӣ ва барқарор намудани зарари ба ӯ расонидашударо додаст (мод.21). Дар назар бояд дошт, ки «барқарор намудани зарари расонидашуда» инчунин ба фаъолияти мақомотҳои ҳифзи ҳуқуқ вобаста ба тафтиш намудани ҷиноятҳои содиршударо низ дарбар мегирад.

Қобили қайд аст, ки ҳимояи ҳуқуқи инсонро аз кирдорҳои ҷиноятқорона нисбати ӯ ҳуқуқи байналмилалӣ низ мустаҳкам намудааст.. Масалан, 29 ноябри соли 1985 Ассамблеяи Генералии СММ дар ҷаласаи пленарии 96-и худ Декларатсияи принсипҳои асосии адолати судӣ барои қурбоншудагони ҷиноятҳо ва суиистеъмолкунии ҳукуматро қабул намуд, ки таъиноти он кумак намудан барои ҳимояи ҳуқуқҳои шаҳрвандон ба ҳисоб меравад.

Чӣ тавре, ки мушоҳида менамоем, Конституисияи Ҷумҳурии Тоҷикистон мисли санадҳои байналмилалли кушиш намуддаст то ба таври олӣ ҳуқуқҳои ҷабрдидагон ва айбдоршавандаҳоро ҳимоя намояд, мувозинати байни ҳуқуқи ҷабрдидаро барои мушарраф шудан ба адолати судӣ, пурра барқарор намудани зарари аз ҷиноят расонидашуда ва ҳуқуқи айбдоршавандаро барои баррасии намудани парвандаи ӯ аз тарафи суди босалоҳият ва қонунӣ нигаҳ дорад.

Ин муқарраротҳои конститусиониро ба инобат гирифта, қайд мена моем, ки таиноти Кодекси мурофиавии ҷиноятии Ҷумҳурии Тоҷикистон иборат аст аз:

- ҳимоя намудани ҳуқ ва манфиатҳои қонунии шахсони воқеӣ ва ҳуқуқӣ аз ҷиноят зарар дида;
- ҳимоя намудани шахсият аз айбдоркунӣ, маҳкумнамоии ғайри-қонунӣ ва беасос.

Баррасӣ ва ҳаллу фасли парвандаҳои хусусияти оммавӣ ва хусусӣ-оммавидоштаро дар суд бе истеҳсолоти тафтишоти пешакӣ тасаввур намудан ғайриимкон аст. Бинобар ин дар рафти қисмати тосудии мурофиаи ҷиноятӣ зарур аст тавассути ҳамаи воситаҳои муқаррарнамудаи қонун далелҳоро ҷамъ намуда, санҷида, таъқиботи ҷиноятиро нисбати шахси содирнамудаи ҷиноят ба амал бароварда, ӯро ба сифати айбдоршаванда ба ҷавобгарии ҷиноятӣ кашанд, чораҳое андешида шавад, ки ҳозиршавии уро ба суд ва тафтишот таъмин гарда два ҳуқуқи ҷабрдидаро аз ҷиноят ҳимоя карда шавад.

Иҷро намудани ҳаракатҳои мурофиавии дахлдор ва қабули қарори мувофиқ мундариҷаи тафтишти пешакиро ташкил менамояд. Тафтишоти пешакиро мо метавонем чун фаъолияти мақомоти таҳқиқ, таҳқиқгари ибтидоӣ, муфаттиш ва прокурорро оиди ҷамъ намудан, санҷидан ва баҳо додани далелҳое, ки дар асоси онҳо ҳолатҳои ба кор ахамият дошта муқаррар карда мешаванду шахси ҷиноятсодир намуда фош карда шуда ба ҷавобгарӣ кашида мешавад, фахмида мешавад.

Тафтишот барои он пешакӣ ҳисобида мешавад, зеро ки пас аз он тафтишоти дигар нисбатан муҳими мурофиаи ҷиноятӣ – тафтишоти судӣ вуҷуд дорад, ки пас аз итмоми он аз номи давлаит нисбати он парванда қарори мувофиқ қабул карда мешавад. Он хулосаҳои муфаттиш нисбати парванда оиди он ки факти содир шудани ҷиноят ҷой дорад ва маҳз ҳамин шахс дар содир намудани ҷиноят гунаҳкор аст, барои суд танҳо фарзияест, ки он аз тарафи суд пурра, ҳаматарафа ва бевосита дар суд таҳқик карда мешавад.

Бинобар ин мақомоти тафтишоти пешакиро лозим меояд, ки тафтишоти парвандаро ҳадалимкон пурра, ҳаматарафа ва объективона дар доираи муқаррароти қонуни мурофиаи ҷиноятӣ ба амал бароранд.

Ба амал бароварданн намудҳои гуногуни ҳаракатҳои тафтишотӣ, тартиби мурофиавии онҳо, ҷой ва мақсади истифода шудани онҳоро қонуни мурофиавии

ҷиноятии Ҷумҳурии Тоҷикистон муқаррар намудааст, ки риоя намудани онҳо барои ҳамаи муфаттишони идораҳои гуногун ҳатмӣ мебошанд.

Дар Кодекси мурофиавии ҷиноятии ҶТ меъёрҳое, қоидаҳое мавҷуданд, ки бархе аз онҳо дар тамоми рафти мурофиаи ҷиноятӣ, қисми дигар бошанд, танҳо дар як қисмати муайяни мурофиаи ҷиноятӣ амал менамоянд. Масалан, принсипҳои конституцсионии мурофиаи ҷиноятии Тоҷикистон дар тамоми рафти мурофиаи ҷиноятӣ меъёрҳои институти мурофиаи ҷиноятӣ – иҷроиши ҳукм танҳо дар ин давра амал менамоянд.

Боби ёздаҳуми Кодекси мурофиаи ҷиноятии амалкунандаи Тоҷикистони соҳибистиқлол ба яке аз институтҳои мурофиаи ҷиноятӣ – шартҳои умуиии тафтишоти пешакӣ бахшида шудааст. Талаботҳои меъёрҳои ин боб бевосита дар рафти тафтишоти пешакии ҳар як парвандаи ҷиноятӣ ба таври ҳатмӣ бояд риоя карда шаванд.

Зери мафҳуми шартҳои умумии тафтишоти пешакӣ – он қоидаҳои муқаррарнамудаи қонунро меноманд, ки хусусиятҳои характерноки тафтишоти пешакиро баён намуда, талаботҳои нисбатан муҳимро ба тартиби истеҳсолоти ҳаракатҳои тафтишотӣ ва қабули қарор муайян менамоянд.

Шартҳои умумии тафтишоти пешакӣ он талаботҳои қонунро доро мебошанд, ки таиноти мурофиаи - ҷиноятии ин давраро таъмин менамоянд.

Чи тавре, ки ба мо маълум аст тафтишоти пешакӣ аз ду шакл – таҳқиқ ва тафтиши пешакӣ иборат мебошад. Бинобар ин, талаботҳои шартҳои умумӣ , истиснои бархе аз шартҳо, ба ҳар ду ин шакли тафтишоти пешакӣ як хел паҳн мегардад.

Шартҳои умумии тобеияти тафтишотӣ ин қоидаҳои умумии аз тарафи қонун муқарраргардае мебошанд, ки ҷиҳатҳои махсуси характерноки тафтишоти пешакиро баён намуда, талаботҳои нисбатан муҳимро нисбати тартиби истеҳсолоти тафтишоти пешакӣ, ба амалбарории ҳаракатҳои тафтишотӣ ва қабули қарор муайян менамоянд.

Шартҳои умумии тафтишоти пешакӣ дар қонуни мурофиаи ҷиноятии Ҷумҳурии Тоҷикистон муқаррар гардида шудаанд, ки иборатанд аз, ҳатмӣ будани тафтишоти пешакӣ; мақомотҳои тафтишотӣ ва тобеияти тафтишотӣ; ибтидои оғоз намудани тафтишоти пешакӣ; ҷой ва муҳлати тафтишоти пешакӣ; якҷоя ва ҷудо намудани парвандаҳои ҷиноятӣ ва ғ.

Яке аз шартҳои умумии муҳими тафтишоти пешакӣ ин тобеитяи тафтишотӣ мебошад. Тобеияти тафтишотӣ имконияти пурра, ҳаматарафа, объективона ва сари вақт тафтиш намудани парвандаҳои ҷиноятиро фароҳам меоварад. Мурофиаи ҷиноятии Ҷумҳурии Тоҷикистон, тобеияти тафтишотии **«ихтиёрона»**, яъне муайяннамоии мақомоти тафтишотӣ аз рӯи интихоб ва хоҳиши иштирокчиёни мурофиа ва ё шахсони манфиатдорро, намедонад.

Меъёрҳои институти тобеияти тафтишотӣ танзимгари он муносибатҳои ҷамъиятианд, ки дар байни субъектони мурофиа ҳангоми аз тарафи онҳо ба амалбароварда шудани фаъолияти мурофиавӣ-ҷиноятӣ ба вуҷуд меояд.

Тобеияти тафтишотӣ - ин сифр мафҳуми мурофиавӣ-ҷиноятӣ буда бо зарурияти ҳудудгузории ваколатҳои мақомоти тафтишотӣ оид ба бурдани категорияи муайяни парвандаҳои ҷиноятӣ вобастааст.

Тобеитяи тафтишотии ҳар як парвандаи ҷиноятии мушаххас на аз руи як нишона, балки дар асоси ба инобатгирии маҷмуи нишонаҳо муайян карда мешавад. Чунин нишонаҳои тобеияти тафтишотии парвандаҳои ҷиноятиро номбар намудан қобили қабул аст:

а). нишонаи предметӣ; б). нишонаи ҳудудӣ; в) нишонаи фардӣ;

г). нишонаи алтернативӣ; г). вобаста бо якҷоякунии парвандаҳои ҷиноятӣ.

Ҳудудгузории тобеияти тафтишотии парвандаҳои ҷиноятӣ бо ҳалли якчанд масъалаҳо алоқаманд мебошад. Халли ин масъалаҳо бояд дар доираи амиқи қоидаҳои муқаррар намудаи қонун оиди тобеияти тафтишотӣ сурат гирад. Халли дурусти масъала вобаста ба он ки кадом мақомот бояд тафтишоти пешакиро ба амал барорад, яке аз шартҳои муҳим барои кушодани ҷиноят ва фош намудани ҷинояткорон, ва дигар вазифаҳои мурофиавии судии ҷиноятӣ ба ҳисоб меравад.

Ҷои тафтишоти пешакӣ яке аз шартҳои умумии тафтишоти пешакӣ баҳисоб рафта, он ҷоеро дар назар дошта мешавад, ки дар ҳудуди он тафтиши пешакии парвандаи ҷиноятӣ аз тарафи мақомоти ваколатдори давлатӣ, дар доираи муқаррароти қонуни мурофиаи ҷиноятӣ ба амал бароварда мешавад.

Бинобар ин, барои ба таври мувофиқ ташкил намудани тафтишоти пешакӣ зарур аст, ки фазои амали ваколати мақомоти тафтишотиро муайян намоем, зеро

дар ҳар як ноҳия, вилоят мақомоти тафтишотӣ мавҷуд мебошанд. Дар сурати амиқ чудо накардани ҳудуди ваколати мақомоти таҳқик ва тафтишот, сар задани баҳсҳо оиди он ки кадом мақомоти тафтишотии мушаххас бояд ин ё он парвандаи ҷиноятиро тафтиш намояд, аз эҳтимол дур нест. Дар сурати маълум набудани ҷои содир шудани ҷиноят, пас бо мақсади саривақтӣ, объективият, зуддӣ ва пуррагии тафтишот онро дар ҷои дарёфти ҷиноят, инчунин дар ҷои иқомати гумонбаршаванда, айбдоршаванда ва ё шоҳидони зиёд низ ба амал баровардан имконпазир мебошад.

Дар таҷрибаи тафтишотӣ муайяннамоии ҷои содиршавии ҷиноят душвории зиёдеро талаб наменамояд, дар он ҳолате, ки ҷои содиршавии кирдори хавфноки ҷамъиятӣ ва ҷои ба охиррасии он мувофиқ оянд.

Масъалаи муайян намудани ҷои содиршавии ҷиноят он вақт пайдо шуданаш мумкин аст, ки агар ҷои содиршави кирдори ба ҷамъият хавфнок ва ҷои фарорасии оқибати ҷиноятқорона мувофиқ наоянд. инчунин хангоми бо ҳамиштирокӣ содир намудани ҷиноят ва ғайра.

Яке аз шартҳои умумии тафтишоти пешакӣ ин ҳатмӣ будани тафтишоти пешакӣ ба ҳисоб меравад. Коидаҳои шарти мазкур дар моддаи 121 Кодекси мурофиаи ҷиноятии Ҷумҳурии Тоҷикистон муқаррар карда шудааст

Дар ин меъёри ҳуқуқӣ ба таври мушаххас муайян карда шудааст, ки аз руи кадом намуди ҷиноятҳо мақомоти таҳқиқ ва тафтишот ҳуқуқи бурдани таҳқиқ ва тафтишотро дар ҳаҷми пурра доранд. Қонуни мурофиаи ҷиноятӣ муқаррар менамояд, ки тафтишоти зиёди ҷиноятҳо дар шакли тафтиши пешакӣ ба амал бароварда мешавад. Нисбати парвандаҳои ҷиноятие, ки аз рӯи онҳо гузаронидани тафтишоти пешакӣ ҳатмӣ аст, дар шакли таҳқиқ ба амал баровардани тафтишоти пешакӣ, манъ мебошад.

Риояи амиқи муҳлатҳо дар мурофиаи ҷиноятӣ, яке аз кафолатҳои назарраси ҳуқуқи инсону шаҳрванд барои амали гардии ҳуқуқҳои конституционияшон ба ҳисоб меравад.

Мӯҳлатҳои мурофиавӣ, гуфта - пеш аз ҳама воситаҳои ташкилиеро мемонад, ки барои таъмин намудани суръати мусоиди иҷроиши вазифаҳои адолати судӣ дар мурофиаи судии ҷиноӣ истифода мешаванд. Нишондиҳандаи қабулияти мӯҳлатҳо дар он ифода меёбад, ки таъмини чунин суръат барои зуд кушодани ҷиноят ба сифати мурофиа, ва сифати мурофиа ба саривақтии он зарар нарасонад.

Қайд кардан ба маврид аст, ки бисёр мӯҳлатҳои мурофиавӣ хусусияти бисёртарафа доранд. Масалан, он мӯҳлатҳое, ки босамарии истехсолоти судиро таъмин менамоянд, чун кафолати ҳуқуқи шаҳрванд, инчунин мӯҳлатҳоеро ки барои таъмини ҳуққи шаҳрванд равона гардидаро чун кафолати босамарии истеҳсолоти судӣ арзёбӣ намудан ҷоиз аст.

Мӯҳлатҳои мурофиавӣ дар мурофиаи ҷиноятӣ намуди ҷудогонаи воситаҳои ҳуқуқӣе мебошад, ки баҳри таъмин дурусти амалигардии таъиноти истеҳсолоти судӣ нисбати ҳар як парвандаи ҷиноятӣ, яъне намуди кафолати мурофиавӣ, хисобида мешаванд.

Қайд намудан ба маврид аст, ки барои риоя намудани мӯҳлати тафтишоти пешакӣ ва таҳқиқ, ки аз тарафи қонун муқаррар шудааст як қатор омилҳо таъсир мерасонанд. Масалан, барои дароз намудани мӯҳлати тафтишоти пешакӣ дар баъзе ҳолатҳо дароз ва давомияти гузаронидани экспертизаҳои судӣ таъсир мерасонанд. Боз доштани мӯҳлати тафтишоти пешакӣ бевосита ба ҳуқуқҳои конституционии ҷабрдида дахолат менамояд ва ғ.

Қайд кардан ба маврид аст, ки барои пурра кушодани як катор ҷиноятҳо вақт ва қувваи назаррасе лозим меояд. Муқаррар намудани ҳамаи доираи ҳолатҳои ҷиноят, дарёфти ҳамаи шахсони гунахкор дар содир намудани он ва ба ҷавобгари кашидани ҳамаи онҳо, таъмини барқароркунии зарари аз ҷиноят расонида шуда аз муфаттиш меҳнати сангин ва пурмашаккату тӯлониро талаб менамояд. Давомнокии тафтишоти пешакӣ дар баъзе ҳолатҳо аз яккатор ҳолатҳои объективӣ ва субъективӣ, ки барои сари вақт ва зуд ба итмом расонидани тафтишоти пешакӣ монеа мешаванд, вобастагӣ дорад.

АДАБИЁТ

1. Конституция Республики Таджикистан. – Душанбе, 2003. – 34с.
2. Зинатуллин З.З., Салахов М.С., Чулюкин Л.Д. Подследственность уголовных дел. – Казань: Изд-во Казанского ун-та, 1986.
3. Салахов М. С. Подследственность в советском уголовном процессе: Дис...канд. юрид. наук Казань, 1972.
4. Уголовный процесс. Учебник / Под ред. П.А. Лупинской. - М.: Юрист, 2005.

5. Павлов Н.Е. Общие условия предварительного расследования (сравнительное исследование): Учебное пособие. - М.: Академия МВД СССР, 1982.
6. Марфицин П. Г. Общие условия производства предварительного расследования. Учебно-практическое пособие. - Омск: ОмЮИ МВД РФ, 1996.
7. Коротенко В.В. Некоторые вопросы подследственности и соотношения компетенции органов следствия и дознания // Практика применения нового уголовно-процессуального законно-дательства.-М.: ВНИИК, 1962.
8. Абдумаджидов Г.А. Об актуальных проблемах совершенствования деятельности следователя // Пути совершенствования деятельности следственных аппаратов органов внутренних дел. - Ташкент: ТВШ МВД СССР, 1987.
9. Останин А.В. Институт подследственности в уголовном процессе Российской Федерации: Дис. ... канд. юрид. наук. – М., 1998.

ШАРТҲОИ УМУМИИ ТАФТИШИ ПЕШАКӢ

Дар мақолаи мазкур мафҳум ва аҳмияти шартҳои умумии тафтиши пешаки таҳлил карда шудааст. Бо дарназардошти муҳимияти мавзуъ муаллиф кӯшиш намудааст, ки бо дастрасии қонунгузории амалкунандаи Ҷумҳурии Тоҷикистон дар мавзуи шартҳои умумии тафтиши пешаки истифодаи адабиёти ҳуқуқии олимони ватанию хориҷӣ ва амалияи ҳуқуқтатбиққунӣ мафҳум ва аҳамияти шартҳои умумии тафтиши пешаки мавриди баррасӣ ва тадқиқ қарор диҳад. Барои пурра кушодани як катор ҷиноятҳо вақт ва қувваи назаррасе лозим меояд. Муқаррар намудани ҳамаи доираи ҳолатҳои ҷиноят, дарёфти ҳамаи шахсони гунахкор дар содир намудани он ва ба ҷавобгари кашидани ҳамаи онҳо, таъмини барқароркунии зарари аз ҷиноят расонида шуда аз муфаттиш меҳнати сангин ва пурмашаккату тӯлониро талаб менамояд. Давомнокии тафтишоти пешакӣ дар баъзе ҳолатҳо аз якқатор ҳолатҳои объективӣ ва субъективӣ, ки барои сари вақт ва зуд ба итмом расонидани тафтишоти пешакӣ монеа мешаванд, вобастагӣ дорад.

Калидвожаҳо: шартҳои умуми тафтиши пешаки ,тобеияти тафтишоти, муҳлатҳои мурофиави,таҳқиқ ва тафтиши пешакӣ.

ОБЩИЕ УСЛОВИЯ ПРЕДВАРИТЕЛЬНОГО РАССЛЕДОВАНИЯ

В статье анализируются понятие и значение общих сроков предварительного расследования. Учитывая важность темы, автор попытался рассмотреть и изучить понятие и важность общих условий предварительного расследования на общих условиях предварительной экспертизы использования юридической литературы отечественных и зарубежных ученых и правоприменительной практики. Чтобы полностью раскрыть серию преступлений, нужно много времени и усилий. Установление всего круга обстоятельств преступления, установление всех виновных в его совершении и привлечение их к ответственности, а также обеспечение взыскания ущерба, причиненного преступлением, требует от следователя большой и долгой работы. Продолжительность предварительного расследования в некоторых случаях зависит от ряда объективных и субъективных обстоятельств, препятствующих своевременному и быстрому завершению предварительного расследования.

Ключевые слова: общие сроки предварительного расследования, подсудность, процессуальные сроки, следствие и предварительное следствие.

GENERAL CONDITIONS FOR PRELIMINARY INVESTIGATION

This article analyzes the concept and significance of the general terms of the preliminary investigation. Taking into account the importance of the topic, the author tried to review and study the concept and importance of the general conditions of the preliminary examination on the general conditions of the preliminary examination of the use of legal literature of domestic and foreign scholars and law enforcement practice. It takes a lot of time and effort to fully solve a series of crimes. Establishing the full range of circumstances of the crime, identifying all those responsible for its commission and bringing them to justice, as well as ensuring the recovery of damage caused by the crime, requires a lot of long work from the investigator. The duration of the preliminary investigation in some cases depends on a number of objective and subjective circumstances that prevent the timely and rapid completion of the preliminary investigation.

Keywords: general terms of preliminary investigation, jurisdiction, procedural deadlines, investigation and preliminary investigation.

Сведения об авторе: ***Давлатзода Саидмухаммад Мустафо*** – Таджикский национальный Университет, магистрант юридического факультета. **Адрес:** Республика Таджикистан, г.Душанбе. **Тел: 900-02-07-82**

Information about the author: ***Davlatzoda Saidmuhammad Mustafa*** – Tajik National University, Master's student of the Faculty of Law. Address:Republic of Tajikistan, Dushanbe. Phone: **900-02-07-82**

ТЕХНИКАИ ҲУҚУҚӢ: ТАЪРИХ ВА ЗАМОНИ МУОСИР

Исматзода Ш. Б.
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Таърихи воқеии таҳқиқоти илмӣ дар технологияи ҳуқуқӣ аз асари Ҷеремия Бентам дар соли 1791 оғоз мешавад, ки шогирди ӯ пас аз марги муаллиф дар соли 1845 таҳти унвони "Тактикаи маҷлисҳои қонунгузорӣ" таҳрир ва нашр кардааст. Яке аз бобҳои ин китоб ба техникаи қонунгузорӣ бахшида шудааст, ки дар он

И.Бентам аҳамияти расмиёт (қоидаҳо) -ро барои таҳияи қоидаҳои техникаи қонунгузорӣ қайд намуда, мазмуни онҳоро мефаҳмонад: «Мо пешниҳодҳоро ҳамчун санади пешниҳодшуда баррасӣ хоҳем кард барои муҳокима дар ҷаласа ва ният доранд, ки қонун шаванд. Аз ин рӯ, зарур аст, ки пешниҳод бояд дар шакли зарурӣ пешниҳод карда шавад, метавонад ба танқид дар ҳама ҷузъиёт тоб оварад ва дар шакли он иқрори ислоҳот бошад. Муқаррарот на мантиқи таҳрир ва пайванди ақидаҳоро таълим дода метавонад ва на камоли услубро таъин кунад; Аммо, баъзе камбудиҳоеро пешбинӣ кардан лозим аст, ки баъзе шартҳоро талаб кардан лозим аст, зеро ҳама қодиранд ба онҳо итоат кунанд. Агар ин шартҳо риоя шаванд, пас лоиҳаи қонун, новобаста аз ҳаҷм, шакли мувофиқ хоҳад дошт, дар айни замон баррасии ҳама қисмҳо ва ислоҳи он осон хоҳад буд » [1, с. 75].

Таълими Р.Ииринг (1818-1892) дар омӯзиши техникаи қонунгузорӣ саҳми назаррас гузоштааст. Дар асари "Рӯҳи қонуни римӣ" ӯ бахши бузургеро ба масъалаҳои технологияи ҳуқуқӣ бахшидааст, ки дар он мафҳуми технологияи ҳуқуқиро дода, ҷойгоҳи онро дар низоми ҳуқуқӣ муайян намуда, усулҳо, вазифаҳо ва воситаҳои асосии ҳалли онҳо. Дар навбати асрҳои XIX ва XX. Ҳуқуқшиносони англис Илберт ва Сринг як асари муштаракро бахшида ба масъалаҳои техникаи қонунгузорӣ ба табъ расонданд [2] ва Ф. Женя бо таҳлили Кодекси Наполеон кӯшиш кард, ки камбудиҳо ва ҷанбаҳои мусбати техникаи муосири қонунгузории худро муайян кунад ва таҳқиқ кунад роҳҳои рушди он [3].

Муаллифони дигари хориҷӣ, ки дар омӯзиши технологияи қонунгузорӣ осори назаррас гузоштаанд, Штосс, Вах, Гринг, Штамлер, Мейн, Гутгерц, Вайске, Лист, Зюрчер, Жинулняк, Биндинг, Белинг мебошанд [4, с. 205]. Мувофиқи муносибати ба проблемаи баррасишаванда онҳоро чунин гурӯҳбандӣ кардан мумкин аст: баъзеи онҳо (И. Колер, Ҷ. Ринер ва дигарон) аз мухолифати илм ва технологияи ҳуқуқшиносӣ сарчашма мегиранд; дигарон (В. Штаммлер, Солейл ва дигарон) техникаи ҳуқуқиро бо гуногунии зеҳнии қонунгузорӣ муайян карданд, ки тавассути он ҳама гуна корҳо оид ба систематиконии мантиқии меъёрҳои ҳуқуқиро тавассути кӯшиши илм ва амалия фаҳмиданд; барои гурӯҳи сеюми муаллифон (Л. Дуги, Р. Демог ва дигарон) техникаи ҳуқуқӣ маҷмӯи воситаҳо ва расмиётест, ки барои амалӣ намудани ҳадафҳои қонун ва ҳифзи он пешбинӣ шудааанд; чорум (Ф. Женя ва дигарон) дар техникаи ҳуқуқӣ воситаи ба забони қонун тарҷума кардани ниёзҳои иҷтимоӣ ва сохтани меъёрҳои ҳатмиро барои нигоҳ доштани тартибот дар ҷомеа медиданд [5, с. 29-36]. Гуногунии дидгоҳҳо дар кишварҳои ҳуқуқи романо-германӣ бисёрҷанба будани худи мафҳуми «техникаи ҳуқуқӣ» ва тафовути методологияи таҳқиқоти онро инъикос мекунад [6]

Солҳои охир дар адабиёти ҳуқуқии Русия оид ба масъалаҳои технологияи ҳуқуқӣ як қатор таҳқиқоти нав пайдо шуданд, ки дар байни онҳо асарҳои Д.А. Керимова, Д.А. Ковачева, В.М. Баранова, Ю.А. Тихомирова ва дигарон.Аммо, дар мамлакати мо назарияи мукаммали технологияи ҳуқуқӣ ҳанӯз сохта нашудааст, таърифи хуби технологияи ҳуқуқӣ, унсурҳои таркибии он, нақш ва ҷойгоҳ дар соҳаи ҳуқуқ вуҷуд надорад.

Проблемаи табиати меъёрии таърифҳои технологияи ҳуқуқӣ ва унсурҳои таркибии он таҳқиқоти мустақили илмиро талаб мекунад. Саволҳо дар бораи хусусиятҳои таҳияи санадҳои соҳавӣ ва байнисоҳавӣ, таносуби меъёрҳои қонунгузории умумӣ ва махсус ва рақобати санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ низ бояд таҳия карда шаванд.

Илми ҳуқуқшиносӣ наметавонад мушкилоти истилоҳҳои техникиро сарфи назар кунад. Амалияи солҳои охир аз истифодаи фаъолонаи онҳо дар матнҳои санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ шаҳодат медиҳад. Дарвоқеъ, маъмулан қабул карда шудааст, ки ба чунин дорухоҳо эътибори меъёри қонунӣ надошта бошанд, аммо акнун онҳо аксар вақт ба матни қонунҳо ва дигар санадҳо ворид карда мешаванд. Дар ҳамин ҳол, ин мафҳумҳо бояд ба маънои дар соҳаи дахлдори дониш таҳияшуда истифода шаванд.

Дар илми ҳуқуқшиносӣ оид ба мафҳуми технологияи ҳуқуқӣ шумораи зиёди нуқтаҳои назар мавҷуданд [7, с. 7; 5, саҳ. даҳ; 8; нӯҳ; даҳ; ёздаҳ]. Мо аҳамияти истилоҳоти дақиқро дарк намуда, ба мундариҷаи баҳсҳо дар бораи мафҳуми «техникаи ҳуқуқӣ» амиқ намедароем. Дар оянда, мо зарур мешуморем, ки ба андешаи мо, таърифи хеле дақиқ ва созишномаро, ки профессор Т.В. Кашанина: “Техникаи ҳуқуқӣ маҷмӯи василаҳо (яъне воситаҳо, усулҳо, усулҳо ва усулҳо) -и кори ҳуқуқӣ мебошад” [12, с. 79-80].

В.М. Баранов чунин мешуморад, ки мафҳуми «техникаи ҳуқуқӣ» нодуруст, зиддиятнок аст ва танҳо бо шарофати анъанаҳои ҳуқуқӣ истифода мешавад. Ба ақидаи ӯ, ин ба фарқияти дурусти илм ва техника мувофиқат намекунад. Барои ин, қайд мекунад олим, бояд истилоҳи дигар - "технологияи ҳуқуқӣ" -ро истифода кард [5, с. 11-12].

Т.Я. Хабриева бо ин нуқтаи назар ҳамбастагии худро баён мекунад. Хабриева бо ишора ба он ишора кард, ки вазифаи баланд бардоштани самаранокии қонунгузориро танҳо бо истифодаи моҳиронаи технологияҳои нави ҳуқуқӣ ҳал кардан мумкин аст. Технологияҳои ҳуқуқӣ сифати баланди санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ, устувории танзими ҳуқуқиро таъмин мекунанд; имконият фароҳам меорад, ки ба қонунгузорӣ, пешгирӣ ва ислоҳи хатогиҳои ҳуқуқӣ, инчунин таъсир расонидан ба амалияи татбиқи қонун мунтазам ва мунтазам таъсир расонанд. Т. Я. Хабриева инчунин мафҳуми технологияҳои ҳуқуқиро муайян кард. Аз мавқеи ӯ, технологияҳои ҳуқуқӣ ин як низоми усулҳо, усулҳо ва дигар санадҳои ҳуқуқии аз ҷиҳати илмӣ асоснок, инчунин тартиби истифодаи онҳо мебошанд, ки истифодаи оптималии захираҳои заруриро (молиявӣ, ташкилӣ, кадрӣ ва ғ.) Бо мақсади таъмини самаранокии қарорҳои қонунӣ [13]. Дар асоси ин таъриф, ба андешаи мо, мафҳумҳои «техникаи ҳуқуқӣ» ва «технологияҳои ҳуқуқӣ» категорияҳои шабеҳ нестанд ва наметавонанд дар як қатор истилоҳот гузошта шаванд.

Дар айни замон, Т.Я. Хабриева якчанд самтҳои асосии рушди технологияҳои ҳуқуқиро муайян кард, ки ба мо имкон медиҳанд нуқтаи назари худро оқилона тасдиқ намоем. Ҳамин тавр, Т. Я. Хабриева истидлол мекунад, ки технологияи классикии ҳуқуқӣ техникаи ҳуқуқӣ буд ва боқӣ мондааст, ки онро чун анъана маҷмӯи қоидаҳо, воситаҳо ва усулҳои таҳия, ба қайд гирифтан ва ба низом даровардани санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ мефаҳманд. Дар адабиёти ҳуқуқӣ, масъалаҳои мукаммали таҳияшудаи техникаи қонунгузорӣ, аммо дар масъалаи он, ки ин мафҳум дар чист, тафовути калон вуҷуд дорад. Аз нуқтаи назари як қатор олимон, техникаи ҳуқуқӣ бо мафҳуми "техникаи қонунгузорӣ" муайян карда мешавад, аммо мо чунин мешуморем, ки ин нуқтаи назари нокифоя асоснок аст, зеро техникаи қонунгузорӣ ин системаи қоидаҳое мебошад, ки барои ташаккули маърифатӣ-мантиқӣ ва меъёрӣ-сохтории маводи ҳуқуқӣ ва омода кардани матни қонун пешбинӣ ва истифода мешаванд [13].

Т.В. Кашанина истидлол мекунад, ки бояд категорияҳои ҳуқуқии "қонунгузорӣ" ва "техникаи ҳуқуқӣ" -ро фарқ кард. Техникаи ҳуқуқӣ қоидаҳои кори ҳуқуқӣ ва таҳияи матнҳои санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ мебошад. Мафҳуми техникаи ҳуқуқӣ бояд махсус гардонида шуда, бори пурраи маъноӣ дошта бошад. Дар акси ҳол, принсипи мутобиқати донишҳои илмӣ вайрон карда мешавад.

Ин зиддиятҳо мушкилоти методологии илми ҳуқуқшиносӣ ва амалияи ҳуқуқӣ мебошанд. Дар робита ба ин, торафт бештар олимон қайд мекунанд, ки ин мафҳумҳоро бо ҳам омехта кардан мумкин нест, зеро онҳо аз якдигар куллан мустақиланд.

Мусаллам аст, ки муассирӣ ва муассирии қонунҳо аз он вобаста аст, ки формулаҳои ҳуқуқӣ то чӣ андоза дақиқ ва возеҳанд. То он даме, ки онҳо ба таври мантиқӣ алоқаманд ва мувофиқанд, истифодаи мафҳумҳо ва истилоҳҳои ҳуқуқӣ то як дараҷа аст. Ба ин қоидаҳо ва усулҳои техникаи ҳуқуқие, ки қонунгузор ҳангоми тайёр кардани санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ истифода мебаранд, мусоидат мекунад.

Яқинияти ҳуқуқӣ, дурустии қонун, тавре мебинем, бояд талаботи ҳатмии техникаи ҳуқуқӣ бошад. Ва аз ин сабаб, ҳамчун як муқаррароти муҳим ва умумӣ, бояд ба системаи принсипҳои қонунгузорӣ дохил карда шавад.

Проблемаи такмил додани технологияи ҳуқуқӣ, таъкид мекунад М.А. Кауфман, дар илми ҳуқуқии муосири ватанӣ ҷойгоҳи муҳимро ишғол мекунад. Ин ба мураккаб шудани раванди таҳияи қоидаҳо вобаста аст, ки на ҳамеша бо рушди босуръати ҷомеаи муосири Русия тавзеҳ дода мешавад [14].

Мавзӯи алоҳида ва нисбатан васеъ дар доираи технологияи ҳуқуқӣ забони санадҳои қонунгузорӣ мебошад.

Хусусияти сабки меъёрӣ-ҳуқуқии забон дар он аст, ки он иродаи қонунгузорро ифода мекунад, ҳуҷҷатҳои расмӣ месозад. Хусусиятҳои хоси он шахсӣ, бетарафӣ, дақиқӣ, мушаххасӣ, соддагӣ ва кӯтоҳӣ мебошанд. Забони қонунҳо ва дигар ҳуҷҷатҳои ҳуқуқӣ қатъӣ, стандартӣ, расмӣ мебошанд. Аҳамият диҳед, ки забони қонунҳои Рими Қадим то ҳол намунаи кӯтоҳӣ ва афоризми олиҷаноб аст, аммо дар айни замон дақиқӣ ва амиқи тафаккури бебаҳост.

Имрӯзҳо, бисёр кишварҳо барои таҳияи матнҳои қонунҳо, истифодаи арсенали муайяни луғат дар сохтмонҳои ҳуқуқӣ талаботи меъёрӣ муқаррар кардаанд. Намунаи маъмулӣ дар ин робита "Маълумотномаи усулҳои муқаррароти стандарт" дар Олмон аст [15, с. 296].

Ҳамзамон, дар раванди такмил додани технологияи ҳуқуқӣ дар марҳилаи рушди илми назариявӣ ва ҳуқуқӣ, ба андешаи мо, вазифаҳои амалӣ бояд ҳал карда шаванд, ки иборат аз таҳия ва конкретизатсияи истилоҳоти ягона ва силсилаи консептуалӣ-категориявӣ ва формулаҳо ва таърифҳои якранги ин мафҳумҳо, инчунин қоидаҳо ва усулҳои ягонаи аз ҷиҳати илмӣ асоснок барои таҳия ва иҷрои лоиҳаҳои қонунҳо.

Аммо, тахмин кардан мумкин аст, ки истифодаи мундариҷаи мухталиф, аммо аз ҷиҳати шабеҳ монанд, падидаҳои ҳуқуқӣ танҳо як унсури технологияи ҳуқуқӣ мебошанд ва ба ҳеҷ ваҷҳ маънои мушаххас кардани ин падидаҳои воқеияти ҳуқуқиро надоранд. Ҳамин тариқ, сарфи назар аз монандии хусусияти ҳуқуқӣ ва танзими ҳуқуқӣ, дар айни замон мафҳумҳои «технологияи ҳуқуқӣ», «технологияи ҳуқуқӣ», «қонунгузорӣ» ва «техникаи қонунгузорӣ» бояд ҳамчун шаклҳои мустақили ташкилию ҳуқуқии фаъолияти ҳуқуқӣ ва падидаҳои мустақили воқеияти ҳуқуқӣ.

Дар асоси ин, Т.В. Кашанина бо мақсади афзоиши мураккабии омӯзиш ва аҳамияти онҳо шаш намуди қоидаҳои техникаи ҳуқуқиро муайян мекунад. Ба инҳо дохил мешаванд: 1) қоидаҳои мурофиавӣ; 2) қоидаҳои зарурӣ; 3) қоидаҳои забон; 4) қоидаҳои сохторӣ; 5) қоидаҳои мантиқӣ; 6) қоидаҳои пурмазмун [16].

Дар мавриди сохтори техникаи ҳуқуқӣ, Ю.А. Тихомиров андешаи худро дорад, ки тибқи он техникаи ҳуқуқӣ падидаи мураккаби ҳуқуқӣ мебошад, ки якчанд блокро дар бар мегирад: 1) блоки қоидаҳое, ки ба сохт ва қисмҳои алоҳидаи таркиби санади меъёрии ҳуқуқӣ бахшида шудаанд; 2) блоки қоидаҳо оид ба таносуби меъёрҳои моддӣ ва мурофиавӣ; блоки қоидаҳо дар бораи мафҳумҳо ва истилоҳҳо; 3) блок оид ба забони дорухатҳои меъёрӣ - он бояд хеле сахтгир бошад.

Риояи қоидаҳои техникаи ҳуқуқӣ ҳангоми таҳияи векселҳо, лоиҳаҳо ва дигар санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ кафолати сифати онҳост.

Қоидаҳои асосии умумии техникаи ҳуқуқӣ аксар вақт инҳоро дар бар мегиранд: ифодаи мукаммалтарин ва мувофиқи иродаи қонунгузор; ташкили оқилона ва мутобиқати мантиқии пешниҳоди дастурҳои меъёрии дар санади меъёрии ҳуқуқӣ ҷойгиршуда; мавҷуд набудани холигӣ ва зиддиятҳо дар санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ ва дар тамоми системаи қонунгузорӣ; кӯтоҳӣ ва паймонии пешниҳоди меъёрҳои ҳуқуқӣ бо амиқи кофӣ ва ҳамаҷонибаи инъикоси мундариҷаи онҳо; возеҳӣ, соддагӣ ва дастрасии забони санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ, дақиқӣ ва дақиқии истилоҳоти истифодашуда; кам кардани шумораи санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ оид ба худи ҳамон масъала ба манфиати хубтар дидани маводи танзимӣ, мусоидат ба истифодаи он; интишори саривақтӣ ва эътибор пайдо кардани қонунҳо ва дигар санадҳои ҳуқуқӣ тибқи тартиби муқарраршуда [17].

Мо метавонем бо итминон бигӯем, ки дар қонунгузории Русия ягон соҳае нест, ки аз мушкилоти технологияи ҳуқуқӣ холӣ бошад ва одатан ин хатоҳои шахсони мушаххас нест, балки арҷгузорӣ ба сатҳи мавҷудаи фарҳанги ҳуқуқӣ ва ҳуқуқӣ огоҳӣ, инчунин ба нигилизми ҳуқуқии дар ҳама ҷо маъмул ҳамчун мардум дар маҷмӯъ ва худи қонунгузор [18, с. 124].

Аммо, чунин ба назар мерасад, ки таҳқиқоти илмӣ ва назариявӣ дар самти зикршуда на танҳо манфиати илмӣ, балки манфиати амалӣ низ доранд, зеро он афзоиши технологияҳои ҳуқуқиро таъмин менамояд, ки вазифадоранд пешгирии пайдоиши нуқсонҳои гуногуни ҳуқуқиро дар санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ, ки метавонанд таъсир расонанд эътибор ва қувваи ҳуқуқии онҳо.

Аммо, тахмин кардан мумкин аст, ки истифодаи мундариҷаи мухталиф, аммо аз ҷиҳати шабеҳ монанд, падидаҳои ҳуқуқӣ танҳо як унсури технологияи ҳуқуқӣ мебошанд ва ба ҳеҷ ваҷҳ маънои мушаххас кардани ин падидаҳои воқеияти ҳуқуқиро надоранд. Ҳамин тариқ, сарфи назар аз монандии хусусияти ҳуқуқӣ ва танзими ҳуқуқӣ, дар айни замон мафҳумҳои «технологияи ҳуқуқӣ», «технологияи ҳуқуқӣ», «қонунгузорӣ» ва «техникаи қонунгузорӣ» бояд ҳамчун шаклҳои мустақили ташкилию ҳуқуқии фаъолияти ҳуқуқӣ ва падидаҳои мустақили воқеияти ҳуқуқӣ.

Дар асоси ин, Т.В. Кашанина бо мақсади афзоиши мураккабии омӯзиш ва аҳамияти онҳо шаш намуди қоидаҳои техникаи ҳуқуқиро муайян мекунад. Ба инҳо

дохил мешаванд: 1) қоидаҳои мурофиавӣ; 2) қоидаҳои зарурӣ; 3) қоидаҳои забон; 4) қоидаҳои сохторӣ; 5) қоидаҳои мантиқӣ; 6) қоидаҳои пурмазмун [16].

Дар мавриди сохтори техникаи ҳуқуқӣ, Ю.А. Тихомиров андешаи худро дорад, ки тибқи он техникаи ҳуқуқӣ падидаи мураккаби ҳуқуқӣ мебошад, ки якчанд блокро дар бар мегирад: 1) блоки қоидаҳое, ки ба сохт ва қисмҳои алоҳидаи таркиби санади меъёрии ҳуқуқӣ бахшида шудаанд; 2) блоки қоидаҳо оид ба таносуби меъёрҳои моддӣ ва мурофиавӣ; блоки қоидаҳо дар бораи мафҳумҳо ва истилоҳҳо; 3) блок оид ба забони дорухатҳои меъёрӣ - он бояд хеле сахтгир бошад.

Риояи қоидаҳои техникаи ҳуқуқӣ ҳангоми таҳияи векселҳо, лоиҳаҳо ва дигар санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ кафолати сифати онҳост.

Қоидаҳои асосии умумии техникаи ҳуқуқӣ аксар вақт инҳоро дар бар мегиранд: ифодаи мукаммалтарин ва мувофиқи иродаи қонунгузор; ташкили оқилона ва мутобиқати мантиқии пешниҳоди дастурҳои меъёрии дар санади меъёрии ҳуқуқӣ ҷойгиршуда; мавҷуд набудани холигӣ ва зиддиятҳо дар санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ ва дар тамоми системаи қонунгузорӣ; кӯтоҳӣ ва паймонии пешниҳоди меъёрҳои ҳуқуқӣ бо амиқи кофӣ ва ҳамаҷонибаи инъикоси мундариҷаи онҳо; возеҳӣ, соддагӣ ва дастрасии забони санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ, дақиқӣ ва дақиқии истилоҳоти истифодашуда; кам кардани шумораи санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ оид ба худи ҳамон масъала ба манфиати хубтар дидани маводи танзимӣ, мусоидат ба истифодаи он; интишори саривақтӣ ва эътибор пайдо кардани қонунҳо ва дигар санадҳои ҳуқуқӣ тибқи тартиби муқарраршуда [17].

Танҳо қайд кардан лозим аст, ки истифодаи мафҳумҳои гуногун дар доираи санадҳои гуногуни меъёрӣ аз набудани техникаи ягонаи ҳуқуқии меъёрсоз шаҳодат медиҳад.

Ба андешаи мо, қонунигардонии қоидаҳои техникаи ҳуқуқӣ, қабули Қонуни Федералии "Дар бораи санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ", ки тавсияҳои методологиро оид ба таҳияи санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ, ки дорои системаи талаботи махсуси ҳуқуқӣ барои лоиҳаи санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ мебошанд, муттаҳид менамояд. , метавонад амалан дар ин кор кумак кунад, аз ҷумла онҳое, ки бо риояи талаботи технологияи ҳуқуқӣ, мутобиқати қонун, мавҷудияти механизмҳои татбиқи дастурҳои меъёрӣ ва инчунин риояи дигар шартҳои расмии самаранокӣ алоқаманданд.

Инчунин, ба андешаи мо, зарурати маҷмӯи чораҳо оид ба соддагардонии намудҳои экспертизаи санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ ба миён омадааст. Қонуни қабулшудаи федералии «Дар бораи фаъолияти экспертӣ дар қонунгузорӣ» метавонад ба ин кӯмак расонад, зеро Қонуни амалкунандаи федералии 17.07.2009 "Дар бораи экспертизаи зидди коррупсионии санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ" [19] ва ғайра самаранокии худро дар як самт нишон медиҳанд, ки дар доираи арзёбии умумии коршиносии меъёрӣ санади ҳуқуқӣ, танҳо: эътибори умумӣ; асосноккунии молиявӣ ва иқтисодӣ; муайян кардани потенсиали эҳтимолии тавлидкунандаи коррупсия; риояи қоидаҳои техникаи ҳуқуқӣ [17].

Бо назардошти гуногунии намудҳои санҷишҳо, зарурати гузаронидани онҳо, мо чунин мешуморем, ки гузаронидани экспертизаи ягонаи ҳамаҷонибаи санади меъёрии ҳуқуқӣ дурусттар аст. Аз ин лиҳоз, мо имкон дорем ташкили як маркази ягонаи таҳлилӣ бо воҳидҳои сохторӣ дар сохторҳои Федератсияи Русия бошад, ки ба зиммаи ӯ масъулияти экспертизаи ҳамаҷонибаи қонунҳо барои баррасӣ ба мақомоти қонунгузории ҳокимияти давлатии Федератсияи Русия ва мақомоти қонунгузории субъектҳои Федератсияи Россия; гузаронидани экспертизаҳои ҳамаҷонибаи санадҳои меъёрии ҳуқуқии тобеи барои бақайдгирӣ ба Вазорати адлияи Федератсияи Россия пешниҳодшуда; экспертизаи ҳамаҷонибаи фармонҳои Президенти Федератсияи Россия ва қарорҳои Ҳукумати Федератсияи Россия. Дар сатҳи сохторҳои Федератсияи Россия, ҳамчун як ӯҳдадорӣ муттаҳид кардани гузаронидани имтиҳонҳои комплексии шаҳрдорӣ мувофиқи мақсад аст. Санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ ва вобаста ба хусусиятҳои экспертизаи санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ, зарур аст, ки мутахассисонро дар доираи барномаҳои мавҷудаи таълимӣ, аз ҷумла фанҳои «Технологияи ҳуқуқӣ» ва «Технологияи ҳуқуқӣ» тайёр кунанд ё такмили ихтисоси мутахассисон дар доираи семинарҳо оид ба мушкилоти технологияи ҳуқуқӣ.

Роҳҳои пешниҳодшудаи ҳалли мушкилот дар соҳаи экспертизаи санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ ба баланд бардоштани самаранокии фаъолияти экспертӣ мусоидат мекунанд ва ин дар навбати худ имкон медиҳад, ки санадҳои меъёрии ҳуқуқии баландсифат қабул ва технологияи ҳуқуқӣ такмил дода шавад.

АДАБИЁТ

1. Бентам І. Тактикаи маҷлисҳои қонунгузорӣ. SPb., 1907.
2. Техникаи қонунгузорӣ дар Англия // Маҷаллаи Вазорати адлия. 1906. № 9-10.
3. Женя Ф. Техникаи қонунгузорӣ дар кодификатсияҳои муосири ҳуқуқи шаҳрвандӣ // Маҷаллаи Вазорати адлия. 1906. № 9-10.
4. Ушаков А.А. Техникаи қонунгузорӣ // Ёддоштҳои илмии Донишгоҳи давлатии Перм. Пермь, 1970. Нашр. 2018-04-01 Бехтарин суханҳо 121 2.
5. Муромцев Г.И. Технологияи ҳуқуқӣ: Баъзе ҷанбаҳои мундаричаи консепсия // Мушкилоти технологияи ҳуқуқӣ: Шб. Санъат / Ed. В.М. Баранова. Н. Новгород, 2000.
6. Панко К.К. Консепсияи назариявии технологияи ҳуқуқӣ ва нақши он дар ташаккули ҳуқуқи ҷиноятӣ (ҷанбаи муқоисавии ҳуқуқӣ) // Қонуни байналмилалии ҷиноятӣ ва адлияи байналмилалӣ. 2008. № 2.
7. Керимов Д.А. Техникаи қонунгузорӣ. М., 1997.
8. Алексеев С.С. Назарияи умумии ҳуқуқ. М., 1982.
9. Тихомиров Ю.А. Техникаи қонунгузорӣ. М., 2000.
10. Ушаков А.А. Дар бораи мафҳуми технологияи ҳуқуқӣ ва мушкилоти асосии он. Перм, 1961.
11. Юков М.К. Ҷойгоҳи технологияи ҳуқуқӣ дар қонунгузорӣ // Ҳуқуқшиносӣ. 1979. № 5.
12. Кашанина Т.В. Техникаи ҳуқуқӣ. М .: Эксмо, 2007.
13. Кичигин Н.В., Егорова Н.Е., Иванюк О.А. Семинари сеюми байналмилалӣ барои олимони ҷавон ва мутахассисони ҳуқуқӣ дар мавзӯи "Самаранокии қонунгузорӣ ва технологияҳои муосири ҳуқуқӣ" // Маҷаллаи Қонуни Русия. 2008. №7.
14. Кауфман М.А. Нуксонҳо дар қонунгузории ҷиноятӣ: мафҳум, сабабҳо, роҳҳои бартарафсозӣ. М., 2008.
15. Дастури техникаи таҳияи қоида / Рег. бо ӯ. Нашри 2, Ваҳй М., 2002.
16. Иванюк О.А. Сифати қонун ва мушкилоти технологияи ҳуқуқӣ // Маҷаллаи қонунҳои Русия. 2008. № 2.
17. Цирин А.М. Заминаи методологии баҳодиҳии санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ барои коррупсия // Маҷаллаи қонунҳои Русия. 2009. №10.
18. Кистяковский Б.А. Дар дифоъ аз қонун (зиёиён ва ҳисси адолат) // Вехӣ: Шб. Санъат дар бораи зиёиёни рус. Свердловск, 1991.
19. Қонуни федералии 17.07.2009 № 172-ФЗ "Дар бораи экспертизаи зидди коррупсия санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ ва лоиҳаҳои санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ" (аз ҷониби Думаи Давлатии Маҷлиси Федералии Федератсияи Россия аз 03.07.2009 қабул шудааст) // Маҷмӯи қонунгузории Федератсияи Россия. 2009. № 29. м. 3609.

ТЕХНИКАИ ҲУҚУҚӢ: ТАЪРИХ ВА ЗАМОНИ МУОСИР

Дар мақола мушкилоти марбут ба техникаи ҳуқуқии танзими қонунгузорӣ дар таърих ва ҷаҳони муосир баррасӣ шудааст. Равишҳои гуногун барои фаҳмидани ин падидаи назариявӣ ва ҳуқуқӣ таҳлил карда шуда, зарурати истифодаи воситаҳо ва усулҳои техникӣ ва ҳуқуқӣ дар ин раванд асоснок карда шудааст. Проблемаи табиати меъёрии таърифҳои технологияи ҳуқуқӣ ва унсурҳои таркибии он таҳқиқоти мустақили илмиро талаб мекунад. Саволҳо дар бораи хусусиятҳои таҳияи санадҳои соҳавӣ ва байнисоҳавӣ, таносуби меъёрҳои қонунгузории умумӣ ва махсус ва рақобати санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ низ бояд таҳия карда шаванд. Илми ҳуқуқшиносӣ наметавонад мушкилоти истилоҳҳои техникиро сарфи назар кунад. Амалияи солҳои охир аз истифодаи фаъолонаи онҳо дар матнҳои санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ шаҳодат медиҳад. Дарвоқеъ, маъмулан қабул карда шудааст, ки ба чунин дорухоҳо эътибори меъёри қонунӣ надошта бошанд, аммо акнун онҳо аксар вақт ба матни қонунҳо ва дигар санадҳо ворид карда мешаванд. Дар ҳамин ҳол, ин мафҳумҳо бояд ба маънои дар соҳаи дахлдори дониш таҳияшуда истифода шаванд.

Калидожаҳо : техника ҳуқуқӣ, технологияи ҳуқуқӣ, танзими ҳуқуқӣ, воситаҳои ҳуқуқӣ, техникаи қонунгузорӣ, санадҳои меъёрӣ, санадҳои қонунгузорӣ, ҳуҷҷатҳои ҳуқуқӣ, таърифи ҳуқуқӣ, кори ҳуқуқӣ.

ПРАВОВАЯ ТЕХНИКА: ИСТОРИЯ И СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ

В статье рассматриваются проблемы, связанные с правовой техникой законодательного регулирования в истории и современном мире. Анализируются различные подходы к пониманию этого теоретико-правового явления и обосновывается необходимость использования технических и юридических инструментов и методов в этом процессе. Проблема нормативного характера определения правовой технологии и ее компонентов требует самостоятельного научного исследования. Также следует проработать вопросы об особенностях разработки отраслевых и межотраслевых документов, о соотношении норм общего и специального законодательства и конкуренции правовых актов. Юриспруденция не может игнорировать проблему технических терминов. Практика последних лет свидетельствует об их активном использовании в текстах нормативных правовых актов. На самом деле принято считать, что такие препараты не имеют юридического статуса, но сейчас они часто включаются в тексты законов и других актов. В то же время эти термины следует использовать в том смысле, который выработан в соответствующей области знаний.

Ключевые слова: юридической техника, юридической технология, правовое регулирование, правовые инструменты, законодательная техника, нормативные акты, законодательные акты, правовые документы, правовое определение, юридическая работа.

LEGAL TECHNOLOGY: HISTORY AND CURRENT STATUS

The article deals with the problems associated with the legal technique of legislative regulation in the history and modern world. Various approaches to understanding this theoretical and legal phenomenon are analyzed and the necessity of using technical and legal tools and methods in this process is justified. The problem of the normative nature of the definition of legal technology and its components

requires independent scientific research. It is also necessary to work out questions about the specifics of the development of industry and intersectoral documents, about the relationship between the norms of general and special legislation and the competition of legal acts. Jurisprudence cannot ignore the problem of technical terms. The practice of recent years shows their active use in the texts of normative legal acts. In fact, it is generally believed that such drugs do not have a legal status, but now they are often included in the texts of laws and other acts. At the same time, these terms should be used in the sense that is developed in the relevant field of knowledge.

Keywords: legal technique, legal technology, legal regulation, legal instruments, legislative technique, normative acts, legislative acts, legal documents, legal definition, legal work.

Сведения об авторе: ***Исматзода Шахзода Бозоровна*** – магистр первого курса юридического факультета Таджикского национального университета. Телефон: **906 88 68 24**

Information about the author: ***Ismatzoda Shahzoda Bozorovna*** – first-year Master at the Faculty of Law of the Tajik National University. Phone: **906 88 68 24**

ДАР БОРАИ НАМУДҲОИ ТЕХНИКАИ ҲУҚУҚӢ

Кименова Р.
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Набудани ягонагии дидгоҳҳо ба мундариҷаи технологияи ҳуқуқӣ инчунин боиси таснифоти гуногун дар таснифи намудҳо ва намудҳои он мегардад. Аз ин сабаб, доираҳои илмӣ масъалаи чӣ гуна дурусттар тасниф кардани мафҳуми техникаи ҳуқуқиро фаъолона муҳокима мекунанд1. Сарфи назар аз он, ки ҳама гуна таснифот то андозае шартӣ мебошанд, биёед биниши худро оид ба масъалаи зикршуда дида бароем.

Ҳамин тавр, А.Ғ. Черданцев намудҳои зерини техникаи ҳуқуқиро фарқ мекунад: техникаи қонунгузорӣ (қонунгузорӣ), техникаи ба низом даровардани санадҳои меъёрӣ, техникаи баҳисобгирии санадҳои меъёрӣ, техникаи санадҳои инфиродӣ2. Ба гуфтаи С.С. Алексеев, мафҳуми таҳқиқшаванда бояд аз рӯи ду асос ба намудҳо тақсим карда шавад: 1) мувофиқи намудҳои санадҳои ҳуқуқие, ки ин техника хизмат мекунад ва ба ин маъно техникаи қонунгузорӣ ва техникаи санадҳои инфиродиро ҷудо кардан лозим аст; 2) дар бораи мундариҷаи усулҳо ва воситаҳои техникӣ, ки бо ёрии онҳо санадҳои ҳуқуқӣ "сохта" мешаванд; дар ин ҳолат, байни усули ҳуқуқии ифодаи иродаи қонунгузор ва техникаи ҳуқуқии ҳуҷҷатгузорӣ кардани мундариҷаи санади меъёрӣ фарқ карда мешавад3.

Дар адабиёт вариантҳои дигари таснифи мафҳуми баррасишаванда пешниҳод карда мешаванд. Ҳамин тариқ, баъзе муаллифон усулҳои ҳуқуқиро ба таҳияи қонун, тафсир, иҷрои қонун (иҷрои қонун) 4 тақсим мекунанд, дигарон - ба қонунгузорӣ, ҳифзи ҳуқуқ, тафтишот, судӣ5. Ба гуфтаи Т.В. Кашанина, шаш намуди техникаи ҳуқуқиро ҷудо кардан мумкин аст: қонунгузорӣ, техникаи нашри санадҳои меъёрӣ, техникаи ба низом даровардани санадҳои меъёрӣ, тафсир, иҷрои қонунҳо, ҳифзи ҳуқуқ6.

Чунин ба назар мерасад, ки чунин фаҳмиши намудҳои техникаи ҳуқуқӣ ба тавзеҳи назаррас ниёз дорад. Дар раванди таснифот муқаррар кардани самтҳои асосӣ, меъёрҳо, ҳудудҳо ва умқи тақсимоти абстрактии мафҳум муҳим аст. Мураккаб шудани ҳаёти ҷамъиятӣ, таъсири рӯзафзуни қонун ба муносибатҳои ҷамъиятӣ боиси тавсеа, амиқтар ва фарогирии фаъолияти ҳуқуқӣ, тахассусии минбаъдаи он мегардад. Номгӯи намудҳо ва усулҳои таъсири ҳуқуқӣ ба муносибатҳои иҷтимоӣ доимо тағир меёбанд, ки ин ба чандирии таснифи техникаи ҳуқуқӣ дар ҳама самтҳо оварда мерасонад. Ҳуқуқӣ амалия, ки дар тамоми соҳаҳо технологияи ҳуқуқӣ ба ҳам алоқаманд аст, фаъолияти гуногунҷабҳаи субъектҳои гуногун мебошад, ки ба таъмини таъсир ба муносибатҳои ҷамъиятӣ бо ёрии санадҳои ҳуқуқӣ равона карда шудааст.

Ин фаъолиятро шартан ба ду марҳилаи асосӣ тақсим кардан мумкин аст: 1) тағир додани доираи танзими ҳуқуқӣ ва 2) таъсири қонун ба муносибатҳои ҷамъиятӣ, яъне эҷоди қонун ва амали он. Ин як ҳадафи стратегии қонунгузориест, ки бояд таснифи технологияи ҳуқуқиро дар бар гирад. Фаъолияти асосии ҳуқуқиро минбаъд метавон ба намудҳои ёрирасон тақсим кард ва бо вазифаҳои иловагӣ афзоиш дод: дар соҳаи қонунгузорӣ ин метавонад усули систематикӣ ва кодификатсия бошад, дар мақомоти ҳифзи ҳуқуқ - техникаи иҷрои санадҳои судӣ ва ғайра.

Ҳамин тавр, масалан, техникаи систематикӣ ва усули баҳисобгирии санадҳои ҳуқуқие, ки муаллифони дар боло зикршуда ҳамчун намудҳои техникаи ҳуқуқӣ муайян кардаанд, ба назари мо, аҳамияти мустақил надоранд. Theam баҳисобгирии санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ ва ҳам ба низом даровардани онҳо мақсад доранд, ки қонунгузорӣ, иҷрои ҳуқуқ ва амалияи татбиқи ҳуқуқро таъмин намуда, самаранокии онро баланд бардоранд. Аз ин рӯ, техникаи баҳисобгирии санадҳои меъёрӣ танҳо раванди таҳияи қонунҳо ва амалияи татбиқи қонунро таъмин мекунад, «хидмат мекунад», ки ин вазифаи ёрирасон аст. Ғайр аз он, баҳисобгирии санадҳои меъёрӣ метавонад хеле шартан ба фаъолияти ҳуқуқӣ мансуб бошад. Баҳисобгирии муҳосибӣ бо роҳи техникӣ ба маънои дурусти калима ташкил карда мешавад, на амалиётҳои қонунӣ.

Дар бораи ба низом даровардани қонунгузорӣ дар шакли ворид намудани он, яъне дар бораи таҳия ва интишори намудҳои гуногуни маҷмӯаҳо ва маҷмӯаҳои санадҳои меъёрӣ ҳаминро гуфтан мумкин аст, зеро дар натиҷаи ҳамроҳшавӣ «мазмуни танзими ҳуқуқӣ аслан тағир додан »7. Ба ибораи дигар, ҳамроҳшавӣ раванди қонунгузорӣ ва татбиқи қонунро осон мекунад, самараноктар мекунад, аммо он бевосита ба онҳо дахл надорад ва ба монанди баҳисобгирии санадҳо, он ҳамчун як намуди фаъолияти ҳуқуқӣ, на техникӣ амал мекунад.

Вазъ дар чунин намудҳои систематизатсия, ки одатан дар назарияи ҳуқуқ фарқ мекунанд8, ба монанди муттаҳидсозӣ ва кодификатсияи қонунгузорӣ, фарқ мекунад. Ин намудҳои систематикӣ ба соҳаи қонунгузорӣ бешубҳа шомил карда шудаанд ва намудҳои махсуси (дурусттар, зергурӯҳҳои) раванди қонунгузорӣ мебошанд. Ҳамин тариқ, консолидатсия ҳам дар бекор кардани санадҳои кӯҳна ва қисмҳои онҳо ва ҳам дар ворид намудани иловаҳо ба онҳо ифода меёбад, ки маъмулан ҳамчун хоси қонунгузорӣ эътироф карда мешаванд. Кодификация инчунин қонунгузорӣ мебошад, ки натиҷаи он тавлиди санади рамзӣ мебошад. Дар омади гап, ин намуди қонунгузорӣ бештар барои қонунҳои дохилӣ хос аст, ки дар он як қисми муҳими қонунгузории соҳавӣ рамзгузорӣ шуда, дар кодексҳои ҷиноятӣ, шаҳрвандӣ, андоз, гумрук ва дигар соҳаҳо инъикос ёфтаанд9. Бо назардошти хусусияти ёрирасони худ, техникаи кодификация ва техникаи консолидатсияи қонун, ба андешаи мо, инчунин намудҳои мустақили техникаи ҳуқуқӣ нестанд, балки зергурӯҳҳои техникаи қонунгузорӣ (қонунгузорӣ) мебошанд.

Мо аллакай муайян кардем, ки унсурҳои асосии фаъолияти ҳуқуқӣ инҳоянд: 1) эҷоди қонун ва 2) амали ҳуқуқ. Барои рӯшан кардани мавқеи мо нисбати мундариҷаи унсури дуюм, бояд аз рӯи ду савол тасмим гирифт. Якум, дар адабиёти ҳуқуқӣ, доираи қонун ё бо раванди татбиқи қонун вобастагӣ дорад ва яке аз шаклҳои татбиқи он амалияи татбиқи қонун ҳисоб карда мешавад10, ё ба ду шакли мустақил - иҷрои қонун ва иҷрои қонунҳо ҷудо карда мешавад11. Мувофиқи вазифаи охирин (камтар маъмул) татбиқи қонун иштироки мустақили субъектҳоро дар муносибатҳои ҳуқуқӣ пешбинӣ менамояд. Истифодаи қонунҳо - фаъолияти мақомоти ваколатдори давлатӣ оид ба ҳалли парвандаҳои ҳуқуқӣ дар ҳолати вайрон кардани тартиби муқаррарии намудҳои асосии техникаи ҳуқуқӣ: қонунгузорӣ, иҷрои қонунҳо ва ҳифзи ҳуқуқ сурат мегирад.

Бе ихтилофот дар ин масъала, мо қайд менамоем, ки хатти татбиқи қонун ва татбиқи қонун нисбатан суст аст. Дар таълимоти ҳуқуқӣ мавқее мавҷуд аст, ки тафсири васеи ҳифзи ҳуқуқро таъмин мекунад, ки тамоми соҳаи амалиёт, фаъолияти қонунро ташкил медиҳад12. Ин вазифа нав нест. Масалан, дар Русияи пеш аз инқилобӣ, ҳифзи ҳуқуқ на танҳо фаъолияти мақомоти давлатӣ ва шахсони мансабдори онҳо, балки дар маҷмӯъ ҳамаи шахсоне ҳисобида мешуд, ки рафтори худро ба меъёрҳои қонун мувофиқат мекунанд. Мутаносибан, дар рӯҳияи он замон, алоҳида ҷудо кардани «техникаи ҳуқуқии ғайридавлатӣ», масалан, техникаи адвокат қонунӣ буд.

Мо чунин мешуморем, ки технологияи ҳуқуқӣ бештар ба амалияи ҳуқуқии субъектҳои махсус ва салоҳиятдор дахл дорад, аз ин рӯ баррасии он дар заминаи ҳифзи ҳуқуқ аз рӯи инсоф аст. Аммо ин истифодаи баъзе ҷузъҳои технологияи ҳуқуқиро дар соҳаи ҳифзи ҳуқуқ истисно намекунад. Мо илова мекунем, ки дар назарияи муосири ҳуқуқи ҷиноятӣ мушкилоти ҷанбаҳои техникии ҳифзи ҳуқуқи ҷиноятии муносибатҳои ҷамъиятӣ асосан дар ҷараёни асосии қонунгузорӣ (қонунгузорӣ) ва усулҳои татбиқи қонун баррасӣ мешаванд.

Сониян, бояд фаҳмид, ки оё техникаи тафсири ҳуқуқӣ навъи асосии техникаи ҳуқуқӣ аст ё танҳо як намуди техникаи иҷрои қонун. Дар адабиёти ҳуқуқӣ ҳам як ва ҳам дигар нуқтаи назар ҳимоя карда мешавад. Як қатор муҳаққиқон ба тафсир ҳамчун зернамуди технологияҳои ҳифзи ҳуқуқ ишора намуда, қайд мекунанд, ки ҳама гуна тафсирҳо барои истифодаи дурусти қонунҳо ҳангоми баррасии парвандаҳои мушаххас равона карда шудааст. Ин маънои тафсири меъёрӣ, расмӣ ва таълимотиро дорад. Ин намуди тафсирҳо бавоситаи ғайримустақим ба ҳалли парвандаҳо тавассути мақомоти ҳифзи ҳуқуқ, ки қонунро дарк мекунанд ва дарки фаҳмиши дар натиҷаи тафсири расмӣ ва доктринӣ пайдошударо доранд13. Муаллифони дигар, баръакс, фаъолияти тафсириро ҳамчун як намуди мустақили амалияи ҳуқуқӣ фарқ мекунанд14.

Дар як қатор ҳолатҳо, муқаррароти амалияи тафсирӣ (баръакси татбиқи қонун) на ба иҷозати мушаххас ва инфиродии ҳуқуқӣ дар системаи муносибатҳои муайяни ҳуқуқӣ, балки ба вазъияти абстрактӣ ва номуайян дар робита бо далелҳо ва ашхоси ҳуқуқӣ равона карда шудаанд. . Масалан, тибқи банди 3 Қарори Пленуми Суди Олии Федератсияи Россия аз 15 ноябри соли 2007 № 45 "Дар бораи таҷрибаи судӣ оид ба парвандаҳои ҷиноии авбошӣ ва дигар ҷиноятҳое, ки бо ҳадафи авбошӣ содир шудаанд" шахс дар ҷараёни авбошӣ, ки барои ҳаёт ё саломатии инсон хатар эҷод мекунад, ҳайвонҳоро истифода мебарад, ки бо назардошти ҳолатҳои мушаххаси парванда содир шудааст, метавонад мутобиқи банди "а" қисми 1 моддаи 213 Кодекси ҷиноятии ҶТ 15. Федератсияи Россия Ин муқаррарот ба ҳамаи субъектҳои ваколатдори татбиқи қонуни ҷиноятӣ равона карда шудааст, ба доираи номуайяни ашхос ва таҷовузҳои ғайриқонунӣ дахл дорад ва то содир шудани ҳамлаи воқеӣ ба муносибатҳои ҳуқуқии бо қонуни ҷиноятӣ ҳифзшаванда дар ҳолати пешгирикунанда, "хуфта" аст. Аз ин сабаб, аз эҳтимол дур нест, ки тамоми амалияи тафсирии Пленуми Суди Олии Федератсияи Русияро ба мақомоти ҳифзи ҳуқуқ нисбат диҳанд.

Дар натиҷа, тибқи шакли татбиқи иродаи ҳуқуқии субъекти дахлдор, техникаи ҳуқуқӣ ба инҳо тақсим мешавад: 1) қонунгузорӣ (қонунгузорӣ, меъёрсозӣ); 2) тафсирӣ; 3) ҳифзи ҳуқуқ. Маълум аст, ки дар соҳаҳо ва сатҳҳои муайян соҳаҳои гуногуни фаъолияти технологияи ҳуқуқӣ метавонанд, масалан, дар раванди татбиқ ва тафсири қонунҳо "бурида" ва "омехта" шаванд. Ин се намуд намудҳои асосии усулҳои ҳуқуқӣ мебошанд. Ҳамчун намудҳои ёрирасон метавон усули систематикӣ, интишор, баҳисобгирии санадҳои ҳуқуқӣ, техникаи тартиб додани қонун ва ғайраро ҷудо кард.

Техникаи қонунгузорӣ, дар навбати худ, метавонад бо асосҳои гуногун низ фарқ карда шавад: 1) мувофиқи мавзӯъ, он метавонад фарқ кунад: а) техникаи қонунгузории қонунгузори федералӣ, б) техникаи қонунгузории субъекти федератсия; 2) дар мавзӯи танзим: а) техникаи қонунгузории ҷиноятӣ, б) техникаи қонунгузории андоз, в) техникаи қонунгузории маъмурӣ, г) усули қонунгузории буҷетӣ ва ғайра.

Усули тафсири ҳуқуқӣ ё усули тафсирро метавон фарқ кард, масалан: а) аз рӯи мавзӯъ (усули тафсири расмӣ ва ғайрирасмӣ); б) аз ҷиҳати мундаричаи ҳуқуқӣ (усули шарҳи меъёрҳои қонунгузории ҷиноятӣ, шаҳрвандӣ, андоз ва дигар соҳаҳо); в) бо усул (техникаи тафсири забонӣ, мантиқӣ, систематикӣ, таърихӣ ва ғ.); г) аз рӯи умумият ва доираи ҳалли таҳқиқшаванда (техникаи тафсири умумӣ ё меъёрӣ ва тасодуфӣ); д) мувофиқи натиҷаҳои бадастомада (техникаи тафсири мувофиқ, васеъ ва маҳдудкунанда). Дар навбати худ, техникаи тафсири ғайрирасмӣ ба инҳо тақсим мешавад: оддӣ, касбӣ ва таълимотӣ; дар техникаи тафсири расмӣ метавон усули тафсири аслӣ ва судиро фарқ кард. Раванди ҷудошавиро бо сабабҳои дигар ва парокандагӣ минбаъд идома додан мумкин аст, танҳо дар хотир доштан лозим аст, ки ҳама намудҳо ва намудҳои фаъолияти тафсирӣ на танҳо хусусиятҳои умумӣ, балки мухталифи техникӣ ва ҳуқуқӣ низ доранд.

Инҳоянд чанд далел барои дифоъ аз он, ки тафсирро як навъи мустақили (худмухтор) амалияи ҳуқуқӣ ҳисобидан мумкин аст.

1) Ба андешаи мо, маҳдуд кардани фаъолияти тафсирӣ дар доираи фаъолияти мақомоти ҳифзи ҳуқуқ комилан дуруст нест. Тафсир дар байни намудҳои гуногуни фаъолияти ҳуқуқӣ аҳамияти махсус дорад, зеро он ба ҳамаи унсурҳои механизми танзими ҳуқуқӣ дар тамоми марҳилаҳояш хидмат мекунад. Зарурати тафсир ҳам дар раванди татбиқи қонун ва ҳам дар эҷоди меъёрҳои нави ҳуқуқ ба миён меояд.

2) Тафсири расмӣ барои таъмини ягонагии дарки қонунҳо ва дар ин замина татбиқи якхелаи онҳо дар саросари давлат пешбинӣ шудааст. Бояд эътироф кард,

ки тафсири расмии ҳуқуқӣ дар танзими ҳуқуқии муносибатҳои иҷтимоӣ тағироти муайян (тавзеҳ, мушаххасот ва ғ.) Ворид мекунад. Ва аз ин ҷиҳат, фаъолияти тафсирӣ бо қонунгузорӣ қисман ба ҳам мепайвандад.

3) Дар як қатор ҳолатҳо, муқаррароти амалияи тафсирӣ (баръакси татбиқи қонун) на ба ҳалли мушаххас ва шахсии ҳуқуқӣ дар системаи муносибатҳои муайяни ҳуқуқӣ, балки ба вазъияти абстрактӣ ва номуайян дар робита бо далелҳои ҳуқуқӣ нигаронида шудаанд. ва ашхос. Масалан, тибқи банди 3 Қарори Пленуми Суди Олии Федератсияи Россия аз 15 ноябри соли 2007 № 45 "Дар бораи таҷрибаи судӣ оид ба парвандаҳои ҷиноии авбошӣ ва дигар ҷиноятҳое, ки бо ҳадафи авбошӣ содир шудаанд" шахс дар ҷараёни авбошӣ, ки барои ҳаёт ё саломатии инсон хатар эҷод мекунад, ҳайвонҳоро истифода мебарад, ки бо назардошти ҳолатҳои мушаххаси парванда содир шудааст, метавонад мутобиқи банди "а" қисми 1 моддаи 213 Кодекси ҷиноятии ҶТ 15. Федератсияи Россия Ин муқаррарот ба ҳамаи субъектҳои ваколатдори татбиқи қонуни ҷиноятӣ равона карда шудааст, ба доираи номуайяни ашхос ва таҷовузҳои ғайриқонунӣ дахл дорад ва то содир шудани ҳамлаи воқеӣ ба муносибатҳои ҳуқуқии бо қонуни ҷиноятӣ ҳифзшаванда дар ҳолати пешгирикунанда, "хуфта" аст. Аз ин сабаб, аз эҳтимол дур нест, ки тамоми амалияи тафсирии Пленуми Суди Олии Федератсияи Русияро ба мақомоти ҳифзи ҳуқуқ нисбат диҳанд.

Дар натиҷа, тибқи шакли татбиқи иродаи ҳуқуқии субъекти дахлдор, техникаи ҳуқуқӣ ба инҳо тақсим мешавад: 1) қонунгузорӣ (қонунгузорӣ, меъёрсозӣ); 2) тафсирӣ; 3) ҳифзи ҳуқуқ. Маълум аст, ки дар соҳаҳо ва сатҳҳои муайян соҳаҳои гуногуни фаъолияти технологияи ҳуқуқӣ метавонанд, масалан, дар раванди татбиқ ва тафсири қонунҳо "бурида" ва "омехта" шаванд. Ин се намуд намудҳои асосии усулҳои ҳуқуқӣ мебошанд. Ҳамчун намудҳои ёрирасон метавон усули систематикӣ, интишор, баҳисобгирии санадҳои ҳуқуқӣ, техникаи тартиб додани қонун ва ғайраро ҷудо кард.

Техникаи қонунгузорӣ, дар навбати худ, метавонад бо асосҳои гуногун низ фарқ карда шавад: 1) мувофиқи мавзӯъ, он метавонад фарқ кунад: а) техникаи қонунгузории қонунгузори федералӣ, б) техникаи қонунгузории субъекти федератсия; 2) дар мавзӯи танзим: а) техникаи қонунгузории ҷиноятӣ, б) техникаи қонунгузории андоз, в) техникаи қонунгузории маъмурӣ, г) усули қонунгузории буҷетӣ ва ғайра.

Усули тафсири ҳуқуқӣ ё усули тафсирро метавон фарқ кард, масалан: а) аз рӯи мавзӯъ (усули тафсири расмӣ ва ғайрирасмӣ); б) аз ҷиҳати мундариҷаи ҳуқуқӣ (усули шарҳи меъёрҳои қонунгузории ҷиноятӣ, шаҳрвандӣ, андоз ва дигар соҳаҳо); в) бо усул (техникаи тафсири забонӣ, мантиқӣ, систематикӣ, таърихӣ ва ғ.); г) аз рӯи умумият ва доираи ҳалли таҳқиқшаванда (техникаи тафсири умумӣ ё меъёрӣ ва тасодуфӣ); д) мувофиқи натиҷаҳои бадастомада (техникаи тафсири мувофиқ, васеъ ва маҳдудкунанда). Дар навбати худ, техникаи тафсири ғайрирасмӣ ба инҳо тақсим мешавад: оддӣ, касбӣ ва таълимотӣ; дар техникаи тафсири расмӣ метавон усули тафсири аслӣ ва судиро фарқ кард. Раванди ҷудошавиро бо сабабҳои дигар ва парокандагӣ минбаъд идома додан мумкин аст, танҳо дар хотир доштан лозим аст, ки ҳама намудҳо ва намудҳои фаъолияти тафсирӣ на танҳо хусусиятҳои умумӣ, балки мухталифи техникӣ ва ҳуқуқӣ низ доранд.

Ҳамчун истисно аз қоидаи умумӣ, таснифи намудҳои тафсир вобаста ба объектҳои тафсир, ки А.Ф. Черданцев 16. Муаллиф аз он бармеояд, ки "... тафсири ҳуқуқӣ бо тафсири муқаррароти мавҷуда маҳдуд намешавад, доираи васеътар дорад ва ба раванди таҳияи қоидаҳо, ба низом даровардани санадҳои меъёрӣ, татбиқ хидмат мекунад" ва намудҳои зерини тафсирро муайян кардааст : 1) лоиҳаи санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ;

2) қонунҳои амалкунандаи ҷорӣ; 3) сарчашмаҳои таърихии ҳуқуқ (ин на танҳо барои илми таърихшиносӣ, балки барои таърихӣ низ зарур аст, усули тафсири қонунгузории амалкунанда); 4) санадҳои ҳуқуқии инфиродӣ, ҳуҷҷатҳои тасдиқкунандаи далелҳои ҳуқуқӣ ва ғайра; 5) ҳуҷҷатҳо - далелҳо дар ҷараёни мурофиаи судӣ17.

Технологияи татбиқи қонунро низ бо далелҳои гуногун тасниф кардан мумкин аст. Ҳамин тавр, мувофиқи мавзӯъҳо, он ба тафтишот, судӣ, маъмурӣ ва ғ. Тақсим карда мешавад. Ҳар як намуди техникаи ҳуқуқиро субъектҳо ҷойҳои гуногуни системаи иерархии мақомоти дахлдорро истифода мебаранд, ки имкон медиҳад тақсимоти фраксионии он имкон диҳад . Ҳамин тавр, «вобаста аз ҷойгоҳ дар низоми судӣ, истифодаи қонуни ҷиноиро ҷудо кардан лозим аст: а) аз ҷониби

суди якум, б) шикоят, в) кассатсионӣ ва г) марҳилаи назоратӣ. Ин таснифот, ба гуфтаи Е.В. Благова, таркиби предметии татбиқи қонуни ҷиноятиро равшан мекунад ва имконияти истифодаи қонунгузорро барои ислоҳи хусусияти татбиқи қонуни ҷиноятӣ дар доираи низоми судӣ инъикос мекунад »18. Дар навбати худ, В.Н. Карташов амалияи судиро фарқ мекунад: 1) амудӣ (амалияи Суди Олии Федератсияи Россия, судҳои вилоятӣ, шаҳрӣ, ноҳиявӣ) ва 2) аз рӯи салоҳият ва категорияи парвандаҳои ҳалшуда (таҷрибаи судҳои конституционӣ ва қонунӣ, судҳои умумӣ 19. судҳои ҳакамӣ ва ҳакамӣ, усулҳои мурофиаи шаҳрвандӣ ва ҷиноятӣ) 19. Мутаносибан, техникаи ҳифзи ҳуқуқ, ки ба ин намудҳои амалия хизмат мекунад, низ фарқ мекунад. Дар заминаи соҳавӣ усули татбиқи қонунҳои ҷиноятӣ, маъмурӣ, шаҳрвандӣ, оилавӣ, андоз ва ғайра фарқ карда мешавад.

АДАБИЁТ

1. Артемов В.М. Правопорядок как целеполагающий ресурс развития законодательной техники в современном обществе // Законотворческая техника современной России: состояние, проблемы, совершенствование: Сборник статей: В 2 т. / Под ред. В.М. Баранова. - Н. Новгород, 2001. - С. 6.
2. Академический курс: В 2 т. / Под ред. М.Н. Марченко. - М., 1998. - Т. 2: Теория права. - С. 367-368.
3. Алексеев С.С. Проблемы теории права: Курс лекций: В 2 т. - Свердловск, 1973. - Т. 2. - С. 143-152.
1. Отметим, что в некоторых случаях С.С. Алексеев выделяет как самостоятельный подвид юридической техники кодификационную технику (см.: Алексеев С.С. Общая теория права: В 2 т. - М., 1982. - Т. 2. - С. 267).
4. Бабаев В.К. Теория государства в схемах и определениях: Учебное пособие / В.К. Бабаев, В.М. Баранов, В.А. Толстик. - М., 1999. - С. 82.
5. Общая теория государства и права: Академический курс: В 2 т. / Под ред. М.Н. Марченко. - Т. 2. - С. 344-345.
6. Кашанина Т.В. Юридическая техника. - М., 2007. - С. 85.
7. Общая теория государства и права: Академический курс: В 2 т. / Под ред. М.Н. Марченко. - Т. 2. - С. 202.
8. Алексеев С.С. Проблемы теории права: Курс лекций: В 2 т. - Свердловск, 1973. - Т. 2. - С. 254.
9. Матузов М.И. Теория государства и права: Учебник / М.И. Матузов, А.В. Малько. - М., 2004. - С. 243; Теория государства и права: Учебник для юридических вузов / Под общ. ред. А.С. Пиголкина. - М., 2003. - С. 164-166.
10. Кашанина Т.В. Указ. соч. - С. 85; Румянцева Е.В. Техника конструирования и применения диспозиций статей о налоговых преступлениях (ст. 198—1992 УК РФ): Дис... канд. юрид. наук. - Ярославль, 2007. - С. 39.
11. Фалькина Т.И. Формы реализации права и механизм их осуществления: Автореф. дис. канд. юрид. наук. - Н. Новгород, 2007. - С. 18.
12. Румянцева Е.В. Указ. соч. - С. 35; Чердан-цев А.Ф. Толкование права и договора: Учебное пособие для вузов. - М., 2003. - С. 110.
13. Кашанина Т.В. Указ. соч. - С. 337; Теория государства и права: Учебник для вузов / Под ред. М.М. Рас-солова, В.О. Лучина, Б.С. Эбзеева. - С. 308.
14. Постановление Пленума Верховного Суда РФ от 15 ноября 2007 года № 45 «О судебной практике по уголовным делам о хулиганстве и иных преступлениях, совершенных из хулиганских побуждений» // СПС «КонсультантПлюс».
15. Черданцев А.Ф. Толкование права и договора. - С. 108-110.
16. Благов Е.В. Применение уголовного права. - СПб., 2004. - С. 79.
17. В.Н. Карташов. Теория правовой системы общества: В 2 т. - Ярославль, 2005. - Т. 1. - С. 236. А.Н. Миронов, К.Р. Мурсалимов, А.С. Логинов

ДАР БОРАИ НАМУДҲОИ ТЕХНИКАИ ҲУҚУҚӢ

Дар адабиёт вариантҳои дигари таснифи мафҳуми баррасишаванда пешниҳод карда мешаванд. Ҳамин тариқ, баъзе муаллифон усулҳои ҳуқуқиро ба таҳияи қонун, тафсир, ичрои қонун тақсим мекунанд, дигарон – ба қонунгузорӣ, ҳифзи ҳуқуқ, тафтишот, суд. Ба гуфтаи Т.В. Кашанина, шаш намуди техникаи ҳуқуқиро ҷудо кардан мумкин аст: қонунгузорӣ, техникаи нашри санадҳои меъёрӣ, техникаи ба низом даровардани санадҳои меъёрӣ, тафсир, ичрои қонунҳо, ҳифзи ҳуқуқ. Чунин ба назар мерасад, ки чунин фаҳмиши намудҳои техникаи ҳуқуқӣ ба тавзеҳи назаррас ниёз дорад. Дар раванди таснифот муқаррар кардани самтҳои асосӣ, меъёрҳо, ҳудудҳо ва умқи тақсимоти абстрактии мафҳум муҳим аст. Мураккаб шудани ҳаёти ҷамъиятӣ, таъсири рӯзафзуни қонун ба муносибатҳои ҷамъиятӣ боиси тавсеа, амиқтар ва фарогирии фаъолияти ҳуқуқӣ, тахассусии минбаъдаи он мегардад. Номгӯи намудҳо ва усулҳои таъсири ҳуқуқӣ ба муносибатҳои ичтимоӣ доимо тағир меёбанд, ки ин ба чандирии таснифи техникаи ҳуқуқӣ дар ҳама самтҳо оварда мерасонад.

Калидвожаҳо: техникаи ҳуқуқӣ, қонунгузорӣ, техникаи тафсир, техникаи ҳифзи ҳуқуқ, техникаи қонунгузорӣ, техникаи қонунгузорӣ, техникаи тафтишотӣ, санадҳои судӣ, қонунгузорӣ, тафсир, ичрои қонунҳо, ҳифзи ҳуқуқ.

О ВИДАХ ПРАВОВОЙ ТЕХНИКИ

В литературе предлагаются и другие варианты классификации рассматриваемого понятия. Так, одни авторы делят правовую технику на законотворчество, толкование, правоприменение, другие - на законодательные, правоохранительные, следственные, судебные. По мнению Т.В. Кашаниной, можно выделить шесть типов юридических приемов: законодательство, методы

публикации нормативных актов, методы регулирования нормативных актов, толкование, правоприменение, правоприменение. Представляется, что такое понимание видов юридических приемов требует значительного пояснения. В процессе классификации важно установить основные направления, критерии, границы и глубину абстрактного распространения понятия. Сложность общественной жизни, возрастающее влияние закона на общественные отношения приведет к расширению, углублению и охвату юридической деятельности, ее дальнейшей специализации. Перечень видов и способов правового воздействия на общественные отношения постоянно меняется, что приводит к гибкости классификации юридических приемов по всем направлениям.

Ключевые слова: юридическая техника, законодательство, методика толкования, правоприменительная техника, законодательная техника, законодательная техника, методика расследования, судебные акты, законодательство, толкование, правоприменение, правоприменение.

ABOUT THE TYPES OF LEGAL TECHNOLOGY

In the literature, other variants of the classification of the concept under consideration are also proposed. Thus, some authors divide legal technology into lawmaking, interpretation, and law enforcement, while others divide it into legislative, law enforcement, investigative, and judicial techniques. According to T. V. Kashanina, there are six types of legal techniques: legislation, methods of publication of normative acts, methods of regulation of normative acts, interpretation, law enforcement, law enforcement. It seems that such an understanding of the types of legal techniques requires considerable clarification. In the process of classification, it is important to establish the main directions, criteria, boundaries and depth of the abstract distribution of the concept. The complexity of public life, the increasing influence of the law on public relations will lead to the expansion, deepening and coverage of legal activity, its further specialization. The list of types and methods of legal influence on public relations is constantly changing, which leads to flexibility in the classification of legal techniques in all areas.

Keywords: legal technique, legislation, interpretation technique, law enforcement technique, legislative technique, legislative technique, investigation technique, judicial acts, legislation, interpretation, law enforcement, law enforcement.

Сведения об авторе: ***Кименова Руина*** – магистрант первого курса юридического факультета Таджикского национального университета. Телефон: **901 21 08 98**

Information about the author: ***Kimenova Ruina*** – first-year Master's student of the Faculty of Law of the Tajik National University. Phone: **901 21 08 98**

ҲУҚУҚ ВА УҲДАДОРИҲОИ АСОСИИ ДАВЛАТҲО ҲАМЧУН СУБЪЕКТИ ҲУҚУҚИ БАЙНАЛМИЛАЛӢ

Мирзоев И.
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Аз нигоҳи назарияи давлат ва ҳуқуқ амали ҳуқуқӣ, ҳуқуқ ва уҳдадориҳо диспозитсияи меъёри ҳуқуқ мебошад. Бо чунин назардошт, ҳуқуқу уҳдадориҳои байналхалқии давлатҳо мазмуни меъёри ҳуқуқи байналмилалиро ташкил медиҳад. Зеро ҳуқуқу уҳдадориҳои давлатҳо дар радифи принсип ва дигар нуқтаҳои асосӣ дар меъёрҳои ҳуқуқ ифода меёбанд.

Ҳуқуқ ва ӯҳдадориҳои байналхалқие, ки субъектҳои ҳуқуқи байналмилалӣ дар муносибатҳои байналхалқӣ зери роҳбарӣ мегиранд, категорияи алоҳидаи онро ҳуқуқу ӯҳдадориҳои асосии давлатҳо ташкил медиҳанд.

Дарвоқеъ давлат ҳамчун субъекти асосии ҳуқуқи байналмилалӣ дорои қобилияти ҳуқуқдории универсалӣ ва мутаносибан чунин ҳуқуқу ӯҳдадориҳои асосие мебошад, ки барои тавсифи он аҳамияти аввалиндараҷа дорад. Сухан дар хусуси чунин ҳуқуқу уҳдадориҳои байналмилалие меравад, ки ба давлат ҷиҳати субъектнокии ҳуқуқии байналҳалқии ба онҳо тааллуқ дошта ва аз ин рӯ, заминаи мавҷудияти тартиботи байналҳалқии ҳуқуқӣ дар маҷмӯъ маҳсуб меёбад.

Бояд тазаккур дод, ки доштани ҳуқуқу уҳдадориҳои байналмилалии давлатҳо яке аз унсурҳои асосии субъектҳои ҳуқуқи байналмилӣ мебошад. Одатан ҳуқуқу ӯҳдадориҳои асосии давлатҳо категорияе мебошад, ки шароити зисти давлатро дар доираи муносибатҳои байналмилалӣ муайян менамояд. Аз ин рӯ, онҳо ба категорияи ҳуқуқҳои ҷудонапазир дохил шуда, дар шароити мӯътадил маҳдуд карда намешаванд. Он дар ҳама давлатҳо новобаста аз ҳаҷму ҳудуд ва нерӯи ҳарбию иқтисодӣ як хел мебошад. Зеро яке аз унсурҳои мафҳуми баробарии соҳибихтиёрӣ, мувофиқи Эъломия оид ба принсипҳои ҳуқуқӣ байналҳалқӣ аз 24 октябри соли 1970 баробарии ҳуқуқии давлатҳо ба ҳисоб меравад.

То ҳол дар илми ҳуқуқӣ-байналҳалқӣ табиати ҳуқуқу ӯҳдадориҳои асосии давлатҳо ба таври бояду шояд мавриди таҳлил ва омӯзиш қарор нагирифтааст.

Аксари ҳуқуқшиносон ба он ақидаанд, ки ҳуқуқу ӯҳдадориҳои асосии давлатҳо аз принсипҳои асосии ҳуқуқи байналхалқӣ ҳосил мешаванд. Ҳуқуқу ӯҳдадориҳои асосӣ ё дар принсипҳои ҳуқуқи байналхалқӣ ғунҷоиш ёфтаанд ё бо онҳо мувофиқат мекунанд ва ё давлатҳо онҳоро дар шартномаҳои байналхалқӣ дар асоси принсипҳои ҳуқуқи байналхалқӣ тасдиқ мекунанд.

Бо андешаи А.Фердросс ҳуқуқҳои асосӣ ба давлатҳо ҷиҳати субъектнокии ҳуқуқии байналхалқиаш он тааллуқ доранд. Дар он ҳоле, ки мавҷудияти дигар ҳуқуқҳо аз будани омилҳои дигар вобаста мебошанд».

Ҳуқуқу ӯҳдадориҳои асосиро аз мавқеи ҳамаи низоми ҳуқуқу ӯҳдадориҳо, ки дар ҳуқуқи байналҳалқӣ мавҷуданд, баррасӣ кардан лозим аст. Д.В.Левин се категорияи ҳуқуқу ӯҳдадориҳои субъектҳои ҳуқуқи байналҳалқиро ҷудо мекунад. Ба категорияи якум ӯ ҳуқуқу ӯҳдадориҳои давлатҳоро, ки аз принсипҳои асосии ҳуқуқи байналхалқӣ бармеоянд, дохил мекунад. Ба категорияи дуюм ҳуқуқу ӯҳдадориҳое, ки дохил мешаванд аз меъёрҳои ҳуқуқи байналҳалқӣ бармеоянд ва характери умумӣ доранд. Ба категорияи сеюм ҳуқуқу ӯҳдадориҳое, ки ба давлатҳои алоҳида тааллуқ дошта, дар созишномаҳои мушаххаси байни давлатҳо зикр шудаанд.

Ҳуқуқу ухдадориҳои асосӣ аз табиати давлатҳо ва махсусиятҳо ҷомеаи ҷаҳонӣ вобастаанд. Чи тавре ки И.И. Лукашук менависад: «Чи гунае ки ҷомеаи ҷаҳонӣ бошад, ҳамон гуна ҳуқуқу ухдадориҳо низ вуҷуд доранд. Аз тарафи дигар, чи тавре ки ҳуқуқу ӯҳдадориҳои давлатҳо бошанд, ҳамон тавр ҷомеаи байнидавлатӣ вуҷуд дорад. Аз рӯи ҷараёни инкишофи ҷомеаи ҷаҳонӣ мундариҷаи ҳуқуқу ӯҳдадориҳо низ васеъ ва ғанӣ мегарданд.

Он ҳуқуқҳои асосиеро, ки бо принсипи соҳибихтиёрӣ алоқамандаанд, онҳоро ҳуқуқҳои соҳибихтиёрӣ меноманд. Аммо, истифодаи ҳуқуқҳои соҳибихтиёрӣ бар зарари ҳуқуқу манфиатҳои қонунии дигар давлатҳо сӯиистифода аз ин ҳуқуқҳо ба шумор меравад.

Ҳуқуқу ухдадориҳои асосии давлатҳо дар ягонагии ҷудонашаванда бо ҳамдигар вуҷуд дошта, аз принципҳои бунёдӣ ва меъёрҳои ҳуқуқи байналҳалқӣ пайдо мешаванд, аммо номгӯи эътирофшудаи ин ҳуқуқу ӯҳдадориҳо мавҷуд нест.

Пас аз таъсиси Созмони Милали Муттаҳид бо назардошти аҳамияти ин ҳуқуқу ӯҳдадориҳо Ассамблеяи Генералии СММ дар соли аввали фаъолияти худ ба Комиссияи ҳуқуқи байналҳалқӣ супориш дода буд, ки лоиҳаи Декларасияи ҳуқуқу ӯҳдадориҳои давлатҳоро тайёр намояд. Соли 1949 ин Комиссия тавассути қатъномаи Ассамблеяи Генералӣ № 375 (IV) чунин лоиҳаро омода сохт. Аммо бо назардошти оне ки миқдори ками давлатҳо бо ин лоиҳа дархосту таклифҳои худро фиристоданд, бинобар ин ассамблеяи Генералӣ соли 1951 муҳокимаи онро мавқуф гузошт ва то ҳол он қабул нашудааст.

Бояд хотирнишон сот, ки 24 октябри соли 1970 Эъломия «Дар бораи принципҳои ҳуқуқи байналхалқӣ доир ба ҳамкориҳо» ва муносибатҳои дӯстонаи байни давлатҳо қабул гардид, ки дар он мазмуну мӯҳтавои як қатор принсипҳои бунёди ҳуқуқи байналхалқӣ мустаҳкам гашта, ва он дар худ ҳуқуқу ӯҳдадориҳои асосии давлатҳоро мустаҳкам намуд. Ғайр аз ин соли 1974 Ассамблеяи Генералӣ Хартияи ҳуқуқу ӯҳдадориҳои иқтисодии давлатҳоро ба тасвиб расонид. Ҳамин тавр, ба шумори ҳуқуқҳои асосии давлатҳо инҳо дохил мешаванд:

- баробарии соҳибихтиёронаи давлатҳо;
- ҳуқуқ ба мустақилият ва татбиқи озодонаи ҳамаи ҳуқуқҳои қонунӣ;
- амалигардонии волоият дар ҳудуди худ;
- ҳуқуқи худмудофиаи инфиродӣ ва дастҷамъӣ ба муқобили ҳуҷуми мусаллаҳона;
- ҳуқуқи ҳамкорӣ бо дигар субъектҳои ҳуқуқи байналхалқӣ;
- ҳуқуқи садгузорӣ ба мустақилияти худ ҳангоми ҳалли масъалаҳои ба салоҳияти дохилӣ дохилшаванда.

Аксарияти ҳуқуқҳои бунёдии давлатҳо аз принсипҳои асосии ҳуқуқи байналхалқӣ бармеоянд. Бояд қайд намуд, ки дар адабиёти ҳуқуқӣ ин принсипҳо ҳамчун комплекси ягона, ки бо назардошти ҳадафҳои ҳуқуқи байналҳалқӣ дар Оинномаи СММ зикр шудаанд, баррасӣ мешаванд. Тавассути ин комплекс ҳуқуқи муҳимтарини давлат, халқ ва инсон - ҳуқуқ ба ҳаёт ва ба сулҳ, инчунин ӯҳдадории ҳамкорӣ барои расидан ба ин мақсад, - таъмин, таҳким ва татбиқ мегардад.

Аз ҳуқуқҳои асосии давлатҳо ухдадориҳои онҳо нисбат ба дигар аъзои ҷомеаи ҷаҳонӣ бармеояд. Аз ин рӯ, ба ухдадориҳои асосӣ инҳо дохил мешаванд:

- эҳтироми соҳибихтиёрии дигар давлатҳо;
- дахолат накардан ба корҳои дохилӣ ва берунаи дигар давлатҳо;

- эҳтироми ҳуқуқи халқҳо ба худмуайянкунӣ;
- боздорӣ аз истифодаи зӯрӣ;
- мусоидат кардан ба таври индивидуалӣ ва ҳамроҳ бо дигар давлатҳо ба сулҳу амнитяти байналҳалқӣ;
- ҳалли низоъҳои байналҳалқӣ якҷоя бо дигар давлатҳо бо роҳи мусолиҳатомез;
- ҳифзи ҳуқуқи инсон ва ҳифзи муҳити атроф.

Дар асоси таҳлил масъалаи мазкур чунин хулосабарори кардан мумкин аст, ки тамоми давлатҳо новобаста аз ҳаҷми ҳудуд, миқдори аҳолӣ ва дигар хусусиятҳо дар муносибатҳои байналмилалӣ аз ҷиҳати ҳуқуқӣ баробар буда, ҳамчун узви ҷомеаи ҷаҳонӣ баромад менамоянд ва ин ба низоми сиёсӣ, иқтисодӣ ва иҷтимоии онҳо рабт надорад.

АДАБИЕТ

1. Международное право. // Отв. ред. Колосов Ю.М., Кривчикова Э.С. –М., Международное отношение, 2000. – С.82.
2. Лукашук И.И. Международное право.Общая часть.-М.:БЕК,1997. – С.295.
3. Дмитриева Г.К. Становление принципа недопустимости злоупотребления в международном првае. М., ИСЕМП,1987. – С.11-14.
4. Действующее международное право. В 3 т.Т.1. – М.,1996. – С.33
5. Корецкий В.М.,Моджарян Л.А. Основные права и обязанности государств. - М.: Юрид.литература, 1965. – С.156.
6. Фердросс А. Государства в системе международного правового регулирования. Казань,1979, С.205.
7. Левин Д.Б. Актуальные проблемы теории международного права. – С.72-75
8. Сотиволдиев Р.Ш. Назарияи давлат ва ҳуқуқ: китоби дарсї. Душанбе, “Сино”, 2018. С. 442.
9. Ҳуқуқи байналмилалї. Китоби дарсї./Муҳар. Масъул профессор Менглиев Ш.М., Душанбе, “ЭР-граф”, 2010. С. 79.
10. Курс международного права. В 7 томах. Том 1./Отв.ред.Мюллерсон Р.А.,Тункин Т.И.-М.:наука,1990. – С.167

ҲУҚУҚ ВА УҲДАДОРИҲОИ АСОСИИ ДАВЛАТҲО ҲАМЧУН СУБЪЕКТИ ҲУҚУҚИ БАЙНАЛМИЛАЛӢ

Дар мақолаи мазкур ҳуқуқу ӯҳдадориҳои давлат мавриди баррасӣ гардидааст. Вобаста ба ин муаллиф онҳоро ба ҳуқуқу ӯҳдадориҳои асосӣ ва дуюминдараҷа таснифот намуда, таҳлил намудааст. Дар асоси таҳлил масъалаи мазкур чунин хулосабарори кардан мумкин аст, ки тамоми давлатҳо новобаста аз ҳаҷми ҳудуд, миқдори аҳолӣ ва дигар хусусиятҳо дар муносибатҳои байналмилалӣ аз ҷиҳати ҳуқуқӣ баробар буда, ҳамчун узви ҷомеаи ҷаҳонӣ баромад. Аксарияти ҳуқуқҳои бунёдии давлатҳо аз принсипҳои асосии ҳуқуқи байналхалқӣ бармеоянд. Бояд қайд намуд, ки дар адабиёти ҳуқуқӣ ин принсипҳо ҳамчун комплекси ягона, ки бо назардошти ҳадафҳои ҳуқуқи байналҳалқӣ дар Оинномаи СММ зикр шудаанд, баррасӣ мешаванд. Тавассути ин комплекс ҳуқуқи муҳимтарини давлат, халқ ва инсон - ҳуқуқ ба ҳаёт ва ба сулҳ, инчунин ӯҳдадории ҳамкорӣ барои расидан ба ин мақсад, - таъмин, таҳким ва татбиқ мегардад.

Калидвожаҳо. Субъекти ҳуқуқи байналмилалӣ, давлат, ҳуқуқ ва ӯҳдадориҳои асосӣ, принсипҳои асосии ҳуқуқи байналмилалӣ.

ОСНОВНЫЕ ПРАВА И ОБЯЗАННОСТИ ГОСУДАРСТВ КАК ПРЕДМЕТ МЕЖДУНАРОДНОГО ПРАВА

В статье рассматриваются вопросы права и обязанности государства. В этой связи автор анализируя права и обязанности государства, классифицирует их на основные и производные права и обязанности. На основании анализа данного вопроса можно сделать вывод, что все государства, независимо от размера, населения и других характеристик, юридически равны в международных отношениях и стали членами мирового сообщества. Большинство основных прав государств основаны на основных принципах международного права. Следует отметить, что в юридической литературе эти принципы рассматриваются как единый комплекс с учетом целей международного права в Уставе ООН. Благодаря этому комплексу наиболее важные права государства, народа и человека - право на жизнь и мир, а также обязательство сотрудничать для достижения этой цели - гарантируются, укрепляются и реализуются.

Ключевые слова: субъекты международного права, государство, основные права и обязанности, основные принципы международного права.

FUNDAMENTAL RIGHTS AND OBLIGATIONS OF STATES AS A SUBJECT OF INTERNATIONAL LAW

The article deals with the issues of the law and obligations of the state. In this regard, the author analyzes the rights and obligations of the state, classifies them into basic and derived rights and obligations. Based on the analysis of this issue, it can be concluded that all States, regardless of size, population and other characteristics, are legally equal in international relations and have become members of the world community. Most of the fundamental rights of States are based on the basic principles of international law. It should be noted that in the legal literature, these principles are considered as a single complex, taking into account the goals of international law in the UN Charter. Through this complex, the most important rights of the State, the people and the individual - the right to life and peace, as well as the obligation to cooperate to achieve this goal - are guaranteed, strengthened and realized.

Keywords: subjects of international law, state, basic rights and obligations, basic principles of international law.

Сведения об авторе: ***Мирзоев Искандар*** – магистрант второго курса юридического факультета Таджикского национального университета. Телефон: **988 83 92 77**

Information about the author: ***Mirzoev Iskandar*** **–** second-year Master's student of the Faculty of Law of the Tajik National University. Phone: **988 83 92 77**

МУНОСИБАТИ ҲУҚУҚӢ ОИД БА МУАЙЯН НАМУДАНИ МАФҲУМИ ТЕРРОРИЗМ

Муминзода М. Н.
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Дар замони муосир яке аз масъалаҳои вазнинро дар ҷамъият терроризм ташкил медиҳад, зеро он як намуди ҷинояткории байналхалқӣ ба шумор меравад. Терроризм яке аз омилҳои манфиест, ки сар то сари аҳолии кураи замин ва давлатҳоро сарфи назар аз сохти сиёсиашон ба ташвиш андохтааст.

Тибқи ҳисоботҳои оморӣ дар соли 2018 гурӯҳҳои мусаллаҳи ғайридавлатӣ дар саросари ҷаҳон беш аз 15,3 ҳазор ҳамлаҳои террористӣ содир кардаанд. Дар ҳамлаҳо беш аз 13,4 ҳазор нафар шаҳрвандон кушта шуданд.

Даромади умумии ташкилоти террористии толибон, ки қисми зиёди онро даромадҳо аз фуруши ғайриқонунии маводи мухаддир ташкил медиҳад, дар солҳои 2011-2012, ба 400 миллион доллари амрикӣ рост меояд, ки бо ин гуна маблағҳои калон онҳо метавонанд шумораи сафҳояшонро зиёд намоянд, бо техникаю техналогияи замонави ва дигар силоҳҳои хатарнок ва ҳатто бо силоҳи қатли ом муҷаҳҳаз гарданд ва дар умум ин маблағҳои мавҷудияти дуру дарози онҳоро таъмин намояд.

Аз гузоришҳои Созмони Милали Муттаҳид бармеояд, ки даромадҳои солонаи ҷинояте, ки аз тарафи ҷинояткорон "шуста" мешаванд ва ба иқтисодиёт бармегарданд, аз 1,6 то 4 триллион долларро ташкил медиҳад. Тибқи арзёбии коршиносон ин аз 2% то 5% ММД-и ҷаҳонӣ мебошад.

Оиди терроризм ва моҳияти он дар замони муосир ақидаҳо бисёранд. Дар ҷамъият ба омилҳои терроризм аз нигоҳи зуҳуроти иҷтимоӣ, сиёсӣ, психологӣ, динӣ, ва дар вақти мубориза алайҳи терроризм дар ҷамъият аз нуқтаи назари ҳуқуқӣ бояд баҳо дод. Дар акси ҳол дар ҷамъият мубориза бо ин зуҳуроти манфӣ бурдан ғайри имконпазир аст. Олим Х.С. Хомушов қайд мекунад, ки на «терроризми исломӣ», на терроризми насронӣ», на «терроризми курдӣ» ва на «терроризми ирландӣ», балки ҷиноят ва ҷинояткор арзи мавҷуд дорад. Терроризм ин бадбахтии умум буда ба он мумкин аст, танҳо бо саъю кӯшиши якҷояи давлатҳо ва халқҳо, сарфи назар аз мансубияти динӣ ва миллаташон мубориза бурд.

Яке аз самтҳои асосии сиёсати ҳуқуқии давлати мо мубориза зидди ҷинояткории муташакилона, коррупсия, бандитизм, терроризм, муомилоти ғайриқонунии маводи мухаддир ва монандии инҳо гардид. Дар сароғози ин мубориза қабули Конституцсияи нави соли 1994 дар ҷумҳурӣ мавқеи хосаро соҳиб шуд. Дар асоси он бошад, дар мамлакат 21 майи соли 1998 Кодекси ҷиноятии Ҷумҳурии Тоҷикистон қабул гардида, аз 1 сентябри ҳамон сол эътибор пайдо кард, ки он заминаи нав ва воситаи асосии мубориза бар зидди ҳама гуна ҷинояткорӣ, аз ҷумла терроризм ба шумор равад. Баъдтар боз як қонуни дигар, қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи мубориза бо терроризм» қабул карда шуд, ки онро Маҷлиси олии ҶТ моҳи ноябри соли 1999 дар иҷлосияи 14-уми худ қабул намуда буд. Дар асоси ин қонун «Барномаи давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон оиди пурзур намудани мубориза бо терроризм дар солҳои 2000-2003 (аз 26 июли соли 2000 бо қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон тасдиқ карда шудааст) кор карда шуд. Тоҷикистон таҳдидҳои афзояндаи терроризмро ба амнияти миллӣ ва инкишофи бемайлони он эҳсос намуда, 12 ноябри соли 2016 «Стратегияи миллии Ҷумҳурии Тоҷикистон барои муқовимат бар экстремизм ва терроризм барои солҳои 2016-2020-ро қабул намуд. Ҳамчунин вобаста ба маблағгузории терроризм Консепсияи миллии муқовимат ба қонунигардонии (расмикунонии) даромадҳои бо роҳи ҷиноят бадастоварда, маблағгузории терроризм ва маблағгузории паҳнкунии силоҳи қатли ом барои солҳои 2018-2025 мебошад, ки бо фармони Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон аз "5" марти соли 2018, № 1033 қабул шудааст.

Созмони Милали Муттаҳид дар ин самт аз рӯзи таъсисёбии Кумитаи терроризми байналмилалӣ дар соли 1972 фаъолона кор мекунад, аммо то ҳол наметавонад ба як нишони муштарак бирасад.

Ҳамзамон, набояд фаромӯш кард, ки фаъолияти зиддитеррористӣ бо чунин омил, ба монанди мавҷудияти миқдори зиёди таърифҳои ба ҳам зид, ки дар натиҷаи бархӯрдҳои гуногун ба ин падида ба вуҷуд омадаанд, мураккаб аст. Аз ҷумла, дар зеҳни одамон, байни террор ва терроризм аксар вақт аломати баробар гузошта мешавад, ки албатта, барои дарки ягонаи масъала ғайри қобили қабул аст.

Баръакси терроризм, ки дорои нуқтаи назари шадиди ҷомеа ва қобилияти зӯроварии сиёсии бар зидди давлат ва ҷомеа барои ноил шудан ба ҳадафҳои худ мебошад, террор антоними калимаи терроризм мебошад, зеро (бар хилофи ретроспективаи таърихӣ, ки ин мафҳумҳо, агар якхела набошанд, пас хеле наздик буданд) фаъолияти давлатро дар назар дорад, ки ба ноил шудан ба ҳадафҳо тавассути хушунати сиёсии ҳавасманди зидди ҷомеа равона карда шудааст.

Усули дуввуми омӯхтани ин масъала таваҷҷӯҳ ба ҷанбаҳои ҳуқуқии таъриф мебошад. Ин равиш ба як қатор давлатҳои Аврупо хос аст. Масалан, дар Олмон терроризм ҳамчун истифодаи амалҳои ҷиноятӣ барои ноил шудан ба ҳадафҳои сиёсӣ ё усули ба вуҷуд овардани бетартибии сиёсӣ фаҳмида мешавад.

Соҳаи чорум усули ба истилоҳ "синтетикӣ" мебошад. Намояндаи ин равиш А.Шмидт даҳҳо таърифи мафҳуми "терроризм" -ро таҳлил намуда, дар асоси онҳо иборат аз 13 унсуре мебошад, ки бештар дар таърифҳои омӯхташуда дучор меоянд. Дар натиҷа, ба онҳо чунин таъриф дода шуд: «Терроризм усули зӯроварӣ ё таҳдиди истифодаи он мебошад, ки аз ҷониби шахсони ғайриҳукуматии созмондиҳанда, гурӯҳҳо ё созмонҳо дар замони осоишта истифода бурда мешавад, ки бо ёрии амалҳои алоҳида ба амал оварда мешаванд объектҳо бо ҳадафҳои мушаххас ё таъсири "

Ҳамин тавр, омӯзиши ин масъала ба мо имкон медиҳад, ки хулосаи ноумед барорем, ки рушди дастгоҳи консептуалӣ дар соҳаи терроризм айни замон нопурра боқӣ мондааст. Номуайянии вазъ бо вобастагии ин масъала аз ғаразҳои сиёсӣ ва идеологии ҳам муҳаққиқони терроризм ва ҳам мақомоти давлатӣ, ки бо мубориза бо терроризм сарукор доранд, мушкилтар мешавад. Ҳамаи ин, боиси таассуфи бузурги мо, боиси ошуфтагӣ ва кӯшиши гирифтани фоидаи фаврӣ аз часпондани нишони "террористҳо" ба ҳаракатҳо ва гурӯҳҳои муайян мегардад.

Ин таъриф ба назари ман аз ҷиҳати мазмун хеле ҷолиб ва моҳиятан амиқ менамояд. Умуман, он ҳадафи терроризм ва субъектҳоеро, ки таъсир ба онҳо равона карда шудааст (фишор ба мақомоти давлатӣ, мақомоти маҳаллӣ ё ташкилотҳои байналмилалӣ бо қабули қарори муайян) таъкид мекунад; роҳи расидан ба ҳадаф тарсондани аҳолӣ ё дигар шаклҳои амалҳои ғайриқонунии зӯроварӣ мебошад

Аммо, ҳадафи асосии терроризм ва шахсоне, ки фаъолияти террористӣ анҷом медиҳанд, на танҳо фишор овардан ба мақомот тавассути амалҳои тарсондан барои қабули қарори муайян, балки пешниҳоди бечунучаро мебошад. Ҳамин тариқ, объектҳои терроризм дар татбиқи амалҳои террористӣ муҳимтарин бахшҳои ҳаёти ҷомеа - амнияти он, инчунин амнияти давлатҳо мебошанд, ки намояндагони онҳо ва тамоми ҷомеаи байналмилалӣ намояндагӣ мекунанд.

Дар бораи терроризм сухан ронда, бояд фаҳмид, ки аввалан, терроризм маъракаи васеъ барои амалиётҳои ҳарбӣ нест, балки амалҳои инфиродӣ на танҳо ва на он қадар зиёд ба муқобили қувваҳои мусаллаҳи душман ва мақомоти ҳифзи ҳуқуқ ва ҳадамоти махсуси он, балки асосан бар зидди аҳолии осоишта, ки дар ин ҳолат ҳамчун ҳадафи асосии корпартоӣ амал мекунанд, бо мақсади фишор овардан ба мақомоти сиёсӣ.

Ҳамин тариқ, ба назарам чунин менамояд, ки мафҳуми «терроризм» -ро муайян намуда, бояд чунин хусусиятҳои муҳими ба ин падида хосро қайд кард, ба монанди: хатари иҷтимоии кирдор, ғайриқонунӣ будани он дар назди ҷомеа, номуайянии амалҳо ҳангоми омодасозии амалҳо ва ошкорбаёнии васеи комиссия ва натиҷаҳои онҳо, мавҷудияти амали террористӣ, хусусияти маҷбуркунии ҳукумат ба амал ё беамалӣ ва тарсонидани аҳолӣ.

Терроризм ба категорияе табдил ёфта истодааст, ки онро ба ин ё он тарз ҷудо кардан мумкин нест ва дар як ҳукм ифода карда мешавад, зеро дар бораи мундариҷа ва хусусиятҳои фарқкунандаи он ҳукмҳои зиёде мавҷуданд ва баррасии пурраи онҳо дар доираи ин таҳқиқот ва ҳатто бештар аз он ба ҳадди аксар илмӣ ва назариявӣ дода шавад таҳлил имконнопазир аст. Аммо, ҳангоми таърифи истилоҳи терроризм, ба гуфтаи эроди одилонаи Брюс Ҳофман, «бояд дар назар дошт, ки на танҳо олимон, балки рӯзноманигорон, нависандагон, шахсиятҳои сиёсӣ ва ҷамъиятӣ, ҳамаи онҳое, ки наметавонанд нисбати зарари ҷуброннашавандаи амалҳои террористӣ бепарво аст. "

Ҳамзамон, мавҷудияти равишҳои гуногун дар таърифи "терроризм", гарчанде ки он бо хусусиятҳои минтақаҳои мухталиф, ки бо анъанаҳои миллию таърихӣ фарқ мекунанд, сатҳи рушди ҷомеа ва дараҷаи суботи сиёсӣ дар як давлати мушаххас шарҳ дода мешавад, зарурати муборизаи беамон бар зидди чунин бадиро воқеиятҳои муосир фармудаанд ва бояд ба нафъи сулҳ ва шукуфоии наслҳои оянда анҷом дода шаванд.

Мафҳуми терроризм мураккаб ва гуногунҷабҳа мебошад, бинобар ин, он дар адабиёти илмӣ аз паҳлӯҳои гуногун омӯхта мешавад. Раванди омӯзиш асоси ягона дорад - таърифи худи консепсия, ки аз таърифи дурусти он мазмуни таҳқиқоти гузаронидашуда ва натиҷаҳои ба даст овардашуда вобастагии калон дорад.

Овчинникова Г.В. қайд мекунад, ки омили асосие, ки муносибати ягона ба таърифи терроризм ва шакли ҳуқуқии онро бозмедорад ва ба ин васила таҳияи чораҳои ҳамоҳангшудаи байналмилалиро оид ба мубориза бо он мушкил мекунад, шадидан сиёсисозии арзёбиҳо мебошад.

Кодекси ҷиноятии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар чанд моддаҳои худ калимаи «терроризм» (моддаи 179), ибораҳои «кирдори террористӣ» (моддаи 180), «акти террористӣ» (моддаи 310) ва дар матни русӣ бошад, ибораи «в терроризировании осужденных (моддаи 332)-ро истифода кардааст[1]. Терроризм, ҳамчун ҷиноят дар фасли V111- и боби 21 (Ҷиноятҳо ба муқобили амнияти ҷамъиятӣ» пешбинӣ шуда), аз 4 қисм ва эзоҳот иборат аст.

Оиди мафҳум ва намудҳои терроризм дар адабиёти илмӣ фикри ягона ҷой надорад. Барои мисол, А. Шмидт 109 таърифи онро пешкаши хонанда кардааст, ки дар онҳо унсурҳои зӯрӣ ва қувва дар 83,5% таърифҳо, ниятҳои сиёсӣ-61%, тарс ва даҳшат 51% зоҳир гардидаанд.

Дар асоси нуқтаи назарҳо, дар илми ҳуқуқи ҷиноятӣ зиёда аз 200 мафҳумҳои терроризм вуҷуд доран[2]. Мавҷуд будани мафҳумҳои гуногуни терроризм бо он асоснок карда мешавад, ки терроризм – зуҳуроти мураккаб ва динамикӣ аст, он аз рӯи ангезаҳои гуногун содир гардида, шаклҳои гуногун дорад ва оқибатҳои гуногунро ба вуҷуд оварда метавонад.

Ҷеффри Саймон 212 навъи мафҳуми терроризмро муайян кардааст, ки 90- и он дар санадҳои ҳуқуқӣ истифода мешаванд. [3]

Терроризм аз калимаи лотинии террор гирифта шуда, «terror» дар тарҷума тарс, ҳарос, воҳима, даҳшат ва ғайра ифода мешавад[4]. Мафҳуми терроризм аз терор васеътар буда, маънояш идеологияе, ки ба истифодаи систематикии террор асос ёфтааст. Ё худ истифодаи сиёсат ва тактикаи терор. Террор бошад, ҳамчун амал: тарсонидани рақибони сиёсӣ бо зӯроварии ҷисмонӣ, аз ҷумла куштор.

Тибқи луғати Оксфорд англисӣ - Oxford English Dictionary (OED) - дар забони англисӣ, истилоҳҳои "терроризм" ва "террористҳо" бори аввал дар соли 1795 барои тавсифи терроре, ки дар инқилоби Фаронса рух дода буд, истифода шудаанд.[5]

Кушишҳои аввалин ҷиҳати муайян намудани мафҳуми терроризм дар Конвенсияи Лигаи миллатҳо аз соли 1937 дар бораи «Муборизе бар зидди терроризм ва ҷавобгарӣ барои он» карда шуд, ки дар он мафҳуми терроризм ҳамчун ҳама амалҳои ҷиноятие, ки бар зидди давлат равона карда шуда буданд ва ба ташаккули террор дар зеҳни мардум, гурӯҳҳо ва ҷомеа нигаронида шуда буданд, фаҳмида мешуд. Ҳарчанд, ки ин конвенсия аз тарафи 24 давлати аъзо имзо шуд, аммо бо сабабҳои гуногун амал накард.

Тибқи қарори ассамблеяи генералии СММ аз соли 1994 таҳти рақами №49/60 «Чораҳо оид ба бартараф намудани терроризми байналхалқӣ» конвенсия қабул шуд, ки дар он маҳфуми ягонаи терроризмро барои аъзоёни созмон пешниҳод намудааст:

Амалҳои ҷиноятӣ, ки ба бавуҷуд овардани тарс дар байни аҳолӣ, гуруҳи шахсон ё шахсони муайян бо мақсади сиёсӣ, дар ягон ҳолат наметавонанд сафед карда шаванд, на бо роҳи сиёсӣ, идеологӣ, нажодӣ, динӣ, ки ба нафъӣ онҳо гуфта мешавад.

Созмони ҳамкории Шанхай дар конвенсияи худ аз 16.06.2009 мафҳуми терроризмро чунин додааст:

Терроризм яъне идеалогияи зурӣ ва амалҳои таъсиррасони ҷиҳати аз тарафи мақомоти ҳокимият ё созмонҳои байналмилалӣ қабул намудани қарор бо роҳи содир намудан ё таҳдиди содир намудани зуроварӣ ё дигар амалҳо, ки бо тарсонидани аҳолӣ ё расонидани зарар ба шахсият, ҷомеа ва давлат мебошад.

Созмони ҳамкориҳои Исломӣ мафҳуми терроризмро чунин муайян кардааст:

Ҳама гуна амалҳои зуроварӣ ё таҳдиди он, новобаста аз қасд ва мақсадашон, ки бо нақшаи ҷиноятии шахсӣ ё коллективӣ барои тарсонидани аҳолӣ ё таҳдиди расонидани зарар ба ҳаёт, қадр, озодӣ ва бехатари ё ҳуқуқи онҳо, ё бо мақсади ба вуҷуд овардани хатар барои муҳити зист, объектҳои оммавӣ ё моликияти шахсӣ, ё бо аз худ намудан, ё бо мақсади ба вуҷуд овардани хатар нисбати захираҳои миллӣ, объектҳои байналмиллалӣ, ё бо бавуҷуд овардани хатар барои устуворӣ, якпорчагии давлат, якгонагии сиёсӣ ва соҳибихтиёрии давлатҳо.

Дар қисми 1 модаи 179 КҶ ҶТ терроризм чунин таъриф дода шудааст: «терроризм - яъне содир намудани таркиш, сухтор, тирпаронӣ аз яроқи оташфишон ё дигар кирдоре, ки боиси хавфи марги одамон, расонидани зарари чиддӣ ба амвол ё ба миён омадани оқибатхои дигари барои ҷамъият хавфнок мегардад, агар ин кирдор бо мақсади халалдор сохтани амнияти ҷамъиятӣ, тарсонидани аҳолӣ ё расонидани таъсир ҷихати аз ҷониби мақомоти ҳокимият қабул намудани қарор, таҳдид анҷом додани кирдорхои зикршуда ба ҳамин мақсадҳо».[6]

Аз ин рӯ терроризм чун ҷиноят кирдорест, ки амнияти доираи номуайяни ашхоси таҳти хатар гузошта, боиси тарсу ҳароси аҳолии ё гуруҳи алоҳидаи он гардида, вазъи ҷамъиятиро дар нуқтаи алоҳидаи ахолинишин ноором мегардонад.

Дар қисми 2 моддаи 3- и Қонуни Федералии Россия оид ба терроризм мафҳуми терроризм ҳамчун «идеологияи зурӣ ва амалҳои таъсирасонӣ ба қабули қарор аз тарафи мақомоти ҳокимияти давлатӣ, ҳокимияти худидоракунии маҳаллӣ ё созмонҳои байналмиллалӣ бо роҳи тарсонидани аҳоли ва роҳҳои дигари амалҳои ғайри қонунӣ.» дода шудааст.

Дар қисми 1- и моддаи 205- и Кодекси ҷиноятии Россия на терроррризм балки амали (акти) террористӣ истифода мешавад ва он мафҳуми терроризмро чунин тавсиф медиҳад:

Содир намудани таркиш, сухтор ё ба вуҷуд овардани тарс дар байни аҳолӣ ва дигар кирдоре, ки боиси хавфи марги одамон, расонидани зарари чиддӣ ба амвол ё ба миён омадани оқибатҳои дигари барои ҷамъият хавфнок мегардад, агар ин кирдор бо мақсади расонидани таъсир ҷихати аз ҷониби мақомоти ҳокимият қабул намудани қарор, таҳдид анҷом додани кирдорҳои зикршуда ба ҳамин мақсадҳо.

Аз таърифаҳои дар боло овардашудаи мафҳуми терроризм, мафҳумҳои гуногуни терроризмро фарқ кардан мумкин аст. Тавре Наумов қайд мекунад, беҳтар аст, ки бо якчанд аломатҳои маъмулии таърифи мазкур қонеъ карда шавад. Аз эҳтимол дур аст, ки дар 10 соли оянда давлатҳо чунин зуҳурот, аз қабили терроризмро аз як нуқтаи назар баҳо диҳанд.

Кодекси ҷиноятии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар чанд моддаҳои худ калимаи «терроризм» (моддаи 179), ибораҳои «кирдори террористӣ» (моддаи 180), «акти террористӣ» (моддаи 310) ва дар матни русӣ бошад, ибораи «в терроризировании осужденных (моддаи 332)-ро истифода кардааст. Терроризм, ҳамчун ҷиноят дар фасли V111- и боби 21 (Ҷиноятҳо ба муқобили амнияти ҷамъиятӣ» пешбинӣ шуда), аз 4 қисм ва эзоҳот иборат аст.

Оиди мафҳум ва намудҳои терроризм дар адабиёти илмӣ фикри ягона ҷой надорад. Барои мисол, А. Шмидт 109 таърифи онро пешкаши хонанда кардааст, ки дар онҳо унсурҳои зӯрӣ ва қувва дар 83,5% таърифҳо, ниятҳои сиёсӣ-61%, тарс ва даҳшат 51% зоҳир гардидаанд.

Дар асоси нуқтаи назарҳо, дар илми ҳуқуқи ҷиноятӣ зиёда аз 200 мафҳумҳои терроризм вуҷуд доранд. Мавҷуд будани мафҳумҳои гуногуни терроризм бо он асоснок карда мешавад, ки терроризм – зуҳуроти мураккаб ва динамикӣ аст, он аз рӯи ангезаҳои гуногун содир гардида, шаклҳои гуногун дорад ва оқибатҳои гуногунро ба вуҷуд оварда метавонад.

Ҷеффри Саймон 212 навъи мафҳуми терроризмро муайян кардааст, ки 90- и он дар санадҳои ҳуқуқӣ истифода мешаванд.

Терроризм аз калимаи лотинии террор гирифта шуда, «terror» дар тарҷума тарс, ҳарос, воҳима, даҳшат ва ғайра ифода мешавад. Мафҳуми терроризм аз терор васеътар буда, маъноияш идеологияе, ки ба истифодаи систематикии террор асос ёфтааст. Ё худ истифодаи сиёсат ва тактикаи терор. Террор бошад, ҳамчун амал: тарсонидани рақибони сиёсӣ бо зӯроварии ҷисмонӣ, аз ҷумла куштор.

Тибқи луғати Оксфорд англисӣ - Oxford English Dictionary (OED) - дар забони англисӣ, истилоҳҳои "терроризм" ва "террористҳо" бори аввал дар соли 1795 барои тавсифи терроре, ки дар инқилоби Фаронса рух дода буд, истифода шудаанд.

Кушишҳои аввалин ҷиҳати муайян намудани мафҳуми терроризм дар Конвенсияи Лигаи миллатҳо аз соли 1937 дар бораи «Муборизе бар зидди терроризм ва ҷавобгарӣ барои он» карда шуд, ки дар он мафҳуми терроризм ҳамчун ҳама амалҳои ҷиноятие, ки бар зидди давлат равона карда шуда буданд ва ба ташаккули террор дар зеҳни мардум, гурӯҳҳо ва ҷомеа нигаронида шуда буданд, фаҳмида мешуд. Ҳарчанд, ки ин конвенсия аз тарафи 24 давлати аъзо имзо шуд, аммо бо сабабҳои гуногун амал накард.

Тибқи қарори ассамблеяи генералии СММ аз соли 1994 таҳти рақами №49/60 «Чораҳо оид ба бартараф намудани терроризми байналхалқӣ» конвенсия қабул шуд, ки дар он маҳфуми ягонаи терроризмро барои аъзоёни созмон пешниҳод намудааст:

Амалҳои ҷиноятӣ, ки ба бавуҷуд овардани тарс дар байни аҳолӣ, гуруҳи шахсон ё шахсони муайян бо мақсади сиёсӣ, дар ягон ҳолат наметавонанд сафед карда шаванд, на бо роҳи сиёсӣ, идеологӣ, нажодӣ, динӣ, ки ба нафъӣ онҳо гуфта мешавад.

Созмони ҳамкории Шанхай дар конвенсияи худ аз 16.06.2009 мафҳуми терроризмро чунин додааст:

Терроризм яъне идеалогияи зурӣ ва амалҳои таъсиррасони ҷиҳати аз тарафи мақомоти ҳокимият ё созмонҳои байналмилалӣ қабул намудани қарор бо роҳи содир намудан ё таҳдиди содир намудани зуроварӣ ё дигар амалҳо, ки бо тарсонидани аҳолӣ ё расонидани зарар ба шахсият, ҷомеа ва давлат мебошад.

Созмони ҳамкориҳои Исломӣ мафҳуми терроризмро чунин муайян кардааст:

Ҳама гуна амалҳои зуроварӣ ё таҳдиди он, новобаста аз қасд ва мақсадашон, ки бо нақшаи ҷиноятии шахсӣ ё коллективӣ барои тарсонидани аҳолӣ ё таҳдиди расонидани зарар ба ҳаёт, қадр, озодӣ ва бехатари ё ҳуқуқи онҳо, ё бо мақсади ба вуҷуд овардани хатар барои муҳити зист, объектҳои оммавӣ ё моликияти шахсӣ, ё бо аз худ намудан, ё бо мақсади ба вуҷуд овардани хатар нисбати захираҳои миллӣ, объектҳои байналмиллалӣ, ё бо бавуҷуд овардани хатар барои устуворӣ, якпорчагии давлат, якгонагии сиёсӣ ва соҳибихтиёрии давлатҳо.

Дар қисми 1 модаи 179 КҶ ҶТ терроризм чунин таъриф дода шудааст: «терроризм - яъне содир намудани таркиш, сухтор, тирпаронӣ аз яроқи оташфишон ё дигар кирдоре, ки боиси хавфи марги одамон, расонидани зарари чиддӣ ба амвол ё ба миён омадани оқибатҳои дигари барои ҷамъият хавфнок мегардад, агар ин кирдор бо мақсади халалдор сохтани амнияти ҷамъиятӣ, тарсонидани аҳолӣ ё расонидани таъсир ҷихати аз ҷониби мақомоти ҳокимият қабул намудани қарор, таҳдид анҷом додани кирдорҳои зикршуда ба ҳамин мақсадҳо» Аз ин рӯ терроризм чун ҷиноят кирдорест, ки амнияти доираи

номуайяни ашхоси таҳти хатар гузошта, боиси тарсу ҳароси аҳолии ё гуруҳи алоҳидаи он гардида, вазъи ҷамъиятиро дар нуқтаи алоҳидаи ахолинишин ноором мегардонад.

Дар қисми 2 моддаи 3- и Қонуни Федералии Россия оид ба терроризм мафҳуми терроризм ҳамчун «идеологияи зурӣ ва амалҳои таъсирасонӣ ба қабули қарор аз тарафи мақомоти ҳокимияти давлатӣ, ҳокимияти худидоракунии маҳаллӣ ё созмонҳои байналмиллалӣ бо роҳи тарсонидани аҳоли ва роҳҳои дигари амалҳои ғайри қонунӣ.» дода шудааст.

Дар қисми 1- и моддаи 205- и Кодекси ҷиноятии Россия на терроррризм балки амали (акти) террористӣ истифода мешавад ва он мафҳуми терроризмро чунин тавсиф медиҳад:

Содир намудани таркиш, сухтор ё ба вуҷуд овардани тарс дар байни аҳолӣ ва дигар кирдоре, ки боиси хавфи марги одамон, расонидани зарари чиддӣ ба амвол ё ба миён омадани оқибатхои дигари барои ҷамъият хавфнок мегардад, агар ин кирдор бо мақсади расонидани таъсир ҷихати аз ҷониби мақомоти ҳокимият қабул намудани қарор, таҳдид анҷом додани кирдорхои зикршуда ба ҳамин мақсадҳо.

Аз таърифаҳои дар боло овардашудаи мафҳуми терроризм, мафҳумҳои гуногуни терроризмро фарқ кардан мумкин аст. Беҳтар аст, ки бо якчанд аломатҳои маъмулии таърифи мазкур қонеъ карда шавад. Аз эҳтимол дур аст, ки дар 10 соли оянда давлатҳо чунин зуҳурот, аз қабили терроризмро аз як нуқтаи назар баҳо диҳанд.

АДАБИЁТ

1. URL: http://base.mmk.tj Кодекси ҷиноятии Ҷумҳурии Тоҷикистон.
2. URL: http://pravo.gov.ru Кодекси ҷиноятии Федератсияи Россия.
3. Oxford English dictionary. В 13 т. 1933. Т. 12. С. 352.
4. Spencer Alexander. Questioning the Concept of New Terrorism // Press Confl ict & Development, No. 8, p. 3.
5. Емельянов В.П. Терроризм и преступления террористической направленности. Харьков, «Рубикон», 1997. С.8.
6. Назаркин М.В. Криминологическая характеристика и предупреждение терроризма: дис. канд. юрид. наук. – М.: Академия управления МВД России, 1998. - С. 27.
7. Хомушов Х.С. Ислам и международное право: Анализ исламской доктрины международного права.- М,: МАКС Пресс, 2000. С. 140-141.
8. Шарипов Т.Ш. Терроризм: табиати ҳуқуқи ҷиноятии он. //Устувории низоми судии Тоҷикистон: проблема ва мулоҳизаҳо. Муҳаррири масъул, профессор Маҳмудов М.А. Душанбе. 2002. С. 109.

МУНОСИБАТИ ҲУҚУҚӢ ОИД БА МУАЙЯН НАМУДАНИ МАФҲУМИ ТЕРРОРИЗМ

Дар мақола яке аз масъалаҳои актуалии илмӣ мафҳуми терроризм қарор гирифтааст, ки доир ба ин масъала баҳси олимон ва мафҳумсозӣ ҳалли худро наёфтааст. Муаллиф дар мақола боз ҳам кушиш намудааст, ки равшание ба ин масъала андохта, мафҳуми мукаммалеро пайдо намояд, ки он тавонад ҳам талаботи қонун ва ҳам талаботи олимонро қонеъ гардонад. Таърихи пайдоиши истилоҳи терроризм баҳси дигари алоқаманд ба ин мавзӯъ мебошад, ки аз мадди н азари муаллиф дур намонда дар ҳуччатҳои таърихӣ, аз ҷумла дар луғатномаи забони англисӣ ва ҳуқуқӣ аз қабили Лигаи миллатҳо, кодекси ҷиноятии Фаронса, кодексхои Ҷумҳурии Тоҷикистон, Россия, созмонҳои байналмилалӣ: Созмони Ҳамкориҳои Шанхай, Созмони Ҳамкориҳои Исломӣ, Иттиҳоди аврупо ва таълифи як мафҳуми ягонаи терроризм дар байни санадҳои байналмилалӣ ва миллӣ ва мушкилоти муайян кардани хусусиятҳои умумии мафҳуми терроризм мавриди баррасӣ қарор гирифтааст. Дар мақола зиёда аз 20 мафҳуми терроризм истифода шудааст. Ақидаҳои Александр Спенсор ва Шмитд ҳамчун бузургони ин соҳа, ва нигоҳи олимони рус Наумов, Ҳамушов С ва олимони тоҷик аз қабили Шарипов Тақдиршоҳ, Маҳмудов Махкам аз назари муаллиф дур намонда босамар истифода шудаанд.

Калидвожаҳо: терроризм, мафҳуми терроризм, таърихи терроризм

ПРАВОВОЙ ПОДХОД К ОПРЕДЕЛЕНИЮ ПОНЯТИЯ ТЕРРОРИЗМА

Одним из наиболее актуальных научных вопросов является концепция терроризма, которая не была решена учеными и дискуссиями по этой концепции. Автор снова пытается пролить свет на этот вопрос и найти исчерпывающее определение, отвечающее как требованиям закона, так и требованиям ученых. История происхождения термина терроризм – еще один связанный с этим вопрос, который не ускользнул от внимания автора в исторических документах, включая английские и юридические словари, такие как Лига Наций, Уголовный кодекс Франции, Уголовный кодекс Франции, Международный уголовный кодекс. Шанхайская организация сотрудничества, Организация исламского сотрудничества, Европейский союз, а также развитие единой концепции терроризма между международными и национальными инструментами и трудности определения общих черт концепции терроризма обсуждаются. В статье используется более 20 концепций терроризма. Идеи Александра Спенсера и Шмидта были эффективно использованы как великие в этой области, и взгляды русских ученых Наумова, Хамушова С. и таджикских ученых, таких как Шарипов Такдиршох, Махмудов Махкам, были недалеко от точки зрения автора.

Ключевые слова: терроризм, понятия терроризма, история терроризма

LEGAL APPROACH TO THE DEFINITION OF TERRORISM

One of the most pressing scientific issues is the concept of terrorism, which has not been resolved by scientists and discussions on this concept. The author again tries to shed light on this issue and find an exhaustive definition that meets both the requirements of the law and the requirements of scientists. The origin

story of the term terrorism is another related issue that has not escaped the attention of the author in historical documents, including English and legal dictionaries such as the League of Nations, the French Penal Code, the French Penal Code, and the International Penal Code. , The Shanghai Cooperation Organization, the Organization of Islamic Cooperation, the European Union, as well as the development of a unified concept of terrorism between international and national instruments and the difficulty of defining the common features of the concept of terrorism are discussed. The article uses more than 20 concepts of terrorism. The ideas of Alexander Spencer and Schmidt were effectively used as great in this area, and the views of Russian scientists Naumov, S. Khamushov and Tajik scientists such as Sharipov Takdirshokh, Makhmudov Makhkam were not far from the author's point of view.

Keywords: terrorism, concepts of terrorism, history of terrorism

Сведения об авторе: ***Мумингода Махмадшариф Нозим*** – магистрант первого курса юридического факультета Таджикского национального университета, тел: **(+992) 93 119 33 33**

Information about the author: ***Muminzoda Mahmadsharif Nozim*** – first-year Master's student of the Faculty of Law of the Tajik National University, tel**: (+992) 93 119 33 33**

ИСТИФОДАИ ОМИЛҲОИ КРИМИНАЛИСТӢ ВА ТЕХНОЛОГИЯҲОИ ИТИЛООТИИ МУОСИР ДАР МАВРИДИ ОШКОРКУНӢ ВА ТАФТИШИ ҶИНОЯТ

Ғанизода А.
Донишгохи миллии Точикистон

Истилоҳи "компютеркунонӣ" маънои васеъ ҷорӣ намудани компютерҳоро дар соҳаҳои гуногуни фаъолияти инсон дорад.

Дар бораи тағйир додани технологияи коркард ва зарурати ҷалби маблағҳое, ки одамро аз кори меҳнатталаб озод карда, миқдори зиёди иттилоотро дар мӯҳлати қобили қабул коркард мекунад, масъалаи фаврӣ боқӣ мемонад. Ҳамин тариқ, холати истинодии фаврӣ, сабти ҷустуҷӯӣ ва криминалистӣ ва ҳуҷраҳои ҳуҷҷатгузорӣ, ки дар Маркази асосии иттилоотии Вазорати корҳои дохилии Ҷумхурии Точикистон, Раёсати корҳои дохилӣ ва сабтҳои маҳаллии ноҳия ва шаҳр мутамарказ шудаанд.

Пайдо ва такмил ёфтани технологияи компютерӣ асоси технологияи нави иттилоотӣ гаштааст. Компютерҳо барои эҷоди системаҳои автоматикунонидашудаи дастгирии иттилоотӣ, ки ҷамъоварӣ, интиқол, коркард, нигоҳдорӣ ва бо дархост иттилооти заруриро дар реҷаи автоматӣ фароҳам меоранд, истифода бурда мешаванд.

Айни замон, системаҳои иттилоотии автоматикӣ васеъ паҳншуда маҳсуб меёбанд. Онҳо таркиби объектҳои сабти оперативӣ-ҷустуҷӯӣ ва пешгирикунандаро тағйир намедиҳанд ва сабтҳои нав ба вуҷуд намеоранд. Дар система ба истифодабарандагон маълумотҳои муттаҳид, коркард ва ҳифз кардашуда дода мешавад, ки он мувофиқи қоидаҳои танзимкунандаи гузаронидани сабти оперативӣ-ҷустуҷӯӣ ва пешгирии бақайдгирӣ дар мақомоти корҳои дохилӣ танзим карда мешаванд.

Бори аввал дар ИМА соли 1953 дар штати Иллинойс системаи автоматикунонидашудаи иттилооти полис пайдошуд. Он барои суръат бахшидани ҷустуҷӯи мошинҳои рабудашуда пешбинӣ шуда буд. Чунин як системаи автоматикунонида шуда дар Аврупо соли 1956 дар Ҷумҳурии Федеративии Германия бакоршурӯъ кард. Соли 1965, дар Берлин бори аввал компютер барои танзими ҳаракат истифода бурда шуд. Дар солҳои минбаъда компютерҳо барои ҳалли масъалаҳои мухталиф васеъ истифода мешаванд, ки муҳимтарини онҳо инҳоянд: гузоришдиҳӣ дар бораи ҷиноят, интиқоли иттилооти судӣ, сабтҳои гуногун, гузаронидани парвандаҳои ҷиноӣ ва ғайра.

Дар кишварҳои тараққикарда системаи алоқаи электронӣ васеъ паҳн гаштааст ва дар заминаи чунин воситаҳои техникӣ, ба монанди компютер, таҷҳизоти алоқаи факсимилӣ ва дастгоҳҳои нигоҳдории иттилоот сохта шудааст. Қариб ҳама иттилооти кушода тавассути шабакаҳои электронӣ ворид мешаванд ва имкон медиҳанд, вазифаҳои ҳаррӯза зуд ҳал карда шуда, маълумотро дар сатҳи талаботи муосир нигоҳ доранд. Дар Раёсати корҳои дохилии рушди системаи алоқаи электронӣ дар муҳити системаи оператсионии бо истифода аз каналҳои алоқаи махсуси телефонӣ анҷом дода шуд. Дар натиҷаи истифодаи чунин система, инҳо пешбинӣ шудаанд:

- назорати автомати кунонида шудаи сигнал аз болои гузариши иттилоот, ба истиснои қабул накардани муштариён;
- мавҷудияти бойгонии иттилооти интиқол шаванда;
- ворид кардани маълумот оид ба намудҳои гуногуни баҳисобгирӣ, аз ҷумла китоби ҷиноятҳо ва дафтари иттилоотии бахши навбатдорӣ;
- мубодилаи шабонарӯзии иттилоот дар шакли парвандаҳо ва паёмакҳои почта (дар шакли қолабҳо ё шаклҳои электронии барқияҳо, ки дар сервери марказии почтаи электронӣ тартиб дода шудаанд ва барои ҳамаи муштариёни маҳаллӣ дастрасанд), ки арзиши хадамоти алоқаро хеле кам мекунад.

Омезиши телефон ва телевизион бо имкониятҳои коркарди рақамӣ ва технологияи интиқоли иттилоот имкон дод, ки хидмати нави иттилоотӣ телеконфронсҳо ба вуҷуд оварда шавад. Онҳо дар мавзеъҳои гуногун ба доираи васеи одамон барои шунидан, дидан ва бо ҳам муошират кардан кӯмак мерасонанд.

Ин муошират, ки самараи мавҷудияти як аудиторияро ба вуҷуд меорад, бо интиқоли ҳама гуна маълумоти матнӣ ва графикӣ, ки фавран бо истифода аз компютер коркард ва дар пойгоҳи мувофиқ ҷойгир карда мешаванд, ҳамрох мешавад. Чунин навовариҳо аллакай ба таҷрибаи мурофиаи ҷиноятӣ дар парвандаҳои мурофиаи судӣ бидуни ҳузури бевоситаи иштирокчиёни мурофиаи ҷиноятӣ, инчунин барои амалӣ намудани баъзе амалҳои тафтишотӣ (бозпурсӣ ва экспертиза) маълуманд.

Дар бораи технологияҳои муосири иттилоотӣ сухан ронда, дар бораи яке аз технологияҳои маъмултарини солҳои 90-ум - мултимедия муфассалтар фахмидан лозим аст. Ҳанӯз формулаи муқарраршудае вуҷуд надорад, ки маънои ин мафҳумро ифшо кунад. Адабиёт таърифҳои гуногунро дар бар мегирад, ки аксар вақт хилофи якдигаранд. Ба андешаи мо, таърифи муваффақтаринро метавон чунин баррасӣ кард: мултимедия таъминоти барномаи интерактивист, ки таҳти назорати он ҳамкории визуалӣ ва аудиоӣ дар экрани компютер ба даст оварда мешавад. Ҳангоми моделсозии равандҳои гуногун технологияи мултимедия бештар истифода мешавад.

Компютерҳои бо барномаҳои муаян мучахаз гардида шудаанд,ки имконияти холатхои гуногуне,ки дар зиндагии вокеи ба вучуд меоянд амали менамояд.Бо ёрии кампиютерхо имконияти амали намудани холатхои алохидаи амалхои тафтишоти мазкурро ба монанди санчиши нишондод дар чойи ходиса ва эксперементи тафтишоти ва гайраро гузаронидан мумкин аст. Ин танҳо вақт ва тасдиқи қонунии чунин амалҳоро талаб мекунад.Самти охирин бо усули умедбахши автомати кунонии хусусиятҳои биологии шахс алоқамандаст. Нақшҳои дар маҷмӯъ гирифташуда имкон медиҳанд, ки маълумоти кофӣ барои ҷустуҷӯ (ҷинс, қад, синнусол, малакаҳои касбӣ ва ғ.) муайян карда шаванд. Аз ҷумла гурӯҳҳои мансубияти хислатҳои шахсро бо ишонаҳои хун, оби даҳон, арақи бадан, нутфава ғ. Имкон медиҳад, ки намуди модели зоҳирӣ, хусусиятҳои функсионалӣ ва ғайра ба назар гирифта шавад. Хосиятҳо ва баҳисобгирии чунин маълумот аллакай дар дохили интерпол гузаронида мешавад.

Хулоса: Аслан, тамоми намудҳои меъёргузори компютерӣ ва системаҳои дар мақомоти ҳифзи ҳуқуқ истифодашавандаро ба шаш қисм ҷудо кардан мумкин аст:

- системаҳои иттилоотӣ ва маълумотӣ;
- истгоҳҳои автомати кунонида шуда ва системаҳои идоракунӣ;
- системаҳои машвaратии коршиносон;
- системаҳои ҳисоббаробаркунӣ ва таҳлилӣ;
- системаҳои таълими компютерӣ;
- системаҳои компютерӣ барои коркарди тасвир.

Дар ҷодаи криминалистӣ низ истифодаи компютерҳоро ба соҳаҳо ҷудо карда мешавад:

а) истихроҷиитиллоот дар бораи объектҳо, равандҳо ва автоматизатсияи коркарди аввалияи он;

б) истифодаи дастгоҳҳои автоматӣ ва компютерҳо барои коркарди комплексии иттилоот ва барои гирифтани маълумотҳои ҳосилшуда аз маълумоти ибтидоии собит;

в) автоматизатсия ин раванди рамзгузорӣ ва нусхабардорӣ кардани иттилоот;

г) шинохтани намунаи мошинҳо;

д) омӯхтани моделҳои математикии раванди собит созӣ.

Умуман, компютерҳои насли нав бояд чор вазифаи асосӣ дошта бошанд:

1) мушкилотро дар вазъияти дониши нопурра ҳал кунанд;

2) донишҳои гуногунро ҷамъоварӣ, нигоҳдорӣ ва истифода баранд;

3) истифодаи забонҳои табиӣ (матн, овозӣ), тасвирҳо, графика дар интерфейси кор бар, яъне воситаҳои мултимедия;

4) табдил додани вазифа ба барномаи компютерии самаранок.

АДАБИЁТ

1. Большой энциклопедический словарь. СПб., 1998. С.1.
2. Верховец Н. Информационное пространство органов внутренних дел // Профессионал. 2000. №3. С.2.
3. Свириденко С.С. Современные информационные технологии. М., 1989. С.3.
4. Уголовное дело № 1-749/01 // Архив Первомайского районного суда г. Краснодара за 2001 год.
5. Термин информационная система означает - организационно упорядоченную совокупность документов (массивов документов) и информационных технологий, в том числе с использованием средств вычислительной техники и связи, реализующих информационные процессы. См.: ст. 5.
6. Мулевский.А.В. Использование в раскрытии и расследовании преступлений экспертно-криминалистических учетов, картотек и коллекций ЭКП ОВД Вологодской области // Экспертная практика.2001. №51. С.6

ИСТИФОДАИ ОМИЛҲОИ КРИМИНАЛИСТӢ ВА ТЕХНОЛОГИЯҲОИ ИТИЛООТИИ МУОСИР ДАР МАВРИДИ ОШКОРКУНӢ ВА ТАФТИШИ ҶИНОЯТ

Мақолаи мазкур ба омӯзиши моҳият, самтхои асосии истифодаи системаҳои иттилоотии автоматикӣ, системаи алоқаи электронӣ, барномаҳои махсуси автоматизатсияшуда(барои идентификатсияи шахс, ҷустуҷӯи ҷиноятқорон ва ғ.) дар макомотҳои ҳифзи ҳуқуқи ҶТ бахшида шудааст. Инчунин, дар ин мақола таснифоти ин системахо, вазифа, самтҳои криминалистиии истифодаи компютерҳои насли нав ва нақши онҳо дар зиёд намудани самаранокӣ, осонтар намудани фаъолият оид ба кушодан, таҳқиқ ва тафтиши ҷиноятҳо оварда шудаанд.

Калидвожахо: автоматизатсия, системаҳои иттилоотии автоматизатсияшуда, системаи алоқаи электронӣ, телеконфронсхо, мултимедиа.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ПРЕСТУПНЫХ ФАКТОРОВ И СОВРЕМЕННЫХ ИНФОРМАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В РАСКРЫТИИ И РАССЛЕДОВАНИИ ПРЕСТУПЛЕНИЯ

Данная статья посвящена природе, преимуществам и основным аспектам использования в правоохранительных органах республики Таджикистан автоматизированных информационных систем, систем электронной связи, специальных автоматизированных программ (для идентификации личности, поиска преступников, и т.д.), которые направлены на оптимизацию работы по раскрытию,расследованию и предупреждению преступлений. Также в данной статье предлагается классификация систем, используемых в правоохранительных органах, задачи и криминалистические аспекты использования компютеров нового поколения.

Ключевые слова: автоматизация, автоматизированные информационные системы, телеконфронсы, системы электронной связи, мультимедия.

THE USE OF CRIMINAL FACTORS AND MODERN INFORMATION TECHNOLOGIES IN THE DETECTION AND INVESTIGATION OF CRIME

This article is devoted to the nature, advantages and main aspects of the use in law enforcement agencies of the Republic of Tajikistan of automated information systems, electronic communication systems, special automated programs (for identity identification, search for criminals, etc.), which are aimed at optimizing the work on the detection, investigation and prevention of crimes. This article also offers a classification of systems used in law enforcement agencies, tasks and forensic aspects of using new-generation computers.

Keywords: automation, automated information systems, teleconfronts, electronic communication systems, multimedia.

Сведения об авторе: ***Ганизода Абдугани*** – магистрант 2-го курса очного отделения юридического факультета Таджикского национального университета: тел: **907-19-19-04**, Email: **abdughanighaniev63@gmail.com**

Information about the author: ***Ganizoda Abdugani*** – 2nd year Master's student of the full-time Department of the Faculty of Law of the Tajik National University: tel: **907-19-19-04**, Email: **abdughanighaniev63@gmail.com**

УСУЛҲОИ МУАЙЯН КАРДАНИ ШИКАСТАНИ ҚУЛФҲО ВА АЛОМАТҲОИ БА ХУД ХОСИ ОНҲО

Нуронов М. И.
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Қулфҳо ҳамчун ба сифати монеа бо “қулфҳоро бо роҳҳои гуногун кушодан” ва “шикастани қулф” бартараф карда мешаванд. Дар криминалистика мафҳумҳои “қулфҳоро бо роҳҳои гуногун кушодан (қулфро бо роҳи ғайри муқаррарӣ кушодан, қулфро бе рухсат кушодан) ” ва “шикастани қулф” бо мақсадҳои фарқ кардан ва таъриф додан ба усулҳои бартарафсозии қулфҳое, ки ҳангоми содир кардани ҷиноят мавҷуданд, дида баромада мешавад.

Таъкид кардан ба маврид аст, ки дар стандартҳои давлатӣ шикастани қулфро ҳаракатҳое, ки мақсади бартараф намудани монеаҳо, ки дохил шудан ба объектҳои муҳофизатшавандаро имкон намедиҳад, гуфта шуда, тафсир карда мешавад ва ду намдуи зерини шикастани қулф ҷудо карда мешавад:

1. Усулҳои шикасти қулфҳо аз ҷиҳати техникӣ шикастанашаванда: ба вайроншавии механикӣ наоварандаи васеъ истифодашаванда ё асбобу таҷҳизотҳои махсус сохта шуда ё худ усулҳои бо ёрдами асбоб ва таҷҳизотҳо таъсир расондан.
2. Услҳои шикасти қулфҳо, ки ба вайроншавии техникии он оварда мерасонад: дар сохти қулфҳо ҳосил кардани тағйиротҳое, ки ба ҳолати аввала барнагардандаанд ё усулҳои вайронкунии механикии қисмҳои ҷудогонаи таркиби он. Ин имконияти осон таъсир расонданро ба зулфини қулф фароҳам меорад, дар натиҷа зулфин ё кандашуда ё дар қулфи сохташ вайроншуда озод ҳаракаткунанда (маалан, дар таҳти таъсири ихтиёрӣ) мешавад. Дар натиҷаи таъсирҳои вайронкунанда зулфин тартиби кории худро гум мекунад.

Дар криминалистика бошад системаи усулҳои бартараф намудани қулф ҳамчун ба сифати қулф мавҷуд буда, аз мобайни онҳо шикастани қулфҳо ва кушодани қулфҳо бо тарзҳои ғайримуқаррарӣ ҷудо карда мешавад. [№1- с. 89-97].

Кандани қулф – ҳаракатҳое, ки ба воситаи намудҳои гуногуни шикаст қулфҳоро ҳамчун ба сифати монеа бартараф менамояд. Агар дар ин зулфини қулф ҳаракат накунад ҳам, он дар қулфи шикасташуда ҳангоми таъсир расондан ба деталҳои механизми махкамкунанда, ҳаракат менамояд.

Кушодани қулфҳо бо тарзи ғайри муқаррарӣ – ҳаракатҳое, ки қулфро нашикаста, ба ҳаракат даровардани зулфини он нигаронида шудааст. Ҳангоми содир кардани ҷиноят, усулҳои зерини куошдани қулфҳо бо тарзи ғайри муқаррарӣ маълум мебошад:

–Бо ёрии калидҳои интихоб карда шуда;
–Бо ёрии калидҳои сохта;
–Бо ёрии асбобҳои махсуси кушоянда (отмичка);
–Бо ёрии таҷҳизотҳои махсус (“уистити”) ё трубкаҳои махсус;
–Бо ёрии ашёҳои тасодуфӣ;
–Бо усули пахши (отжим) механикии зулфини қулф.

Калиди интихоб карда шуда гуфта, калидҳое, ки барои кушодани ягон қулфи муайян муқаррар гардида, аммо мумкин аст бо он дигар қулфҳо низ кушода шавад.

Агар калид аз тарафи ҷиноятқорон бо мақсади кушодани ягон қулфи муайян тайёр гардида бошад, чунин калидҳо нисбат ба ҳамон қулф калиди сохта (қалбакӣ) ба ҳисоб меравад. Калидҳои сохта (қалабаки)-ро аз маводҳои нимтайёр ё нусхаи калиди даркориро аз дигар калидҳо гирифтан, сурати он ва ҳангоми ба ҷиноятқорон маълум будани аломатҳои рақамии қулфи аз тарафи заводи истеҳсолгардида, ба аломатҳои механизми қулф нигоҳ карда, тайёр карда шуданаш мумкин аст. [№2- с. 89-97].

Агар калидҳои сохта барои бо мақсади ҷиноятӣ кушодани ягон қулфи муайян муқаррар шуда бошад, асбобҳои махсус кушоянда барои кушодани қулфи сохти муайян дошта таъин мегардад. Асбобҳои махсус кушоянда, ки барои кушодани қулфҳои пуржинагӣ муқаррар шудаанд, аз мех, пораи сим ва ба инҳо монанд тайёр шуданаш мумкин аст. Ин бошад ба бемамонияти дохилшавии онҳоро ба дохили сурохии калиди дар қулф буда, таъмин менамояд. Асбобҳои махсус кушоянда, ки барои кушодани қулфҳои сувалдӣ муқаррар гардидаанд, аз рӯи сохти беруниашон ба калидҳо монанд мебошанд. Дандонаҳои онҳо аз як чанд

сатҳи корӣ иборат мебошад. Ба ғайр аз он, дар дандонаҳои чунин асбобҳои махсус кушоянда барои ба муҳофизаткунанда нарасида гузаштан, дар онҳо чуқурчаҳо кофта шудаанд. Барои кушодани қулфҳои силиндрӣ аз пластинкаҳои металии хеле борик истифода бурда мешавад (Расмҳои 1,2,3).

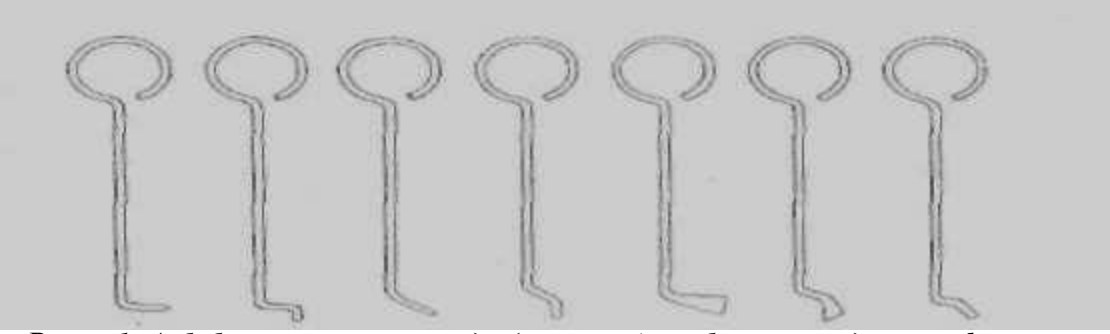

Расми 1. Асбобҳои махсус кушоянда (отмичка), ки барои кушодани қулфҳои ғайри сувалдӣ муқаррар шудаанд.

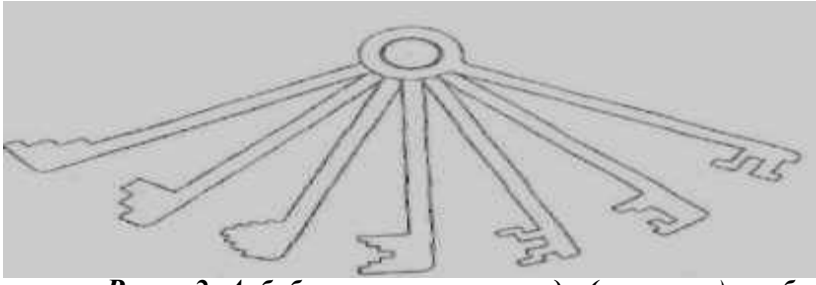

Расми 2. Асбобҳои махсус кушоянда (отмичка), ки барои кушодани қулфҳои сувалдӣ муқаррар шудаанд.

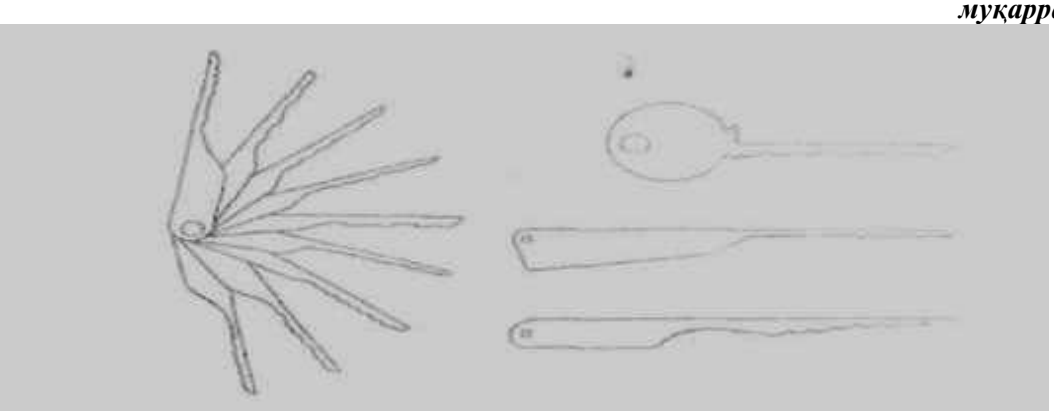

Расми 3. Асбобҳои махсус кушоянда (отмичка), ки барои кушодани қулфҳои силиндрӣ муқаррар шудаанд.

Ҳангоми кушодани қулфҳо бо асбобҳои махсус кушоянда, аз ин кушояндаҳо дар деворҳои дохилии корпуси қулф ва дар механизмҳои қулф (масалан, зулфин ва сувалдаҳо) изҳои молидашуда боқӣ мемонад. Изҳои молидашудаи дар деворҳои дохилии корпуси қулф буда, дар шакли камонмонанд мешаванд. Пайи мазкур дар атрофи сурохии калид ҷойгир мешавад ва бо изҳои дандонаҳои калид мувофиқ намеоянд. Изҳои молидашудаи зулфин, лукидон ва сувалдаҳо дорои шакли ҷуйборчаҳои борик мебошанд.

Ҳангоми бо асбобҳои махсус кушоянда кушода шудани қулфҳои силиндрӣ, изҳои харошидашавӣ дар сурохии калид ва бевосита дар саракҳои штифтҳо ба вуҷуд меоянд.

Дар бисёр ҳолатҳо ҷиноятқорон қулфҳоро бо ёрдами калиди интихоб шуда мекушоянд. Дар ин ҳолат эҳтимолияти кушода шудани қулф аз то кадом дараҷа монанд будани калиди интихоб шуда ба калиди аслӣ вобастагӣ дорад.[№3- с. 193-197].

Кушодани қулфҳои пуржинагӣ, қулфҳои сувалдӣ (агар миқдори сувалдаҳо кам бошад) бо усули интихоб кардани калид, осонтар мебошад.

Ҳангоми кушодани қулф бо усули интихокунии калид, ба калиди истифодашаванда таъсирҳои гуногун расонида мешавад, ки онро ба ҳолатҳои гуногун мегузаронанд, баъзан дар натиҷаи чунин таъсир ғеҷида шудани зулфин (лукидон) ё силиндр давр заданаш мумкин аст. Хусусан дар ҳоли ҳозир усули

мазкур дар қулфҳои васеъ паҳнгашта, ки дар Чин истеҳсол карда шудаанд, хеле бисёр истифода мешаванд. Сохтакунонии калид бо роҳи аз калиди аслӣ ягон нусха гирифтан, кашидани нақшаи он ба амал бароварда мешавад.

Ҳангоми кушодани қулфҳо бо калидҳои интихобгардида ё ба нусхаи аслӣ нигоҳ карда сохта шуда, изҳо ва аломатҳои зерин ба вуҷуд омаданаш мумкин аст:

–Дар деворҳои дохилии корпуси қулфҳои сувалдӣ ва пуржинагӣ, аз дандонаҳои калиди истифода гардида изҳои шакли давра дошта боқӣ мемонад, изҳои мазкур ба изҳои калиди аслӣ ва ба диаметри изҳо мувофиқ намеояд, харошида шудани метал мушоҳида мегардад;

–Дар ҷойҳои таъсир нашудаи зулфин (лукидон) ва сувалдаҳо бо калиди аслӣ, изҳои аз дандонаҳои калиди бегона гузошта шуда ба вуҷуд меояд;

–Ба ҳолати миёнагӣ гузашта шудани механизмҳои қулф.

Ба ғайр аз ин, ҳангоми кушодани қулфҳо бо калидҳои интихоб гардида ё бегона ба қулф қувваи калони ҷисмонӣ расонида мешавад. Ин бошад дар баъзе ҳолатҳо сабаби деформатсияшавии қисмҳои қулф, шикаста шудани калидҳо (баъзан пораҳои шикаста шудаи калидҳо дар сурохии қулф боқӣ мемонад) мегардад. Агар боқимондаи калиди шикасташудаи дар қулф, дар шахси гумонбаршуда низ чунин боқимонда муайян карда шавад, бояд экспертизаи пайшиносӣ оид ба муайян кардани бутунӣ аз рӯи пораҳо таъин гардад.

Дар бисёр ҳолатҳо қулфҳо бо ёрии таҷҳизоти махсус “уистити” кушода шудан низ мумкин аст. Асбоби мазкур асосан ҳангоми гузошта шудани калид дар қулф (аз тарафи дохиили дарҳо) бо пушида будани дарҳо истифода бурда мешавад. Барои ин уистити аз берун ба сурохии дар қулф буда ҷойгир карда мешавад. Бо дандонаҳои он нугҳои меҳвари калиди аз тарафи дохил будаи қулф қапида мешавад ва дандонаҳои уистити онро оҳиста давр мезанонад, дар натиҷа қулф кушода мешавад. Дар ин ҳолат дар нуги меҳвари калид изҳои харошидашави ё пачақшудаи дандонаҳоии уистити гузошта шуданаш мумкин аст.

Усулҳои шикастани қулфҳо ва аломатҳои ба ҳуд хоси онҳо

Усулҳои шикастани қулфҳо хеле бисёр ва рангоранг мебошад. Истифода намудани ин ё он намуди усулҳои шикаст аз намуди қулф, ҳолати он ва аз усули ҷойгиршавии он ба дарҳо вобастагӣ дорад.

Аз ҳама қулфҳое, ки шикаста кушода мешаванд, қулфҳои овезон ба ҳисоб меравад. Шикаста шудани қулфҳои овезон чунин ба амал бароварда мешавад:

–Канда гирифтани камонҳои қулф ё ҳалқаҳои барои овезон кардани қулф ба дарҳо муқарра шуда;

–Бо усули бурридани камонҳои қулф ё ҳалқаҳои барои овезон кардани қулф ба дарҳо муқарра шуда;

–Бо усули шикастани корпуси қулф;

–Бо усули бо қувва пахш кардани канори болоии корпуси қулф.

Барои канда гирифтани камонҳои қулфҳои овезон ҷиноятқорон ба сифтаи ричаг аз намудҳои гуногуни ашёҳои сахт (лом, симҳои металӣ ва ҳоказо) истифода мебаранд. Дар натиҷаи чунин таъсир баъзе қисмҳои қулф (масалан, камони қулф, зулфини (лукидони) он) тағйир меёбад. Ҳангоми канда гирифтани камони қулф дар сараки зулфин ё дар тарафи махкамкунандаи камони қулф хамгаштаҳои гуногун, қисман шикасташавӣ, кучиши метал, харошидаҳо ба вуҷуд меоянд. Агар аз корпуси қулф тарафи дуюми камон, ки дар дохили қулф ҷойгир карда шудааст, канда гирифта шавад он гоҳ тарафи мазкури камон мешиканад.

Ҳангоми таъсир расондан ба камонҳои қулфҳои овезон онҳо ба ҳарфи лотинии “S” монанд шуда қат (деформатсия) мешаванд. Аз олоти шикасти ҳангоми шикастани қулфҳо истифода шуда, изҳо шакли харошида ва фишурдашуда дошта боқӣ монданаш мумкин аст. Ин изҳо одатан релефи қисҳои пай ҳосилкунандаи олоти шикастро акс наменамоянд ва барои ҳамин ҳам онҳо барои идентификатсия кардан корношояманд.

Ҳангоми канда гирифтани камонҳои қулф як нуги олоти шикаст ба дар ё девор такя мекунад. Дар ин ҳолат дар ҳамон сатҳҳо пайҳои ҳаҷмӣ ба вуҷуд меояд. Пайҳои мазкур бисёртар хусусиятҳои сохти беруна ва шакли сатҳи кории олоти шикастро инъикос менамояд ва бинобар ин онҳо метавонад барои идентификатсия кардан коршоям бошанд. Канда гирифтани камони қулфи овезон ба деформатсияшавии ҳалқаҳое, ки барои овехтани қулф ба дарҳо муқаррар шудааст, оварда мерасонад.

Ҳангоми шикастани қулфҳои овезон ҷиноятқорон бисёртар ҳалақаҳое, ки барои овехтани қулфҳо муқаррар гардидаанд, канда мегиранд. Усули мазкурро

ҷиноятқорон ҳамон вақт истифода мебаранд, ки агар ҳалқаҳо нисбат ба қулфҳо камтар мустаҳкам бошанд. дар ин ҳолат дар қулф ва дар дигар қисмҳои ҷойи қулф овезон карда шуда изҳои монанд ба изҳои ҳангоми шикастани қулф ҳосилшаванда, ба вуҷуд меояд.

Ҳангоми бурридани камони қулфи овезон бо анбурҳо ё қайчиҳои оҳанбур, дар ҷойҳои бурриши камон изҳои шакли чуқурчаи фонамонанд, ки аз берун ба марказ ҳаракаткунанда мебошад, ба вуҷуд меояд.Дар сатҳҳои бурридашудаи камонҳо аз сатҳҳои асбоби бурранда изҳои шакли хатҳои байни ҳам паралелл харошида дошта, мушоҳида карда мешавад. Ин изҳо барои идентификатсия кардан коршоям шуданашон мумкин аст.

Агар камонҳои қулфи овезон бо ёрии арраи оҳани буррида шуда бошад, дар сатҳҳои бурридашудаи камонҳо изҳои шакли зинапояи бодбезакмонанд дошта ба вуҷуд меояд. Дар тарафи бурриш саршудаи сатҳи камон харошидаҳо, кучиши метал ба вуҷуд меояд, ин аломатҳо дар натиҷаи харошидашавии дандонаҳои арраи оҳанӣ ба сатҳи буррандаи камон ҳосил мешавад.

Ҳангоми бо ёрии суян бурридани камонҳои қулфи овезон сатҳи камони бурридашуда ҳариб ки ҳамвор мебошад, изҳои шакидашаваии суян дар намуди бетартибона ҷойгиршавии харошидаҳо мушоҳида карда мешавад. Агар суянҳои шакли секунҷа ё чоркунва дошта истифода гардида бошад, он гоҳ сатҳи бо суян бурридашудаи камон дорои шакли конусмонандро мегирад. Дар ҳолатҳои истифода гардидани асбобҳои дар боло оварда шуда дар қисми бурридашудаи камон ҷойи то охир суян карда нашуда мушоҳида карда мешавад, зеро ҷойи мазкур то ба охир расондани суянкунӣ шикаста меравад. Айнан ҳамин пайҳоро аз назар гузаронида ва тадқиқ карда намуди асбоби истифода гардида, паҳнии дандонҳои аррараро муайян кардан мумкин аст.

Дар бисёр ҳолатҳо ҳангоми шикастани қулфҳои овезон дар дарҳо, дохили корпуси қулф, фаршҳо, замин ва дар ҷойҳои ба инҳо монанд, заррахои оҳанӣ – боқимондаҳо (опилка), ки дар натиҷаи аррақунӣ ё суянкунӣ ё худ шикастан ба вуҷуд омадааст, мушоҳида карда мешавад. Чунин заррахои оҳанӣ дар дастон, либосҳо ва бадани шахси гумонбаршаванда ҳам боқӣ монданаш мумкин аст. Дар чунин ҳолатҳо заррахои аз ҷойи ҳодисаи содиргардида ва аз шахси гумонбаршуда гирифта шуда, бояд бо ёрии методи таҳлилӣ спектралӣ тадқиқ ва муайян карда шавад.

Дар баъзе қулфҳои овезон нугҳои пушонандаи камонҳо ба тарқиши дар корпус буда, он қадар чуқур намедароянд. Чунин сохтро қулфҳои назоратӣ дороанд. Қулфҳои ба ин монанд бо усули зер кардани канори болоии корпуси қулф кушода шуданаш мумкин аст. Барои ин, ашёи ҳамвори металӣ ба мобайни канори болоии корпуси қулф ва сарпуши иловагӣ дохил ва фушурда карда мешавад. Дар натиҷа аз сурохии корпуси қулф нуги махкамнакунандаи камон бароварда мешавад ва қулф кушода мешавад. Ҳангоми бо чунин роҳ шикастани қулфҳо дар корпуси қулф, дар сатҳҳои сарпуши иловагӣ изҳои гуногуни харошидашавӣ , фушурдашавӣ ва шикастаҳо ба вуҷуд меояд.

Ҳангоми шикастани қулфҳои овезон ҷиноятқорон аз пармаҳо истифода менамоянд. Барои ин дар корпуси қулф, сурохиро тарзе парма менамоянд, ки штфиҳои қулф гирифта шаванд. Дар натиҷа силиндре, ки бо штифтҳо дошта нашудааст, ба тарафи дилхоҳ давр зананда мешавад ва қулф кушода мешавад. Барои чунин шикасташавӣ пайҳои пармакунӣ ва боқимондаҳои металӣ афтидашуда ҳамчунин аломатҳои гуногуни дар қулф буда, ба монанди фушурдашавӣ, хос мебошад.

Шикасташавии қулфҳои беруна ва дохила нисбат ба шикасташавии қулфҳои овезон дида камтар вомехуранд. Сабаби ин дар он аст, ки барои шикастани чунин қулфҳо, ба шикаста шудани ҷойи ҷойгир карда шудаи(масалан, ҳамин қисми дар) ҳамон қулфҳо рост меояд. Танҳо дар ҳамон ҳолате бо чунин усул қулфҳо шикаста мешаванд, ки агар кушодани қулф дигар усулҳо имконнопазир бошанд. Ба ғайр аз шикастани қулфҳо намудҳои зерини бо дигар усулҳои кушодан мавҷуд аст:

–Фушурда (отжим) ҷудо кардани зулфин ;

–Кушодан бо ёрии асбоби махсус кушоянда (отмичка), калидҳои интихоб шуда ё сохта, “уистити” ва дигар таҷҳизотҳо .

Усули фушурда(отжим) ҷудо кардани зулфин. Усули мазкур ҳангоми кушодани қулфҳои беруна ва дохила истифода мегардад. Бисёртар зулфини қулфи силиндрӣ, ки худ махкамшаванда мебошад, фушурда ҷудо карда мешавад. Зеро, агар зулфини чунин қулфҳо дар муҳофизаткунанда нигоҳ дошта нашуда бошад, он

дар ҳолати озод ҷойгир мешавад. Барои ҳамин ба масофаи дар мобайни дар ва бурриши он буда, ашёи ҳамвор дохил карда мешавад ва бо ёрии он ба зулфин таъсир расонида шуда , онро ба дохили корпуси қулф ворид мекунанд. Ҳангоми кушода шудани қулфҳо бо ин усул, дар канор ва бурриши дарҳо, дар атрофи ковокӣ бурриш, ки барои зулфин мебошад, дар сатҳи планка (зиҳи тунукагӣ) изҳои харошидашавӣ ва пахшкунӣ боқӣ мемонад. Дар сараки зулфин изҳои харошидашудаи ба тири он паралелл ҷойгир буда ва изҳои кофта шудани метал ба вуҷуд меояд. Ҳангоми ҷудо карда кушодани зулфин дар қисмҳои механизми қулф деформатсияшавӣ пайдо мешавад.

АДАБИЁТ

1. Грибунов О. П. Судебные экспертизы, назначаемые при расследовании преступлений против собственности, совершаемых на транспорте // Вестн. Вост.-Сиб. ин-та М-ва внутр. дел России. - 2016. — № 1 (76). - С. 89-97.
2. Козлов М. О. Термины и определения в трасологической экспертизе: справ. пособ. - Волгоград: Волгогр. акад. М-ва внутр. дел России, 2007. - 192 с. 5. Замки механические: справ. пособ. для экспертов-криминалистов, специалистов сервисных служб и испытателей / ЭКЦ МВД России; под общ. ред. Ю. М. Дильдина, В. В. Крылова. - М.: ИнтерКрим-пресс, 2011. - 208 с.: Грибунов О. П. Судебные экспертизы, назначаемые при расследовании преступлений против собственности, совершаемых на транспорте // Вестн. Вост.-Сиб. ин-та М-ва внутр. дел России. - 2016. - № 1 (76). - С. 89-97.
3. Адыгезалов Р.Ф. Актуальные аспекты, проблемы криминалистического исследования отпирания цилиндровых штифтовых замков Р.Ф. Адыгезалов, М. М. Ятусевич // Вестник Полоцкого государственного университета. Криминалистическая и оперативно-розыскная деятельность. - 2011. - № 13 - С. 193-197.

УСУЛҲОИ МУАЙЯН КАРДАНИ ШИКАСТАНИ ҚУЛФҲО ВА АЛОМАТҲОИ БА ХУД ХОСИ ОНҲО

Яке аз самтҳои асосии фаъолияти давлат, ва мақомотҳои ҳифзи ҳуқуқ ин бо роҳу усулҳои гуногун мубориза бар зидди ҷиноятқорӣ мебошад. Барои махкам кардани дарҳои биноҳои гуногун ва иншоотҳо, сейф, ҷевон, қуттиҳои мизҳо ва объектҳои монанди инҳо аз механизмҳои гуногун, таҷҳизот ва воситаҳо истифода бурда мешавад. Аз ҳама восита маҳкамкунии васеъ паҳн гашта, қулфҳо ба ҳисоб меравад. Аломатҳои бо мақсади ҷиноятӣ кушодани қулфҳо одатан дар қисми дохилии корпуси қулф акс меёбад, аз ҳамин лиҳоз, дар тадқиқотҳои ибтидоии қулфҳо эҳтимолияти муайян карда шудани чунин аломатҳо хеле кам мебошад. Пайҳои намуди молидашуда, харошидашуда ва кучиши металӣ доштаи дар сурохии корпуси қулф, ки барои калид муқаррар шудааст ва бевосита дар атрофи он буда бошад, дар ҷараёни тадқиқотҳои ибтидоӣ муайян ва тадқиқ шуданашон мумкин аст.

Калидвожаҳо: қулф, калид, пайҳои шикастани қулф, олотҳои шикастани қулф, калидҳои сохта, усулҳои шикастани қулф, корпуси қулф, сарпуш.

МЕТОДЫ ОПРЕДЕЛЕНИЯ РАЗРУШЕНИЯ ЗАМКОВ И ИХ ПРИЗНАКИ

Одно из основных направлений деятельности государства и правоохранительных органов – это борьба с преступностью различными способами. Различные механизмы, оборудования и инструменты используются для запирания дверей различных зданий и сооружений, сейфов, шкафов, столовых ящиков и подобных предметов. Самый распространенный способ запирания – замки. Признаки отпирания для преступных целей обычно видны на внутренней стороне корпуса замка, поэтому первоначальные исследования замков вряд ли обнаружат такие признаки. Следы смазки, царапины и налетов металла в отверстии корпуса замка, которое установлено для ключа и расположено непосредственно вокруг него, можно идентифицировать и исследовать во время первоначального исследования.

Ключевые слова: замок, ключ, следы взлома замка, предметы(инструменты) взлома замка, встроенные ключи, методы (способы) взлома замка, корпус замка, крышка.

METHODS FOR DETERMINING THE DESTRUCTION OF LOCKS AND THEIR SIGNS

One of the main activities of the state and law enforcement agencies is the fight against crime in various ways. Various mechanisms, equipment and tools are used to lock the doors of various buildings and structures, safes, cabinets, dining boxes and similar items. The most common way to lock the door is with locks. Signs of unlocking for criminal purposes are usually visible on the inside of the lock body, so initial studies of locks are unlikely to detect such signs. Traces of grease, scratches and metal deposits in the opening of the lock body, which is installed for the key and is located directly around it, can be identified and examined during the initial examination.

Keywords: lock, key, traces of breaking the lock, objects(tools) of breaking the lock, built-in keys, methods (methods) of breaking the lock, lock body, cover.

Сведения об авторе: ***Нуронов Мухамад-Али Исматуллоевич*** **–** магистрант второго курса юридического факультета Таджикского национального университета. Тел: **+992-909-69-14-00**

Information about the author: ***Nuronov Muhamad-Ali Ismatulloevich*** – second-year Master's student of the Faculty of Law of the Tajik National University. Phone: +**992-909-69-14-00**

МАФҲУМИ ҲУҲҶАТ ДАР КРИМИНАЛИСТИКА

Рачабзода Х. Н.
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Аз замонҳои қадим инсоният кушиш менамуд, ки дониш ва таҷрибаро аз насл ба насл мерос гузорад. Бо инкишоф ёфтани ҷамъият зарурати қайднамоии иттилоот ба вуҷуд омад, ки шаклҳои аввалини он тавассути тасвирҳо қайднамоии иттиллоот буд. Инчунин бавуҷудоии хат такони ҷиддӣ дар ин самти фаъолияти инсонӣ гардид.

Маҳз дар натиҷаи пайдоиши хат ҳуҷҷаткунонӣ ба вуҷуд омад. Инчунин ақидаҳое, низ мавҷуданд, ки маҳз зарурияти қайднамоии иттиллоот боиси пайдоиши хат гардид. Ҳамчунин ба сифати яке аз дастовардҳои бузурги башарият, ин ихтироъ намудани қоғазро метавон эътироф намуд, ки истифодаи он ба сифати мавод барои хатнависӣ боиси сарфа гардидани вақти тайёр намудани дастхатҳо гардид. Бо вуҷуди яке аз дастовардҳои нодир эътироф шудани ихтирои қоғаз, он низ натавонист, ба доираи васеӣ мардум дастрас гардад.

Инкишофи ҷомеа ва инсоният, шаклгирии муносибатҳои ҷамъиятӣ боиси ба вуҷуд омадани меъёрҳои хаттӣ, фармонҳо, қонунҳо ва ғ. гардиданд, ки ҳамаи ин ба рушду инкишофи ҳуҷҷат ва ҳуҷҷатгузорӣ замина гузоштанд. Ҳуҷҷат ва ҳуҷҷатгузорӣ дар соҳаҳои иқтисодӣ, идоракунӣ, ҳуқуқӣ ва дигар соҳаҳои ҳаёти ҷамъиятӣ ба таври васеъ истифода гардида, тартиби истифодабарӣ ва муносибат ба онҳо низ тадриҷан шакл гирифт.

Функсияи асосии ҳуҷҷат ин қайднамоии муносибатҳои ҳуқуқӣ байни одамон, давлат, ташкилотҳои ҷамъиятӣ, муассисаю ташкилот, муқаррар намудани фактҳои ҳуқуқӣ мебошад, ки тавассути онҳо қонунгузор бавуҷудоӣ, тағйирёбӣ ва қатъгардии муносибатҳои ҷамъиятиро алоқаманд менамояд. Ин функсияи ҳуҷҷат аз замони пайдоиши он оғоз гардида минбаъд то шакли муосир инкишоф ёфтааст.

Худи мафҳуми ҳуҷҷат бошад аз калимаи лотинии“documentum” (ҳама чизе, ки ба сифати шаҳодатдиҳанда, намуна баромад мекунад) [1, с.13] гирифта шуда маъноиш намуна, шаҳодатдиҳанда, далел, ҳама гуна объекти моддӣ ки ба сифати баранда, нигоҳдоранда ва инъикоскунандаи маълумоти дар шакли муқарраршуда қайдгардида, барои интиқоли он дар фазо ва замон пешбинӣ гардидааст. Бо гузашти замон мафҳуми ҳуҷҷат маҳдуд гардид, ки минбаъд дар зери мафҳуми ҳуҷҷат объекти дорои маълумоти қайдгардида, ки махсус барои нигоҳдорӣ ва интиқоли он дар фазо ва замон пешбинӣ гардидааст, фаҳмида мешуд.

Оид ба мафҳуми ҳуҷҷат дар байни олимон бошад ягонафикрӣ вуҷуд надошта ақидаҳои гуногун мавҷуданд. Масалан Даль дар луғати худ ҳуҷҷатро ба мазмуни умумиистифодашаванда пешниҳод намудааст, ки чунин аст, “ҳуҷҷат ин ҳама гуна қоғази расмӣ, ҳамчунин диплом, шаҳодатнома ва ғ.” [2, с.31]. Дар луғати энсиклопедии худ Ф.Ф. Павленко бошад ҳуҷҷат гуфта “1. Ҳамагуна қоғази бо тартиби қонунӣ омодакардашуда, ки метавонад исботкунандаи ҳуқуқ ба ягон чиз, ё иҷрои ягон уҳдадорӣ баромад намояд. 2. Ҳамагуна далели хаттӣ” эътироф мегардад.

Тибқи ақидаи Белкин Р.С. “объекти моддӣ, ки дар он бо ёрии аломатҳо, нишонаҳо ва дигар элементҳои забони табии ё сунъӣ маълумот оид ба далелҳо қайд мегарданд ҳуҷҷат ҳисобида мешавад” [3, с.68]. Дар адабиётҳои криминалистӣ таърифҳои гуногун оид ба мафҳуми ҳуҷҷат пешбарӣ мегарданд, аз ҷумла Сальтевский М.В. онро шартан ба ду гуруҳ ҷудо мекунад:

1) Таърифе, ки мувофиқи он ҳуҷҷат ин санади хаттии шаҳодатдиҳандаи ҳолатҳои аҳамияти ҳуқуқидошта эътироф мегардад.

2) Таърифе, ки мувофиқи он дар зери мафҳуми ҳуҷҷат ин ҳамагуна предметҳои фаъолияти мақсадноки инсон, ки бо истифодаи тарзҳои умумиэътирофшуда ё махсус маълумотҳои воқеии барои ҳалли дурусти парванда аҳамиятдошта қайд карда мешаванд, эътироф мегардад. [4, с.335]

Мафҳуми ҳуҷҷат ба маънои васеъ ва маҳдуд фаҳмида мешавад. Ба маънои маҳдуд дар зери мафҳуми ҳуҷҷат санади хаттии ба сифати муайянкунанда ё шаҳодатдиҳандаи ягон чиз баромад кунанда, фаҳмида мешавад. Ба маънои васеъ бошад, ҳуҷҷат ҳамчун маводҳои матнӣ ё графикии дастнавис, ба воситаҳои типографӣ ё мошинаҳо чопкарда шуда, тасвиркардашуда, нақшакашишуда ё ҳакокишуда, ин чунин лентаҳои магнитӣ ва дискӣ, кино, негативҳо ва позитивҳои

аксӣ, инчунин дигар барандагони маълумот, фаҳмида мешавад. [5, с.290] Дар криминалистика бошад ҳуҷҷат маҳз бо мазмуни васеъ фаҳмида мешавад.

Ҳамаи ин фаҳмишҳои дар боло овардашуда оид ба мафҳуми ҳуҷҷат ниҳоӣ набуда ҳамчунин дигар мутахассисон низ ақидаҳои мухталиф оид ба ин падида пешбарӣ намудаанд.

Чуноне ки аз тамоми мафҳумҳои ҳуҷҷат, ки аз ҷониби олимони гуногун пешбарӣ гардидаанд, маълум мешавад ҳамаи онҳо моҳияти маълумотии (информатсионӣ) ҳуҷҷатро қайд менамоянд.

Мувофиқи моддаи 1 қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон "Дар бораи иттилоотонӣ" аз 06.08.2001. №40 "иттилооти ҳуҷҷатшуда (ҳуҷҷат) – иттилооти дар ягон ҳомили моддӣ сабтшуда бо маълумоте, ки ин иттилоотро исбот месозад" ба ҳисоб меравад. Аз ин бармеояд, ки ҳуҷҷат ин иттилоот мебошад, ки дар ягон шакл пешниҳод карда мешавад. Мафҳуми иттилоот бошад бевосита дар қонуни мазкур ва инчунин моддаи 1 Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон "Дар бораи иттилоот" аз 10.05.2002. №55 айнан муқаррар карда шудааст. Дар қонунҳои зикргардида мафҳуми иттилоот чунин пешбинӣ шудааст: "иттилоот – маълумот дар бораи шахс, ашё, воқеаҳо, падидаҳо ва ҷараёнҳо сарфи назар аз шакли пешниҳоди онҳо".

Мувофиқи моддаи 78 ва 82-и Кодекси мурофиавии ҷиноятии Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳуҷҷатҳо метавонанд далелҳои шайъӣ вобаста ба парванда ё ҳуҷҷатҳои дигар бошанд. Далелҳои шайъӣ ин далелҳое мебошанд, ки алоқамандии бевосита ба ҷиноят доранд, ва бояд қайд намуд, ки дилхоҳ намуди ҳуҷҷат метавонад ба сифати далели шайъӣ баромад намояд. Мувофиқи моддаи 82 КМҶ ҳуҷҷатҳои дигар ҳамчун далел эътироф мешаванд, ба шарте ки маълумоти дар онҳо аз ҷониби корхонаву ташкилот, шахсони мансабдор ва воқеӣ инъикос ё тасдиқнамуда барои парвандаи ҷиноятӣ аҳамият дошта бошанд. Ҳуҷҷат метавонад маълумотеро дарбар гирад, ки хаттӣ ё ба тарзи дигар сабт шудааст. Ба ҳуҷҷат маводи аксӣ ва навори кино, сабти аудио ва видео дохил мешаванд, ки аз сарчашмаҳои электронии иттилоот ва манбаъҳои дигар гирифта шудаанд ё бо тартиби пешбининамудаи моддаи 86-и Кодекси мазкур пешниҳод ва ҳамчун далели парванда эътироф гардидаанд.

Агар ҳуҷҷат дорои ҳамаи нишонаҳои дар моддаи 78-и кодекси мазкур зикргардида бошад, далели шайъӣ ба ҳисоб меравад. Чуноне, ки бармеояд мафҳуми ҳуҷҷат ба маънои васеъ, ки профессор Ищенко Е.П. пешбарӣ намудааст ва мафҳуми ҳуҷҷатҳои дигар, ки дар моддаи 82-и КМҶ ҶТ оварда шудаанд ба ҳамдигар шабоҳат доранд.

Инчунин ҳуҷҷатҳо метавонанд ҳуҷҷатҳои хаттӣ ва далелҳои шайъӣ бошанд. Ҳуҷҷатҳои хаттӣ барои муайян намудани ҳақиқат вобаста ба парвандаи ҷиноятӣ танҳо вобаста ба муҳтавояшон хизмат карда метавонанд (аз ҷумла хулосаи коршинос, маълумотнома аз ҷои кор ва ғ.). Ҳуҷҷатҳои аҳамияти далели шайъидошта объектҳои тадқиқоти криминалистӣ ба ҳисоб мераванд. Фарқияти асосии ҳуҷҷатҳо- далелҳои шайъӣ аз дигар ҳуҷҷатҳо дар он аст, ки онҳо ивазнашаванда мебошанд. Аз дигар ҳуҷҷатҳо метавон нусхабардорӣ намуд, ки дар он муҳтавои ҳуҷҷат нигоҳ дошта мешавад. ҳуҷҷат- далели шайъӣ бошад бояд дар шакли аслӣ пешниҳод гардад.

Дар моддаи 74-и Кодекси мурофиавии иқтисодии Ҷумҳурии Тоҷикистон бошад мафҳуми далелҳои хаттӣ дода шудааст. Чуноне ки аз мафҳуми додашуда бармеояд далелҳои хаттӣ яъне шартномаҳо, санадҳо, маълумотномаҳо, муросилоти корӣ, дигар ҳуҷҷатҳое, мебошанд, ки дар шакли рақамӣ, сабтҳои графикӣ ё дигар восита иҷро шудаанд, барои муқаррар намудани мазмуни ҳуҷҷат имконият медиҳанд ва маълумотро оид ба ҳолатҳое дарбар мегиранд, ки барои парванда муҳиманд. Ҳамчунин ин модда протоколҳои маҷлиси судӣ, протоколҳои ҳаракатҳои алоҳидаи мурофиавӣ, ва замима ба онҳоро ҳамчун далелҳои хаттӣ эътироф намудааст. Ҳуҷҷатҳои тавассути алоқаҳои фиксималӣ, электронӣ, ё дигар намуди алоқа гирифташуда, ҳамчунин ҳуҷҷатҳои бо имзои рақамӣ, ё бо шабоҳати дигари имзои дастӣ имзо шудаанд, дар ҳолатҳо ва тартиби муқарранамудаи қонунҳо, дигар санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ ё шартнома ба сифати далелҳои хаттӣ истифода мешаванд.

Ҳамчунин таснифоти дигаре, ки аз ҷониби олимони криминалист карда шудааст, ҷолиби диққат аст, ки тибқи он ҳуҷҷатҳоро вобаста ба асосҳои зерин таснифбандӣ мекунанд:

1) Аз рӯи таъинот (муайянкунандаи ягон факт ва ҳуқуқ ва дарбаргирандаи маълумоти муайян, масалан хусусияти маълумотидошта).

2) Аз рӯи сарчашмаи пайдоиш (расмӣ, аз муассисаҳои давлатӣ ва хусусӣ аз шахсони хусусӣ,

3) Аз рӯи тарзи тайёрнамоӣ (дастнавис, дар мошинкаҳо чопкардашуда, ба тарзи типографӣ омодашуда, тавассути воситаҳои полиграфии хурд омодашуда, ҳамчунин бо ёрии аксбардорӣ тайёршуда).

4) Аз рӯи навбати пайдоиш (аслӣ, нусха).

Ҳамчун сарчашмаи иттилооти исботкунанда оид ба парвандаҳои ҷиноятӣ, ҳуҷҷатҳоро метавон ба аслӣ ва қалбакӣ ҷудо мекунанд.

Ҳуҷҷати аслӣ ба воқеият чи аз рӯи шакл ва чи аз рӯи мазмун мутобиқат менамояд:

-фактҳо, рӯйдодҳо ва хусусиятҳое, ки дар ҳуҷҷат хабар дода мешавад, дар ҳақиқат ҷой доштанд, тавсифдиҳандаи хусусиятҳое, мебошанд, ки дар ҳуҷҷат тасвир гаштаанд, ҳамчунин фактҳои исботкунанда бо ҳуҷҷат мутобиқат мекунанд;

-шакл (вобаста аз намуди ҳуҷҷат) ба талаботи мувофиқати ҳамаи реквизитҳо ба воқеият ҷавобгӯ бошад.

Ҳуҷҷатҳои аслиро бошад ба эътиборнок ва беэътибор (қувваи қонуниашонро гумкарда, масалан: ваколатномае, ки муҳлаташ гузаштааст) ҷудо мекунанд.

Ҳуҷҷатҳои қалбакӣ ба чунин намудҳо ҷудо мешаванд:

-бо сохтакории зеҳнӣ (агар он аз рӯи шакл дуруст бошад, вале аз рӯи мазмун ба воқеият мутобиқат накунад);

-бо сохтакории моддӣ (сохтакории мазмун ё дигар реквизитҳои ҳуҷҷат бо роҳи ворид намудани тағйиротҳои муайяни моддӣ);

Яке аз унсурҳои асосии ҳуҷҷат ин реквизитҳои он мебошанд. Мафҳуми реквизити ҳуҷҷат (реквизит) яке аз мафҳумҳои асосӣ дар тадқиқоти техники криминалистии ҳуҷҷатҳо мебошад. Асоси онро чунин категорияҳои ҳуқуқӣ ба мисли ҳуҷҷат, бланкаи ҳуҷҷат, шакли ҳуҷҷат ташкил медиҳанд. То айни замон таърифи ягонаи ин падидаи ҳуқуқӣ дар адабиётҳо ҷой надорад. Олимон ва мутахассисон аксаран таърифҳои реквизитро ба шаклҳои гуногун пешниҳод менамоянд. Чуноне ки баъзе олимон ба реквизитҳои ҳуҷҷат қоғази махсус, бланка ва дигарҳо бошанд тури ҳимоявиро дохил мекунанд. Россинская Е.Р. ҳамчун реквизити ҳуҷҷат гуфта қайдҳои дастнавис ва имзоҳоро меҳисобад. Белкин Р.С. бошад оид ба мафҳуми реквизити ҳуҷҷат чунин ақида баён мекунад. “Реквизити ҳуҷҷат ин маҷмӯи маълумотҳои фардикунонандаи ҳуҷҷат ва маҷмӯи ифодаҳои ҳатмии ҳуҷҷат мебошанд”. [6, с.47] Калимаи реквизит бошад аз калимаи лотинии “requisitum” (ҳатмӣ, зарурӣ) гирифташуда, ифодакунандаи элементи ҳатмии қайднамоии ҳуҷҷати расмӣ мебошад. Таърифҳои гуногуни мафҳуми мазкур мавҷуданд, ки якчандтои онро баррасӣ менамоем. Дар энсиклопедияи калони советӣ истилоҳи реквизит чунин шарҳ ёфтааст. “Реквизит маълумотҳои ҳатмӣ, ки мавҷудияти онҳо асосӣ воқеӣ эътироф гардидани ҳуҷҷат мебошад.” [7, с.73]

Дар асоси мафҳумҳои дар боло овардашуда ва нуқтаҳои назари мутахассисон чунин хусусиятҳои реквизити ҳуҷҷатро ҷудо намудан мумкин аст:

1) Маҷмӯи таъинотҳои барои гуруҳи мушаххаси ҳуҷҷатҳо хос;

2) Имконияти ин маҷмӯъ барои фардикунонии ҳуҷҷати муайян;

3) Маҷмӯи таъинотҳо бояд боиси аҳамияти ҳуқуқидошта эътироф гардидани ҳуҷҷат гарданд;

4) Қонунҳо, санадҳои зерқонунӣ, дастурамалҳо таркиби реквизитҳоро батанзим дароварда, мавқеъ ва андозаи онҳоро муайян мекунанд;

Хусусиятҳои додашуда имконият медиҳанд, ки таърифи мукаммалтари реквизити ҳуҷҷат пешниҳод карда шавад. Ҳамин тариқ реквизити ҳуҷҷат ин маҷмӯи муқаррароти муайян, ки шумора, андоза ва ҷои ҷойгиршавии он тибқи қонун муқаррар карда мешавад, онҳо ҳуҷҷатро фардӣ намуда ба он аҳамияти ҳуқуқӣ медиҳад.

Ба реквизитҳои ҳуҷҷат инҳоро дохил намудан мумкин аст:

- Дастнависҳои ҳарфӣ, рақамӣ ва матнҳои омехта;
- Нақши муҳрҳо, муҳру штампҳо, телеграф, дастгоҳҳои кассавӣ ва дигар дастгоҳҳои чопкунанда, матнҳои дармошинкаҳо чопшуда;
- Реквизитҳои часпонидашуда, аксҳо ва маркаҳо;
- Аломатҳои компостерӣ; [8, с.14]

Дар адабиётҳо ва сарчашмаҳои гуногун оид ба реквизити ҳуҷҷатҳо таснифотҳои гуногун пешбарӣ карда мешаванд, ки аз ҳама зиёд истифодашаванда ин ба ҳатмӣ ва иловагӣ ҷудо намудани реквизитҳои ҳуҷҷат мебошад.

Бо дарназардошти рушду инкишофи бемайлони тамоми соҳаҳои ҷамъиятӣ ва тараққиёти босуръати илмӣ техникӣ дар ҳуҷҷатшиносӣ ва коргузорӣ инчунин ҳамчун масъалаи асосии тадқиқотҳои назарию амалӣ дар соҳаи криминалистика ва экспертизаи судӣ махсусан тадқиқоти техникӣ криминалистии ҳуҷҷатҳояке аз масъалаҳои марказимафҳуми ҳуҷҷат боқӣ мемонад. Зеро ки бавуҷудоии унсурҳои нав дар ҳуҷҷатҳои мавҷудбуда ва инчунин пайдоиши шаклҳои нави нигоҳдорӣ, коркард ва интиқоли итиллоот ногузир боиси пайдоиши шаклҳои нави ҳуҷҷат мегардад, ки зарурияти омӯзиш, муқаррар намудани унсурҳо ва аломатҳои онҳо ва қонунан мустаҳакамнамоии онҳо бавуҷуд меояд. Бавуҷуд омадани ҳуҷҷатҳои пластикӣ, биометрӣ ва электронӣ аллакай мафҳуми ҳуҷҷат, реквизит ва аломатҳое, ки ба ҳуҷҷатҳои анъанавӣ дахл доштанд, зери суол мегузорад, зеро ки он унсурҳо дар шаклҳои нави ҳуҷҷат ба таври ҷиддӣ тағйир ёфтаанд ва ё ин ки тамоман вуҷуд надоранд. Бинобар ин зарурият ба тағйр додан ва мукаммал кардани он то ҳол ҳамчун мавзӯи мубрам боқӣ мемонад.

АДАБИЁТ

1) Терзиев Н.В. Введение в криминалистическое иследование документов. Ч.1. М 1949 С.13.
2) Торопова М.В. Криминалистическая экспертиза установления относительной давности выполнения реквизитов документов: диссертация канд. юр. Наук. М. В. Торопова . М. 2014 С.31
3) Белкин Р.С. криминалистическая энциклопедия. Мегатрон, М 2000 С. 68
4) Сальтевский М.В. Криминалистика. Харьков. Рубикон, 1997. С. 335
5) Ищенко Е.П., Топорков А.А. Криминалистика. М: "КОНТРАКТ", ИНФРА-М, 2006 с.290
6) Ляпичева В.Е., Шведова Н.Н. Технико криминалистическая экспертиза документов: учебник под ред. В.Е. Ляпичева, Н.Н. Шведова. Волгоград: Волгоградская академия МВД России, 2005. С. 47
7) Селин Л.Ф. Большая советская энциклопедия: (т.30). гл. ред. А.М.Прохоров. 3-е изд. М. Советская энциклопедия, 1969-1978, т.23. С.73.
8) Волков А.А. Диагностика в технико криминалистическом исследовании реквизитов документов: дис. канд. юр.наук. А.А.Волков.-Саратов, 1999 С.14

МАФҲУМИ ҲУҶҶАТ ДАР КРИМИНАЛИСТИКА

Объекти тадқиқот мафҳуми ҳуҷҷат дар криминалистика ҳамчун яке аз унсурҳои марказии тадқиқоти техникӣ криминалистии ҳуҷҷатҳо мебошад. Предмети тадқиқот бошад, масъалаҳои назариявии дарбаргирандаи мафҳуми ҳуҷҷат дар криминалистика, таснифоти ҳуҷҷатҳо аз нуқтаи назари илмӣ ва амалӣ, инчунин аломатҳои фардикуноннадаи ҳуҷҷат-реквизитҳои он ба ҳисоб меравад. Дар мақолаи мазкур нуқтаи назари олимони соҳаи криминалистика ва махсусан мутахассисоне, ки дар бахши тадқиқоти техникӣ криминалистии ҳуҷҷатҳо корҳои илмӣ намудаанд, инчунин моддаҳои алоҳидаи қонунгузории амалкунандаи Ҷумҳурии Тоҷикистон ки фарогирӣ масоили мазкур мебошанд, мавриди таҳлил қарор дода мешавад. Ҳамчунин дар мақолаи мазкур таснифи ҳуҷҷатҳо вобаста ба маҳакҳои гуногун, баррасӣ гардида, мафҳум ва намудҳои аломатҳои фардикунонандаи ҳуҷҷат-реквизитҳои он шарҳ дода мешавад. Бо дарназардошти нуқтаҳои назари олимони мухталиф, меъёрҳои моддаҳои алоҳидаи санадҳои меъёрӣ ҳуқуқӣ ва амалияи коргузорӣ ва тафтиши ҷиноят вобаста ба объекти мазкур кушиш карда мешавад, ки мафҳумҳои асосноки ҳуҷҷат ва реквизитҳои он пешбарӣ карда шавад.

Калидвожаҳо: итиллоот, итиллоотонӣ, итиллооти ҳуҷҷатшуда, ҳуҷҷат, аломатҳои фардикунонанда – реквизитҳои ҳуҷҷат.

ПОНЯТИЕ ДОКУМЕНТА В КРИМИНАЛИСТИКЕ

Объектом исследования является понятие документа в криминалистике как один из центральных элементов технико-криминалистическое исследование документов. Предметом исследования являются теоретические вопросы понятия документа в криминалистике, классификация документов с научной и практической точки зрения, а также индивидуализирующые признакы документа - его реквизиты. В статье анализируются взгляды криминалистов и особенно специалистов в области технико-криминалистические исследования документов, а также отдельных статей действующего законодательства Республики Таджикистан, затрагивающих эти вопросы. В этой статье также рассматривается классификация документов по разным критериям, разъясняются понятие и типы отдельных признаков документа - его реквизиты. Принимая во внимание взгляды разных ученых, нормы отдельных статей нормативных правовых актов и практику делопроизводства и расследования преступлений, связанных с данным объектом, предпринята попытка дать обоснованное определение документа и его реквизитов.

Ключевые слова: информация, информатизация, документированная информация, документ, индивидуализирующие признакы-реквизит документа.

CONCEPT OF A DOCUMENT IN FORENSIC SCIENCE

The object of the research is the concept of a document in forensic science as one of the central elements of the technical and forensic study of documents. The subject of the research is the theoretical issues of the concept of a document in forensic science, the classification of documents from a scientific and practical point of view, as well as the individualizing features of a document – its requisites. The article analyzes the views of

criminologists and especially specialists in the sphere of technical and forensic studies of documents, as well as individual articles of the current legislation of the Republic of Tajikistan, affecting these issues. This article also discusses the classification of documents according to different criteria, explains the concept and types of individual characteristics of a document - its details Taking into account the views of different scholars, the norms of individual articles of regulatory legal acts and the practice of office work and investigation of crimes related to this object, an attempt was made to give a reasonable definition of the document and its details.

Keywords: information, informatization, documented information, document, individualizing signs-requisites document.

Сведения об авторе: ***Раджабзода Хисрав Наджмиддин*** – магистрант второго курса юридического факультета Таджикского национального университета. Тел: **985 01 03 81**

Information about the author: ***Rajabzoda Hisrav Najmiddin*** – second-year Master's student of the Faculty of Law of the Tajik National University. Phone: **985 01 03 81**

ИСТОРИЧЕСКОЕ РАЗВИТИЕ ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСКОГО ПРАВА

Келдиева Дж.Р.
Российско-таджикский (Славянский) университет

Российское предпринимательское право имеет глубокие исторические корни, тесно переплетенные с торговым и хозяйственным правом дореволюционного и советского периодов развития нашей страны. Каждый пройденный этап общественно-экономического развития России характеризуется особым подходом государства к регулированию экономической деятельности и поэтому заслуживает научного анализа для выявления динамики становления и развития предпринимательского права как системы правовых норм, регулирующих общественные отношения в сфере предпринимательской деятельности.

Развитие предпринимательского права в России Древнейшим видом предпринимательской деятельности является торговля, которой славянские племена занимались задолго до появления первых письменных документов. Среди древнейших источников предпринимательского права можно назвать договоры Руси с Византией (907, 911, 944, 971), определявшие порядок торговых связей между странами. Первый свод законов Древней Руси, составленный Киевским князем Ярославом Мудрым в 1016 г. и дополненный затем его преемниками, – Русская Правда – выделял купечество в обособленную социально-экономическую группу, регулировал отношения продавцов и покупателей, определял виды торговых сделок, устанавливал различные виды банкротства торговых людей и порядок возврата денег. Эти положения Русской Правды не были настолько развитыми, как соответствующие институты торгового права XI–XII вв., используемые, например, в городах итальянского или германского побережья. Тем не менее древнерусское торговое право развивалось в одном направлении со всем европейским торговым правом, которое по утверждению Г. Дж. Бермана было «транснациональным» и разрабатывалось преимущественно самими купцами в процессе организации международных ярмарок и рынков сбыта [1].

Торговый устав 1653 г. упразднял многочисленные местные таможенные уставные грамоты, введя на Руси единое общегосударственное таможенное обложение (по 10 денег от рубля продаваемых товаров). В Новоторговом уставе 1667 г. развивались положения прежнего устава, регулировался порядок осуществления внутренней и внешней торговой деятельности, взаимодействия с иностранными торговцами. В частности, устанавливалось правило о том, что ввозимые товары должны иметь свойства, указывающие на место их производства, а таможенные работники обязаны предотвращать ввоз низкосортной продукции [2]. Новоторговый устав признается историками в качестве «вершины законодательства» в сфере торговли и таможенного дела, отразившей особенности русского меркантилизма. Впоследствии Новоторговый устав был заменен Таможенным уставом 1755 г. Говоря в целом о развитии предпринимательства Древней Руси, можно заключить, что до монголо-татарского ига и установления порядков Золотой Орды в экономике складывались благоприятные условия для экономической инициативы ввиду наличия большей свободы у субъектов хозяйствования. В дальнейшем происходит усиление роли государства во всех областях жизни населения и в первую очередь в экономической сфере. Объединение княжеств вокруг Москвы сопровождалось ликвидацией автономии местных купеческих корпораций, торговые люди становились политически

бесправными. В политике и экономике начинает преобладать авторитарное начало, увеличиваются фискальные сборы, закрепляется государственная монополия на «заповедные» товары. Введение сословных ограничений на занятие торговлей и развитие системы крепостничества выступили долгосрочными факторами сдерживания предпринимательской активности населения. К положительным достижениям этого периода относятся заложенные основы единого общероссийского торгового права, попытки найти баланс между публичными и частными интересами для обеспечения успешного развития страны. Следующий этап развития предпринимательского права в России связан с преобразованиями Петра I, стремившегося унифицировать российское право с западноевропейским как более передовым. В 1711 г. Указ Сената расширил круг лиц, наделенных правом на осуществление торговой деятельности, предоставив право «всякого чина людям» «торговать всеми товарами везде». В 1721 г. был издан регламент главного магистра, в соответствии с которым предприниматели делились на две гильдии. К первой гильдии были отнесены банкиры, известные купцы, мастера золотых и серебряных дел и др. Во вторую гильдию вошли торговцы мелочными товарами, харчевыми припасами и ремесленники. В 1724 г. Указом «О таможенном суде по словесным прошениям» был создан специальный суд для рассмотрения споров «купеческих людей». Во времена правления Петра I появились передовые организационно-правовые формы предпринимательской деятельности: компании, артели, товарищества. Берг-коллегия, Коммерц-коллегия, Мануфактур-коллегия, созданные по указу Петра I, были призваны развивать промышленность и торговлю, разрабатывать программу мероприятий содействия предпринимательству, регламентировать экологическую сторону предпринимательской деятельности и пр. [4]. XVIII в. ознаменовался принятием правовых актов, регулирующих отдельные вопросы торгово-хозяйственной деятельности, в частности, были приняты Морской устав (1720), Вексельный устав (1729), Устав о банкротах (1740), Таможенный устав (1755), Устав о купеческом водоходстве (1781), Цеховой устав (1799) и др. Императрицей Елизаветой Петровной были учреждены банки – дворянский и купеческий. Купцам предоставлялось надежное поручительство, и для возврата долга был установлен срок в один год. Произошло активное развитие кредитных организаций [5]. Благоприятные условия для развития предпринимательства старалась создать императрица Екатерина II. Хозяйственно-правовая мысль в СССР возродилась после XX съезда КПСС. В 1960-е гг. получила развитие третья школа хозяйственного права, основоположником которой в России выступил академик РАН В. В. Лаптев. Концепция исходила из необходимости единства правового регулирования хозяйственных отношений, складывающихся как при осуществлении хозяйственной деятельности (отношений горизонтального характера), так и при руководстве ею (вертикальные отношения). Сочетая элементы публичного и частного права, эта концепция дала возможность обосновать расширение прав государственных предприятий в рамках обязательных для них плановых заданий. Ее сторонники внесли весомый вклад не только в исследование теоретических проблем хозяйственного права, но и в разработку некоторых основополагающих хозяйственно-правовых актов при проведении экономической реформы 1965 г. Кроме того, на синтезе начал частного и публичного права был создан проект Хозяйственного кодекса СССР, который, однако, так и не был принят. Реабилитация частной предпринимательской деятельности в российском законодательстве произошла лишь в конце XX в., когда начался переход от командно-плановой экономики к рыночной. Возрождение предпринимательства связано с принятием законов «Об индивидуальной трудовой деятельности» (1986), «О кооперации в СССР» (1988), «О собственности в СССР» (1990), «О предприятиях и предпринимательской деятельности» (1990), «О банках и банковской деятельности» (1990), «Об общих началах предпринимательства граждан в СССР» (1991), «О конкуренции и ограничении монополистической деятельности на товарных рынках» (1991), «О регистрационном сборе с физических лиц, занимающихся предпринимательской деятельностью, и порядке их регистрации» (1991), «Об инвестиционной деятельности в РСФСР» (1991), «О защите прав потребителей» (1992). Законом РФ от 09.12.1992 № 4061-1 «Об изменениях и дополнениях Конституции (Основного закона) РФ – России» была закреплена частная, государственная, муниципальная и собственность общественных объединений. В дальнейшем базой для развития предпринимательского права стала Конституция РФ 1993 г., закрепившая основополагающие принципы предпринимательства в нашем государстве: законности, свободы экономической деятельности, свободы конкуренции и ограничение

монополий, признания и равной защиты всех форм собственности, единого экономического пространства страны, государственного регулирования предпринимательства, разграничения компетенции различных государственных органов в сфере правотворчества, включения общепризнанных принципов и норм международного права в правовую систему РФ. Указанные конституционные принципы заложили основы предпринимательского правопорядка, получив свое развитие во многих нормативно-правовых актах предпринимательского права. Важнейшим из них является Гражданский кодекс РФ, называемый некоторыми исследователями «экономической конституцией». Кодифицированными правовыми актами в сфере предпринимательства выступают также Налоговый кодекс РФ, Арбитражный процессуальный кодекс РФ и др. Современную систему «предпринимательского» федерального законодательства предлагается условно разделить на шесть групп: 1) законы, регулирующие предпринимательскую (хозяйственную) деятельность в целом и гарантии ее осуществления; 2) законы, устанавливающие правовое положение отдельных субъектов права, действующих на рынке; 3) законы, регулирующие отдельные виды предпринимательской деятельности; 4) законы, устанавливающие статус субъектов права и их деятельность; 5) законы, устанавливающие правовой режим объектов предпринимательско-правовых отношений; 6) законы, устанавливающие требования к предпринимательской деятельности. В настоящее время касаемо проблемы определения места предпринимательского законодательства в системе права сложились две полярные научно-теоретические концепции. Дуалистический (цивилистический) подход (Е. А. Суханов, В. П. Мозолин, В. Ф. Попондопуло, С. Э. Жилинский и др.) исходит из того, что частноправовые отношения между юридически равноправными субъектами предпринимательской деятельности регулируются единым гражданским правом, а отношения по организации и руководству предпринимательской деятельностью – административным и некоторыми другими отраслями права (финансовым, налоговым и др.). Другими словами, представители данной концепции отрицают целесообразность конструирования предпринимательского права как самостоятельной отрасли права. Монистическая концепция, напротив, исходит из необходимости признания самостоятельности отрасли хозяйственного (предпринимательского) права и создания соответствующего кодекса законов. По мнению сторонников этой концепции (В. В. Лаптев, В. С. Мартемьянов, И. В. Дойников, В. К. Мамутов, В. С. Анохин, И. В. Ершова и др.), эта отрасль представляет собой совокупность норм, регулирующих отношения между субъектами предпринимательской деятельности, а также тесно связанные с ними иные отношения, в том числе создающие условия для осуществления предпринимательской деятельности и воздействующие на субъектов предпринимательской деятельности в процессе государственного регулирования экономики. Отдельным направлением в данной концепции предпринимательского права выделяются работы авторов, трактующих предпринимательское право как комплексную отрасль права (Ю. К. Толстой, М. Д. Шаргородский, П. Г. Лахно и др.).

Итак, нами был рассмотрен генезис становления предпринимательского права в России, который происходил посредством формирования различных экономических институтов. Как мы увидели, существующий в государстве политический строй на том или ином этапе развития в значительной мере отражался и продолжает отражаться как на теории предпринимательского права, так и на основах предпринимательского законодательства. В силу известных исторических событий в нашей стране поступательное развитие предпринимательства было прервано, тем не менее концептуальные основы современных трактовок предмета предпринимательского права были заложены еще в конце XIX – начале XX вв. В настоящее время в научном и практическом плане является актуальным вопрос определения места предпринимательского права в российской системе права и формирования комплексного правового регулирования предпринимательства на основе единого хозяйственного кодекса.

ЛИТЕРАТУРА

1. Белых В. С. Правовое регулирование предпринимательской деятельности в России. М.: Проспект, 2014. 432 с.
2. Бортников С. П., Пашков А. В. Рыночное предпринимательское право Российской Федерации. Самара: Самарский университет, 2011. 499 с.
3. Зайцева Г. В. Исторические факты развития предпринимательства и налогообложения в России // Современное развитие малого бизнеса: материалы II Всерос. профессиональн. конф. с междунар.

участием. Челябинск: ЧОУ ВО ЧИЭП им. М. В. Ладошина, 2014. С. 20–26Иващенко А. А. Традиции предпринимательства в России и диалектика его гражданско-правового регулирования // Вестник Пермского университета. Юридические науки. 2012. № 4. С. 73–82.
4. Лаптев В. В. Предмет и система хозяйственного права. М.: Юридическая литература, 1969. 175 с.
5. Мамутова В. К , Хозяйственное право / под ред.. Киев: Юринком Интер, 2002. 912 с.
6. Маньков А. Г. Законодательство и право России второй половины XVII века. СПб.: Наука, 2002. 214 с.
7. Платонов О. А. Энциклопедия купеческих родов. 1000 лет русского предпринимательства. М.: Современник, 1995. 470 с.
8. Стучка П. И. Классовое государство и гражданское право. М.: Издательство Социалистической академии, 1924. 78 с.
9. Шубников Ю. Б. Становление и развитие правового обеспечения предпринимательской деятельности в России IX – начала XX вв.: Историко-теоретическое исследование: дис. ... д-ра юрид. наук. СПб., 2002. 363 с.

ИСТОРИЧЕСКОЕ РАЗВИТИЕ ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСКОГО ПРАВА

Предметом рассмотрения представленной статьи стали основные этапы становления хозяйственного, торгового, коммерческого, предпринимательского права на территории нашего государства как комплекса норм права, а также науки российского предпринимательского права, – с применением теоретических основ и подходов к осмыслению ее специфики. Для достижения заявленной цели сформировано представление об исторических корнях предпринимательства и традициях хозяйственного, торгового, коммерческого права в России. Российское предпринимательское право как отрасль права было рассмотрено с позиции нормативного обеспечения правоотношений, входящих в его предмет регулирования, которое на сегодняшний день находится в стадии становления, развития и уточнения структуры законодательного обеспечения данных правоотношений, в том числе с точки зрения возможности применения унификации, кодификации и т. д. Целью предпринятого исследования явилось рассмотрение динамики формирования российского предпринимательского права, предметом послужила рассматриваемая комплексная отрасль права – с нормативной и научной точек зрения, с применением исторического и формального методов научного познания как основных; результатом работы можно считать сделанные выводы о современной стадии развития российского предпринимательского права – стадии формирования и предметного, методологического уточнения.

Ключевые слова: история частного права, история предпринимательского права, история хозяйственного права, правовое обеспечение предпринимательской деятельности, наука российского предпринимательского права.

РУШДИ ТАЪРИХИИ ҲУҚУҚИ СОҲИБКОРӢ

Мавзӯи мақолаи пешниҳодшуда марҳилаҳои асосии ташаккули ҳуқуқи иқтисодӣ, тиҷоратӣ, тиҷоратӣ, соҳибкорӣ дар қаламрави давлати мо ҳамчун маҷмӯи меъёрҳои ҳуқуқӣ, инчунин илми ҳуқуқи тиҷорати Русия бо истифода аз асосҳо ва равишҳои назариявӣ буданд ба дарки хусусиятҳои он. Барои ноил шудан ба ҳадафи зикршуда дар бораи решаҳои таърихии соҳибкорӣ ва анъанаҳои ҳуқуқи иқтисодӣ, тиҷоратӣ ва тиҷоратӣ дар Русия ғоя ташаккул ёфт. Қонуни тиҷорати Русия ҳамчун як бахши ҳуқуқ аз мавқеи дастгирии меъёрии муносибатҳои ҳуқуқие, ки ба мавзӯи танзими он дохил карда шудааст, баррасӣ карда шуд, ки ҳоло дар марҳилаи ташаккул, рушд ва тавзеҳи сохтори дастгирии қонунгузории ин муносибатҳои ҳуқуқӣ қарор дорад, аз ҷумла аз нуқтаи назари истифодаи унификация, кодификация ва ғ. Мақсади тадқиқоти гузаронидашуда баррасии динамикаи ташаккули ҳуқуқи тиҷорати Русия буд, ки мавзӯъ соҳаи мураккаби ҳуқуқ ҳисобида мешуд - аз нуқтаи назари меъёрӣ ва илмӣ бо истифодаи усулҳои таърихӣ ва расмии дониши илмӣ ҳамчун шахсони асосӣ; натиҷаи корро метавон хулосаҳо дар бораи марҳилаи кунунии рушди қонунгузории соҳибкории Русия - марҳилаи ташаккул ва тавзеҳи моддӣ, методологӣ ҳисобид.

Калидвожаҳо: таърихи ҳуқуқи хусусӣ, таърихи ҳуқуқи соҳибкорӣ, таърихи ҳуқуқи иқтисодӣ, дастгирии ҳуқуқии соҳибкорӣ, илми ҳуқуқи соҳибкорӣ.

HISTORICAL DEVELOPMENT OF BUSINESS LAW

The study features the main development stages of various branches of Russian law, i.e. economic, commercial, and business law, as well as related sciences. The author defines business law as a complex of legal norms and describes the history of entrepreneurship and the traditions of economic, commercial and business law in Russia. The author considers Russian business law from the perspective of normative support of legal relations. The structure of legislative support of these legal relations is now at a nascent stage in terms of unification and codification. The aim of the study was to examine the dynamics of the formation of Russian business law from the normative and scientific points of view, with the use of historical and formal methods of scientific knowledge. The author comes to the conclusion that Russian business law is currently undergoing a stage of development and specialization.

Keywords: history of private law, history of business law, history of economic law, legal support of business, science of business law.

Сведения об авторе: ***Келдиева Джонона Равшановна*** – магистрант 2-го курса обучения программы направления «Право и бизнес» юридического факультета Российско-Таджикского (Славянского) Университета, 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, ул. М. Турсунзода, 30, тел:+992557777220, Email: ckeldieva@gmail.com.

Information about the author: ***Keldieva Jonona Ravshanovna*** – 2nd year student of the "Law and Business" program of the Law Faculty of the Russian –Tajik (Slavonic) University, 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, st. M.Tursunzoda, 30, tel: +992557777220, Email: ckeldieva@gmail.com/

СЕРВИТУТ

Розикова Х.Т.
Донишгохи миллии Точикистон

Институти истифодаи маҳдуди қитъаи замин дар қонунгузории замини мо навгонӣ набуда, он қаблан вуҷуд дошт. Ин институт институти байнисоҳавӣ буда, ҳам аз ҷониби меъёрҳои қонунгузории граждани ва ҳам аз ҷониби қонунгузории замин танзими гардидааст. Сервитут ҳанӯз дар ҳуқуқи Рими қадим ба мазмуни классикӣ чун ҳуқуқи як шахс ба истифодаи момумулки ғайриманқули дигар шахс да ҳаҷми муайяншуда фаҳмида мешуд.

Дар қонунгузории граждании мо ба сервитут аҳамият дода шуда, ба он қаблан чандин модда бахшида шуда буд. Қонунгузор сервитутро ба сифати яке аз ҳуқуқи маҳдуди ашёӣ ҳисоб намуда, онро ба танзим даровардааст. Албатта онро ба қонунгузории давлатҳои хориҷ муқоиса намудан имконнопазир аст. Чунки дар қонунгузории граждании Ҷумҳурии Тоҷикистон моддаҳое, ки ба он бахшида шуда буданд, бекор карда шуданд ва ба Кодекси замин танҳо ба як модда (Моддаи 10[1]. Ҳуқуқи маҳдуди истифодабарии қитъаи замини дигар заминистифодабандагон) дохил карда шуданд. Бояд қайд намуд, ки дар Code civil (с. 1804) ба сервитут 134 модда бахшида шудааст.

Эътироф намудани сервитут ба сифати ҳуқуқҳои маҳдуди ашёӣ ҷои шубҳа аст, чунки дар сатҳи конституцсионӣ ва ҳам дар қонунгузории соҳавӣ замин зери моликияти истисноии давлат қарор дорад. Ҷалби замин дар муомилоти граждани, сохтмони қитъаи замин, ки ҳоло дар Ҷумҳурии Тоҷикистон яке аз масъалаҳои мубрами ҷомеа гардидааст, ба вайрон намудани меъёрҳои ҳифзи табиат, шаҳрсозӣ ва дигар қонунгузорӣ мерасонад. Ин масъала талаб менамояд то ин ки масъалаи зимни баҳсҳо ва муносибатҳои печдарпеч бамиёномада танзим гардида, манфиатҳои техникӣ, экологӣ ҳифз гарданд.

Пас аз Инқилоби октябр (с.1917) сервитут аз муомилот ва аз хотираи мардум рафта буд, чунки ҳуқуқи моликияти хусусӣ ба замин вуҷуд надошта онро аз муомилоти граждани хориҷ намуда буданд. Моликияти манқул ва ғайриманқул дар низоми ягонаи молумулки манқул ва ғайриманқул ва аҳдҳои вобаста ба онҳо қарор надошт. Гузариши қитъаи замин аз даст ба даст бо роҳи аҳдҳои граждани-ҳуқуқӣ танҳо моҳиятан дар сурати бегонасозии сохтмони дар ин қитъа вуҷуддошта дида мешуд. Ҳатто он вақте ки муомилоти қитъаи замин боздошта шуда буд, дар ҳаёт зарурат ба миён омад, ки муносибатҳои байни соҳибони қитъаҳои замини ҳамсоя танзим гарда. Махсусан замоне, ки қитъаҳо мувофиқи мавқеи ҷойгиршавӣ ва тарҳи худ бояд ба дигар кас хизмат намояд, он бе истифодаи замини бегона имконнопазир мегардид.

Бисёр вақт баҳсҳои зерин ба вуҷуд меомаданд:

- Муайян кардани сарҳади байни қитъаҳои замин;
- Дар сарҳад кадом намуди дарахтон шинонида шаванд, к иду қитъаи заминро ҷудо намоянд;
- Ҳуқуқи гузантан аз қитъаи замини ҳамсоя (гузаргоҳ):
- Гузаронидани чорво барои обдиҳӣ
- Ҳуқуқи истифодаи об аз чоҳи дар қитъаи замини ҳамсоя қарордошта:
- Манъ намудани сохтмони иморат ба соҳиби қитъаи замини ҳамсоя, ки он барои расидани рӯшноӣ барои сабзавот ва меваҷот монеагӣ мекард:
- Истифодаи ин қитъа бо мақсади гузаронидани партов ва монанди инҳо.

Дар ин замин ихтилофот ба миён меояд, ки ба мусолеҳа омада наметавонанд. Танзими муносибатҳое, ки тарафҳоро ба баҳс меорад, ҳалли худро дар муқаррар намудани сервитут ёфт. Он ҳамон вақте ба кор омад, ки ҳуқуқи соҳибмулкон, соҳибони замин ё заминистифодабарангон бо мақсади таъмини манфиатҳои омма маҳдуд карда шуд. Лаҳзаи нозукеро бояд қайд кард, ки сервитут натанҳо нисбати қитъаи замин муқаррар мегардад, балки нисбати шахси муайян низ татбиқ мегардад.

Ҳамин тавр, дар Кодекси замин дар моддаи 1[2] чунин мавҳуми сервитут оварда шудааст:

Сервитут - ҳуқуқи шахс ва (ё) шахсон ба истифодаи маҳдуди қитъаи замини дар истифодаи дигар шахс қарордошта, ки бо тартиби муқарраргардида ба қайди давлатӣ гирифта шудааст, ба ҳисоб меравад.

Кодекси замини ҶТ сервитутро вобаста ба ду критерия таснифбандӣ менамояд: дар асоси муҳлати амали сервитут (ба муҳлатнок ва бемуҳлат) ва дар асоси оне, ки сервитут ба манфиати кӣ муқаррар мешавад (оммавӣ ва хусусӣ). Асоси якум дар моддаи дар поён қайдшуда ба худ равшанӣ касб менамояд, ки мутобиқ ба моддаи 10[1] ҳуқуқи маҳдуди истифодабарии қитъаи замин метавонад бо розигии тарафҳо (сервитути хусусӣ) ё дар мавриди зарурат дар асоси қарори мақомоти иҷроияи маҳаллии ҳокимияти давлатии шаҳрҳо ва ноҳияҳо (сервитути оммавӣ) муқаррар карда шаванд. Яъне сервитутро ба оммавӣ ва хусусӣ ҷудо мекунанд.

Қонунгузор комилан коидаҳои гуногуни танзимоти сервитути оммавӣ ва хусусиро пешбинӣ менамояд, то ки мухтавои он ба кули кушодаву равшан гардад, чунин муқоисакунӣ мегузаронем.

А. Таркиби субъективӣ. Сервитути хусусӣ мувофиқи қонунгузории граждани бар асоси манфиати соҳибмулки қитъаи замини ҳамсоя, ки нисбати ҳамин қитъаи замин сервитут пешбинӣ мегардад, муқаррар карда мешавад. Дар ин муносибат сервитут на танҳо ба манфитати соҳибони қитъаи замини ҳамсоя, балки ба манфиати ашхосе, қитъаи замин мувофиқи ҳуқуқи истифодаи якумраи меросӣ ба онҳо дода шудааст, мебошад. Сервитути оммавӣ бошад, ба манфиати давлат, мақомоти иҷроияи маҳаллии ҳокимияти давлатӣ муқаррар карда мешавад.

Б. Асосҳои ба вуҷуд омадани сервитут. Сервитути хусусӣ бо розигии байни шахсоне, ки сервитутро талаб менамоянд ва соҳибони қитъаи замини ҳамсоя муқаррар мегардад ва бояд бақайдгириро дар асоси муқаррарот барои бақайдгирии ҳуқуқ ба молумулки ғайриманқул пешбинигардидаро, гузарад. Сервитути хусусӣ (ба розигӣ асосёфта) ба қитъаи замин бо розигии тарафҳо дар мавриди пайдо гардидани баҳс миёни заминистифодабардагон бошанд, дар асоси қарори суд муқаррар карда мешаванд. Яъне баҳсхои бавуҷудомада аз ҷониби мақомоти судӣ ҳалли худро меёбанд. Сервитути оммавӣ бо қонун ё дигар санади меъёрӣ-ҳуқуқи ҶТ, қарори мақомоти иҷроияи маҳаллии ҳокимияти давлатӣ муқаррар мегардад. Муқаррар намудани сервитути оммавӣ бо дар назар гирифтани манфиатҳои омма ва шунидани онҳо сурат мегирад.Сервитути оммавӣ (маҷбурӣ) ҳамчунин аз ҷониби суд аз рӯи даъвои шахс дар мавриди ба даст овардани созиш дар бораи муқаррар намудани сервитути хусусӣ (ба розигӣ асосёфта) метавонанд муқаррар карда шаванд.

Сервитути оммавӣ дар мавридҳое, ки он барои таъмини манфитаҳои давлат ва аҳолии маҳаллӣ зарур бошад, бе гирифтани қитъаҳои замин муқаррар карда мешавад.

В. Мақсадҳои муқаррар намудани сервитут. Сервитути хусусӣ барои таъмини гузаргоҳ ва гузаштан аз қитъаи замини ҳамсоя, гузаронидани шабакаҳои барқӣ, роҳу воситаҳои кубурҳои обгузар ва дигар эҳтиёҷоти соҳиби амволи ғайриманқул ки бе муқаррар намудани сервитут ғайриимкон мегарданд.

Сервитути оммавӣ метавонад дар мавридҳои зерин муқаррар карда шавад:

–Барои гузаштан, аз ҷумла бо нақлиёт тариқи қитъаи замин ба объектҳои истифодаи умумӣ, қабристон, мазорҳо ва дигар объектҳои хусусияти мазҳабидошта;

–Барои истифодабарии муваққатии қисми қитъаи замин бо мақсадҳои таъмир ва хизматрасонии шабакаҳои коммуналӣ, муҳандисию техникӣ, барқӣ, инчунин объектҳои инфрасохтори нақлиётӣ;

–Барои дар қитъаи замин ҷойгир намудани нишонаҳои марзию геодезӣ ва гузаргоҳ ба онҳо;

–Барои обгирӣ ва обдиҳии чорво ва қитъаи замин аз тариқи қитъаи замин аз як ҷой ба дигар рондани ҳайвонот;

–Барои истифодарии қитъаи замин бо мақсадҳои шикор , моҳигириӣ аз ҳавзҳои воқеи қитъаи замин, ҷамъоварии растаниҳои худрӯй дар муҳлатҳои муқаррагардида ва бо таритиби муқаррагардида;

–Барои истифодабарии муваққатии қисми қитъаи замин бо мақсади иҷрои корҳои ҷустуҷӯӣ, тадқиқотӣ ва дигар корҳо;

–Барои дастрасии озод ба заминҳои назди соҳил

–Дар ҳолатҳои дигари ба манфиатҳои давлатӣ ва ҷамъиятӣ алоқамандбуда.

Г. Асосҳои меъёрӣ. Сервитути хусусӣ асосан бо муқаррароти қонунгузории граждани ва сервитути оммавӣ бошад, бо қонунгузории замин танзим мегарданд.

Истифодабарандаи қитъаи замине, ки ба он сервитути хусусӣ ё оммавӣ муқаррар карда шудааст, ҳуқуқ доранд аз шахсоне, ки сервитут ба манфиаташон муқаррар карда шудааст, пардохти мувофиқро талаб намоянд.

Агар муқаррар намудани сервитути оммавӣ истифодабарии қитъаи заминро номумкин гардонад, заминистифодабаранда ҳуқуқ дорад, аз ӯ гирифтани қитъаи замин аз ҷумла, бо роҳи харида гирифтани ҳуқуқи истифодабарии ин қитъаи заминро бо ҷуброни зарар аз ҷониби мақомоти иҷроияи маҳаллии ҳокимияти давлатии шаҳрҳо ва ноҳияҳо, ки сервитути маҷбурӣ оммавиро муқаррар намудаанд ё додани қитъаи дигари баробарарзиши қитъаи дигари баробарарзиши заминро бо ҷуброни товони зарар талаб намояд.

Агар муқаррар намудани сервитути оммавӣ истифодабарии китъаи заминрот мушкил гардонад, заминистифодабанда ҳуқуқ дорад аз мақомоти маҳаллии ҳокимияти давлатии шаҳрҳо ва ноҳияҳо, ки сервитути оммавиро муқаррар намудаанд, пардохти музди баробарарзишро талаб намояд.

Дар мавриди бегона намудани ҳуқуқи истифодабарии қитъаи замин сервитут эътибори худро нигоҳ медорад.

Сервитуте, ки тибқи шарнома ба вуҷуд омадааст, метавонад ба мӯҳлати номуаяйн ё муайян муқаррар карда шавад , сервитути оммавӣ метавонад бинобар аз байн рафтани асосҳое, ки тибқи онҳо сервитут муқаррар шуда буд, бо қарори мақомоти иҷроияи маҳаллии ҳокимияти давлатии шаҳрҳо ва ноҳияҳо ё суд қатъ карда шавад. Шакли шартнома оид ба сервитути хусусӣ аз ҷониби Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон муайян карда мешавад.

Сервитут наметавонад предмети мустақили гартномаи хариду фуруш, гарав боша два ё ба шахси дигар , ки соҳиби қитъаи замин намебошанд, гузарад.

Ду роҳи қатъ гардидани сервитут вуҷуд дорад: аз байн рафтани асосҳое, ки мувофиқи он сервитут муқаррар карда шуда буд ва ғайриимкон гардидани истифодаи қитъаи замин мувофиқитаъиноташ. Дар сурати дуюм тартиби қатъ гардидани сервитут вобаста ба шакли он мебошад. Агар сервитут хусусияти оммавиро дошта бошад, пас соҳиби қитъаи замин, заминистифодабаранда, соҳибмулки он ҳуқуқи талаб намудани ҷуброни онро аз ҷониби мақомоти иҷроияи маҳаллии ҳокимияти давлатӣ доранд. Агар сервитут хусусияти хусусирор дошта бошад, пас соибмулк ҳуқуқ дорад аз суд талаб намояд, ки сервитут қатъ карда шавад.

АДАБИЁТ

1. Алешукина С.А. Ҳуқуқҳои маҳдуди ашёи ба замин мувофиқи қонунгузории замини ФР. // Право. 2015с , саҳ. 248
2. Боголюбов С.А. и др. комментарий к Земелному кодексу Российской Федерации/ отв. Ред. С.А. Боголюбов 7-е изд., перераб. И доп. М. Проспект,2011
3. Галиновская Е. А. Оид ба масъалаҳои ҳуқуқҳои ашёӣ ба замин. Муносибатҳои молумулкӣ дар ФР. 2010. № 3
4. Ефимов А.Ф., Толчеев Н.К. китоби руи мизии судяҳо оид ба баҳсҳои замин. М. Проспект, 2009.

СЕРВИТУТ

Макола ба масъалахои вобаста ба танзими хукукии хукуки махдуди истифодаи китъаи замин-сервитут бахшида шудааст. Сервитут дар низоми хукукхои махдуди ашёи макоми махсусро ишгол менамояд, чунки солхои охир он ба сифати яке аз хукукхои мухими махдуди ашёи дар баробари дигар хукукхои ашёи мавриди тахлилу баррасии илми-амали карор гирифтааст. Бояд кайд намуд , ки он хануз аз замони хукмронии Рими кадим дар амалия вучуд дошт. Пас аз Инқилоби октябр (с.1917) сервитут аз муомилот ва аз хотираи мардум рафта буд, чунки ҳуқуқи моликияти хусусӣ ба замин вуҷуд надошта онро аз муомилоти граждан хорич намуда буданд. Дар баробари кабули Кодекси граждани он танзими худро дар меъёрхои кодекс ёфт ва минбаъд бо инкишоф ёфтани муносибатхои хукуки оид ба заминистифодабари дар конунгузории замин танзим гардид. Сервитут - ҳуқуқи шахс ва (ё) шахсон ба истифодаи маҳдуди қитъаи замини дар истифодаи дигар шахс қарордошта, ки бо тартиби муқарраргардида ба қайди давлатӣ гирифта шудааст, ба ҳисоб меравад.

Калидвожахо: сервитут, сервитути оммави, сервитути хусуси, Кодекси замин, асосхо, намуд, китъаи замин, заминистифодабарандагон, китъаи замини хамсоя.

СЕРВИТУТ

Статья посвящена вопросам правового регулирования ограниченное право пользования земельным участком- сервитутам. Сервитуты в системе ограниченных вещных прав занимают особое место, потому что в последные годы сервитут стал одным из важнейших вешных прав в ряду с другими вещными правами, которое исследуется и в науки и в практики. Нам следует сказать, что сервитут существовало в практики уже в Древном Риме. После Октябрской революции (1917г.) оно вышло из оборота и вышло из памяти людей. Когда приняли Гражданский кодекс оно нашло свое определение в кодексе и потом с развитием правовых отношений в сфере землепользованием оно перевелось в Земельный кодекс. Сервитут- права лица и (или) лиц на ограниченное пользование

земельным участком, находящимся в пользовании другого лица, прошедшее государственную регистрацию в установленном порядке .

Ключевые слова: сервитуты, публичный сервитут, личный сервитут, Земельный кодекс, основы, виды, земельный участок, землепользователы, соседный земельный участок.

SERVITUDE

The article deals with legal regulation of the limited real rights in land-servitude. In system of limited real rights the Servitudes occupy special seat, because servitudes became one of the forefront limited real rights within other rights last years , which is used in practice and in science.We should say that the servitude already existed in Ancient Rome in practice . After Revolution of October (1917y) it stopped its uses and was forgetten. When the Civil code was adopted it found definition in code's articles. After years when the law relations in Land sphere were developed the articles from Civil Code were translated to the Land Code. Servitude – the right of person and of people to the limited real rights in land, which is used by other person and is pasted the state register by determined orders.

Keywords: Servitude, public servitude, private servitude, Land Code, bases, kinds,land plot, land users, neighbour land plot.

Сведения об авторе: ***Розикова Хиромон Толибджоновна*** – магистрант второго курса кафедры гражданского права юридического факультета Таджикского национального университета. E-mail: rozikovakh@gmail.com Тел: **900 86 88 66**

Information about the author: ***Rozikova Khiromon Tolibjonovna*** – graduate student of the department of the Civil law, the faculty of Law of Tajik national university E-mail: rozikovakh@gmail.com Phone num: **900 86 88 66**

ҲОКИМИЯТИ СУДӢ ВА НИЗОМИ СУДӢ

Рустамзода Р. Р.
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Мафҳуми "ҳокимияти судӣ" низ дар қонунгузории Тоҷикистон дар солҳои охир пайдо шудааст. Зеро аз рӯзи қабули Қарори Шурои Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон "Дар бораи эълон шудани истиқлолияти давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон", яъне 9 сентябри соли 1991,Ҷумҳурии Тоҷикистон давлати мустақили демократии ҳуқуқбунёд мебошад.

Бояд тазаккур дод, ки мафҳуми «ҳокимияти судӣ» дар қонунгузории Тоҷикистон дода нашудааст. Ғайр аз ин тадқиқотҳои пурра ба мавзӯи ҳокимияти судӣ бахшидашуда кам мебошанд.

Дар давлати ҳуқуқбунёд суд бояд ҳамчун мақомоти мустақили ҳокимияти давлатӣ рафтор намояд. Чӣ тавре ки дар моддаи 84 Конституцияи Ҷумҳурии Тоҷикистон сабт шудааст, ҳокимияти судӣ мустақил буда, ҳуқуқ ва озодии шахс, манфиати давлат, созмону муассисаҳо ва қонунияту адолатро ҳифз менамояд.

Ҳокимияти судӣ тамоми аломатҳои ҳокимияти давлатиро дорад. Ба амал баровардани ин ҳокимият ба зиммаи суд ҳамчун мақомоти махсус вогузор шудааст, ки он аз рӯи тартиби муайянкардаи қонун рафтор карда санадҳои бо қонун пешбинишударо қабул менамояд, санадҳои меъёрии ҳуқуқиро татбиқ мекунад ва ба муносибатҳои бавуҷуъомада таъсир расонида, ба он баҳои ҳуқуқи медиҳад. Суд ба ғайр аз татбиқи чораҳои ҷамъиятӣ инчунин чораҳои маҷбуркунии давлатиро низ дар амал ҷорӣ менамояд.

Ҳоло зарур аст муайян намоем, ки қонунҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон кадом хусусиятҳои хоси ҳокимияти судиро муқаррар намудаанд.

Аввалан, дар қисми якуми моддаи дуюми Қонуни конституцсионии Ҷумҳурии Тоҷикистон "Дар бораи судҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон" омадааст, ки ҳокимияти судӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон танҳо ба судҳо дар симои судяҳо ва машвараттчиёни халқӣ, ки дар ҳолатҳои муқарраркардаи қонун барои ба амал баровардани адолати судӣ ҷалб шудаанд, тааллуқ дорад. Яъне ба амал баровардани адолати судӣ яке аз ваколатҳои асосии суд мебошад.

Ҳокимияти судӣ мустақил буда, аз номи давлат ва аз тарафи судяҳо амалӣ шуда, дар баробари ҳокимияти қонунгузорӣ ва иҷроия амал менамояд.

Мақомоти ҳокимияти давлатӣ ҳуқуқ надоранд, ки ба зиммаи судя вазифаҳои қонунгузории Ҷумҳурии Тоҷикистон пешбин накардаро гузоранд.

Тартиби мурофиавии баррасии парвандаҳоро аз ҷониби суд қонунҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон муайян менамоянд.

Айнан чунин талабот дар қонунҳои Ҷумҳуриҳои собиқ ИҶШС ҷой дошт.

Чи тавре, ки маълум аст ҳокимияти судӣ яке аз шохаҳои ҳокимияти давлатӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ба ҳисоб меравад. Ҳокимияти судӣ яке аз шохаҳои мустақили ҳокимияти давлатӣ буда, фаъолияти худро дар асоси ба амал баровардани адолати судӣ дар мурофиаҳои судии конституцсионӣ, ҷиноятӣ, граждани, хоҷагӣ ва дар мурофиаҳои судии оид ба ҳуқуқвайронкуниҳои маъмурӣ ба амал мебарорад, муқаррар гардидааст дар моддаи 2 Қонуни конституцсионии ҶТ «Дар бораи судҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон».

Дар моддаи 84 Конституцсияи (Сарқонуни) Ҷумҳурии Тоҷикистон омадааст, ки адолати судиро Суди конституцсионӣ, Суди Олӣ, Суди Олии иқтисодӣ, суди ҳарбӣ, суди ВМКБ, судҳои вилоят, шаҳри Душанбе, шаҳр ва ноҳия, суди иқтисодии ВМКБ, судҳои иқтисодии вилоятӣ ва суди иқтисодии шаҳри Душанбе амалӣ мекунад.

Адолати судӣ танҳо аз тарафи мақомоти судӣ ба амал бароварда мешавад. Ин чунин маъно дорад, ки дигар мақомотҳо ҳуқуқи амалӣ карданӣ адолати судиро надоранд.

Мутобиқи банди 7 моддаи 57 Конституцсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон таъсиси судҳо ба салоҳияти истисноии Маҷлиси намояндагони Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон тааллуқ дорад.

Мутобиқи талаботи Конституцсия судҳо бо роҳи интихобӣ ё таъйин намудан ташкил карда мешаванд. Судяҳои судҳои мақомоти олии судиро Маҷлиси миллии Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон интихоб менамояд. Судяҳои судҳои звенои асосӣ ва миёнаро Президенти мамлакат таъйин мекунад. Мӯҳлати ваколати судяҳои тамоми судҳо даҳ сол муқаррар шудааст.

Ҳокимяти судӣ аз шохаҳои гуногун иборат аст, ки дар маҷмӯъ низоми судии Ҷумҳурии Тоҷикистонро ташкил медиҳанд.

Низоми судии Ҷумҳурии Тоҷикистон маҷмӯи мақомоти судии дар Ҷумҳурии Тоҷикистон амалкунандаро ифода менамояд, ки бо тартиби муқарраркардаи Конституцсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон ташкил шуда, вазифаҳои ҳокимияти судиро амалӣ намуда, бо умумияти вазифаҳо, асосҳои сохтор ва ташкилӣ муттаҳид гардонида шудаанд.

Вобаста ба тақсимоти кишвар ба вилоятҳо ва шаҳру ноҳияҳо низоми судии Ҷумҳурии Тоҷикистон, ба ғайр аз судҳои иқтисодӣ ва ҳарбӣ ба се звено тақсим мешавад. Судҳои шаҳрӣ (ноҳиявӣ) звенои асосии судҳои салоҳияташон умумиро ташкил медиҳанд. Суди ВМКБ, судҳои вилоятӣ, суди шаҳри Душанбе ба суди звенои миёна дохил мебошанд. Суди Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон суди звенои олӣ мебошад.

Судҳои ҳарбии гарнизонҳои шаҳри Душанбе, Хуҷанд, вилояти Хатлон, шаҳри Хоруғ зинаи асосӣ ва коллегияи ҳарбии Суди Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон зинаи олӣ мебошанд.

Судҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон (ба истисноии Суди конституцсионӣ) фаъолияти мурофиавии худро дар ду марҳила ба амал мебароранд, ки мавҷудияти онро татбиқи функсияҳои судӣ тақозо намудааст. Марҳилаи судӣ аз рӯи ваколати суд дар ҳалли парвандаҳо муайян карда мешавад.

Суди марҳилаи якум суде мебошад, ки парвандаро аввалан ва моҳиятан баррасӣ менамояд. Парвандаҳо парвандаҳои ҷиноӣ, граждани ва хоҷагӣ шуда метавонанд. Суди зинаи аввал ин парвандаҳоро моҳиятан баррасӣ намуда, ҳукм, ҳалнома ва ё тайинот мебарорад.

Бояд қайд кард, ки ҳокимияти судӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон яке аз шохаҳои мустақили ҳокимияти давлатӣ ба шумор рафта, дар фаъолияти худ танҳо Конституцсия ва қонунҳои Ҷумҳурии Тоҷикистонро ба роҳбарӣ мегиранд. Ин гуфтаҳо дар моддаи 87 Конституцсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон чунин омадааст: «Судяҳо дар фаъолияти худ мустақил буда, танҳо ба Конституцсия ва қонун итоат мекунанд».

Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон давлат барои судяҳо ҳуқуқу кафолатҳои зиёдеро пешбинӣ кардаанд, ба мисли судяҳо ва ғ. Ин ҳуқуқу кафолатҳо барои боз ҳам дар сатҳи дурусттар қарор додани ба амалбарории адолати судӣ мусоидат мекунанд.

Адолати судӣ танҳо тавассути суди дорои ҳокимияти мустақили суди ба амал бароварда мешавад. Адолати судӣ бо роҳи баррасии парвандаҳои конституцсионӣ, граждани, ҷиноятӣ, хоҷагӣ ва парвандаҳо оид ба ҳуқуқвайронкунии маъмурӣ аз ҷониби суд ба амал бароварда мешавад

Бояд қайд кард, ки ба амал баровардани адолати судӣ танҳо яке аз ваколатҳои суд мебошад. Бинобар ин, мафҳуми адолати судиро бо мафҳуми ҳокимияти судӣ ҳаммаъно эътироф намудан нодуруст аст. Мафҳуми ҳокимияти

судӣ аз мафҳуми адолатӣ суди васеътар аст, зеро, ки адолати судӣ яке аз зуҳуроти ба амал баровардани ҳокимияти судӣ мебошад. Азбаски суд баёнгари ҳокимияти судӣ мебошад, ваколатҳои он танҳо бо роҳи ба амал баровардани адолати судӣ хотима намеёбанд. Суд инчунин аз нуқтаи назари мурофиави ваколати таъмини иҷро намудани санадҳои судӣ (ҳукм, ҳалнома, таъйинот, қарор)-ро дорад. Судҳои болоӣ - Суди Олӣ, Суди Олии иқтисодии Ҷумҳурии Тоҷикистон бошанд оид ба масъалаҳои амалияи судӣ дар доираи салоҳияти худ тавзеҳоти дастурӣ медиҳанд.

Судяҳо ҳамчун баёнгари ҳокимияти судӣ дорои ваколатҳои ҳокимият мебошанд. Мутобиқи талаботи моддаи ҳаштуми Қонуни конституцсионии Ҷумҳурии Тоҷикистон "Дар бораи судҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон" ҳалномаҳо, ҳукмҳо, таъйинот ва қарорҳои қабулкардаи судҳо, ки эътибори қонунӣ пайдо кардаанд, барои иҷро ҳатмӣ мебошанд.

Вазифаи суд дар Ҷумҳурии Тоҷикистон таҳкими ҳамаҷонибаи қонуният ва таъмин намудани адолати иҷтимоӣ мебошад.

Ин талаботи қонун дар қонунҳои мурофиавии Ҷумҳурии Тоҷикистон(КМҶ ҶТ, КМГ ҶТ, КМСИ ҶТ) вобаста ба амалиёти мушаххаси суд ва дар вазъияти мушаххас саҳеҳ нишон дода шудааст. Дар сурати иҷро накардани санадҳои зикргардидаи суд судя нисбат ба ҳуқуқвайронкунандаҳо чораҳои маҷбуркунии давлатиро татбиқ менамояд. Масалан, мутобиқи қонунгузории мурофиавии ҷиноятӣ ва граждани ҳангоми бе сабабҳои узрнок ба суд ҳозир нашудани шоҳид суд нисбат ба ин шоҳид чораи маҷбуран ба суд оварданро татбиқ мекунад.

Чунонки дар боло хотирнишон кардем, Тоҷикистон давлати демократӣ ва ҳуқуқбунёд эълон шудааст. Аз ин ру муносибатҳои ҳокимиятҳои қонунгузор ва иҷроия бо ҳокимияти суд бояд дар як сатҳ қарор дошта бошанд. Дар чунин шароит ваколати суд танҳо бо барраси намудани парвандаҳои ҷиноятию граждани ва маъмурӣ маҳдуд намешавад. Масалан, мутобиқи талаботи Конституцсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон (қисми 3 моддаи 89) ва Қонуни конституцсионии Ҷумҳурии Тоҷикистон "Дар бораи Суди конституцсионии Ҷумҳурии Тоҷикистон" (моддаи 14) муайян намудани мувофиқати қонунҳо, санадҳои ҳуқуқии якҷояи Маҷлиси миллӣ ва Маҷлиси намояндагон, Маҷлиси миллӣ, Маҷлиси намояндагон, Президент, Ҳукумат, санадҳои ҳуқуқии мақомоти маҳаллии ҳокимияти намояндагӣ ва иҷроия ба Конституцсия, ба салоҳияти Суди конституцсионӣ тааллуқ дорад. Ҳамин тавр, мувозинати рукнҳои ҳокимият риоя шудааст. Пеш аз ин суд чунин ваколатро надошт ва муносибати он бо ҳокимияти қонунгузор ва иҷроия якхела набуда, муносибат хусусияти ҳокимият ва тобеият дошт.

Васеъ гардидани ваколати судҳо боз дар он зоҳир мегардад, ки дар кишвар тибқи Конституцсияи нав судҳои иқтисодӣ таъсис дода шудаанд ва онҳо ваколатҳои ба худ хос доранд. Дар давраи гузашта санадҳои ғайримеъёрии Ҳукумати Ҷумҳурӣ аз тарафи судҳо баррасӣ карда намешуданд. Ҳоло бошад, мутобиқи Кодекси мурофиавии хоҷагии Ҷумҳурии Тоҷикистон (моддаи 24) Суди Олии иқтисодии Ҷумҳурии Тоҷикистон парвандаҳоро дар бораи пурра ё қисман беэътибор донистани санадҳои ғайримеъёрии Ҳукумати Ҷумҷурии Тоҷикистон, ки ба қонун мутобиқат надоранд ва ҳуқуқу манфиатҳои ташкилотҳо ва шаҳрвандонро вайрон мекунанд, баррасӣ менамояд.

Ғайр аз ин, судҳо (ба ғайр аз Суди конституцсионӣ ва судҳои иқтисодӣ) аз болои мақомоти тафтиш ва таҳқиқ дар масъалаи ба ҳабс гирифтани шаҳрванд ва дароз намудани мӯҳлати баҳабсгирӣ ҳуқуқи назорати судӣ бурданро доранд. Масъалаи нигоҳ доштан дар маҳбас бевосита бо масъалаи маҳдуд намудани ҳуқуқу озодиҳои кафолатдодаи Конституцсия вобаста аст. Яъне дар ин маврид бо шикояти шахси ба ҳабс гирифгашуда суд ҳолатҳои қонунӣ будани баҳабсгирии он шахсро тафтиш менамояд ва оид ба ин масъала қарор қабул мекунад.

Дар навбати худ мақомоти қонунгузор бо роҳи қабул намудани қонунҳои нав бояд барои самаранокии фаъолияти судҳо мусоидат намоянд. Аз нуқтаи назари қонунгузор танҳо бо ин роҳ ба фаъолияти судҳо назорат кардан мумкин аст.

Мафҳуми низоми судӣ. Низоми судии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар Конституцсияи (Сарқонуни) Ҷумҳурии Тоҷикистон ва дар қонуни конституцсионии Ҷумҳурии Тоҷикистон "Дар барои судҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон" муайян карда шудааст. Дар моддаи 20 қонуни конституцсионии мазкур омадааст, ки Суди конституцсионӣ, Суди Олӣ, Суди Олии иқтисодӣ, Суди ҳарбӣ, суди Вилояти Мухтори Кӯҳистони Бадахшон, судҳои вилоятӣ, шаҳри Душанбе, шаҳрию ноҳиявӣ, суди иқтисодии Вилояти Мухтори Кҳистони Бадахшон, судҳои иқтисодии вилоятӣ ва суди иқтисодии шаҳри Душанбе низоми

судии Ҷумҳурии Тоҷикистонро ташкил медиҳанд. Конституцсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон ташкили суди фавқулоддаро манъ мекунад (қисми 5 моддаи 84).

Дар адабиёти ҳуқуқӣ мафҳуми низоми судӣ, омилҳои ягонагии низоми судӣ вокеиятҳое мебошанд, ки ба сохтори дохилии низоми судӣ таъсир мерасонанд ва принсипҳои ташкил ва фаъолияти низоми судиро баён мекунанд.

Дар моддаҳои 22 ва 45 қонуни конституцсионии Ҷумҳурии Тоҷикистон "Дар бораи судҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон" Суди Олӣ нисбат ба судҳои шаҳру ноҳия, вилоятҳо, шаҳри Душанбе ва судҳои ҳарбӣ дар соҳаи баррасии парвандаҳои граждани, ҷиноӣ ва маъмурӣ, Суди Олии иқтисодӣ бошад оид ба ҳалли баҳсҳои иқтисодӣ ва парвандаҳои дигаре, ки аз тарафи судҳои иқтисодӣ мавриди баррасӣ қарор мегиранд, мақомоти олии судӣ эътироф гардидаанд.

Дар адабиёти ҳуқуқӣ таъкид мегардад, ки мафҳумҳои умумӣ ба монанди «зинаҳои низоми судӣ» ва «марҳилаи судӣ» ҳангоми таҳлили низоми судӣ бо ҳам алокамандӣ доранд ва маънои онҳо баён карда шудаанд. Дар дохили низоми судҳои умумӣ ва арбитражӣ мақомоти судӣ таъсис мегардад, ки онҳо аз рӯи мавзӯи салоҳият ва ҳамчунин ҳаҷми ҳокимияти судӣ, доираи ваколат нисбат ба қисмҳои алоҳидаи таркибии низом фарқ мекунанд. Судҳои поёнӣ ва болоӣ ҷудо мегарданд. Бо ин истилоҳот фарқият дар ваколат ва хислати умумии алоқаҳои марҳилавӣ қайд мегардад.

Суди конституцсионии Ҷумҳурии Тоҷикистон зинаҳои судӣ надорад. Судҳои иқтисодӣ ва судҳои ҳарбӣ аз ду зина ва судҳои боқимонда аз се зина иборат мебошанд.

АДАБИЁТ

1. Правоохранительные органы РФ. Учебник / Под ред. Божьева В.Б. – М., 1998.
2. Гуценко К.Ф., Ковалев М.А. Правоохранительные органы. Учебник. – М., 1995.
3. Стецовский Ю.И. Судебная власть. Учебное пособие. – М.: Дело, 1999.
4. Григонис Э.П. Правоохрнительные органы.- СПб: Питер, 2001.
5. Лебедев В.М. Судебная власть в современной России: проблеми становления и развития.- СПб.: Санкт-Петергбургский Гос. Университет, «Лань», 2001.
6. Ғафуров Х.М. К вопросу о понятии судебной власти // Давлат ва ҳуқуқ.- №1.-2006.
7. Ғафуров Х.М. Судебная система: понятие и принципы организации и деятельности/ Давлат ва ҳуқуқ.- № 4.- 2005.
8. Ғафуров Х.М. Судебная система Республики Таджикистан: современноя состояние и преспективи развития.- Душанбе, 2007.
9. Конституцсияи (Сарқонуни) Ҷумҳурии Тоҷикистон.–Душанбе, 2003.
10. Қонуни конституцсионии Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи судҳои ҶТ» // Ахбори Маҷлиси Олии ҶТ.-2001.- №17. – Мод. 517.
11. Маҷмӯаи Қарорҳои Пленуми Суди Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон (солҳои 1992 - 2003). Душанбе.,2003.

ҲОКИМИЯТИ СУДӢ ВА НИЗОМИ СУДӢ

Дар мақолаи мазкур мафҳум ва аҳмияти ҳокимияти суди ва низоми суди дар Ҷумҳурии Тоҷикистон таҳлил карда шудааст. Бо дарназардошти муҳимияти мавзуъ муаллиф кӯшиш намудааст, ки бо дастрасии қонунгузории амалкунандаи Ҷумҳурии Тоҷикистон дар мавзуи низоми ҳокимияти суди ва низоми суд дар Ҷумҳурии Тоҷикистон, истифодаи адабиёти ҳуқуқии олимони ватанию хориҷӣ ва амалияи ҳуқуқтатбиққунӣ ҳокимияти суди ва низоми суд дар Ҷумҳурии Тоҷикистон мавриди баррасӣ ва тадқиқ қарор диҳад.

Калидвожаҳо: мафҳуми ҳокимияти судӣ, низоми судӣ, адолати судӣ, принсипҳо, зинаҳои асосии судҳои салоҳияташон умумӣ, суди ҳарбӣ.

СУДЕБНАЯ ВЛАСТЬ И СУДЕБНАЯ СИСТЕМА

В данной статье анализируется понятие и значение судебной системы и судебной системы в Республике Таджикистан. Принимая во внимание важность темы, автор попытался рассмотреть и изучить действующее законодательство Республики Таджикистан о судебной системе и судебной системе в Республике Таджикистан, использование юридической литературы отечественных и зарубежных ученых и юриспруденции. правоприменительная практика в Республике Таджикистан.

Ключевые слова: понятие судебной власти, судебная система, правосудие, принципы, основные инстанции судов.

JUDICIARY AND THE JUDICIAL SYSTEM.

This article analyzes the concept and importance of the judiciary and the judicialsystem in the Republic of Tajikistan. Taking into account the importance of the topic, the author tried to review and study the current legislation of the Republic of Tajikistan on the judicial system and the judicial system in the Republic of Tajikistan, the use of legal literature of domestic and foreign scholars and law enforcement practice in the Republic of Tajikistan .

Keywords: the concept of the judiciary, the judicial system, justice, principles, the main levels of courts of general jurisdiction, the military court. общей юрисдикции, военный суд.

Сведения об авторе: ***Рустамзода Рахмон Рустам*** – Таджикский национальный Университет, магистрант юридического факультета. Адрес: Республика Таджикистан, г.Душанбе. Тел: **937-22-16-16.**

Information about the author: ***Rustamzoda Rahmon Rustam*** – Tajik national University, graduate student of Law Faculty. Address: Republic of Tajikistan, Dushanbe city. Phone:**937-22-16-16**

ОДКБ И ЕЁ РОЛЬ В СТРАНАХ СНГ: НА ПРИМЕРЕ РТ

Саидова С.
Таджикский национальный университет

История оповещает нас о том, что в мире процесс становления и развития человеческого бытия определяется тем, что отношения между полисами (город-государство) в Древнем Риме и Античной Греции, а также других исторических городов, складывающиеся на фоне тесного сотрудничества и совместного ведения политических, экономических и военных дел.

По истечении времени, ввиду глобализации во всех отраслях общественной жизнедеятельности, страны стремительно стали увеличивать своё сотрудничество на международном уровне. Такому явлению прежде всего способствует своевременное координирование стран для взаимного повышения уровня жизни среди населения, гармонизировать внутреннее законодательство в соответствии с международными обычаями и стандартами. Бывшие страны Советского Союза на пути к созданию миролюбивого государства считали необходимым тесного сотрудничества между государствами. Так, Республика Таджикистан 25-го декабря 1991 года присоединилась Содружеству Независимых Государств (СНГ). Формирования Республики Таджикистана как полноправного члена мирового сообщества прежде всего служит то, что Республика Таджикистан начал сотрудничать с организациями мирового масштаба. Такими являются Организация Договора о коллективной безопасности (ОДКБ) и Содружество Независимых Государств (СНГ). Организация Договора о коллективной безопасности (ОДКБ) – военно-политический союз, созданный бывшими странами Советского Союза на основе Договора о коллективной безопасности (ДКБ), подписанного 15 мая 1992 года в Ташкенте Россией, Арменией, Казахстаном, Киргизстаном, Узбекистаном и Таджикистаном. В 1993 году к Договору присоединились Беларусь, Азербайджан и Грузия.

Содружество Независимых Государств было основано главами России, Белоруссии и Украины путём подписания 8 декабря 1991 года в Вискулях (Беловежская пуща) "Соглашения о создании Союза Славянских Государств" (ССГ), в последствии изменённое на «Соглашения о создании Содружества Независимых Государств» (известно в СМИ как Беловежские соглашения).

В документе, состоявшем из Преамбул и 14 статей, констатировалось, что СССР прекращал своё существование как субъект международного права и геополитической реальности. Однако, основываясь на исторической общности народов, связях между ними, учитывая двусторонние договоры, стремление к демократическому правовому государству, намерение развивать свои отношения на основе взаимного признания и уважения государственного суверенитета, стороны договорились в окончательном варианте об образовании Содружества Независимых Государств.

Уже 10 декабря соглашение ратифицировали Верховный Совет Белоруссии и Верховная рада Украины, а 12 декабря – Верховный Совет России. Российский парламент ратифицировал документ подавляющим большинством голосов: «за» – 188 голосов, «против» – 6 голосов, «воздержались» – 0, тем самым он нарушил ст. 104 Конституции РСФСР, так как для ратификации Беловежского соглашения необходимо было созвать высший орган государственной власти – Съезд народных депутатов РСФСР, поскольку соглашение затрагивало государственное устройство республики, являющейся частью СССР, и тем самым влекло за собой изменение конституции. В апреле 1992 года Съезд народных депутатов России трижды отказался ратифицировать Беловежское соглашение, вплоть до своего разгона в октябре 1993 года он так и не ратифицировал документ.

13 декабря 1991 года в Ашхабаде состоялась встреча президентов пяти центрально-азиатских государств, входивших в состав СССР: Казахстана, Киргизии,

Туркмении, Узбекистана и Таджикистана. Итогом стало заявление, в котором страны выразили согласие войти в организацию, но при условии обеспечения равноправного участия субъектов распадающегося Союза и признания всех государств СНГ в качестве учредителей.

Как нам известно: «Договор вступил в силу 20 апреля 1994 года. Договор был рассчитан на 5 лет и допускал продление. 2 апреля 1999 года президенты России, Армении, Казахстана, Кыргызстана и Таджикистана подписали протокол о продлении срока действия договора на следующий пятилетний период.

14 мая 2002 года на московской сессии ДКБ было принято решение о преобразовании ДКБ в полноценную международную организацию – Организацию Договора о коллективной безопасности (ОДКБ). Устав ОДКБ был принят Советом коллективной безопасности в г. Кишинёве, 7 октября 2002 г. и вступил в силу 18 сентября 2003 г.

В данное время участниками ОДКБ являются Российская Федерация, Республика Беларусь, Республика Казахстан, Республика Армения, Киргизская Республика и Республика Таджикистан. Республика Узбекистан возобновило своё участие в ОДКБ 16 августа 2006 года и приостановила своё членство в организации в 2012 году».

ОДКБ военно-политическая организация, открытая для вступления новых членов, приверженных ее целям и принципам и несущая оборонительный характер. Организация действует на основе неукоснительного уважения независимости, добровольного участия, равенства прав и обязанностей государств-членов, невмешательства во внутренние дела, попадающие под национальную юрисдикцию государств-членов.

Основными целями и принципами Организации являются укрепление мира, международной и региональной безопасности и стабильности, защита на коллективной основе независимости, территориальной целостности и суверенитета государств-членов, приоритет в достижении которых государства-члены отдают политическим средствам. Государства-члены согласовывают и координируют свои внешнеполитические позиции по международным и региональным проблемам безопасности, используя, в первую очередь, консультационные механизмы, объединяют свои усилия в борьбе с международным терроризмом, религиозным экстремизмом, незаконным оборотом наркотических средств и психотропных веществ, оружия, организованной транснациональной преступностью, нелегальной миграцией и другими угрозами безопасности государств-членов.

Республика Таджикистан являясь полноправным участником мирового сообщества. На основании статьи 11 Конституции РТ, которая гласит: «Таджикистан, проводя миролюбивую политику, уважает суверенитет и независимость других государств, определяет свою внешнюю политику на основе международных норм». Из формулировки настоящий статьи вытекает, что Республика Таджикистан входит в число стран, который придерживается политике открытых дверей, уважает суверенитет зарубежных государств и народов. Исходя из вышеуказанного, следует отметить, что Республика Таджикистан всегда готова к новым сотрудничествам, которые могут быть полезны и использованы в различных областях жизнедеятельности населения страны.

ЛИТЕРАТУРА

1. https://mfa.tj/ru/main/view/147/tadzhikistan-i-organizatsiya-dogovora-o-kollektivnoi-bezopasnosti / (Электронный ресурс) – Дата обращения – 05.02.2021.
2. Конституция Республики Таджикистан. – Душанбе. – 2016. – 64с.

ОДКБ И ЕЁ РОЛЬ В СТРАНАХ СНГ: НА ПРИМЕРЕ РТ

Данная статья посвящается рассмотрению и изучению роли ОДКБ в странах СНГ. Анализ и изучение данного вопроса являются одним из актуальных тем в международной политике современного общества. Автор рассматривает и анализирует настоящий вопрос с точки зрения международного права и национального законодательства стран СНГ на примере Республики Таджикистан.

Ключевые слова: организация, сотрудничество, мировое сообщество, государство, роль, связь, ОДКБ, СНГ.

СААД ВА НАҚШИ ОН ДАР КИШВАРҲОИ ИДМ: ДАР МИСОЛИ ҶТ

Мақолаи мазкур барои баррасӣ ва омӯзиши нақши СААД дар кишварҳои ИДМ бахшида шудааст. Таҳлил ва омӯзиши ин масъала яке аз мавзӯъҳои мубрами сиёсати байналмилалии ҷомеаи муосир мебошад. Муаллиф ин масъаларо аз нуқтаи назари ҳуқуқи байналмилалӣ ва қонунгузории миллии кишварҳои ИДМ дар мисоли Ҷумҳурии Тоҷикистон баррасӣ ва таҳлил кардааст.

Калидвожаҳо: ташкилот, ҳамкорӣ, ҷомеаи ҷаҳонӣ, давлат, нақш, алоқа, СААД, ИДМ.

THE CSTO AND ITS ROLE IN THE CIS COUNTRIES: THE CASE OF THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN

This article is devoted to the review and examination of the role of the CSTO in the CIS countries. The analysis and research of this issue is one of the current topics in the international politics of modern society. The author considers and analyzes this issue from the perspective of international law and national legislation of the CIS countries on the example of the Republic of Tajikistan.

Key words: organization, cooperation, world community, state, role, communication, CSTO, CIS.

Сведения об авторе: ***Саидова С.***- магистрант второго курса юридического факультета Таджикского национального университета.

Information about the author: ***Saidova S*** – second-year master's student of the Faculty of Law of the Tajik National University.

ЭКСПЕРТИЗАИ ЭКОЛОГӢ

Рақабов Н.Ҳ.
Донишгохи миллии Тоҷикистон

Проблемаи ҳифзи муҳити зист шадидтарин проблемаи глобалии ибтидои асри XXI ба ҳисоб меравад. Ҳамчун як проблемаи глобалӣ, он барои тамоми ҷаҳон ва барои ҳар як давлати алоҳида муҳим аст. Инқилоби илмию техникӣ ва рушди босуръати истеҳсолоти саноатӣ на танҳо ба баланд шудани некӯаҳволии инсон мусоидат мекунад, балки ба вазъи муҳити атроф низ таъсири манфӣ мерасонад. Давлат дар навбати худ кушиш мекунад, ки бо истифода аз ҳама гуна усулҳо ва механизмҳо таъсири манфӣ ба муҳити зистро пешгирӣ кунад. Экспертизаи давлатии экологӣ яке аз чунин механизмҳои пешгирикунанда мебошад, ки ба муҳити мо таъсири зараровар мерасонад. Бо назардошти мушкилоти дар боло зикршудаи замони мо, мавзӯи ба экспертизаи давлатии экологӣ бахшидашуда актуалӣ аст, зеро экспертизаи экологӣ дар аксари ҳолатҳо ба пешгирии мушкилот мусоидат мекунад.

Экспертизаи экологӣ ба таври расмӣ муайянкунии мутобиқати фаъолияти пешбинишуда ва анҷомдодашудаи хоҷагӣ ва дигар фаъолиятҳо ба талаботҳои экологӣ ва муайянкунии имконпазирии истифодаи объектҳои экспертизаи экологӣ бо мақсади пешгирии оқибатҳои эҳтимолии номусоиди таъсиррасонии ин фаъолият ба муҳити зист ва оқибатҳои ба он вобастаи иҷтимоӣ, иқтисодӣ ва оқибатҳои дигари истифодаи объекти экспертизаи экологӣ мебошад.

Ба ваколати мақоми ваколатдори давлатӣ дар соҳаи экспертизаи экологӣ дохил мешаванд:

-ташкили экспертизаи давлатии экологии объектҳое, ки дар моддаи 7 ҳамин Қонун зикр гардидаанд, инчунин ташкили комиссияи экспертӣ;

- муқаррар намудани меҳлати эътибори хулосаҳои мусбии экспертизаи давлатии экологӣ;

- таҳия, аз нав баррасӣ намудан ва тасдиқи ҳуҷҷатҳои меъёрию техникӣ ва дасгурию методӣ, ки татбиқи ҳамин қонунро дар хусуси гузаронидани экспертизаи давлатии экологӣ таъмин менамояд;

- таъмини илмию методии экспертизаи давлатии экологӣ;

- ташкили бо иттилоот таъмин намудани экспертизаи давлатии экологӣ, аз ҷумла таъсис ва пешбурди манбаи маълумот оид ба фаъолияти пешбинишаванда, оид ба истифодаи объекти экспертиза ва таъсири онҳо ба муҳити зист;

- бо тартиби муқарраршуда ҳамкорӣ намудан бо мақомоти экологию экспертии давлатҳои дигар бо мақсади гузаронидани машваратҳо, экспертизаҳои экологии муштарак, мубодилаи тадқиқотҳои илмию методӣ ва ҷалби мутахассисони хоричӣ;

-- гузаронидани семинару конференсияҳо оид ба масъалаҳои методологӣ ва шаклҳои анҷом додани экспертизаи экологӣ, мубодилаи таҷриба доир ба гузаронидани он ва баланд бардоштани сифати фаъолияти экспертизаи экологӣ;

- дар ҳудуди салоҳияти худ ҳамоҳанг сохтани фаъолияти экспертизаи экологӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон, анҷом додани роҳбарии методӣ дар масъалаи гузаронидани экспертизаи экологии объектҳо, сарфи назар аз тобеъият ва шакли моликияти онҳо;

- назорати риоя намудани Қонуни мазкур ва дигар санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ дар соҳаи экспертизаи давлатии экологӣ ҳангоми ташкил ва гузаронидани он;

- пешбурди фехристи давлатии экспертҳо дар гузаронидани экспертизаи экологӣ;

- ҳамкорӣ бо вазорату идораҳо, ташкилотҳо ва воҳидҳои экспертии онҳо дар доираи салоҳияти худ.

Мақоми ваколатдори давлатӣ дар соҳаи экспертизаи экологӣ ҳуқуқ дорад:

- экспертизаҳои экологии байналмилалиро ташкил намояд, анҷом диҳад ва дар онҳо иштирок намояд;

- бо тартиби муқаррарнамудаи қонунгузории Ҷумҳурии Тоҷикистон олимону мутахассисони хориҷиро оид ба экспертизаи экологӣ ҷалб намояд, ба uайр аз ҳолатҳое, ки агар объекти экспертиза дорои сирри давлатӣ ё тиҷоратӣ бошад;

- оид ба вазъи муҳити зист аз манбаи иттилоот ва оид ба баҳодиҳии таъсири фаъолияти хоҷагидорӣ ва дигар намудҳои фаъолияти инсон ва табиат аз манбаи маълумот дастрас намояд;

- ба мақомоти бонкӣ оид ба қатъи маблаuгузории объектҳое, ки баҳои мусбии экспертизаи экологиро нагирифтаанд, хулоса фиристад;

- ба мақомоти ҳифзи ҳуқуқ ва дигар мақомот ҷиҳати ҳалли масъалаи оид ба ҷавобгарӣ кашидани шахсоне, ки дар вайрон намудани қонунгузорӣ дар соҳаи экспертизаи экологӣ гунаҳкоранд, маводи дахлдор тайёр намуда супорад;

- дар доираи салоҳияти худ дигар амалро, ки хилофи қонунгузории ҷорӣ набуда, ҷиҳати татбиқи ваколати онҳо заруранд, анҷом диҳад.

Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ду намуди экспертизаи экологӣ:

- экспертизаи давлатии экологӣ ва экспертизаи экологии ҷамъиятӣ анҷом дода мешавад.

Эксперти экспертизаи давлатии экологӣ. Эксперти экспертизаи давлатии экологӣ мутахассисе мебошад, ки барои гузаронидани экспертизаи экологӣ оид ба самтҳои дахлдори илму техника ва технология аз ҷониби мақоми ваколатдори давлатӣ дар соҳаи экспертизаи экологӣ ҷалб шудааст.

Фармоишдиҳанда ё таҳиякунандаи лоиҳа, намояндаи онҳо, намояндаи вазорату идораҳо ва ташкилотҳое, ки объекти таҳти экспертиза қарор дошта ба соҳаи фаъолияти онҳо дахл дорад, инчунин бо фармоишдиҳанда ва таҳиякунандаи лоиҳа муносибатҳои меҳнатӣ ва дигар муносибатҳои шартномавӣ, ки мукофоти моддиро пешбинӣ мекунанд доранд, коршиноси экспертизаи давлатии экологӣ буда наметавонанд.

Эксперт дар гузаронидани экспертизаи давлатии экологӣ, мутобиқи Қонуни мазкур ва супориши додашудаи роҳбари комиссияи экспертӣ иштирок мекунад.

Эксперти экспертизаи давлатии экологӣ, ҳангоми гузаронидани экспертизаи давлатии экологӣ, ҳуқуқҳои зеринро дорад:

- ба мақоми ваколатдори давлатӣ дар соҳаи экспертизаи экологӣ дар хусуси зарурияти аз ҷониби фармоишдиҳанда пешниҳод намудани мавод барои экспертизаи экологӣ, ки ҷиҳати баҳодиҳии ҳамаҷониба ва воқеии объектҳои экспертизашаванда заруранд, хабар диҳад;

- доир ба объекти экспертиза андешаи махсус иброз намояд, ки он бояд ҳатман ба хулосаи экспертизаи давлатии экологӣ замима гардад.

Эксперти экспертизаи давлатии экологӣ вазифадор аст:

- таҳлили ҳаматарафа, пурра, холисона ва комплексии маводи ба экспертизаи давлатии экологӣ пешниҳодшавандаро анҷом дода, мутобиқати онҳоро бо санадҳои меъёрии ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон ва ҳуҷҷатҳои меъёрии техникӣ муайян намояд;

- талаботи қонунгузории Ҷумҳурии Тоҷикистонро оид ба экспертизаи экологӣ риоя намояд;

- меҳлат ва тартиби иҷрои экспертизаи экологиро, ки аз ҷониби мақоми ваколатдори давлатӣ дар соҳаи экспертизаи экологӣ муқаррар шудаанд, риоя намояд;

- асосноқӣ ва холисона будани хулосаҳои худро таъмин намояд;

- дар таҳияи маводе, ки ҳангоми гузаронидани экспертизаи давлатии экологӣ баҳисобгирии хулосаҳои экспертизаи экологии ҷамъиятӣ, инчунин пешниҳодоти аз мақомоти ҳокимияти иҷроияи маҳаллӣ, иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ ва шаҳрвандон дохилшудаи ба тарафҳои экологии объектҳои экспертиза дахлдорро асосноқ мекунанд, иштирок намояд.

Пардохти музди меҳнати экспертҳои uайриштатии экспертизаи давлатии экологӣ дар асоси шартнома аз тарафи мақоми ваколатдори давлатӣ дар соҳаи экспертизаи экологӣ бо тартиби муайяннамудаи Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон сурат мегирад.

Пардохт ва ҳавасмандгардонии кормандони штатӣ, ки дар гузаронидани экспертизаи давлатии экологӣ иштирок мекунанд, бо тартиби барои хизматчиёни давлати муқарраргардида анҷом дода мешавад.

Экспертизаи экологии ҷамъиятӣ. Экспертизаи экологии ҷамъиятӣ бо ташаббуси шаҳрвандон ва иттиҳодияҳои ҷамъиятие, ки самти асосии фаъолияти онҳо тибқи оинномаашон ҳифзи муҳити зист, аз ҷумла ташкил ва гузаронидани экспертизаи экологӣ мебошад, ташкил ва гузаронида мешавад.

Экспертизаи экологии ҷамъиятӣ метавонад дар худи ҳамон объектҳо, новобаста аз гузаронидани экспертизаи давлатии экологӣ анҷом дода шавад.

Экспертизаи ҷамъиятии экологӣ нисбат ба объектҳои дар моддаи 7 ҳамин Қонун муайяншуда, ба uайр аз объектҳои экспертизаи экологӣ, ки маълумоти дорои сирри давлатӣ, тиҷоратӣ ва сирри дигари тибқи қонун муҳофизатшаванда доранд, метавонад анҷом дода шавад.

Нисбат ба экспертҳое, ки барои гузаронидани экспертизаи экологии ҷамъиятӣ ҷалб карда мешаванд, талаботи дар қисми дуюм, банди 1 қисми чорум, бандҳои 1, 2, 4 қисми панҷуми моддаи 16 Қонуни мазкур пешбинишуда, татбиқ мегарданд.

Объектҳои экспертизаи экологӣ. Аз экспертизаи ҳатмии экологӣ инҳо бояд гузаронида шаванд:

1) лоиҳаҳои ҳуҷҷатҳои меъёрию техникӣ, дастурию методӣ, ки фаъолияти хоҷагӣ ва дигар фаъолияти ба истифодабарии муҳити зист алоқаманд бударо танзим менамоянд;

2) ҳуҷҷатҳое, ки пеш аз таҳияи дурнамои рушд ва ҷойгиркунии қувваҳои истеҳсолкунанда дар қаламрави Ҷумҳурии Тоҷикистон ворид мегардад, аз ҷумла:

- лоиҳаҳои барномаҳои давлатии комплексӣ ва мақсадноки иҷтимоию иқтисодӣ, илмию техникӣ ва uайра;
- лоиҳаҳои нақшаи генералии инкишофи ҳудудҳои минтақаи озоди иқтисодӣ ва ҳудудҳои бо реҷаи махсуси истифодабарии табиат ва бурдани фаъолияти хоҷагӣ;
- лоиҳаҳои нақшаҳои инкишофи соҳаҳои хоҷагии халқ аз ҷумла саноат;
- лоиҳаҳои барномаҳои сармоягузорӣ (инвеститсия), ки ба масъалаҳои истифодабарии табиат дахл доранд;
- лоиҳаҳои комплексии нақшаҳои давлатии ҳифзи табиат;

3) ҳамаи намудҳои ҳуҷҷатҳои шаҳрсозӣ, аз ҷумла:

- лоиҳаҳои нақшаҳои генералии ҷойгиркунонӣ, истифодабарии табиат ва ташкили минтақавии қувваҳои истеҳсолкунанда;
- лоиҳаҳои нақшаҳои комплексии минтақавии ҳифзи табиат ва истифодаи он;
- нақшаҳо ва лоиҳаҳои банақшагирии ноҳиявии воҳидҳои маъмурию ҳудудӣ;
- нақшаи генералии шаҳрҳо ва дигар маҳалҳои зист;
- лоиҳаҳои хати марзии маъмурии шаҳрҳо ва деҳаҳо;
- нақшаи генералии ҳудуд, мақомоти тобеъи ҳокимияти иҷроия дар маҳалҳо, инчунин минтақаҳои истиқоматӣ, саноатӣ, истироҳатӣ ва корӣ;
- лоиҳаҳои банақшагирии муфассали марказҳои ҷамъиятӣ, маҳалҳои зист ва роҳҳои асосии шаҳрҳо;
- лоиҳаҳои сохтмони маҳалҳо, қитъаҳои шаҳрҳо ва дигар маҳаллаҳои истиқоматӣ;
- лоиҳаи рекултиватсияи заминҳое, ки дар натиҷаи кофтуковҳои геологӣ, истеҳсоли канданиҳои фоиданок, тарконидан ва дигар намуди корҳо вайрон шудаанд;

4) асосноккунии техникию иқтисодӣ ва лоиҳаҳои сохтмонҳо, азнавсозӣ, васеъкунӣ, азнавтаҷҳизонии техникӣ, барҳам додан ва муваққатан хобонидани иншоот, корхонаҳо ва дигар лоиҳаҳо, сарфи назар аз арзиши меъёрӣ, мансубияти муассисавӣ ва шакли моликият, ки татбиқи онҳо мумкин аст ба муҳити зист таъсир расонад, аз ҷумла маводҳо оид ба барпо намудани корхонаҳои муштарак бо фирмаҳои хориҷӣ;

5) асосноккунии техникию иқтисодӣ ва лоиҳаҳои фаъолияти хоҷагӣ, ки метавонанд ба муҳити зисти давлатҳои ҳамсоя таъсири манфӣ расонанд ё барои амалӣ намудани онҳо истифодаи объектҳои табиии бо давлатҳои ҳамсарҳад умумӣ зарур аст ва онҳо ба манфиати давлатҳои ҳамсарҳад, ки тибқи санадҳои ҳуқуқии байналмилалии аз ҷониби Ҷумҳурии Тоҷикистон эътирофгардида муайян шудаанд, дахолат мекунанд;

6) маводҳо оиди таъсиси корхонаҳои соҳаи истеҳсоли нафт, истихроҷи нафту газ, истеҳсоли ангишт ва маъданҳои кӯҳӣ, инчунин корхонаҳои калони дигар

соҳаҳои саноат бо сармоягузориҳои хориҷӣ, сарфи назар аз ҳаҷми сармояи оинномавии онҳо;

7) маводҳои тадқиқотии корхонаҳои амалкунандаи аз ҷиҳати экологӣ хавфнок, объектҳо, техника, технология, масолеҳ ва ашё, ки бо тартиби муқарраргардида дар сурати қабули қарорҳои дахлдор оид ба гузаронидани экспертизаи давлатии экологӣ аз ҷониби Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон бо ташаббуси мақоми ваколатдори давлатӣ дар соҳаи ҳифзи муҳити зист иҷро гардидаанд;

8) лоиҳаҳои шартномаҳо, аҳдномаҳо ва созишномаҳои байналмилалӣ, аз ҷумла лоиҳаҳои созишномаҳо оид ба тақсимоти маҳсулот ва шартномаҳои консессионӣ ва uайра, ки истифодаи сарватҳои табиӣ ва партовҳои объекти бо сармояи хориҷиро пешбинӣ менамоянд;

9) ҳуҷҷатҳои техникӣ барои техникаи нав, технология, масолеҳ ва ашё, мол ва хизмати сертификатсияшаванда, аз ҷумла аз хориҷа харидашаванда;

10) маводҳои тадқиқоти комплексии экологии ҳудудҳо ва объектҳое, ки ба онҳо додани мақоми ҳуқуқии ҳудудҳои табиӣ ва объектҳои махсус муҳофизатшаванда, минтақаҳои экологии зарардида ё минтақаҳои ҳолати фавқулоддаро асоснок менамоянд;

11) лоиҳаҳои нақшаи ҳифз ва истифодаи об, ҷангал, замин ва дигар сарватҳои табиӣ, ки дар ихтиёри давлат қарор доранд;

12) маводҳо оид ба намудҳои фаъолияте, ки хавфи экологӣ доранд;

13) дигар намуди ҳуҷҷатҳое, ки тибқи санадҳои меъёрии бо тартиби муқарраргардида қабулшуда, метавонанд ба муҳити зист таъсири мустақим ё uайримустақим расонанд.

Вазифаҳои зкспертизаи экологӣ аз инҳо иборат мебошанд:

- баҳодиҳии самаранокӣ, асосноки ва кофӣ будани тадбирҳо оид ба ҳифзи саломатии аҳолӣ, истифодаи оқилонаи сарватҳои табиӣ ва ҳифзи муҳити зист дар объектҳои экспертизашаванда;
- баҳодиҳии дурустии аз ҷониби истеҳсолкунанда муайянкунии дараҷаи хавф ва хатари экологии фаъолияти пешбинишаванда ва иҷрошаванда;
- баҳодиҳии мутобиқати объектҳои экспертизашавандаи ҷиҳати истифодабарӣ пешбинишуда, пеш аз қабули қарор оид ба истифодабарии онҳо, ё мутобиқати фаъолияти аллакай дар қаламрави Ҷумҳурии Тоҷикистон иҷрошаванда ба стандартҳои экологӣ;
- ташкили таҳлил ва баҳодиҳии ҳамаҷониба, холисона, аз ҷиҳати илмӣ асосноки объектҳои экспертизашаванда;
- таҳлил ва баҳодиҳии таъсири аз ҷиҳати экологӣ зарарноки объектҳои экспертизашаванда ба саломатии аҳолӣ, сарватҳои табиӣ, муҳити зист, инчунин оқибатҳои эҳтимолии иҷтимоӣ, иқтисодӣ ва экологӣ;
- тайёр намудани хулосаҳои холисона ва аз ҷиҳати илмӣ асосноки экспетризаи экологӣ, пешниҳоди саривақтии онҳо ба мақомоти давлатӣ ва дигар мақомоте, ки оид ба истифодаи объекти экспертизашаванда қарор қабул менамояд, додани маълумот ба шахсони манфиатдор, ҷомеа ва шаҳрвандон;
- гирифтани маълумот дар бораи вазъи экологӣ ва таҳлили он.

Экспертизаи экологӣ ба принсипҳои зерин асос меёбад:

- ба таври ҳатмӣ гузаронидани экспертизаи экологӣ то қабули қарор дар бораи ба истифода додани объекти экспертизаи экологӣ;
- эҳтимоли имконпазири хавфи экологии объектҳое, ки барои экспертизаи экологӣ пешбинӣ шудаанд;
- маҷмеъи баҳои таъсири фаъолияти хоҷагӣ ва дигар фаъолият ба муҳити зист ва оқибатҳои он;
- боэътимодӣ ва пуррагии маълумоте, ки ба экспертизаи экологӣ пешниҳод карда мешавад;
- мустақилияти мақомоти экспертӣ ва экспертҳо ҳангоми амалӣ намудани ваколатҳояшон дар соҳаи экспертизаи экологӣ;
- аз ҷиҳати илмӣ асоснок, холисона ва қонунӣ будани хулосаҳои экспертизаи экологӣ;
- ошкорбаёнӣ, иштироки ҷомеа, ба назар гирифтани афкори умум;
- масъулияти иштирокчиёни экспертизаи экологӣ ва тарафҳои манфиатдор барои ташкил, гузаронидан ва сифати экспертизаи экологӣ.

Хулосаи экспертизаи экологии ҷамъиятӣ ба мақомоте, ки экспертизаи давлатии экологиро анҷом медиҳанд ва ба мақомоте, ки оид ба истифодаи объекти экспертизашаванда қарор қабул мекунанд, фиристонида мешавад.

Хулосаҳои экспертизаи экологии ҷамъиятӣ хусусияти тавсиявӣ дошта, танҳо баъд аз тасдиқи натиҷаҳои он аз ҷониби мақоми ваколатдори давлатӣ дар соҳаи экспертизаи экологӣ қувваи ҳуқуқӣ пайдо мекунад.

Хулосаи экспертизаи экологии ҷамъиятӣ метавонад дар воситаҳои ахбороти умум интишор гардад ва ба мақомоти ҳокимияти иҷроия дар маҳалҳо, мақомоти экспертизаи давлатии экологӣ, фармоишдиҳандагони ҳуҷҷатҳое, ки аз экспертизаи экологии ҷамъиятӣ мегузаранд ва дигар шахсони манфиатдор пешниҳод карда шавад.

АДАБИЁТ

1. Букс И.И. ,Фомин С.А." Экологическая экспертиза И ОВОС". Учебное пособие, г. Москва, МНЭПУ.
2. Павловский В.А. " Экологическая экспертиза: теория и практика: опыт применения в Самарской области "/ г.Самара, 1997г. -190 стр.
3. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи экспертизаи экологӣ»
4. Фомин С.А. "Теория и практика экологической экспертизы", г.Москва, МНЭПУ, 1995г.33." Экологические проблемы больших городов: инженерные решения", г. Москва, РЭФИА.

ЭКСПЕРТИЗАИ ЭКОЛОГӢ

Ҳадафи азхудкунии фанни "Экспертизаи экологӣ" ташаккул ёфтани дониш дар бораи заминаи ҳуқуқии баҳодиҳии таъсири муҳити зист, баҳодиҳии таъсири иқтисодӣ фаъолият оид ба муҳити зист, риояи талаботи ҳифзи муҳити зист , таъмини амнияти экологӣ, ҳифз ва оқилонаистифодаи захираҳои табиӣ, малакаҳои амалӣ барои ҳифзи ҳуқуқӣ муҳити зист. Яке аз омилҳои муҳимтарин дар ҳаёти инсон вазъияти экологӣ мебошад. Одам, тамошои табиат ва ба муносибати худ хос аст, ки мехоҳад ин ҳамоҳангиро дар ҳаёташ созад. Ин хоҳиш хеле махсусан нисбат ба ҷариб ба ҷарибӣ, оқибатҳои ғайричашмдошти фаъолияти беасос, боиси нобуд шудани муҳити табиӣ мебошад. Ва ин дар ниҳоят ба худи шахс таъсири манфӣ расонид. Тартиби баҳодиҳии таъсири экологӣ яке аз тартиби аз ҳама васеъ истифодашавандаи арзёбии фаъолияти банақшагирифташуда мебошад. Моҳияти ин механизм қабули қарори идоракунӣ оид ба иҷрои қарори банақшагирии қонунгузорӣ ва дигар фаъолиятҳо бо назардошти оқибатҳои манфии муҳити зист, иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва дигар. Вазифаи ташхиси таърихии экологӣ барои арзёбии экологӣ ва истифодаи оқилонаи захираҳои табиӣ, инчунин талаботи кофии қонунгузорӣ мебошад.

Калидвожаҳо: глобалӣ ; давлат; экспертиза; экологӣ; қонун; иҷтимоӣ; қисм; ҳуқуқ; модда; кодекс; мусоидат; механизм; имконпазир; мавзуъ; меъёр; тарафҳо; баррасӣ;

ЭКОЛОГИЧЕСКАЯ ЭКСПЕРТИЗА

Целью освоения дисциплины «Экологическая экспертиза» является формирование знаний о правовых основах экологической экспертизы, оценки воздействия хозяйственной деятельности на окружающую среду, соблюдение требований по охране окружающей среде, обеспечение экологической безопасности, сохранения и рационального использования природных ресурсов, практических навыков по правовой охране окружающей среды. Одним из важнейших факторов в человеческой жизни является экологическая ситуация. Люди, наблюдая за природой и характеризуются его отношениями, которые хотят сделать эту гармонию в ее жизни. Это желание особенно по сравнению с почти неожиданными последствиями необоснованной активности, вызывающей разрушение естественной среды. И это негативно повлияло на человека в конце концов. Процедура экологической оценки воздействия на окружающую среду является одной из наиболее широко применяемых в мире процедур предварительной оценки планируемой деятельности. Суть данного механизма заключается в принятии управленческого решения о реализации планируемой хозяйственной и иной деятельности с учетом возможных негативных экологических, экономических, социальных и иных последствий. Задача государственной экологической экспертизы заключается в том, чтобы в процессе оценки воздействия на окружающую среду были предусмотрены меры по охране окружающей среды и рациональному использованию природных ресурсов, а также адекватные требования законодательства.

Ключевые слова: государство, экспертиза, экологический, закон, социальное, часть, статья, право, кодекс, содействие, механизм.

ENVIRONMENTAL ASSESSMENT

The purpose of mastering the discipline "Environmental Expertise" is the formation of knowledge about the legal basis of environmental expertise, assessment of the impact of economic activities on the environment, compliance with environmental protection requirements, ensuring environmental safety, conservation and rational use of natural resources, practical skills in legal environmental protection. One of the most important factors in human life is the ecological situation. People, watching nature and is characterized by his relationship that wants to make this harmony in her life. This desire is particularly especially compared to almost, the unexpected consequences of unreasonable activity, causing the destruction of the natural environment. And this negatively affected the person's eventually. The environmental impact assessment procedure is one of the most widely used procedures for preliminary assessment of planned activities. The essence of this mechanism is to adopt a management decision on the implementation of the planned in-law and other activities, taking into account the permanent negative environmental, economic, social and other consequences. The task of a historical environmental examination is to ensure that environmental evaluation assessment and the rational use of natural resource, as well as adequate requirements of legislation.

Keywords: nation; examination; ecological; right; law; society; part; article; lawbook; assistance; mechanism; possible; subject; measure; parties; consideration.

Сведения об авторе: ***Раджабов Нурмухаммад Хикматуллаевич*** – магистрант второго курса юридического факультета Таджикского национального университета. Телефон: **918 23 80 70**

Information about the author: ***Rajabov Nurmuhammad Hikmatulloevich*** – second year graduate student of the faculty of Law of Tajik National University. Phone: **918 23 80 70**

МАСЪАЛАҲОИ ҲУҚУҚҲОИ МОЛУ МУЛКИИ КӮДАК

Ашуров С.С.
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Ҳифзи ҳуқуқу озодиҳои инсон ва арзиши олӣ эътироф шудани онҳо аз ҷониби давлат дар сатҳи меъёрҳои Қонуни асосӣ кафолат дода шудааст. Чунин мақоми баланди ҳимояи ҳуқуқӣ ба ҷуз аз меъёрҳои конституцсионӣ, инчунин бо дигар соҳаҳои қонунгузории миллӣ ва санадҳои ҳуқуқи байналмилалии эътирофнамудаи Ҷумҳурии Тоҷикистон таъмин карда мешавад. Насли ҷавон дар тамоми давраҳои таърихи миллати тоҷик қувваи бузурги созандаи ҷомеа ба шумор мерафт. Дастгирӣ, тарбия ва таъмини шароити арзандаи мавҷудияти он, барои рушди минбаъдаи давлат бо такя ба арзишҳои демократӣ, аҳамияти муҳим доранд. Бо дар назар доштани ин асосҳо, ҳамеша чунин шуморида мешуд, ки ин табақаи ҷомеа ба ҳифзи махсус ниёз дорад. Дар ин маврид, масъалаи ҳифзи ҳуқуқҳои молу мулкии кӯдак дар мадди аввал қарор мегиранд ва ин дар навбати аввал аз ниёзи иҷтимоии тарбияи насли ҷавону солим вобаста мебошад, ки танҳо дар сурати таъмини некӯаҳволии иқтисодии оила, ки на танҳо асоси мавҷудияти он, балки тамоми ҷомеаро ташкил мекунад, имконпазир аст. Солимии аҳолӣ маҳз аз сатҳи таъминоти иқтисодӣ вобаста мебошад, ки ба туфайли он моликияти оила ташаккул ёфта, мавқеъгирии ҳаётии аъзои он шакл мегирад. Мубрамияти масъалаи зикршуда инчунин бо он тавзеҳ дода мешавад, ки таҷрибаи ҳаётӣ надоштани кӯдак, вобастагии ӯ аз падару модар ва ё дигар намояндагони қонунӣ ба он оварда мерасонад, ки ӯ имконияти воқеии самаранок ҳифз намудани ҳуқуқҳои худро ба мисли дигар субъектҳои ҳуқуқ, ки иддаои ҳифзи судӣ мекунанд, надорад. Бинобар ин, дар қиёс бо дигар субъектҳои ҳуқуқ, зарурати бештари ҳифзи ҳуқуқии манфиатҳои қонунии кӯдак ба миён меояд. Равандҳои муосир, ки бо вазъи кӯдакон ва мушкилоти онҳо вобастагӣ доранд, на- танҳо дар ягон кишвари алоҳида, балки дар тамоми дунё шаҳодати онанд, ки мавҷудияти танҳо принсипҳои декларативии ҳифзи кӯдакон, ки дар тафоҳумномаҳо ва конвенсияҳои мухталиф ифода ёфтаанд, кифоя намебошад. Пешниҳоду таҳқиқотҳои наве заруранд, ки дар онҳо бо такя ба меъёрҳои ҳуқуқӣ чораҳои таъсирбахш ва усули ҳифзи ҳуқуқҳои кӯдак инъикос гардида бошанд. Ин матлаб ба Тоҷикистон низ дахл дорад, ки дар он мушкилиҳои ҳифзи манфиатҳои қонунии кӯдакон дар шароите, ки ҳифзи иҷтимоӣ ба таври дахлдор таъмин нест ва оила дар худ тамоми мушкилиҳои давраи гузаришро эҳсос мекунад, муҳимияти махсус пайдо мекунад. Ҳар як давлат аз ҷумла, Тоҷикистон ба ҳуқуқ, озодӣ ва манфиатҳои қонунии кӯдакон таваҷҷӯҳи хоса зоҳир намуда, баҳри таъмину муҳайё кардани шароити зиндагии арзанда барои кӯдакон тамоми чораҳои заруриро меандешад. Асосгузори сулҳу вахдати миллӣ- Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон зимни суханронӣ дар муҳокимаи лоиҳаи Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи масъулияти падару модар дар таълиму тарбияи фарзанд” баён доштанд, ки фарзанд меваи умри инсон мебошад ва ҳеҷ фард то охири умраш набояд худро аз масъулият дар назди фарзанд канор гирад. Мутаасифона, тавре таҳлилҳо нишон медиҳад, солҳои охир сатҳи тарбияи кӯдакон коста гардидааст ва баъзе падару модарон ба ин масъалаҳои ҳаётан муҳим аҳамияти зарурӣ намедиҳанд. Таъминоти моддии фарзандон ва тарбияи сазовори онҳо вазифаи аввалиндараҷаи волидон аст ва аз нуқтаи назари қонун онҳо барои иҷрои ин вазифаҳо уҳдадор ҳастанд. Ё ба таври дигар гӯем, тарбияи фарзандон дар доираи рафтори хубу шоиста вазифаи бевосита ва асосии волидон ба ҳисоб меравад. Манфиатҳои кӯдакон, ҳифз ва таҳкими асосҳои иқтисодии оилаҳо, коркард ва татбиқи маҷмӯи чорабиниҳои навъи ташкилӣ- ҳуқуқӣ ва иқтисодиро тақозо мекунанд. Ин ҳам ба соҳаи ҳифзи ҳуқуқҳои молу мулкии кӯдак ва ҳам ба ташкили сарчашмаҳои иловагии даромади оила (ҷойи кор бо музди меҳнати муносиб, баланд бардоштани андозаи стипендия, нафақа ва дигар пардохтҳои

иҷтимоӣ, кам кардани сарбории андоз барои соҳибкории хурду миёна ва ғайра) марбут аст. Барои ҳамчун аъзои фаъол ва масъули ҷомеа ба воя расонидани кӯдак, падару модар, муассисаҳои таълимӣ ва давлат уҳдадоранд, ӯро дар руҳияи эҳтиромӣ калонсолон ва риояи қонун тарбия намоянд, уҳдадорӣ то давраи аз ҷониби кӯдак мустақилона татбиқ намудани ҳуқуқҳои субъективиаш амал мекунад.

Кӯдак – объекти таъсиррасонии муназзаму ҳамешагии падару модар ва давлат нест. Баръакс, шахсиятест, ки аз маҷмӯи ҳуқуқҳои субъективие, ки чун қоида тавассути намояндагони қонуниаш амалӣ менамояд, барҳӯрдор аст. Тибқи Конвенсияи ҳуқуқи кӯдак аз соли 1989 (Ҷумҳурии Тоҷикистон онро соли 1993 тасвиб кардааст), ҳар як кӯдак новобаста аз нажод, ранги пӯст, ҷинс, забон, дин, вазъи молӣ ва баромади иҷтимоӣ, дорои ҳамаи ҳуқуқҳои пешбининамудаи Эъломияи умумии ҳуқуқи башар мебошад. Ҳеҷ кас набояд зери ягон навъи табъиз қарор дода шавад. Вобаста ба ин, дар ҷаҳони муосир ҳуқуқҳои молу мулкии кӯдак агар вобаста ба таъиноти иҷтимоиашон татбиқ шаванд, онҳо набояд поймол карда шаванд. Дар ҳуқуқи оилавӣ дилхоҳ сӯиистифодаи ҳуқуқ манъ мебошад. Амали дилхоҳ дорандаи ҳуқуқ, ки бо мақсади расонидани зарар ба дигар субъектҳои ҳуқуқи граждани ё оилавӣ равона гардидааст, қатъиян иҷозат дода намешавад. Бинобар ин, бояд зикр кард, ки ҳеҷ кас масъулияти субъекти ҳуқуқӣ ростқавлу бовиҷдон будани кӯдак ва намояндаи қонунии ӯро бекор намекунад. Ҳамчунин, ниҳодҳои давлатӣ зимни қабули қарорҳои мухталиф бояд тавассути андешидани чораҳои беҳтарин манфиатҳои кӯдакро таъмин намуда, ӯро зери ҳимоя ва ғамхории махсус қарор диҳанд. Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон вақтҳои охир як зумра санадҳои меъёрӣ, ки ба мустаҳкам намудани ҳифзи ҳуқуқу манфиатҳои кӯдак ва баланд бардоштани масъулияти падару модар дар тарбияи кӯдак равона гардидаанд, қабул шудаанд. Масалан, қонунҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон, ки меъёрҳои онҳо махсусан ба ҳифзи ҳуқуқи кӯдак, муқаррар кардани масъулияти падару модар дар таълим ва тарбияи кӯдак ва ғайра равона гардидаанд, аз ҷумлаи онҳоянд. Ин санадҳои ҳуқуқӣ дар қатори дигар сарчашмаҳои ҳуқуқи оилавӣ барои ҳимояи ҳуқуқу манфиатҳои қонунии ноболиғон, ҳамчун субъектҳои комилҳуқуқи муносибатҳои молу мулкӣ нигаронида шудаанд. Меъёрҳои конституцсионии марбут ба тарбия ва таъминоти кӯдакон татбиқи амалии худро дар ҳуқуқи оилавӣ пайдо намудаанд. Дар он меъёрҳои марбут ба ҳифзи ҳуқуқу манфиатҳои кӯдак, бо назардошти 37 талаботи муосири ҷомеа инъикос шудаанд. Баррасии ҳуқуқи молу мулкии кӯдак бевосита дар заминаи ҳуқуқӣ барои такмили қонунгузории оилавию граждании ҷумҳурӣ ва амалан афзудани имкониятҳои ҳифзи ҳуқуқ ва манфиатҳои кӯдак мусоидат мекунад. Сарфи назар аз чунин тадбирҳои ҷиддии ҳуқуқии дар сатҳи қонунгузорӣ андешидашуда, бояд гуфт, ки на ҳама масъалаҳои ҳуқуқию амалии марбут ба ҳифзи ҳуқуқу манфиатҳои кӯдак ҳалли худро пайдо намуданд, зеро дар муносибатҳои оилавӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон чунин ба назар мерасад, ки нисбат ба ҳуқуқ, бештар ба арзишҳои анъанавӣ афзалият дода мешавад. Масалан, қонунгузории оилавӣ манфиатҳои кӯдакро танҳо ҳамчун истифодабарандаи ҳуқуқ ба инобат гирифта, бо назардошти манфиатҳои ӯ ба суд ҳуқуқ медиҳад, ки баробарии ҳиссаро ҳангоми тақсими моликияти муштараки падару модари кӯдак ба инобат нагирифта, ҳиссаи ҳуқуқи моликияти ҳамсареро, ки кӯдак дар нигоҳубинаш мемонад, зиёд намояд. Ҳамзамон, дар оянда поймол шудани ҳуқуқҳои молу мулкии кӯдак, аз ҷумла ҳуқуқҳои манзилии ӯ аз ҷониби худи ҳамин волидайн – соҳибмулк, истисно карда намешавад. Дар қонунгузории граждани низ меъёри муқарраркунандаи мақоми махсуси ҳуқуқии кӯдаке, ки аъзои собиқи оилаи молик гардидааст, мавҷуд намебошад. Дар ҳуқуқи оилавӣ ҳолати иштироки шахси ҷисмонии ноболиғ дар мавриди ба даст овардани моликияти манқул ва ё ғайриманқул, инчунин муқаррар кардани ҳиссаи ӯ дар он, номуайян боқӣ мемонад. Дар хусуси номукаммал будани танзими граждани-ҳуқуқии ҳифзи ҳуқуқҳои молу мулкии кӯдак, мавҷуд набудани муқаррароти умумӣ, ки метавонад ба ҳамаи ҳолатҳои ҳифзи ҳуқуқҳои молу мулкии кӯдак, хусусан дар раванди баррасии судии чунин баҳсҳо, татбиқ шавад, шаҳодат медиҳад. Нашри маводи сершумор дар воситаҳои ахбори оммаи муосир, ки ба вазъи ногувори кӯдакон ва поймолшавии ҳуқуқҳои онҳо бахшида шудаанд, муҳимияти ин масъаларо исбот мекунанд, бахусус аз он, ки дар теъдоди зиёди оилаҳо ин ҳолат хислати муқовим дорад. Аён аст, ки осебпазир будани кӯдакон бо номукаллафии ҷисмонӣ ва иҷтимоӣ, вобастагӣ, тобеъ будани онҳо аз шахсони болиғ – падару модар, васӣ,

парастор, тарбиятгар, муаллим ва ғайра вобаста мебошад. «Масъулияти таърихии замона бо зарурати тарбияву таълими натиҷабахш ваиҷтимоишавии насли наврас, ки он кафили эҳёшавии ҷамъиятии кишвар ба шумор меравад, муайян карда мешавад».

АДАБИЁТ

1. Суханронӣ бахшида ба муҳокимаи лоиҳаи Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи масъулияти падару модар дар таълиму тарбияи фарзанд» аз 14.12.2010с. [Захираи электронӣ]. URL: http:// president.tj/node/400 ва аз 08.04.2011с.[Захираи электронӣ]. URL:
2. Конституция Республики Таджикистан от 6 ноября 1994 г., принятая всенародным референдумом. (Текст) – Душанбе, Ганч,-2016
3. Закон РТ «О правах ребенка» // Ахбори Маджлиси Оли РТ, 2015. – № 3. – Ст. 218

МАСЪАЛАҲОИ ҲУҚУҚҲОИ МОЛУ МУЛКИИ КӮДАК

Мақолаи мазкур ба масъалаҳои мубрами илмӣ ва амалӣ, хусусиятҳои ҳифзи ҳуқуқҳои молу мулкии кӯдак тибқи қонунгузории Ҷумҳурии Тоҷикистон бахшида шудааст. Бешубҳа, равандҳои муосири марбут ба вазъи кӯдакон ва муаммоҳои онҳо, на танҳо дар давлати алоҳида, инчунин дар тамоми ҷаҳон собит намуданд, ки танҳо як принсипҳои декларативии ҳифзи кӯдакон, ки дар тафоҳумномаҳо ва конвенсияҳои мухталиф инъикос гардидаанд, кифоя намебошанд. Дар ин ҷода пешниҳоду тадқиқоти нав, ки дар онҳо дар асоси меъёрҳои ҳуқуқӣ, меъёрҳои таъсирбахш ва усулҳои ҳифзи ҳуқуқи кӯдак инъикс гардидаанд, зарур мебошад. Ин ба Тоҷикистон низ, мансуб мебошад, зеро дар он масъалаҳои ҳифзи манфиатҳои қонунии кӯдакон дар шароити нокифоягии ҳифзи иҷтимоӣ, ки оила дар худ тамоми душвориҳои давраи гузаришро эҳсос мекунад, мубрамияти хоссаро касб мекунад. Манфиатҳои кӯдакон, инчунин ҳифз ва мустаҳкам кардани асосҳои иқтисодии оилаҳо, коркард ва татбиқи чораҳои комплексии дорои хусусияти ташкилӣ-ҳуқуқӣ ва иқтисодиро талаб мекунанд. Ин, ҳам ба соҳаи ҳифзи ҳуқуқҳои молу мулкии кӯдак ва ҳам ба ташкили сарчаш- маҳои иловагии даромади оила (ҷойи кор бо музди меҳнати мувофиқ, баланд шудани андозаи идрорпулӣ, нафақа ва дигар пардохтҳои иҷтимоӣ, коҳиш додани гаронии андоз барои соҳибкорони хурду миёна ва ғайра.) мансуб мебошад. Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон вақтҳои охир як зумра санадҳои ҳуқуқӣ, ки ба мустаҳкам кардани ҳифзи ҳуқуқ ва манфиатҳои кӯдак ва тақвияти масъулияти падару модар дар тарбияи кӯдакон, нигаронида шудаанд, қабул гардидаанд. Масалан, ин қонунҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон, ки меъёрҳои онҳо махсусан ба ҳифзи ҳуқуқи кӯдак, муқаррар кардани масъулияти падару модар дар таълиму тарбияи фарзанд ва ғайра. равона гардидаанд. Мақсади ин санадҳои ҳуқуқӣ дар радифи дигар сарчашмаҳои ҳуқуқи оилавӣ, ҳифзи ҳуқуқ ва манфиатҳои қонунии ноболиғон, ҳамчун субъектони комилҳуқуқӣ муносибатҳои ҳуқуқии молу мулкӣ мебошанд.

Калидвожаҳо: ҳифзи ҳуқуқҳои молу мулкии кӯдак, ҳуқуқ ва манфиатҳои кӯдак, ҷавобгарӣ, муносибати ҳуқуқӣ, субъектҳои муносибатҳои ҳуқуқӣ, падару модар, қобилияти амалкунӣ, қобилияти ҳуқуқдорӣ, худмуҳофизатӣ, қонунгузории оилавӣ, ҳуқуқи граждани.

ВОПРОСЫ ИМУЩЕСТВЕННОГО ПРАВА РЕБЕНКА

В этой статье актуальной научной и практической проблеме особенности защиты имущественных прав ребенка по законодательству Республики Таджикистан. Безусловно, современные процессы, связанные с положением детей и их проблемами, причем не только в какой – то отдельной стране, но и во всем мире, показали, что одних декларативных принципов защиты детей, изложенных в разных меморандумах и конвенциях, недостаточно. Требуются новые предложения, исследования, в которых на основе правовых норм были бы закреплены действенные меры и способы защиты прав детей. Это касается и Таджикистана, где проблема защиты законных интересов детей приобретает особую актуальность в условиях слабой социальной защищенности, где семья испытывает на себе все трудности переходного периода. Интересы детей, а также сохранение и укрепление экономической основы семьи требуют разработки и реализации комплекса мер организационно – правового и экономического характера. Это относится как к сфере защиты имущественных прав ребенка, так и к созданию дополнительных источников дохода семьи (рабочие места с достойной заработной платой, повышение размера стипендий, пенсий и иных социальных выплат, уменьшение налоговой нагрузки на малое и среднее предпринимательство и т. другие.). В последнее время в Республике Таджикистан принят ряд нормативных актов, направленных на укрепление защиты прав и интересов ребенка и усиление ответственности родителей за воспитание детей. Например, это законы Республики Таджикистан, нормы которых специально направлены на защиту прав ребенка, установление ответственности родителей за обучение и воспитание детей и другие. Эти правовые акты наряду с другими источниками семейного права призваны защитить права и законные интересы несовершеннолетних, как полноправных субъектов имущественных правоотношений.

Ключевые слова: защита имущественных прав ребенка, права и интересы ребенка, ответственность, правоотношение, субъекты имущественных отношений, родители, опека и попечительство, дееспособность, правоспособность, самозащита, семейное законодательство, гражданское право.

ISSUES OF PROPERTY RIGHTS OF THE CHILD

In this article is devoted to actual scientific and practical, especially the protection of property rights of the child’s according to legislation of the Republic of Tajikistan. Certainly modern processes connecting with the situation of children and their problems, not only in separate country, but all over are the world, set in different memorandums and convention, deficiency. It is demand new proposal and researches which on the base of legal norms were fixed affective measures and the ways of defense of child’s right. It concerns also Tajikistan where

the problem of protection child`s legislative rights of children gains special actuality in the condition of weak social protection, where the family feels all difficulties transitional period. The interests of children and also maintaining and strengthening economic bases of family demands design working and realization of complex measures of organize law and economic characters. It concerns as the sphere protection properties of child's right and also towards of foundation additional sources income of families (working places with worthy salary, rising the size of scholarships, pension, and other social prepayment, reduction of tax loading on little and average business and so on. Several regulation acts were adopted in the Republic of Tajikistan lately, directed to the strengthening of child's rights and internets of child's and effort responsibility of parents for bringing up children. For a example this is the law of the Republic of Tajikistan norms which especially directed to the protection of children's rights. Formation responsibility parents for studying and bringing up children. These legislative acts with an other sources of family rights is called upon protect the rights and legislative interests of minors as full right subjects of properties legal relations.

Keywords: a property of child's right, the right and interests of child, responsibility legal relation, subject properties of relation, parents, guardian – and guardian ship, legal capacity, self-defense, family legislation, civil right.

Сведения об авторе: ***Ашуров Сухайли Салохович*** – магистрант 1-ого курса юридического факультета Таджикского Национального Университета, кафедры гражданского права. Тел: **985 01 01 98**

Information about the author: ***Ashurov Suhaili Salokhovich*** – 1st-year Master's student of the Faculty of Law of the Tajik National University, Department of Civil Law. Phone: **985 01 01 98**

МАФҲУМҲОИ АСОСИИ ҲУҚУҚИ МЕРОС

Шеров Д.Ҷ.
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Пас аз муайян намудани мавқеи ҳуқуқи меросӣ дар низоми зерсоҳаҳои ҳуқуқи граждани ва умуман соҳаҳои ҳуқуқ, масъалаи дигаре ба миён меояд, масъалаи муайян намудани мафҳумҳои асосие, ки дар ҳуқуқи меросӣ истифода мешаванд. Зеро бе таҳлили мафҳумҳое, ки дар соҳаи ҳуқуқи меросӣ истифода мешаванд, омӯзиши минбаъдаи ин зерсоҳаи ҳуқуқ ғайриимкон аст.

Яке аз мафҳумҳои марказии ҳуқуқи меросӣ ин мерос ва ворисӣ мебошад, ки оиди муайн намудани мӯҳтавои он дар байни олимон гунофикрӣ ҷой дорад. Ба ақидаи гурӯҳе аз олимон, ҳамаи он молу мулк ва ӯҳдадориҳое, ки аз меросгузор ба ворисон мегузарад ин мерос ва ё худ ворисӣ мебошад. Мафҳуми ворисӣ дар қонунгузории граждании ҶТ оварда шудааст, аммо мафҳуми мерос бошад дар қонунгузории ҶТ дида намешавад. Мафҳуми мазкур дар моддаи 1138- и КГ ҶТ ба таври оварда шудааст: ворсӣ ин гузариши ҳуқуқи молу мулкӣ ва дар ҳолатҳои пешбинӣ намудаи қонқн ба дигар шахс ё ашхос (ворисон) гузаштани ҳуқуқҳои шахсии ғайри молу мулкии ба мулк вобастаи шахси фавтида (меросгузор) тибқи шартҳои ворисии ҳуқуқии универсалӣ эътироф мегардад. Агар меъёрҳои КГ ҶТ тартиби дигареро пешбинӣ нанамоянд, ҳамчун қоида мерос ҳамчун як маҷмӯи мукаммал ва дар як лаҳза мегузарад. Аз ин маълум мешавад, ки таҳти мафҳуми ворисӣ на худи мерос, балки раванди гузариши он аз меросгузор ба ворисон фаҳмида мешавад.

Мафҳуми дигари марказии ҳуқуқи меросӣ ин мафҳуми "мерос" мебошад. зеро маҳз дар атрофи мафҳуми мазкур дигар муносибатҳои минбаъдаи ин зерсоҳаи ҳуқуқ ба вуҷуд меояд. Агар мерос вуҷуд надошта бошад, пас гузариши он , яъне ворисӣ низ вуҷуд дошта наметавонад. аз маълум мешавад, ки дар баробари мафҳуми ворисӣ мафҳуми мерос низ мавҷуд аст. Гарчанде ки мафҳуми мерос дар қонунгузорӣ ҷой надошта бошад ҳам, вале дар илми ҳуқуқшиносӣ мафҳумҳои гуногуни он аз ҷониби олимон пешниҳод гардидааст. Аз ин рӯ мафҳуми меросро дар робита бо қонунгузории Ҷумҳурии Тоҷикистон ва назарияи ҳуқуқи меросӣ муайян бояд кард. Масалан, олимони ватанӣ Маҳмудзода М.А. ва Менглиев Ш.М. мафҳуми зерини меросро пешниҳод намудаанд: Мерос- ин гузариши ҳуқуқҳои молу мулкӣ ва ӯҳдадориҳои шахси фавтида ба ворисонаш мебошад.

Оиди мафҳуми мерос олими дигари ватанӣ Тағойназаров Ш.Т. чунини қайд мекунад: Мерос – ин он молу мулк, ҳуқуқ ва ӯҳдадориҳое, ки пас аз вафоти меросгузор ба ворисони он мувофиқи ҳуқуққабулкунии меросӣ мегузарад, фаҳмида мешавад [5, с.113].

Дар баробари олимони ватанӣ, олимону мутахассисони хориҷӣ низ вобаста ба мафҳуми мерос фикру ақидаи хешро иброз намудаанд. Масалан, Алексеев С.С. мафҳуми мерос ба таррики зайл пешниҳод намудааст: Молу мулк, ки тибқи

ҳуқуққабулкунӣ мегузарад, меросро ташкил медиҳад, ки ба таркиби вай дар рӯзи кушодашавии мерос ашё, дигар молу мулк, инчунин ҳуқуқҳои молу мулкӣ ва ӯҳдадорӣ, ки ба меросгузор таалуқ доранд, дохил мешавад [5, с. 113].

Ба ақидаи Ю.К. Толстой зери мафҳуми мерос ҳар он чизе, ки баъди вафоти меросгузор ба ворисони ӯ тибқи тартиби ҳуқуққабулкунии меросӣ мегузарад, бояд фаҳмида шавад [5, с. 113].

Ҳангоми ворисӣ ҳуқуқ ва ӯҳдадориҳои меросгузор тибқи тартиби ҳуқуққабулкунии умумӣ ба ворисон мегузарад. Ба ворисон ҳангоми қабули мерос ҳамаи ҳуқуқ ва ӯҳдадориҳои меросгузор, ба истиснои баъзе ҳуқуқҳо, ки бевосита онҳо дар қонун нишон дода шудааст ё аз табиати ҳуқуқии онҳо бармеояд, дар маҷмӯъ мегузаранд. Қайд кардан зарур аст, ки ба меросхӯрон танҳо он ҳуқуқ ва ӯҳдадориҳое мегузаранд, ки воқеан ба меросгузор дар вақти дар қайди ҳаёт буданаш тааллуқ доштанд. Таркиби молу мулки меросӣ васеъ шуда метавонад, ки ба он молу мулки дар фаъолияти ҳамарӯза истифодашаванда, хонаи истиқоматӣ ва дигар молу мулки ғайриманқул, маблағҳои пулӣ ва коғазҳои қимматнок, ҳуқуқҳои истисноӣ ва дигар молу мулке ки меросгузор дар қайди ҳаёт буданаш ҳуқуқи моликияти нисбати онҳо дошт.

Чӣ хеле дар боло қайд намудем қонунгузор баъзе ҳуқуқҳо ва ӯҳдадориҳои меросгузорро муайян намудааст, ки онҳо ҳангоми ворисӣ ба ворисон намегузаранд, зеро ин ҳуқуқу ӯҳдадориҳо ба шахсияти меросгузор зич алоқаманданд, ба монанди ҳуқуқ ба алимент, ҳуқуқ ба ҷуброни зарари ба саломатӣ расонидашуда ваа дигар ҳуқуқу ӯҳдадориҳо. Масалан ҳангоми фавти меросгузори дорандаи ҳуқуқ, ҳуқуқ ва ӯҳдадориҳои ӯ мутобиқи шартномаи консессияи тиҷоратӣ, ба шарти ба қайд гирифта шудани он ё дар ҷараёни шаш моҳ аз рӯзи оғози мерос ба сифати соҳибкори инфиродӣ ба қайд гирифта шудани ворис, ба ворси ӯ мегузарад. Дар акси ҳол шартнома қатъ мешавад. (қ.2 м. 969 КГ ҶТ).

Ба таркиби мерос ҳуқуқҳои шахсии ғайри молу мулкӣ, ба монанди ҳуқуқ ба ном, ҳуқуқи муаллифӣ, ҳуқуқ ба меҳнат, ҳуқуқ ба озодии мусофират ва интихоби ҷойи зист, ҳамчунин дигар неъматҳои ғайри моддӣ ба монанди ҳаёт. саломатӣ, қадр, номус, эътибори корӣ ва ғайра наметавонанд дохил шаванд. Ҳуқуҳои номбаршуда ба шахсияти меросгузор зич алоқамандӣ доранд аз ин лиҳоз бегонга ё интиқол додани онҳо ғайриимкон аст. Гурӯҳи мазкури ҳуқуқҳо ба шахсияти дорандаи он алоқаи ногусастани дошта, пас аз фавти шахс ин ҳуқуқҳо низ аз байн мераванд.

Ҳуқуққабулкунӣ дигар мафҳуме мебошад, ки дар ҳуқуқи меросӣ ба таври васеъ мавриди истифода қарор дода мешаввад. Дар ҳуқуқи граждани ду шакли ҳуқуққабулкунӣ дида мешавад: ҳуқуққабулкунии умумӣ (универсалӣ) ва ҳуқуққабулкунии қисмӣ (сингулярӣ).

Ҳуқуққабулкунии умумӣ бошад дар ду ҳолат ҷой метавонад , дар вақти қабул намудани мерос ва ҳангоми азнавташкилдиҳии шахсони ҳуқуқӣ. Хусусияти хоси ин навъи ҳуқуққабулкунӣ дар он аст, ки ҳуқуқ ва ӯҳдадориҳо аз як субъект ба субъекти дигар ба қисмҳо ҷудо нашуда баръакс дар шакли том мегузарад. Масалан ҳангоми қабули мерос аз ҷониби ворис, ӯ (ворис) наметавонад танҳо молу мулки меросгузорро қабул намуда аз ӯҳдадорияҳояш даст кашад, ворис бояд ҳам ҳуқуқ ва ҳам ӯҳдадориҳои меросгузорро дар як вақт яку якбора қабул намояд. Дигар хусусияти хоси ҳуқуққабулкунии умумӣ ҳангоми ворисӣ дар он аст, ки ҳам ҳуқуқҳо ва ӯҳдадориҳои меросгузор ба ворис (ворисон) яку якбора ва дар як вақт мегузарад. Ин чуни маъно дорад, ки ворис (ворисон) наметавонанд, ки як қисми молумулкӣ меросирро як вақт ва қисми дигарашро дигра вақт қабул намоянд.

Дар ҳуқуққабулкунии қисмӣ (сингулярӣ) бошад ба кредитор ва қарздори нав на ҳамаи ҳуқуқ ва ӯҳдадориҳо, балки ҳуқуқ ва ӯҳдадориҳои муайян мегузарад.

Асосҳои ворисӣ **-** ин қонун ва васиятнома мебошанд. Ин асосҳо ба ҳамдигар зид нестанд. Мерос метавонад тибқи васиятнома ва дар сурати набудани он тибқи қонун муайян карда шавад. Ворис метавонад қисме аз молу мулкӣ ба мерос гузошта шударо тавассути васиятнома ва қисми дигарашро аз рӯи мерос тибқи қонун қабул намояд. Инчунин метавонад, ки қисме аз ворисон дар васиятнома ва қисми дигарашон, бо роҳи муайяннамудаи қонун ба ҳайси ворис шомил шаванд. Меросгузор метавонад ба воситаи васиятнома он шахсонеро, ки наметавонанд аз руи қонун ба ворисии ӯ шомил шаванд, дохил намояд. Қонунгузории граждании ҶТ ба ҳар як соҳибмулк имконият додааст, ки молу мулкашро ба касе, ки хоҳад ба

мерос гузорад , аз ҷумла ба он шахсоне, ки ӯ нисбат ба онҳо алоқаи хунӣ ва ё умуман хешӣ надорад. Агар қисме аз молу мулкӣ меросгузор тавассути васиятнома ва қисми дигараш бошад аз рӯи қонун ба мерос гузошта шавад, пас дар навбати аввал он шахсоне , ки дар васиятнома ба ҳайси ворис зикр шудаанд, соҳиби мерос мешаванд, ва баъдан молу мулки боқӣ мондаи меросгузор аз рӯи қонун миёни дигар ворисон, тақсим карда мешавад. Ин тартиб гувоҳи он аст, ки қонунгузории граждании ҶТ ирода ва хоҳиши соҳибмулкро дар мадди аввал гузошта ба ӯ имконият медиҳад, ки ҳангоми дар қайди ҳаёт буданаш тақдири минбаъдаи молу мулкашро ҳал намояд.

Кушода шудани мерос. Кушодашавии мерос дар заминаи ду факти ҳуқуқӣ ба вуҷуд меояд:

а) фавти шаҳрванд;

б) фавтида эълон намудани шахс аз ҷониби суд;

Фавтида эълон намудани шахс аз ҷониби суд боиси ҳамон оқибатҳое мегардад, ки марги шахс пешбинӣ менамояд. Фвти шаҳрванда ва ё фавти да эълон намудани ӯ, аз ҷониби қонунгузор ҳамчун фактҳои ҳуқуқие эътироф шудаанд, ки боиси ба вуҷуд омадани муносибатҳои меросӣ мегарданд. Дар назарияи мерос мавқеи марказиро кушодашавии мерос ишғол менамояд, зеро яке масъалаҳои асосии ҳуқуқи мерос, ин дақиқ муайян намудани вақти кушодашавии он мебошад. Рӯзи вафоти шаҳрванд ин рузи кушодашавии мерос эътироф мешавад. Агар шахс аз ҷониби суд фавтида эътироф шавад, пас рӯзи эътибори қонунӣ пайдо намудани ҳалномаи судӣ, рӯзи кушодашавии мерос эътироф мешавад.

Меросгузор. Агар мафҳумҳои ворисии ҳуқуқ ба мерос ва кушодашавии меросро таҳлил намоем, пас маълум мешавад, ки ба сифати меросгузор танҳо шахси воқеӣ баромад карда метавонаду халос. Мутобиқи м.17 КГ ҶТ дар зери мафҳуми шахси воқеӣ - шаҳрвандони ҶТ, шаҳрвандони хориҷӣ, шахсони бешаҳрванд фаҳмида мешавад. Азбаски шахси ҳуқуқӣ субъекте мебошад, ки бо тартиби муқарраршудаи қонун сохта шудааст, наметавонад ба ҳайси меросгузор дар муносибатҳои меросӣ баромад намояд. Шахси ҳуқуқӣ аз лиҳози оне, ки субъекти сохташудааст, вафот намекунад, балки бо тартиби муқаррарнамудаи қонун барҳам меҳӯрад.

Оид ба меросгузор ҳаминро низ қайд кардан зарур аст, ки ҳангоми қабули мерос аз руи қонун (дар сурати мавҷуд набудани васиятнома) ҳолати рӯҳию равонӣ ва вазъи саломатии меросгузор аҳамият надорад. Яъне ҳангоми ба сифати меросгузор аз руи қонун баромад намудан, шарт нест, ки шахс (меросгузор) дорои қобилияти пураи амалкунӣ бошад. Ҳангоми ворисӣ тибқи васиятнома, масъалаи дорои қобилияти пурраи амалкунӣ будани мерросгузор ранги дигар мегирад, зеро васиятнома ин аҳди яктарафаи ҳуқуқӣ ба шумор меравад ва он бояд аз ҷониби ашхосе тартиб дода шуда бошад, ки оқибати амалу ҳаракатҳои худро дарк карда тавонад, яъне дорои қобилияти пурраи амалкунӣ бошад. Дар акси ҳол агар васиятнома аз ҷониби шахсе, ки суд ӯро ғайри қобили амал эътироф намудааст ё ноболиғ ва ё соҳибмулке, ки ҳуқуқи ба мерос гузоштани молу мулкро надорад тартиб дода шуда бошад, пас он васиятнома беэътибор эътироф карда мешавад.

Мафҳуми дигаре, ки ҳангоми омӯзиши ҳуқуқ ба мерос бояд мавриди таҳлил қарор дода шавад, ин ***ворис*** ё ***ворисон*** мебошад. Дар фарқият аз меросгузор ба ҳайси ворис на танҳо шахсони воқеӣ, инчунин шахсони ҳуқуқӣ, давлат, давлатҳои хориҷӣ, ташкилотҳои байналмилалӣ метавонанд баромад намоянд. Давлат низ метавонад ба ҳайси ворис дар муносибатҳои меросӣ баромад намаояд. Масалан, меросгузор молу мулкашро ба давлат васият мекунад ё ин, ки меросгузор васиятнома тартиб надодааст ва ё ворисонро аз ҳуқуқ ба мерос маҳрум намудааст, инчунин ҳангоми набудани ворисон аз руи қонун, молу мулки меросгузор ба давлат мегузарад.

Доираи ворисон, ҳангоми ҷой доштани васиятнома мутобиқи он муайян карда мешавад, дар сурати мавҷуд набудани васиятнома доираи ворисон мутобиқи қонун муайян карда мешавад. Дар баробари ин имконияти шаҳрванд , оид ба қабул кардани мерос ба ягон ҳолат, аз ҳаҷми қобилияти амалкунии ӯ вобаста намебошад. Як субъект метавонад дар вақт ворисӣ якчанд меросгузор башад, вобаста ба асосҳои гуногун, масалан вориси як меросгузор аз руи васиятнома ва ё ворисӣ дигар меросгузор тибқи қонун. Ворис аз руи васиятнома он ашхосе эътироф карда мешавад, ки ҳангоми кушодавии мерос зинда бошад, истисно дар ин танҳо нисбат ба кӯдаконе мебошад, ки ҳангомии дар қайди ҳаёт будани меросгузор дар батни модар буданд ва баъдан солим ба дунё омаданд.

Кӯдакони ҳоло таваллуднашуда ба сифати субъекти ҳуқуқ наметавонанд баромад намоянд. Ҳуқуқҳои ӯ ба он шарте ҳифз мешавад, ки агар зинда таваллуд шавад. Агар ион кӯдак зинда таваллуд нашавад факти дар батни модар будани ӯ маънои худро гум мекунад, зеро ӯ ҳанӯз дорои қобилияти ҳуқуқдории граждан̄ набуд.

АДАБИЁТ

1. Ҳуқуқи меросии Ҷумҳурии Тоҷикистон. Соҳибов М.М. Бобохонов Ҳ.З. Душанбе 2017.
2. Ҳуқуқи граждан̄. Қисми меюм: Китоби дарс̄ / Зери таҳрири Тағойназаров Ш.Т. Душанбе, 2014.
3. Гришаев С.П. Наследственное право. -М.: Юристъ. 2005.
4. Гражданское право: учеб. Алексеев С.С. Екатеринбург: Институт частного права, 2010.
5. Маҳмудов М.А., Менглиев Ш.М. Ҳуқуқи хусусии рим̄,(фишурдаи лексияҳо) - Душанбе: Сино.- С.113.
6. Ҳуқуқи граждан̄. Қисми меюм: Китоби дарс̄ / Зери таҳрири Тағойназаров Ш.Т. Душанбе, 2014. С. 280
7. Гражданское право: учеб. Алексеев С.С. Екатеринбург: Институт частного права, 2010. С.-256.
8. Гражданское право: учеб.: Ю.К. Толстой. Изд. Проспект, 2005. - С. 614.

МАФҲУМҲОИ АСОСИИ ҲУҚУҚИ МЕРОС

Дар мақолаи мазкур мафҳумҳои асосии ҳуқуқи мерос, ки ҳангоми омӯзиши ин зерсоҳаи ҳуқуқ, дида мешавад, мавриди таҳлил ва баррас̄ қарор дода шудааст,зеро бе дарки пурра ва ҳаматарафаи мафҳумҳои мазкур ба монанди мерос, меросгузор, ворис, кушодашавии мерос, ҳуқуқ ба ҳиссаи ҳатмии мерос, васиятнома, ҳуқуққабулкун̄ , ворисони ношоиста, навбати ворисон ва ғ . омӯзиши ин зерсоҳаи ҳуқуқ ғайриимкон аст . Инчунин дар ин мақола фикру ақидаи олимони ватаниву хориҷ̄ ҳангоми таҳлили мафҳумҳо мавриди баррас̄ қарор дода шудааст.

Калидвожаҳо: ҳуқуқи мерос, мерос, ворис̄, меросгузор, ворис, ҳуқуққабулкун̄, кушодашавии мерос, асосҳои ворис̄, васиятнома, ҳуқуқ ба ҳиссаи ҳатмии мерос.

ОСНОВНЫЕ ПОНЯТИЯ НАСЛЕДСТВЕННОГО ПРАВА

В данной статье анализируются и обсуждаются основные понятия наследственного права, которые рассматриваются в этом подсекторе права, поскольку без полного и всестороннего понимания таких понятий, как наследование, наследователь, наследник, открытие наследства, право на обязательную долю наследования, завещание, наследство, законные наследники, очередь наследников и т. д. изучение этого подразделения права невозможно. В данной статье также анализируются и рассматриваются взгляды отечественных и зарубежных ученых по этой теме.

Ключевые слова: наследственное право, наследство, наследование, наследователь, наследник, правопреемство, открытие наследства, основы преемственности, завещание, право на обязательную долю наследования.

BASIC CONCEPTS OF INHERITANCE LAW

This article analyzes and discusses the basic concepts of inheritance law, which are considered in this subsector of law, since without a full and comprehensive understanding of such concepts as inheritance, testator, heir, opening of inheritance, right to a compulsory share of inheritance, will, inheritance, legal heirs, line of heirs, etc. the study of this subdivision of law is impossible. This article also analyzes and discusses the views of domestic and foreign scientists on this topic.

Keywords: inheritance law, inheritance, testator, heir, admission, opening of inheritance, foundations of succession, wills, right to a compulsiry share of inheritance.

Сведения об авторе: ***Шеров Давлатманд Джаборович*** – магистрант второго курса юридического факультета Таджикского национального университета. Тел.: **909 96 06 16**

Information about the author*: Sherov Davlatmand Jaborovich* – second-year Master's student of the Faculty of Law of the Tajik National University. Phone: **909 96 06 16**

РОЛЬ ГОСУДАРСТВ-ЧЛЕНОВ СОВЕЩАНИЯ ПО ВЗАИМОДЕЙСТВИЮ И МЕРАМ ДОВЕРИЯ В АЗИИ В ПРОТИВОДЕЙСТВИИ ПРОБЛЕМ 21 ВЕКА

Шодиева Ш.
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

С развитием мира и появлением всякого рода коммуникации между странами и людьми, также появляются сотрудничества групп лиц с негативным воздействием на общества. В 20 и 21 веках появились такие понятия как терроризм, насильственный экстремизм и радикализм, которые осуществлялись недоброжелательными союзами лиц, сеев вражду между людьми используя их радикальные убеждения, потребности, интерес и несформулированное критическое мышление, которым воспользовались и не показывающие себя субъекты крутят рули в обществах. Существует множества

преступных деяний, выходящие за границами одного государства и в которых участвуют разные субъекты, также привлекая других и расширяясь в больших масштабах в нескольких странах. Также существует немало транснациональных проблем между странами, которые и по сей день продолжаются и не могут найти своего решения. Международное сотрудничество, являясь ключом для решения многих проблем мирового сообщества, разными способами и механизмами осуществляет деятельность по противодействию подобных деяний и для решения возникающих проблем в мире. Государства, используя такие инструменты для сотрудничества, как международные конференции и создание международных организаций ведут деятельность по устранению внешних воздействий в регионах или на территориях своих стран. По противодействию данных проблем созданы несколько международных организаций, которые ежегодно совещаясь, принимают международные документы и внедряют новые методы для реализации своих уставных целей. Одним из таких международных инструментов является Совещание по взаимодействию и мерам доверия в Азии Совещание по взаимодействию и мерам доверия в Азии является международным форумом по укреплению сотрудничества, направленного на обеспечение мира, безопасности и стабильности в Азии. Совещание по взаимодействию и мерам доверия в Азии – форум, основанный на понимании существования непосредственной связи между миром, безопасностью и стабильностью в Азии и во всем мире. Государства - члены, подтверждая свою приверженность Уставу ООН, считают, что мир и безопасность в Азии могут быть достигнуты через диалог и сотрудничество, ведущие к общей неразделимой области безопасности в Азии, где будут мирно сосуществовать государства, а их народы – жить в атмосфере мира, свободы и процветания.

Следуя духу основных документов, Совещание по взаимодействию и мерам доверия в Азии проводит свою политику, основанную на принципах верховенства права, невмешательства во внутренние дела государств-членов и экономического, социального и культурного взаимодействия, в целях достижения своей главной цели - расширения сотрудничества через выработку многосторонних подходов, направленных на продвижение мира, безопасности и стабильности в Азии. Все решения в рамках Совещание по взаимодействию и мерам доверия в Азии принимаются консенсусом. Учитывая разнообразие государств-членов, и реалий, присущих Азии, было решено начать с реализации мер доверия в области борьбы с новыми вызовами и угрозами, а также в экономическом, экологическом и гуманитарном измерениях. Реализация мер доверия в этих областях создает достаточную атмосферу доброй воли и укрепляет взаимоотношения между государствами-членами что, в конечном итоге, послужит стартовой площадкой для реализации мер доверия в военно-политическом измерении. Процесс реализации мер доверия в рамках Совещание по взаимодействию и мерам доверия в Азии уже начался.

Двенадцать государств-членов добровольно выступают как страны-координаторы или со-координаторы по имплементации определенных проектов по мерам доверия в гуманитарном измерении; в области новых вызовов и угроз (терроризм, управление пограничным контролем, торговля людьми и транснациональная преступность); по развитию безопасных и эффективных систем транспортных коридоров; борьбе с наркотиками; управлению национальными катастрофами; информационным технологиям; энергетической безопасности; развитию малых и средних предприятий; и туризму.

Для того чтобы стать членом Совещание по взаимодействию и мерам доверия в Азии, государство должно иметь хотя бы часть своей территории в Азии. Пятнадцать государств, отвечающих этому критерию, подписали Декларацию принципов, регулирующих отношения между государствами-членами Совещание по взаимодействию и мерам доверия в Азии, принятую на Первой встрече министров иностранных дел в 1999 году, и стали членами-основателями Совещание по взаимодействию и мерам доверия в Азии. Сегодня Совещание по взаимодействию и мерам доверия в Азии включает двадцать семь государств-членов, которые охватывают около 90% территории и населения континента. Восемь стран и пять международных организаций, в том числе Организации объединенных наций, имеют статус наблюдателей. [1]

Совещание по взаимодействию и мерам доверия в Азии. Данный форум был создан по инициативе Президента Республики Казахстан Назарбаевым Нурсултаном в 1992 году, который предложил создать форум глав государств по противодействию

терроризма, экстремизма и наркоторговли в Азии. Следует отметить, что данное совещание глав государств организуется раз в четыре года, который по особой очерёдности проводится членами Совещания. Штаб-квартира находится в городе Нурсултан, в Казахстане. Предложение о создании Совещания была представлена на 47-ой сессии Генеральной Ассамблеей Организации объединённых наций, которое позже получила свою поддержку от ООН.

Совещание по взаимодействию и мерам доверия в Азии основывает свою деятельность на основании таких принципов международного права как равный суверенитет и уважение суверенитета государств, неприменимость силы или угрозы силы, целостность государственных границ, невмешательства в дела внутренней компетенции государств и такие другие принципы как экономическое, культурное и социальное сотрудничество, уважение и признание основных прав и свобод человека. Структура Совещания по взаимодействию и мерам доверия в Азии состоит от высшего органа Совещания, которым является Саммит глав государств, Специальная рабочая группа занимающееся реализацией поставленных на встречах задач и Секретариат, который является административным органом совещания, находится в городе Нурсултан. Штат Секретариата состоит от Исполнительного Директора, назначаемый страной – Председателем, от заместителя Исполнительного директора и от Профессионального персонала, направляемыми членами Совещания. По настоящему дню Совещание имеет 27 государств-членов и 13 наблюдателей, в который входят Организация объединённых наций, Лига арабских стран, Организация по безопасности и сотрудничеству в Европе, Парламентская ассамблея тюрк язычных стран и другие организации. Растущее количество наблюдателей Совещании освидетельствует о преимуществах развитии данного союза Азиатских стран, который в своих саммитах с каждым годом охватывает новые тревожные обстоятельства в Азии. Со времени создания Совещание по взаимодействию и мерам доверия в Азии провела 5 саммитов глав государств и встреч министров. После создания Совещании, на её первом созыве 14 сентября 1999 году в Нурсултане была принята Декларация принципов регулирующее отношения между странами членами Совещании.

В декларации просвещены 8 принципов 6 из которых являются универсальными принципами международного права и два дополнительных принципов как принцип разоружения и контроль над вооружением и другой принцип культурное, экономическое и социальное сотрудничество, изучая которых также можно прийти к отражённому составу принципов международного права. В декларации также описаны, цели и намерения государств провозглашенные в тексте декларации, которые стали основой для сотрудничества 27 Азиатских стран и 8 наблюдателей субъектов международного права во время принятия данного документа. Вторым документом, принятый членами Совещания, был Алматинский акт, принятый на первом Саммите Совещании 14 сентября 2002 года, который также служит уставом Совещании. Следует отметить, что данный акт определяет понятие о мерах доверии, которые являются основными ключевыми словами в названии и деятельности Совещании. Анализируя текст акта можно прийти к выводу, что большинство описанным мерам существен рекомендательный характер их исполнения. Положения акта не наделяют членов-государств не большим количеством обязательств, что приводит к мнению, что описанные принципы и намерения не гарантируют соблюдения их на практике. Данный акт основываясь на доверительных и дружественных отношениях своих членов рекомендует соблюдения принципов международного права, и подсказывает новые меры по соблюдению безопасности в Азии. Следует отметить, что перечень доверительных мер является обширным и охватывая все проблемы в регионе, призывает участников также уважать и соблюдать правосубъектность государств, права их народов, исключая сепаратизм и другие негативные воздействия на государств-членов. Данный акт также управомочивает структурные подразделения Совещания и определят порядок и их функции.

Международные сотрудничества СВМДА. В 2007 году Совещание по взаимодействию и мерам доверия в Азии получило статус наблюдателя на 62 сессии Генеральной Ассамблеей Организации объединённых наций. Подписаны Меморандумы о взаимопонимании с Организацией экономического сотрудничества (ОЭС), международной организации по миграции (МОМ), Ассамблеей народов Казахстана, Шанхайской организацией сотрудничества (ШОС), Управлением Организации Объединенных Наций по наркотикам и преступности, Региональной

антитеррористической структурой Шанхайской организации сотрудничества и Шанхайским институтом международных исследований. [2]

Четвёртый Саммит прошёл 21 мая 2014 года в Шанхае под председательством Си Цзиньпина. На Саммите была принята декларация «Укрепление диалога, доверия и координации во имя новой Азии», включая терроризм, разоружение, незаконный оборот наркотиков, организованная и транснациональная преступность, продовольственная и энергетическая безопасность, права человека, информация и коммуникационные технологии, охрана окружающей среды, а также ситуации в Афганистане и на среднем Востоке. [3]

Страна председательство – Таджикистан. Последнее заседание состоялось 21 мая 2014 года в Шанхае Китайской Народной Республики. Руководство Саммита Совещание по взаимодействию и мерам доверия в Азии осенью 2018 года перешло от Китая к Таджикистану.

На период 2018-2020 годов на форуме председательствовало Таджикистан. Пятый саммит прошёл в столице Таджикистана в Душанбе.

15 июня в Душанбе под председательством Республики Таджикистан состоялся пятый Саммит Совещание по взаимодействию и мерам доверия в Азии. Для участия в работе Саммита во дворце «Кохи Навруз» собрались главы государств, правительств и высокопоставленные представители стран участниц Таджикистана, Азербайджана, Исламской Республики Афганистан, Королевства Бахрейн, Народной Республики Бангладеш, Социалистической Республики Вьетнам, Арабской Республики Египет, Государства Израиль, Республики Индия, Хашимитского Королевства Иордания, Иракской Республики, Исламской Республики Иран, Республики Казахстан, Государства Катар, Королевства Камбоджа, Китайской Народной Республики, Республики Корея, Кыргызской Республики, Монголии, Объединенных Арабских Эмиратов, Исламской Республики Пакистан, Государства Палестина, Российской Федерации, Королевства Таиланд, Республики Турция, Республики Узбекистан, Демократической Социалистической Республики Шри-Ланка, руководители и представители государств-наблюдателей – Республики Индонезия, Республики Филиппины, Республики Беларусь, Украины, Соединенных Штатов Америки, Японии, руководители международных организаций и объединений наблюдателей и партнеров – Организации Объединенных Наций (ООН), Международной организации по миграции, Организации по безопасности и сотрудничеству в Европе, Парламентской ассамблеи тюркоязычных стран, Шанхайской организации сотрудничества (ШОС) и гость Саммита – Исполнительный комитет Содружества Независимых Государств.

Основатель мира и национального единства – Лидер нации, Президент Республики Таджикистан, уважаемый Эмомали Рахмон как представитель принимающей страны тепло и искренне встретил глав государств и правительств, руководителей авторитетных организаций и объединений мира. Далее состоялась церемония фотографирования руководителя принимающей страны, Президента Республики Таджикистан уважаемого Эмомали Рахмона с руководителями государств и делегаций в залах «Дидор» и «Аржанг». Основным местом проведения пятого Саммита Совещания по взаимодействию и мерам доверия в Азии был выбран красочно оформленный узорами и резьбой «Зарандуд». Президент Республики Таджикистан, уважаемый Эмомали Рахмон открыл пятый Саммит Совещания по взаимодействию и мерам доверия в Азии, который на этот раз проходит под председательством Республики Таджикистан, и искренне приветствовал всех участников с прибытием в республику.

По итогам пятого Саммита СВМДА была принята «Декларация Совещания по взаимодействию и мерам доверия в Азии». Ход проведения пятого Саммита СВМДА под председательством Республики Таджикистан освещают 650 зарубежных и отечественных СМИ, газеты и журналы, радио, телевидение и информационные агентства из Таджикистана и других стран. [4] Основными целями Саммита являются обсуждение вопросов безопасности и сотрудничества на Азиатском континенте и содействие глобальной борьбе с терроризмом, экстремизмом, наркотрафиком и транснациональной преступностью. Высшим органом, принимающим решения, является Саммит глав государств, который проводится раз в четыре года. [5]

14-15 июня Спецпредставитель Наталья Герман представляла Генерального секретаря ООН на 5-м саммите СВМДА, который прошел в Душанбе, Таджикистан. На саммите была принята декларация, сфокусированная на теме «Общее видение безопасного и более процветающего региона СВМДА». Декларация призывает к

формированию общей, всеобъемлющей и устойчивой системы безопасности, а также к более целенаправленным усилиям к общему развитию, партнерству и связям по всей Азии. В своем заявлении г-жа Герман подчеркнула, что «государства-члены СВМДА всегда могут рассчитывать на поддержку Организации Объединенных Наций, учитывая то, что этот широкомасштабный форум полностью соответствует духу Устава Организации Объединенных Наций и современных международных отношений, которые построена принципах взаимного уважения, равенства и многостороннего сотрудничества». [6]

Во время встречи в Таджикистане главы государств участниц форума предлжили следующие рекомендации: Си Цзиньпин, Председатель КНР: - Как член азиатской семьи Китай продолжит вносить свой вклад в продвижение мира и в защиту и обеспечения порядка. Мы будем решительно идти по пути мирного развития. Никогда не будем гоняться за собственной выгодой в ущерб другим. Китай готов сотрудничать со всеми странами в рамках проекта «Один пояс один путь» и тем самым создавать возможность для соседей продавать свои товары на китайском рынке. Мы будем отстаивать международное равновесие и справедливость ради прекрасного будущего Азии и всего мира. Такова сегодня позиция Китая. Азиатский континент сегодня становится очень сильным игроком на мировой арене. Но раскрыть весь потенциал ему мешают глобальные проблемы. Нелегальная миграция, наркоторговля, экстремизм, терроризм, экологические проблемы. Ликвидировать преграды поможет доверие и взаимное уважение. Глава России Владимир Путин также выразил уверенность, что добиться по-настоящему устойчивой стабильности в Азии можно лишь путем урегулирования кризисных ситуаций и конфликтов. Владимир Путин, Президент Российской Федерации: - В мире разгораются торговые войны. Фактически идут бои без правил. Найти выход из этой ситуации. Восстановить меры. В качестве первого шага вывести из санкционных ограничений лекарства, медоборудование. Думаю, с этим сложно не согласиться. Узбекский лидер акцентировал внимание ещё на серьёзной мировой угрозе. По мнению Шавката Мирзиёева низкий уровень жизни и образования и есть источник не просто бытовых конфликтов, но и распространения идей терроризма и экстремизма. Шавкат Мирзиёев, Президент Республики Узбекистан: - Особую озабоченность вызывает процесс радикализации среди молодежи. Страны мира переживают кризис доверия. Безопасность неделима, и ее фундаментальной основой является доверие. Саммит СВМДА в Душанбе продлился 3,5 часа. В завершение участники приняли декларацию 5 саммита СНГ. Лаура Байбатчанова, корреспондент: - Никогда прежде в Азии подобной структуры, как СВМДА, не было. Все попытки создать открытую площадку, в которой страны азиатского континента смогут выработать четкий алгоритм по обеспечению мира, безопасности и стабильности, успехом не увенчались. При этом вести внешние связи в столь непростой обстановке, которая подрывала авторитет всего азиатского континента, было практически невозможным. Новый формат сотрудничества, предложенный Первым Президентом Казахстана 27 лет назад, как показало время, стал действенным механизмом, в котором каждое государство это часть крепкого и нерушимого союза, а Казахстан как страна – основатель приложит все усилия для устойчивого развития СВМДА и расширения состава этой, без преувеличения, уникальной площадки Касым-Жомарт Токаев, Президент Республики Казахстан: - Назрела актуальность расширения практического взаимодействия государств-членов по всем ключевым направлениям Совещания. Мы предлагаем создать специальный Фонд для финансирования проектов, программ и иной деятельности Форума. Такой новый механизм призван стать дополнительным стимулом деятельности Делового совета СВМДА. Полагаем, что инвестирование в человеческий капитал способно придать огромный импульс экономическому благополучию всех государств-участников Совещания. В этом плане следует уделять первостепенное внимание развитию межэтнического и межконфессионального диалога в Азии.

ЛИТЕРАТУРА

1. https://www.s-cica.org/page_ol/about-cica/
2. https://ria.ru/20190615/1555526098.html
3. https://ria.ru/20190615/1555526098.html
4. https://mfa.tj/ru/nur-sultan/view/4963/pod-predsedatelstvom-respubliki-tadzhikistan-v-dushanbe-sostoyalsya-pyatyi-sammit-soveshchaniya-po-vzaimodeistviyu-i-meram-doveriya-v-azii
5. https://tajemb.kiev.ua/tajikistannews/3418/

РОЛЬ ГОСУДАРСТВ-ЧЛЕНОВ СОВЕЩАНИЯ ПО ВЗАИМОДЕЙСТВИЮ И МЕРАМ ДОВЕРИЯ В АЗИИ В ПРОТИВОДЕЙСТВИИ ПРОБЛЕМ 21 ВЕКА

В статье рассматриваются история создания Совещания по взаимодействию и мерам доверия в Азии, также принятые меры государств участников при деятельности Совещания по взаимодействию и мерам доверия в Азии (далее СВМДА, Совещание). Описываются перспективы международного форума, объединяющего государства азиатского континента и принципы, на основе которых Совещание ведёт свою деятельность. Проанализированы нормативно-правовые акты, принятые на форумах Совещания и характер их действия на сегодняшний день, расширение деятельности Совещания по мере актуальности проблем 21-века, какие проблемы решают принятые международные документы и какой юридической силой они наделены. В статье каждые Саммиты глав государств Совещания по взаимодействию и мерам доверия в Азии рассматриваются детально с момента начало действий Совещания до последнего Саммита, проходившего в Таджикистане. В данной статье также рассмотрена вовлеченность других государств мира и объединений в деятельность Совещания по взаимодействию и мерам доверия в Азии.

Ключевые слова: взаимодействие; меры доверия; декларации по взаимодействию; международное сотрудничество; саммиты глав государств; компетенции и принципы; декларации; наблюдатели; коммуникация субъектов; международное право; международные соглашения; совещание; специальные встречи; организации; региональные организации; универсальные организации; противодействие экстремизму; противодействие наркоторговле;

НАҚШИ ҶАЛАСАИ АЪЗОИ КИШВАРҲО ОИД БА ҲАМКОРӢ ВА ТАДБИРҲОИ БОВАРӢ ДАР ОСИЁ ДАР МАСЪАЛАҲОИ МУБОРИЗА БО МАСЪАЛАҲОИ АСРИ 21

Дар мақола таърихи ташкилёбии Машварати ҳамкорӣ ва тадбирҳои боварӣ дар Осиё ва ҳамчунин чораҳои татбиқнамудаи давлатҳои иштирокчии Машварат дар давоми фаолияти он баррасӣ шудаанд. Имкониятҳои форуми байналмиллалии давлатҳои Осиёро муттаҳидкунанда ва принсипҳое, ки фаъолияти Машваратро роҳбарӣ мекунанд тавсиф шудаанд. Санадҳои меъёрӣ-ҳуқуқӣ, ки дар форумҳои Машварат қабул шудаанд ва хислати амалкунии онҳо то имрӯз дар мақола таҳлил гардида, инчунин қувваи ҳуқуқии онҳо, раванди васеъшавии фаъолияти Машварат бо дарназардошти қобилияти ҳалнамоии мушкилотҳои рӯзмараи асри 21 баррасӣ гаштаанд. Дар мақола ҳар як Саммити сарони давлатҳои Машварати ҳамкорӣ ва тадбирҳои боварӣ дар Осиё аз лаҳзаи оғози фаъолияташ то охирин Саммите, ки дар Ҷумҳурии Тоҷикистон баргузор гардид, ба таври муфассал тавсиф ва баррасӣ шудаанд. Дар мақолаи мазкур инчунин иштироки дигар давлатҳои ҷаҳон ва иттиҳодияҳо дар фаъолияти Машварати ҳамкорӣ ва тадбирҳои боварӣ дар Осиё баррасӣ шудаанд.

Калидвожаҳо: ҳамкорӣ, тадбирҳои боварӣ, эъломияҳо дар бораи ҳамкорӣ, ҳамкории байналмиллалӣ, шурои сарони давлатҳо, салоҳиятҳо ва принсипҳо, эъломияҳои ҳамкорӣ, салоҳият ва принсипҳо, нозирон, созишномаҳои байналмилалӣ, вохӯрӣ, ҷамъомадҳои махсус, ташкилотҳои байналмиллаӣ, ташкилотҳои минтақавӣ, ташкилотҳои универсалӣ.

ROLE OF THE MEMBER STATES OF THE CONFERENCE ON INTERACTION AND CONFIDENCE-BUILDING MEASURES IN ASIA IN COUNTERING THE CHALLENGES OF THE 21ST CENTURY

The article discusses the history of the conference on interaction and confidence building measures in Asia, as well as measures taken by States parties in the activities of the conference on interaction and confidence building measures in Asia (CICA next Meeting). The article describes the prospects of an international forum that unites the states of the Asian continent and the principles on the basis of which the Meeting conducts its activities. The author analyzes the normative legal acts adopted at the forums of the Meeting and the nature of their action to date, the expansion of the Meeting's activities as the problems of the 21st century become more relevant, what problems are solved by the adopted international documents and what legal force they are endowed with. In the article, each Summit of the Heads of State of the Conference on Interaction and Confidence-building Measures in Asia is considered in detail from the beginning of the Meeting to the last Summit held in Tajikistan, with a description of international legal documents. This article also examines the involvement of other countries and associations in the activities of the Conference on Interaction and Confidence-Building Measures in Asia.

Keywords: interaction, confidence building measures, declaration on cooperation, international cooperation, the summits of heads of state, competences and principles, return, observers, communication entities, international law, international agreement, meetings, special meetings, organization, regional organizations, universal organization, countering extremism, countering drug trafficking.

Сведения об авторе: ***Шодиева Шохсанам*** – магистр 2-курса специальности Международное право юридического факультета Таджикского тнационального университета. Эл.почта: Shodievas1997@gmail.com. Тел: **93-908-04-97**

Information about the author: ***Shodieva Shokhsanam*** – 2nd year Master of International Law, Faculty of Law, Tajik National University. Email address: Shodievas1997@gmail.com. Phone: **93-908-04-97**

ОБЪЕКТИ МУНОСИБАТИ ҲУҚУҚӢ

Яҳёев Ҳ. Ҳ.
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Объекти муносибати ҳукуқӣ яке аз масъалаҳои мубоҳисаноки илми ҳукуқшиносист. Оиди объекти муносибати ҳуқукӣ ду назария пешбарӣ ва истифода мешаванд:

1) назарияи ягонагии объект (назарияи монисти)

2) назарияи гуногунии объект

Тибки назарияи ягонагии объект (назарияи монисти), муносибати ҳуқуқӣ як объект дорад - амали субъектони ҳуқуқ. Тибқи назарияи гуногунии объект, муносибати ҳуқуқӣ якчанд объект дорад-амали субъект, натиҷаи рафтор, неъматҳои моддӣ, неъматҳои гайри моддӣё маънавӣ ва м.и

Вобаста ба ин ду назария мафҳумҳои гуногуни объекти ҳуқуқ ва доираи объектҳои ҳуқуқ муайяну пешбарӣ мешаванд.

Назарияи ягонагии объекти муносибати ҳукуқӣ ҳанӯз дар илми ҳукуқшиносии шӯравӣ истифода мешуд. Яке аз ҷонибдорони ин назария ҳамон вақт О.С. Иоффе буд. Ба андешаи ӯ, объекти хукуқҳо ва ӯхдадориҳоро «амали инсонӣ» ташкил медиҳад. Аммо дертар муаллиф ин акидашро тағйир медиҳад ва ба хулоса меояд, ки муносибати хукуқӣ се объект дорад: якум, «объекти хуқуқӣ», дуюм, «объекти иродавӣ» ва сеюм, «объекти моддӣ». Зери мафҳуми «объекти ҳуқуқӣ» - амали шахси ӯхдадор фаҳмида мешавад, яъне амали инсон объекти ягона ҳисоб намешавад.

Муҳаққиқони ҷудогонаи пасошуравӣ низ аз назарияи ягонагии объекти муносибати хукуки ҷонибдорӣ мекунанд. Чунончи, В.Н. Хропанюк менависад, ки «неъматҳои моддӣ ва маънавӣ» на объект, балки «хадафҳое мебошанд, ки бахри онхо ашхос вориди муносибатҳои хукуқӣ мегарданд». Ба андешаи ӯ, «неъматҳои модди ва гайримодди берун аз мазмуни ҳуқуқии муносибати ҳуқуқӣ қарор доранд, бо ҳуқуқу ӯхдадориҳо алоқаманд нестанд». Муаллиф вазифаи илми ҳуқукшиносиро дар «омузиши амалҳои иштирокчиёни муносибатҳои хуқуқи, вале на ашё ва неъматҳои дигар» мебинад.

«Ашё, неъматҳои олами моддиро, - менависад у, - фалсафа, сотсиология, илми иқтисодӣ, таҷрибаи истеҳсолӣ меомӯзанд» .

Мафхуми объекти муносибати хуқуқӣ низ дар иртибот бо ин назарияи ягонагии объект муайян мегардад. Масалан, В.Н. Хропанюк мафҳуми зеринро пешкаш' мекунад: «объекти муносибати ҳуқуқӣ - ин амали воқеии иштирокчиёни он аст».

Бештари мухаққиқон (В.К. Бабаев, С.С. Алексеев, М.Н. Марченко, А.Б. Всингеров, В.И. Леушин, А.С. Пиголкин, В.Д. Перевалов, С.А. Комаров, А.В. Малко ва диг.) ҷонибдори назарияи гуногунии объекти муносибати хукуки мебошанд. Неъматҳи моддӣ ва маънавӣ, неъматҳои шахсии гайри модди, амали иштиркчиёни муносибатҳои хукукӣ,натичаи ин амал - объектҳои муносибатхои ҳуқуқӣ эътироф мешаванд.

Мафхуми объекти муносибати хуқуқӣ низ вобаста ба ин гуногунии объектҳо пешкашу истифода мешавад. Айни замон мафхумҳо гуногунанд ва ин табиист. Ҳар муҳаққиқ мафхуми хешро пешкаш мекунад. Гуногунии объектҳои мунсибати хуқуқӣ боиси гуногунии мафҳумҳои объекти ин муносибатҳо мегардад.

Дар адабиёти пасошӯравӣ ҳоло чунин мафҳумҳо истифода мешаванд:

- «Объекти муносибати ҳукуқӣ – ин ҳамон чизи дунёи зохирӣ,неъмати моддӣ ё гайримоддист, ки вобаста ба он (нисбат ба он) муносибати хуқуқӣ пайдо мешавад»

-«Объекти муносибати ҳуқуқӣ - ин ҳамон неъмати воқеист, ки баҳри истифода ё ҳимояи он хуқукҳои субъективӣ ва ӯхдадориҳои хукуқӣ равона шудаанд»;

- «Объекти муносибати ҳуқуқӣ – хамон неъматхои модди ва маънави,к ибо пешкашу истифодаи онхо манфиатхои тарафи хукукдори муносибатхои хукуки конеъ мегарданд»;

«Объекти муносибати ҳуқуқӣ – ин хамон чизест,ки ба он хукукхои субъективи ва ухдадорихои хукукии субъектон равона шудаанд»;

- «Объекти муносибати ҳуқуқӣ ин ҳамон неъматҳои вокей,ки барои муваффақ шудан ба онҳо иштирокчиёни муносибатҳои хукуқӣ. хукуқҳои субъективии хешро истифода мебаранд ва ӯҳдадориҳои ҳуқуқияшонро ичро мекунанд» ва диг.

Тавре мушоҳида мешавад, мафҳумҳои гуногуни объекти муносибати хуқуқӣ умумият ва хислатҳои фарққунанда доранд. Хислати умумии онҳо ин аст, ки объекти муносибати ҳукукӣ ба маънои «неъматҳои модди ва маънави», «неъматҳои модди ва ғайри моддӣ», «неъматҳои воқей», «чизҳои дунеи зоҳирӣ» фахмида мешаванд. Хислатҳои фарққунандаи ин мафхумҳо дар он аст ,ки объектҳои муносибати хукуқӣ вобаста ба ҳадафҳои иштирокчиёни муносибати ҳуқуқӣ чудо карда мешаванд: объект ҳамон неъматест ки вобаста ба он муносибати ҳуқуқӣ пайдо мешавад, ё нисбати он муносибати ҳукуқӣ равона мегардад, ё ин ки объект ҳамон неъматҳо ё чизест, ки ба онҳо хуқуқу уҳдадорихо равона шудаанд ва ё баҳри онҳо амалӣ мешаванд. Худи тасниф намудҳои объектҳои муносибати ҳуқуқӣ низ дар адабиёт ҳар хел аст.

Як катор муаллифон (А.С. Пиголкин, С.А. Комаров, А.В. Малко ва диг.) намудхои зерини объектҳои муносибатҳои ҳуқуқиро ҷудо мекунанд:

- неъматҳои модди (чиз, амвол ва м.и.);

-неъматҳои шахсии гайримоддӣ (ҳаёт, саломатӣ, шаыну эътибор, озоди, дахлнпазирии инсон);

- амали субъектон, хизматҳои мухталиф ва натиҷаи онҳо (дар муносибатҳои соҳаи идора, хизмати машшй, фаъолияти хоҷаги, фарҳангӣ ва диг.);

- маҳсули эҷоди маънавӣ (асарҳои адабиёт, санъат, меъмори, кашфиётҳои илмӣ, ихтироот ва натичаҳои дигари меҳнати акли);

-когазҳои қимматнок, ҳуччатҳои расмй (пул, чек, вексел, билетҳои лоторей, шаҳодатнома, шиноснома, диплом ва диг.):

Тибқи тасниф дигар, объектҳои муносибатҳои хукуки намудхои зерин доранд : неъматхои олами модди (ашё ва пулу когазхои кимматнок) , маҳсули эҷоди маънави , неъматҳои шахсии ғайри моддӣ, амали иштирокчиёни муносибати ҳукуқи , натиҷаи ин амал (В.К. Бабаев). Дар ин тасниф қоғазҳои қимматнок ба гурӯҳи неъматҳои олами модди дохил карда мешаванд. Мувофиқи боз як тасниф дигар объектҳои муносибатҳои хукуки чунинанд: неъматхои моддӣ, натиҷаи эҷоди маънавӣ, амали одамон ва натичаи он, неъматҳои шахси ғайримоддӣ (М.Н. Марченко). Тавре дида мешавад, ҷонибдорони назарияи гуногунии объекти муносибати хукуки хамон як объектхоро эътироф мекунанд,аммо тарзи гурухбандии ин обеъктхо хар хел сурат мегирад.. Дар хар ҳол мохияти тасниф объектҳои муносибати ҳуқуқи дигар намешавад . Хубтар мебуд объектҳои муносибатҳои ҳуқуқии хусусӣ ва омма чудо карда мешуданд . Зарурати чунин тасниф бо омилҳои зайл муайян мешавад[6].

Якум , ҳамон як объект дар муносибатҳои ҳуқуқии хусусӣ ва омма (масалан , шаъну эътибори инсон дар муносибатҳои ҳуқуқии граждани ва ҷиной) бо воситаҳои мухталифи ҳуқуқӣ ҳимоя мешавад ва ё ҳамон як объект дар муносибатҳои хусусӣ ва омма нақши гуногунро адо мекунад (чунончи , нақши пул дар муносибатҳои ҳуқуқии граждани , масалан , дар шартномаи қарз , маҳсулотсупорӣ , ичрои кор ё хизмат ва м.и. ва дар муносибатҳои ҳуқуқии ҷиной , масалан , ҳамчун объекти ҷиноятӣ пора ва м.и.).

Дуввум , вобаста ба объект танзими ҳуқуқии муносибатҳои ҳуқуқии хусусӣ ва омма ҳар хел сурат мегирад. Дар як ҳолат (мас лан, пешкашу истифодаи диплом ҳангоми ба кор қабул намудан ва м.и.) объекти муносибати ҳуқуқӣ (диплом) истифодаи усулҳои бештар диспозитивиро талаб мекунад , аммо дар ҳолати дигар (масалан, ҳангоми пешкаши дипломи қалбакӣ) объект (диплом) истифодаи усулҳои танзими императивиро (татбиқи ҷавобгариро) металабад.

Тасниф объектҳои муносибатҳои хуқуқӣ тибқи қонунгузорӣ низ сурат мегирад . Масалан , объектҳои муносибатҳои хуқуқии граждани , тибқи КГ ҶТ (м . 140) , ба намудҳои зерин ҷудо мешаванд: 1) неъматҳои амволӣ ва ҳуқуқи амволӣ (чизу чора , пул , аз ҷумла асъори хориҷӣ , қоғазҳои қимматнок , кору хизматҳо , самараи эҷодкории зехни, номи фирма, тамгаи мол, хукуки амволи ва амволи дигар); 2) неъматхои шахсии гайриамволи ва хукуки шахсии гайриамволи (хаёт,саломати,эътибори шахс,шаъну шараф,номи нек,шухрати касби,дахлнопазирии хаёти шахси,сирри шахси ва оилави,хукук ба ном,хукуки муаллифи,хукуки дахлнопазирии аса рва диг.).Хамчунин чизу чораи ғайриманқул (бино, иншоот , ниҳои бисёрсола, киштихои хавои ва бахри,киштихои дохили кишвар,объектхои кайхон ва диг.) ва манкул (пул,когазхои кимматнок) чудо карда

мешаванд (м.142 КГ ЧТ). Тибқи қонунгузории граждани, нисбати ҳайвонот қоидаҳои умуми дар хусуси амвол истифода мешаванд (м.150 КГ ЧТ). Илова ба ин на танҳо амал балки беамали низ объекти хукуку ухдадорихои граждани эътироф мешавад.(м.154 КГ).

Ҳамин тариқ, ба сифати объектҳои муносибатҳои ҳукукии граждани на танҳо неъматҳои моддӣ ва шахсии ғайри моддӣ, балки худи хукуки тарафи хукудори муносибати хукуки (сохибхукук) низ эътироф мешавад, масалан, хукук ба моликияти хусуси, хукук ба манзили шахси,ба воситаи наклиёти шахси, ё хукук ба ном, хукуки муаллифи ва диг.

Пас номгӯи намудҳои объектҳои муносибати ҳуқуқиро , ки дар адабиёт истифода мешавад , метавон бо ҳуқуқҳои иштирокчи муносибати ҳуқуқӣ илова намуд . Ҳуқуқҳои иштирокчии муносибати ҳуқуқӣ (масалан , ҳуқуқҳои амволӣ ва шахсии ғайри амволии иштирокчии муносибати ҳуқуқии граждани) намуди мустақили объекти муносибати ҳуқуқӣ мебошад.

Ҳамчунин на танҳо амали иштирокчиёни муносибатҳои ҳуқуқӣ , балки беамалии онҳо низ объекти муносибатҳои ҳуқуқии гражданӣ мебошанд . Яъне , ҳам амал ва ҳам беамалӣ объекти муносибати ҳуқуқӣ бояд эътироф шавад[1] .

Ҳамин тариқ , ду назария оиди объекти муносибати хукуки истифода мешаванд : назарияи объекти ягона ва назарияи гуногунии объект . Аммо дар адабиёт нуқтаҳои назари дигар оиди паҳлӯҳои объекти муносибати ҳуқуқӣ мушоҳида мешаванд . Чунончи, В.Н. Протасов категорияи « обьекти муносибати ҳуқуқиро » зери шубҳа гирифта таклиф мекунад , ки ин мафҳум бо мафҳумҳои нав - « объектҳои фаъолияти ҳуқуқӣ» ва « объектҳои манфиант » иваз карда шавад . Зери мафҳуми « объектҳои фаъолияти хукукі » - муносибатҳои ҷамъиятӣ ва таҳти мафхуми « объектҳои манфиат »-он чизе фахмида мешавад,ки нисбати онхо хукуку ухдадорихо равона шудаанд.В.Н.Протасов дар хар сурат чонибдори назарияи гуногунии объек аст.У пешбарии мафхумхои «объектхои фаъолияти хукуки» ва « объектҳои манфиатро » бо он алоқаманд мекунад , ки дар адабиет кушиши бо ҳам омехта намудани назарияҳои ягонаги ва гуногунии объектҳои муносибати ҳуқуқӣ ҷой дорад , ки боиси аз ҳам ҷудо гаштани « объекти ҳуқуқии муносибати ҳуқуқи » (амали воқеӣ) ва «объекти моддии муносибати хукуки» (неъматхои модди ва маънави) гардид (Л.И. Спиридонов). Дар ин замина В.Н[1]. Протасов муносибатҳои воқеӣ ва неъматҳои моддиву маънавиро аз ҳам чудо намуда мафхумхои «объекти фаъолияти хукуки» ва «объекти мафиатро » пешкаш мекунад. Ба андешаи ӯ, масалан, бор – «объекти фаъолияти хукуки» ва расонидани бор «объекти манфиат» аст. Дар натиҷаи чунин таҳлил муаллиф аз назарияи гуногунии объект пуштибонӣ мекунад ва мафҳуми ба он мувофикро пешкаш мекунад : « объекти муносибати ҳуқуқи падидаи дунёи зоҳирист , ки имкони қонеъ гардонидани манфиати соҳибҳуқуқро дошта , дар шакли чиз , хизмат , маҳсули эҷоди маънавӣ ё неъмати шахсии гайри моддӣ баромад мекунад ва баҳри онҳо субъектони муносибати ҳуқуқӣ дар доираи ҳуқуқу ухдадориҳои худ амал мекунанд». Хамчунин мафҳумҳои « объекти ҳуқуқ » ва « объекти муносибати ҳуқуқӣ» фарқ карда мешаванд. Як қатор муаллифон (В.К. Бабаев , В.Н. Протасов, А.Б. Венгеров , В.В. Руминина , А.В. Клименко ва диг.) зери мафҳуми « объекти ҳуқуқ» - муносибатҳои ҷамъиятиро мефаҳманд , ки мавриди танзими ҳуқуқӣ қарор мегиранд , яъне мавзӯи танзими ҳуқуқиро дар назар доранд . Мафҳуми номбурда нисбат ба мафҳуми «объекти муносибати ҳуқуқӣ» васеътар (чун «абстрактӣ») арзёбӣ мешавад. «Объекти муносибати ҳуқуқӣ» бошад маҳдудтар (чун «мушаххас») арзёбӣ мешавад. Агар «объекти ҳуқуқро» ҳамаи муносибатҳои ҷамъиятии мавриди танзими ҳуқуқӣ қарор гирифта ташкил диҳанд , пас «объекти муносибати ҳуқуқиро» танҳо як қисми ин муносибатҳо ташкил медиҳанд , ки нисбати онҳо ҳуқуқу ӯҳдадориҳо равона гаштаанд . Муҳаққиқони соҳаҳои ҷудогонаи ҳуқуқ мафҳумҳои «объекти (мавзӯи) танзими ҳуқуқӣ» ва «объекти муносибати ҳуқуқиро » як мешуморанд . Чунончи ,объекти танзими муносибатҳои ҳуқуқии меҳнатӣ ва таносубан объекти муносибатҳои ҳуқуқии меҳнати «муносибатҳои ҷамъиятӣ-меҳнатӣ » ва як қатор муносибатҳои дигари ҷамъиятии бо ин муносибатҳо алокаманд эътироф мешаванд, ки дар рафти фаъолияти меҳнатии одамон пайдо мешаванд. Объекти ҳуқуқи мурофиаи шаҳрандӣ ва объекти танзими ҳуқуқии мурофиаи шаҳрванди муносибатхои чамъияти эътироф мешаванд,ки дар сохаи мурофиаи суди оиди парвандахои шахрванди пайдо мешаванд. Дар заминаи чунин ақидаҳо М.Н. Марченко ба хулоса меояд , ки « дар ҳар як соҳаи ҳуқуқ объектҳои (мавзӯи) ба онҳо хоси муносибатҳои ҳукуки арзи

вучуд доранд». Истилоҳи «объекти (мавзӯи) муносибати ҳукукӣ», ки муаллиф онро истифода мебарад ба он ишора мекунад, ки мафҳумҳои «объекти муносибати ҳукуки» ва «мавзӯи муносибати ҳуқуқи» ҳаммаъно истифода мешаванд. Аммо мафҳуми «мавзӯи муносибати ҳуқуқи », тавре маълум аст, маҳз мавзӯи танзими ҳуқуқиро дар назар дорад. Муносибатҳои ҳуқуқӣ, (аниктараш муносибатхои чамъиятии танзимгашта)-мавзуи танзими хукукиянд,аммо объекти муносибати хукуки – на мавзӯи танзими ҳуқуқӣ , балки неъматҳои моддиву маънави, амалу хизмат , натиҷаи амалу хизматҳо мебошанд , ки дар иртибот бо онҳо муносибати ҳуқуқӣ (пайвандии ҳуқуқии байни ашхоси дорои ин ҳуқуқу ӯҳдадориҳо) чой дорад. Аз ин нуқтаи назар , як шуморидани мафҳумҳои « объекти муносибати хукуки » ва «мавзӯи танзими ҳуқуқӣ» далели он аст, ки мафҳумҳои объекти муносибати ҳуқуқӣ ва мавзӯи танзими ҳуқуқӣ (ё объекти ҳуқуқ аз нигоҳи як қатор муаллифон) ҷудо карда намешаванд.

Чунончи, бештари муаллифон мафҳумҳои «объекти ҳуқуқ» ва «объекти муносибати ҳуқуқиро ҷудо намуда, зери мафҳуми «объекти ҳуқуқ» - муносибатҳои ҷамъиятии танзимшавандаро (яъне мавзуи танзимро) ва зери мафҳуми « объекти муносибати ҳуқуқи» - неъматҳои олами воқеиро мефаҳманд. Дар ин маврид «объекти муносибати хукуки» ва « мавзӯи танзими хукуки»чудо карда мешаванд. Муаллифони дигар бошанд , мафҳумҳои номбурдаро ҷудо намекунанд, мафхуми умумии «объекти (мавзуи) муносибати хукукиро» истифода мебаранд. В.С. Нерсесянс ақидаи комилан дигари хилофи ҳар ду андешаи зикршударо пешкаш мекунад. Тибқи он, «объекти муносибати ҳуқуқӣ» - ин меъёри умумии ҳоло амалӣ нашуда (яъне ҳуқуқу ӯҳдадориҳои ҳоло воқеънагашта) ва «мавзӯи муносибати ҳуқуқӣ» - ин ҳуқуқу ӯҳдадориҳои амалишуда мебошанд. Муааллиф мафҳуми «объекти ҳуқукро» истифода намебарад, мафхуми «мавзӯи танзими ҳуқуқиро» бо мафҳуми «мавзӯи муносибати ҳуқуқӣ» иваз мекунад, объекти муносибати ҳуқуқиро танҳо бо ҳуқуқу ӯҳдадориҳо махдуд мекунад, объекти умумии ҳоло амалӣ нашуда (абстрактӣ) ва амалӣ шударо (мавзӯи танзими ҳуқуқиро) ҷудо мекунад. Дар натиҷа ҳамон як ҳуқуқу ӯҳдадориҳо дар як ҳолат объекти муносбати ҳуқуқӣ, дар ҳолати дигар мавзӯи муносибати ҳуқуқӣ номида мешаванд. Фарқи онҳо дар он эҳсос мешавад , ки объекти муносибати ҳуқуқӣ дар як ҳолат амалӣ намешавад ва чун объекти муносибати ҳуқуқӣ боқӣ мемонанд. Дар ҳолати дигар ҳуқуқу ӯҳдадориҳо амалӣ шуда , мавзӯи муносибати ҳуқуқиро ташкил медиҳанд. Аммо аслан муносибати ҳуқуқӣ дар натиҷаи амалӣ шудани меъёри умумии (абстрактии) ҳуқуқи объективӣ пайдо мешавад . Муносибати ҳуқуқӣ – ин алоқаи ҳуқуқии байни шахсони мушаххас , байни тарафи ҳуқуқдор (соҳибҳуқуқ) ва тарафи ӯҳдадор аст. Дар адабиёт муаллифон маҳз ҳамин хислати фардии муносибати ҳуқуқиро эътироф мекунанд. Муносибатҳои ҳуқуқӣ байни тарафҳои (иштирокчиёни) фардӣ , масалан , байни Аҳмадов ва Самадов , байни Ахмадов ва суди ш . Душанбе , байни ду ширкати тиҷоратӣ ва ғ . пайдо мешавад . Муносибати ҳуқуқӣ натиҷаи амалӣ гаштани меъёри ҳуқуқ аст. Агар, фарз кардем, меъёри КГ дар хусуси шартномаи хариду фурӯш байни , фарз кардем , фурӯшанда Аҳмадов ва харидор Самадов амалӣ нашавад , нас муносибати ҳуқуқии граждани низ ҷой надорад. Дар ин муносибатҳои шартномавӣ ҳукуку ӯҳдадориҳо бевосита аз шартнома хосил мешаванд. Тарафхои шартнома хукуку ухдадории умумии қонуни гражданиро озодона ва тибки хоҳишашон мушаххас мекунанд (дар заминаи танзими диспозитиви). Ҳамзамон набояд фаромӯш кард, ки як қатор ҳуқуку ӯҳдадориҳо бевосита аз қонун ҳосил мешаванд, масалан, ҳукуқу вазифаҳои конституцсионии инсон ва шаҳрванд бевосита амали мешаванд. Чунин меъёр дар бештари конституцсияҳо сабт шуда аст, аз ҷумла дар Конституцсияи Точикистон (м . 14) . Барои амалӣ намудани ин ҳуқуқу вазифаҳо қабули ягон қонун е санади дигар шарт нест . Хукуку вазифаҳои конституцсионии инсон ва шаҳрванд бевосита аз Конситутсия ҳосил мешаванд .Муносибати ҳуқуқие , ки дар заминаи ҳуқуқу вазифаҳои конституцсионӣ пайдо мешаванд (байни фард ва давлат) хислати умумӣ (абстрактӣ) доранд. Фикри бештари муҳаққиқон низ ҳамин хел аст . Ба андешаи онҳо , ин муносибатҳо байни тарафҳои номуайян ҷой доранд , як тараф , масалан , давлат ва тарафи дигар доираи зиёди номуайни одамон , ё ин ки як тараф давлат ба маънои умумӣ (махз кадом мақоми давлатӣ будани ин тараф маълум нест) ва тарафи дигар - одамони зиёд . Ба ин хотир , муаллифон ин муносибатҳоро умумӣ (абтеракти) , яъне ғайри фардӣ , номушаххас меноманд.

Аммо чунин андешаронӣ асосан хоси фаҳмиши сотсиалистии (ба хусус шӯравии) муносибатҳои ҳуқуқӣ - давлатӣ (дар робита бо ҳуқуқи давлатии замони

шӯравӣ) аст . Аммо дар ҳар сурат худи имкони вуҷуди муносибатҳои ҳуқуқии умумӣ (асосан конституцсионӣ) ҳоло зери шубҳа гирифта мешавад , пеш аз ҳама ба он хотир, ки муносибати ҳуқуқӣ ҳамеша хислати фардӣ дорад , дар натичаи амалӣ шудани меъёри абсрактии ҳуқуқ пайдо мешавад , байни шахсони муайян ҷой дорад. Хамзамон дар адабиётхои имруза,тавре мушохида шуд,акида чой дорад,ки меъёрхои абстракти-объекти муносибати хукукиро ва хукуку ухдадории амалишуда- мавзӯи муносибати ҳуқуқиро ташкил медиханд.Ин маънои онро дорад,ки имкони вучуд доштани муносибати хукуки дар холати амали нашудани меъёри хукуки низ эътироф мешавад. Яъне дар холати амали нашудани меъёр низ муносибати хукуки арзи вучуд дорад. Аммо аксари муаллифони имрӯза хилофи чунин нуқтаи назаранд, чунки ба андешаи онҳо, муосибати хукуки хислати фарди дорад. Дар ин замина имкони вучуд доштани муносибатҳои ҳуқуқии умумӣ зери шубҳа гирифта мешавад. Аммо, тавре қайд намудем, муносибатҳои конституцсионӣ дар соҳаи ҳуқуқу озодиҳо ва вазифаҳои инсон ва шаҳрванд бевосита дар заминаи ин ҳуқуқу озодиҳо (бидуни қонун ё санади дигар , бидуни шартнома , бидуни санади татбиқи ҳуқуқ) пайдо меша ванд . Аз як тараф , ба назар чунин менамояд , ки чунин муносибатҳо хислати умумӣ (абтсрактӣ) доранд, чунки тарафҳои он номуайянанд. Барои ҳамин замони шӯравӣ муҳаққиқон муносибатҳои ҳуқуқии умумиро дар мисоли муносибатҳои ҳуқуқии давлатӣ таҳлил намуда, имкони чунин муносибатҳои ҳуқуқии умумиро зери шубҳа мегирифтанд. Аммо муносибатҳои ҳуқуқии конституцсионӣ аз нуқтаи назари таҳлили ҷадид, тавре болотар дар хусуси он ҳарф задем мазмунан ва моҳиятан дигаранд. Акнун дар сатҳи конституцсионӣ (яъне дар сатҳи қонуни олии кишвар) мафҳумҳои «инсон», «фард», хукукхои инсон» , «озодии инсон», «дахлнопазирии шахс» ва м.и. истифода мешаванд. Мафҳуми «фард» бо истилоҳҳои конституцсионии «ҳар кас», «шахс», ҳар шахс, «ҳар як шахс» истифода мешавад. Ҳар кас ё ҳар шахс воқеан фард аст. Бесабаб нест, ки мафҳуми шаҳрванд», «ҳар шаҳрванд» алоҳида истифода мешавад. Аз ин ҷо ба хулоса омадан мумкин аст , ки муносибатҳои ҳуқуқии конституцсионӣ байни давлат ва инсон , давлат ва шаҳрванд пайдо мешаванд . Дар ин ҳолатҳо фард дар назар дошта мешавад , чунки ин сон ба маънои фарди ҷудогона фаҳмида мешавад. Ғайр аз ин, дар конституцсияҳои пасошӯравӣ истилоххои «шахрванд», «ҳар шаҳрванд» истифода мешавад, ки табиист фардро дар назар дорад. Дар ҳолатҳои ҷудогона, барои ифодаи гурӯҳи шаҳрвандон, масалан, барои амалӣ намудани ҳуқуқҳои коллективӣ (на фардӣ) истилохи шаҳрвандон » истифода мешавад. Ҳамин тариқ, як тарафи муносибати ҳуқуқии конституцсионии соҳаи ҳуқуқҳои инсон фарди ҷудогона мебошад. Муносибатҳои ҳуқуқии конституцсионии марбут ба ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шаҳрванд байни давлат ва фард пайдо мешаванд. Ин аз мазмуну моҳияти ҳам Конституцсия ва ҳам ҳуқуқҳои инсон бармеояд. Муносибатҳои ҳуқуқии конституцсионии марбут ба ҳуқуқу озодиҳо ва вазифахои инсон ва шахрванд байни давлат ва «инсон»,давлат ва «хар кас»,давлат ва «хар шахс»,давлат ва «шахрванд», давлат ва «хар шахрванд» пайдо мешаванд. Аз ин хотир, чунин муносибати ҳуқуқии конституцсионии сохаи хукуку озодихо ва вазифахои инсон ва шахрванд хислати фарди доранд. соҳаи Онҳо дар заминаи хукуку озодиҳо ва вазифаҳои фард , бахри амалӣ намудани онҳо (масалан , хукукхои соҳибмулки хусусӣ , ҳуқуқҳои соҳибкори инфиродӣ ва м.и.) пайдо мешаванд .Муносибатхои хукукии конституцсионии байни давлат ва фард чой доранд. Ин муносибатхо хамаруза амали мешаванд,чунки бо амали гаштани хукукхои фитрии инсон вобастаанд. Масалан хукуки фитрии инсон ба хаёт хамаруза амали мешавад.Зиндагии инсон хамаруза хар соату дакикаву сония давом мекунад.Зиндагии инсони аз лахзаи таваллуд то вафоташ бефосила аст. Ин ҳуқуқи аввалиндараҷаи фитрӣ доимо, бефосила ва мунтазам амалӣ мешавад. Барои ҳамин байни давлат ва ин ҳуқуқи фардии инсон ба зиндагӣ муносибати доимо амалкунандаи ҳуқуки (аз лаҳзаи таваллуд то вафоти инсон) ҷой дорад . Давлат , ки вазифаи эътирофу риоя ва таъмини ҳуқуқҳои фитрии инсонро ба зимма гирифтааст , бо ҳар фарди ҷомеа (ҳар як шаҳрвандаш, ҳар як шаҳрванди хориҷӣ, ё ҳар як шахси бешаҳрванди дар ҳудудаш қарор дошта) вобсатагии (муносибати) ҳуқуқӣ дорад (оиди эътироф , риоя ва ҳифзи ҳаёти инсонӣ). Ин муносибати ҳуқуқӣ байни давлат ва ҳар як аъзои ҷомеа ҷой дорад , чунки ҳаёти инсонӣ сифати фардӣ , шахсӣ дорад. Модоме ки давлат вазифаи эхтирому химояи ҳуқуқи фирии инсонро ба ҳаёт ба зимма гирифтааст, бо хар фарди ҷомеа (кудак, наврас, ҷавон, нафакахӯр ва ми) вобастагии ҳуқуқии конституцсионӣ дорад. Аз ин хотир чунин муносибати

хукукии байни давлат ва фард дар сохаи эхтирому химояи хукуки фитрии инсон ба зиндаги хислати фарди дорад. Хислати фардии муносибатҳои ҳуқуқии конституцсионии соҳаи ҳуқуқу вазифаҳои инсонро дар мисоли дигар ҳуқуқҳову озодиҳои фитрии инсон низ мушоҳида намудан мумкин аст. Дар ҳар сурат, бино ба ҳуқуқҳои фардӣ чунин муносибатҳои ҳуқуқӣ воқеан ҷой доранд. Ин муносибатҳо хислати муносибати хукукиро доранд . Онҳо хислати тарафайн доранд, байни давлат ва фард пай до шуда , ҳар тараф ҳуқуқу вазифаҳо дорад: фард ҳуқуқи эътирофу риоя ва ҳифзи ҳуқуқу озодиҳои фитрии фардиашро аз давлат дорад , айни ҳол вазифаҳои муайяни ба зиммааш гузошташударо назди дав лат ичро мекунад, давлат бошад, ҳуқуқи конституцсионии талаби ичрои вазифаҳоро аз фард дошта , вазифадор аст ҳуқуқҳои фитрии инсонро эътироф , риоя ва ҳифз намояд.

Моҳияти назарияи фитрии ҳуқуқҳои инсон ҳам дар ҳамин аст. Давлат ҳуқуқҳои фитрии инсониро, яъне ҳуқуқҳои худаш мукаррарнакардаро, ҳуқуқҳои аз амру хоҳиши давлат вобаста набударо эътироф мекунад. Дар ҳолати истифодаи назарияи давлатии ҳукукхо бошад, таббиист , ки давлат ҳуқуқҳои инсонро худаш мукаррар мекунад, ҳукукҳои фитриро эътироф намекунад. Хуллас, аз нигохи тахлили ҷадид, дар заминаи нуқтаҳои фаҳмиши фитрии ҳуқуқу озодиҳои инсон муносибатҳои ҳукукии конституцсионии соҳаи ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шахрвандро абстрактӣ (ҳоло амалӣ нашуда) набояд номид. Ин муносибатҳо вобаста ба ҳуқуқу озодиҳое ҷой доранд, ки бевосита амал мекунанд. Ҳукуку озодиҳои инсон ва шаҳрванд бевосита, бидуни ягон қонун ё санади дигари иловагӣ амалӣ мешаванд. Табиист, ки муносибатҳои ҳуқуқии дар рафти ин ҳуқуқу озодиҳо ҷой дошта хислати мустақимиро доранд, яъне бевосита байни давлат ва фард ҷой доранд.

АДАБИЁТ

1. Пиголкина А.С. Теория государства и права. учебник. – М.2003
2. Бабаева В.К. Общая теория право курс лексия, 1993
3. Р. Гоибов—Назарияи давлат ва хукук
4. Матузов Н.-Право и личность ун-та,1987г
5. Мальков А.В-Теория государства и права М.2007
6. Насриддинзода Э-Назарияи давлат ва хукук воситаи таълим 2017с
7. Перевалов В.—Теория государства и права учебник 2002г
8. Сотиволдиев Р.Ш-Проблемахои назарияи давлат ва хукук чилди 2 китоби дарси 2010с
9. Сотиволдиев Р.Ш. Назарияи давлат ва хукук китоби дарси 2018с
10. Сырых В.М. Проблемы теории государства и права 2005г
11. Черданцев А.Ф.-Теория государства и права.1999г

ОБЪЕКТИ МУНОСИБАТИ ҲУҚУҚӢ

Объекти муносибати ҳуқуқӣ яке аз масъалаҳои мубоҳисаноки илми ҳуқуқшиносист. Оиди объекти муносибати ҳуқуқӣ ду назария пешбарӣ ва истифода мешаванд: назарияи ягонагии объект (назарияи монисти); назарияи гуногунии объект. Тибки назарияи ягонагии объект (назарияи монисти), муносибати ҳуқуқӣ як объект дорад – амали субъектони ҳуқуқ. Тибқи назарияи гуногунии объект, муносибати ҳуқуқӣ якчанд объект дорад-амали субъект, натиҷаи рафтор, неъматҳои моддӣ, неъматҳои гайри моддӣ ё маънавӣ. Вобаста ба ин ду назария мафҳумҳои гуногуни объекти ҳуқуқ ва доираи объектҳои ҳуқуқ муайяну пешбарӣ мешаванд. Назарияи ягонагии объекти муносибати ҳуқуқӣ ҳанӯз дар илми ҳуқуқшиносии шӯравӣ истифода мешуд. Яке аз ҷонибдорони ин назария ҳамон вақт О.С. Иоффе буд. Ба андешаи ӯ, объекти хукукҳо ва ӯҳдадориҳоро «амали инсонӣ» ташкил медиҳад. Аммо дертар муаллиф ин акидашро тағйир медиҳад ва ба хулоса меояд, ки муносибати хукукӣ се объект дорад: якум, «объекти ҳуқуқӣ», дуюм, «объекти иродавӣ» ва сеюм, «объекти моддӣ». Зери мафҳуми «объекти ҳуқуқӣ» - амали шахси ӯҳдадор фаҳмида мешавад, яъне амали инсон объекти ягона ҳисоб намешавад.

Калидвожаҳо: Муносибатхои хукукӣ, хукуки зехнӣ, объекти муносибатхои хукукӣ, неъматхои моддӣ, неъматхои гайримоддӣ, танзими хукукӣ, хукуки граждани, меъёрхои хукукӣ, шахсони хукукӣ, фактхои хукукӣ.

ОБЪЕКТ ПРАВОВОГО ОТНОШЕНИЯ

Объект правоотношений – один из самых дискуссионных вопросов юриспруденции. Предлагаются и применяются к объекту правоотношений две теории: теория единства объекта (монистическая теория); теория объектного разнообразия. Согласно теории единства объекта (монистической теории) правоотношения имеют один объект – действия субъектов права. Согласно теории объектного разнообразия, правоотношения имеют несколько объектов - действие субъекта, результат поведения, материальные выгоды, нематериальные и духовные выгоды и так далее. В связи с этими двумя теориями определяются и продвигаются различные концепции объекта права и круга объектов права. Теория единства объекта правоотношений до сих пор использовалась в советской юриспруденции. Одним из сторонников этой теории в то время был О.С. Иоффе. По его мнению, объектом прав и обязанностей является «человеческое действие». Но позже автор меняет это мнение и приходит к выводу, что правоотношения имеют три объекта: первый - «правовой

объект», второй - «добровольный объект» и третий - «материальный объект». Термин «юридический объект» означает действие должника, т.е. действие лица - не единственный объект.

Ключевые слова: правоотношения, интеллектуальное право, объект правоотношений, материальные выгоды, нематериальные выгоды, правовое регулирование, гражданское право, правовые нормы, юридические лица, юридические факты.

THE OBJECT OF THE LEGAL RELATIONSHIP

The object of legal relations is one of the most controversial issues of jurisprudence. Two theories are proposed and applied to the object of legal relations: the theory of the unity of the object (monistic theory); the theory of object diversity. According to the theory of the unity of the object (monistic theory), legal relations have one object – the actions of the subjects of law. According to the theory of object diversity, legal relations have several objects - the action of the subject, the result of behavior, material benefits, intangible and spiritual benefits, and so on. In connection with these two theories, various concepts of the object of law and the range of objects of law are defined and promoted. The theory of the unity of the object of legal relations was still used in Soviet jurisprudence. One of the proponents of this theory at that time was O. S. Ioffe. In his opinion, the object of rights and obligations is "human action". But later the author changes this opinion and comes to the conclusion that legal relations have three objects: the first - "legal object", the second - "voluntary object" and the third - "material object". The term "legal object" means an action of the debtor, i.e., an action of the debtor. the action of the face is not the only object.

Keywords: legal relations, intellectual property law, object of legal relations, material benefits, intangible benefits, legal regulation, civil law, legal norms, legal entities, legal facts.

Сведения об авторе: ***Яхёев Хасан Хикматуллоевич*** – магистрант первого курса юридического факультета Таджикского национального университета. Телефон: **93-562-00-88**

Information about the author: ***Yahyoev Hasan Hikmatulloevich*** – first-year Master's student of the Faculty of Law of the Tajik National University. Phone: **93-562-00-88**

ФИЗИКА ВА МАТЕМАТИКА – ФИЗИКА И МАТЕМАТИКА – PHYSICS AND MATHEMATICS

УДК 519.87

ИСТИФОДАИ МАКРОСҲО ҲАНГОМИ СОХТАНИ АМСИЛАИ КОМПЮТЕРИИ МУОДИЛАИ ГАРМИГУЗАРОНӢ

Ҷалилов Х.М., Маликов Д.
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Истифодаи амсилаҳои компютерӣ [2,3,4,5] ва усулҳои ададӣ имконият медиҳанд, ки доираи масъалаҳои ҳалшаванда дар фанҳои физикаю математика амалан васеъ шаванд. Муҳим аст, дар ин раванд воситаҳои барномавии дастрас, ки омӯзиши онҳо душвор нестанд, истифода карда шаванд.

Барномаҳои омӯзишии фанни Информатикаи мактабӣ ва донишгоҳӣ, омӯзиши протсесори ҷадвалии MS Excel-ро пешбинӣ намудаанд. MS Excel воситаи барномавии тавоное мебошад, ки дар худ ҷадвали электрониеро фаро гирифтааст. Он воситаи айёнии барномасозӣ ва модули графикие мебошад, ки имконият медиҳад, диаграммаҳои гуногун, гракфикҳо ва фигураҳои геометрии зиёдеро созем. Бинобарин ҳангоми ҳалли масъалаҳои физикӣ истифодаи ин воситаи барномавӣ ба мақсад мувофиқ мебошад [1,2,3].

Гарчанде бастаи MS Excel дар муқоиса, нисбат ба бастаҳои MathCad, MathLab, Math ва ғайраҳо имкониятҳои камтарро дорад, бо вуҷуди он ба мо имконият медиҳад, ки алгоритмҳои соддаи ададии муодилаҳои дифференсиалиро татбиқ намоем, амсилаи компютерӣ созем ва синфи нисбатан васеи масъалаҳои физикаро ҳал намоем.

Китобҳои мавҷуда ва китобҳои дарсӣ дар бораи имкониятҳои истифодаи ҷадвали электронӣ маълумоти пурра надодаанд. Бинобарин қазияи истифодаи ҷадвали электронии MS Excel барои ҳалли масъалаҳои физика ва математика муҳим боқӣ мемонад.

Гуфтан мумкин аст, макросҳое, ки дар ҷадвали электронии MS Excel сохта мешаванд, имкон медиҳанд, миқдори зиёди системаҳои физикиро амсилабандӣ намоем. Чунки аксари системаҳои физикӣ ҳалли ададии муодилаҳои дифференсиалӣ ва ёфтани интегралҳои муайянро таҳозо менамоянд. Маҳз ҳамин боиси он мегардад, ки ҳангоми омӯзиши фанҳои «Физика» ва «Асосҳои амсиласозии компютерӣ» аз истифодаи макросҳо кор гирем.

Дар поён ба сифати намуна, якчанд мисолҳо аз қисматҳои гуногуни физика, махсусан истифодаи ҳолатҳои хусусии муодилаи гармигузаронӣ оварда шудаанд. Дар ҳама ҳолатҳои таҳлилшуда муодилаҳои дифференсиалии мувофиқ дар намуди муодилаҳои фарқии охирнок навишта мешаванд. Баъдан бо истифодаи онҳо макрос (барномаи на он қадар калон) дар забони барномасозии Visual Basic навишта шудаанд.

Барои навиштани макрос кифоя аст, интихоб намоем:

«Вид» → «Панели инструментов» → «Элементы управления» → «Кнопка»

Зарур аст, тугмачаи «Command Button1»-ро ба ҷадвал гузаронем ва ду маротиба онро пахш намоем. Дар равзанаи пайдошуда, дар майдони корӣ матни барномаро ворид месозем. Ҳангоми фаъолгардонӣ барнома иҷро мешавад.

Макрос додашудаҳоро аз катакчаҳои ҷадвали электронӣ мехонад, ҳисобу китоб менамояд ва ҷадвали натиҷаҳои ҳисобнамоиро месозад. Дар асоси он, воситаҳои стандартии MS Excel графики вобастагиҳои омӯхташавандаро месозад.

Макросҳоро барои баъзе масъалаҳо чунон сохтан мумкин аст, ки ҳангоми такроран пахш намудани тугмача, барнома ба вақт афзоиши Δt-ро медиҳад, ҳисобҳоро аз нав мегузаронад ва графики нав месозад.

Ҳамаи бузургиҳои физикии дар масъала дида шуда бо воҳидҳои шартӣ чен карда мешаванд.

МАСЪАЛАИ 1.

Тири якҷинсаи дарозиаш ба L баробар буда, бо коэффисиенти α мавҷуд аст. Тақсимоти аввалаи ҳарорат T (x) ва иқтидори сарчашмаи гармӣ q (x) дода мешаванд.

Зарур аст, ки ҳарорати нуқтаҳои гуногуни тир дар дилхоҳ муддати вақт t ҳисоб карда шавад.

Ҳал:

Муодилаи гармигузаронӣ барои тир чунин аст:

$$\frac{\partial T}{\partial t} = \alpha \frac{\partial^2 T}{\partial x^2} + \frac{q}{c\rho}$$

Тури якченакаро бо қадами **h = Δ x** месозем. Ҳангоми гузаштан ба муодилаҳои фарқии охирнок ҳосил мекунем:

$$T_i^{t+1} = T_i^t + \alpha \frac{T_{i-1}^t - 2T_i^t + T_{i+1}^t}{\Delta x^2} \Delta t + \frac{q_i}{c\rho} \Delta t$$

Акнун ба навиштани барнома оғоз мекунем. Вақт t- ро дар катакчаи E1 менависем. Ҳангоми оғоз бахшидани кори макрос, вай ҷадвале месозад, ки аз ду сутун x ва T (x) иборат аст. Баъдан дар заминаи он графики вобастагии мазкур сохта мешавад (Расми 1).

Қимати вақтро аз катакчаи E1 чандсад воҳид афзоиш медиҳем. Ҳангоми такроран пахш намудани тугмача, бо тарзи мувофиқ натиҷаи ҳисобнамоиҳо тағйир меёбанд ва графики нав барои ҳолати t + 500 сохта мешавад.

КОДИ БАРНОМА ДАР ЗАБОНИ VISUAL BASIC

```
Private Sub CommandButton1_Click()
Dim t(100) As Single
Dim t1(100) As Single
dx = 1: dt = 0.01
For i = 1 To 100: Cells(i, 1) = i * dx
If i < 20 Then t(i) = 4 Else: t(i) = 0
Next i: Vremya = Cells(1, 5)
For k = 1 To Vremya: For i = 2 To 99
If (i > 75) And (i < 80) Then q = 0.2 Else q = 0
t1(i) = t(i) + 1.5 * (t(i - 1) - 2 * t(i) + t(i + 1)) * dt / dx / dx + q * dt
Next i
For i = 1 To 100: t(i) = t1(i): Next i
t(1) = 4: t(100) = t(99): Next k
For i = 1 To 100: Cells(i, 2) = t(i): Next i
Cells(1, 5) = Cells(1, 5) + 300
End Sub
```

НАТИҶАИ КОМПЮТЕРИИ КОРИ МАКРОС

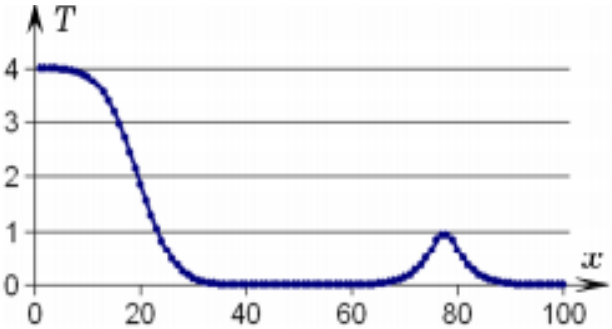

Расми 4. Тақсими ҳарорат қад-қади тир

МАСЪАЛАИ 2.

Лавҳаи якҷинсаи андозаи L_x x L_y бо коэффисиенти гармигузаронии α дода шуда аст. Тақсимоти аввалаи ҳарорат $T(x,y)$ ва иқтидори сарчашмаи гармӣ $q(x,y)$ дода мешаванд.

Зарур аст, ҳарорати нуқтаҳои гуногуни лавҳа дар муддати вақти ихтиёрии t ҳисоб карда шавад.

ҲАЛ:

Муодилаи гармигузаронӣ барои лавҳа чунин аст:

$$\frac{\partial T}{\partial t} = \alpha \left[\frac{\partial^2 T}{\partial x^2} + \frac{\partial^2 T}{\partial y^2}\right] + \frac{q}{c\rho}$$

Масъалаи мазкур ба мисли масъалаи боло ҳал карда мешавад. Бо салоҳдид дар фазои дученака, гузариш ба тури **N x M** бо қадами

h = Δ **x =** Δ **y** амалӣ карда мешавад. Ҳангоми гузаштан ба муодилаҳои фарқии охирнок ҳосил мекунем:

$$T_i^{t+1} = T_i^t + \alpha\left[\left(\frac{T_{i-1}^t - 2T_i^t + T_{i+1}^t}{\Delta x^2}\right) + \left(\frac{T_{i-1}^t - 2T_i^t + T_{i+1}^t}{\Delta y^2}\right)\right]\Delta t + \frac{q_i}{c\rho}\,\Delta t$$

Акнун ба навиштани барнома оғоз мекунем. Вақт t- ро дар катакчаи **A20** менависем. Ҳангоми оғоз бахшидани кори макрос, вай матрисаи дученакаи қиматҳои ҳароратро дар гиреҳҳои лавҳа мебарорад. Баъдан дар заминаи он графики вобастагии мазкур сохта мешавад (Расми 2).

Ҳангоми такроран фаъол гардонидани барнома он қимати функсияи *T(i,j)* – ро дар гиреҳҳои тури дученака барои вақти t+25 ҳисоб менамояд. Барои возеҳӣ онро ранг намудем.

КОДИ БАРНОМА ДАР ЗАБОНИ VISUAL BASIC

```
Private Sub CommandButton1_Click()
N = 30: M = 30: h = 1: dt = 0.01
Dim t(30, 30) As Single
Dim t1(30, 30) As Single
For i = 1 To N: For j = 1 To M
If i < 20 Then t(i, j) = 10 Else t(i, j) = 0
Next j: Next i: Vremya = Cells(33, 1)
For k = 1 To Vremya
For i = 2 To N - 1: For j = 2 To M - 1
If (Abs(i - 12) < 5) And (Abs(j - 15) < 6)
Then q = 10 Else q = 0
AA = t(i - 1, j) - 4 * t(i, j) + t(i + 1, j) + t(i,j - 1) + t(i,
j + 1): t1(i, j) = t(i, j) + 0.5 * (AA) * dt / h /h + q * dt
Next j: Next i
For i = 2 To N: For j = 2 To M
t(i, j) = t1(i, j): Next j: Next i: Next k
For i = 2 To N: For j = 2 To M
Cells(i, j) = t(i, j): Next j: Next i
Cells(33, 1) = Cells(33, 1) + 25
End Sub
```

НАТИҶАИ КОМПЮТЕРИИ КОРИ МАКРОС

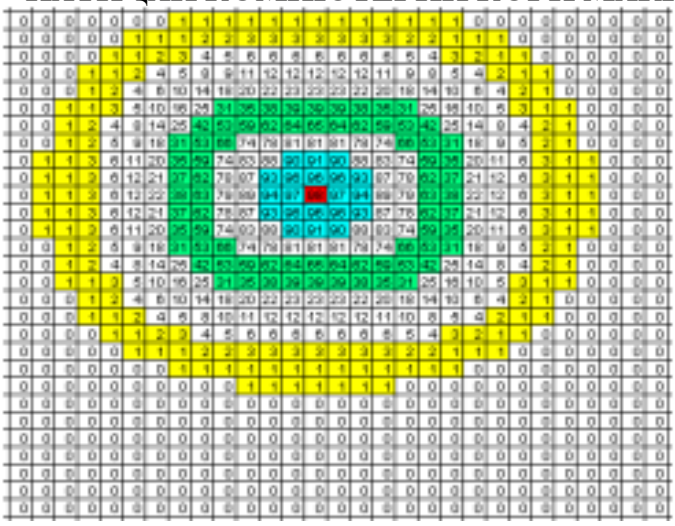

Расми 2. Гармигузаронии лавҳа

Дар кори мазкур имкониятҳои истифодаи ҷадвали электронии MS Excel **[1,3,4]** барои ҳалли ҳолатҳои хусусии муодилаи гармигузаронӣ – масъалаи гармигузаронии тир ва лавҳа нишон дода шудааст. Муайян карда шудааст, ки барои ин истифодаи макросҳо – барномаҳои на он қадар калон, дар забони барномасозии Visual Basic қулай ва муфид мебошад. Нишон дода шудааст, ки алоқа байни фанҳои информатика, физика ва математика зарурияти касбист. Он барои нафароне, ки хоҳиши омӯхтани макросҳоро доранд, аз аҳамият холӣ нест.

АДАБИЁТ:

1. Гельман В.Я. Решение математических задач средствами Excel:
2. Практикум. – СПб.: Питер, 2003. – 240 с.
3. Джалилов Х.М., Исследование классических моделей с функциональными начальными условиями, Вестник ТНУ, №1/2, ISSN 2413-452X, Душанбе: “Сино”, 2017, стр. 19-25;
4. Ҷалилов Х.М., Истифодаи Matlab ҳангоми тадқиқи муодилаи
5. статсионарии гармигузаронӣ, Паёми ДМТ, №1, бахши илмҳои табиӣ, ISSN 2413-452X, Душанбе: “Сино”, 2019, саҳ. 65-72;
6. Ҷалилов Х.М., Ҳалли муодилаи ғайристатсионарии дученакаи гармигузаронӣ бо истифода аз пакети Matlab, Паёми ДМТ, №2, бахши илмҳои табиӣ, ISSN 2413-452X, Душанбе: “Сино”, 2019, саҳ. 71-76;
7. Саидов И.М., Асосҳои амсиласозии риёзӣ, Душанбе-2020, -152 с.;

ИСТИФОДАИ МАКРОСҲО ҲАНГОМИ СОХТАНИ АМСИЛАИ КОМПЮТЕРИИ МУОДИЛАИ ГАРМИГУЗАРОНӢ

Истифодаи амсилаҳои компютерӣ ва усулҳои ададӣ имконият медиҳанд, ки доираи масъалаҳои ҳалшаванда дар фанҳои физикаю математика амалан васеъ шаванд. Муҳим аст, дар ин раванд воситаҳои барномавии дастрас, ки омӯзиши онҳо душвор нестанд, истифода карда шаванд. Дар кори мазкур имкониятҳои истифодаи ҷадвали электронии MS Excel барои ҳалли ҳолатҳои хусусии муодилаи гармигузаронӣ – масъалаи гармигузаронии тир ва лавҳа нишон дода шудааст. Муайян карда шудааст, ки барои ин истифодаи макросҳо – барномаҳои на он қадар калон, дар забони барномасозии Visual Basic қулай ва муфид мебошад. Нишон дода шудааст, ки алоқа байни фанҳои информатика, физика ва математика зарурияти касбист. Он барои нафароне, ки хоҳиши омӯхтани макросҳоро доранд, аз аҳамият холӣ нест.

Калидвожаҳо: макрос, ҷадвали электронӣ, гармигузаронӣ, тақсими ҳарорат, тури баробарченак, порча, қадам, муодилаҳои фарқии охирнок, натиҷаи компютерӣ.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ МАКРОСОВ ПРИ ПОСТРОЕНИИ КОМПЬЮТЕРНОГО МОДЕЛИ ТЕПЛОПРОВОДНИКА

Использование компьютерных моделей и численных методов позволяет расширить круг обучаемых задач физики и математики. Важно использовать доступное программное обеспечение, которое не составит труда изучить. Эта статья демонстрирует возможность использования электронной таблицы MS Excel для решения частных случаев уравнения теплопередачи - задачи теплопередачи стрел и пластинок. Было обнаружено, что использование макросов - небольших программ на языке программирования Visual Basic - удобно и полезно для этой цели. Показано, что связь информатики, физики и математики является профессиональной необходимостью. Это важно для людей, которые хотят изучить макросы.

Ключевые слова: макрос, электронной таблицы, теплопроводность, распределение температуры, равномерный сетка, отрезка, шаг, уравнении конечных разностей, компьютерный результат

USE OF MACROS IN BUILDING A COMPUTER MODEL OF A HEAT CONDUCTOR

The use of computer models and numerical methods makes it possible to expand the range of learning problems in physics and mathematics. It is important to use available software that is easy to learn. This article demonstrates the possibility of using a MS Excel spreadsheet to solve special cases of the heat transfer equation - the problem of heat transfer of arrows and plates. It has been found that the use of macros - small programs in the Visual Basic programming language - is convenient and useful for this purpose. It is shown that the connection between computer science, physics and mathematics is a professional necessity. This is important for people who want to learn macros.

Keywords: macros, computer models, thermal conductivity, temperature distribution, uniform grid, segment, step, equation of finite differences, program code, computer result

Сведения об авторах: ***Джалилов Хуршед Максудович*** – кандидат физико-математических наук, доцент кафедры информатики Таджикского национального университета. Телефон: **907-96-55-69**. E-mail: Sharshara68@mail.ru

Маликов Д. – магистрант второго курса кафедры информатики Таджикского национального университета, Телефон: **553-33-34-02.** E-mail: dima_malikov_97@bk.ru

ИССЛЕДОВАНИЕ ЛОКАЛЬНЫХ БИФУРКАЦИЙ ДИНАМИЧЕСКИХ СИСТЕМ С НЕГЛАДКИМИ НЕЛИНЕЙНОСТЯМИ

Шомирзоев А.А.
Таджикский национальный университет

Динамические системы, как правило, зависят от одного или нескольких параметров. Изменение этих параметров может приводить к качественным перестройкам функционирования системы – различным бифуркациям. Одними из основных при исследовании бифуркаций являются вопросы о достаточных признаках бифуркаций и приближенном построении возникающих решений системы.

На сегоднящний день теория бифуркаций [1-6] находит приложения в разных науках, начиная от физики и химии, заканчивая биологией и социологией.

В работе рассматриваются задачи о локальных бифуркациях в окрестностях точек равновесия систем автоматического управления и регулирования, математические модели которых включают характеристики, содержащие нелинейности типа модуля.

Основным объектом исследования является дифференциальное уравнение.

$$x' = A(\mu)x + \varphi(x,\mu) + b(x,\mu), x \in R^N, (1)$$

правая часть, которого зависит от скалярного параметра μ.

Здесь

- $A(\mu)$ - квадратная матрица порядка N с непрерывно дифференцируемыми элементами;

- $b(x,\mu)$ – кусочно –линейная вектор – фикция, определяемая равенством

$$b(x,\mu) = \begin{bmatrix} b_{11}(\mu)|x_1| + \cdots + b_{1N}(\mu)|x_N| \\ \cdots \\ b_{N1}(\mu)|x_1| + \cdots + b_{NN}(\mu)|x_N| \end{bmatrix}, (2)$$

в котором $b_{ij}(\mu)$ – непрерывно дифференцируемые функции;

- $\varphi(x,\mu)$ – непрерывно дифференцируемая по совокупности переменных вектор-функция, удовлетворяющая условию $\varphi(x,\mu) = o(\|x\|)$ при $\|x\| \to 0$ равномерно по μ.

Уравнение (1) при всех значениях параметра μ имеет нулевое решение $x = 0$. Изучает задача о локальных бифуркациях в окрестности точки равновесия $x = 0$ уравнения (1).

Предполагается, что матрица $A(\mu_0)$ имеет пару простых собственные значений вида $\pm\omega_0 i$, где $\omega_0 > 0$, и не имеет других чисто мнимых собственных значений. В этом случае и системы

$$x' = A(\mu)x + \varphi(x,\mu), x \in R^N, (3)$$

с гладкой правой частью точка равновесия $x = 0$ является негиперболической, а значение $\mu = \mu_0$ является точкой бифуркации. При этом основными сценариями бифуркации является либо транскритическая бифуркация или бифуркация типа вилки (если матрица $A(\mu_0)$ имеет собственное значение 0), либо бифуркация Андронова – Хопфа (если матрица $A(\mu_0)$ имеет собственное значения $\pm\omega_0 i$). В работе основное внимание уделено исследованию влияния на указанные сценарии бифуркаций наличие в правой части системы (1) кусочно – линейного слагаемого $b(x,\mu)$.

Основное внимание в работе было уделено внимание рассмотрению случаев $N = 1$ и $N = 2$ (вместе с тем, были рассмотрены и некоторые ситуации, когда $N \geq 3$).

0.1 Случай $N = 1$

Рассмотрим сначала случай $N = 1$. В этом случае уравнение (1) имеет вид

$$x' = a(\mu)x + \varphi(x,\mu) + b(x,\mu)|x|, x \in R^1, (4)$$

Предполагается, что при некотором $\mu = \mu_0$ выполнены равенства:

1) $a(\mu_0) = b(\mu_0) = 0$.

Тогда решение $x = 0$ является негиперболической точкой равновесия уравнение (4) при $\mu = \mu_0$, а значение μ_0 – точкой бифуркации этого уравнения.

Говорят, что в уравнении (4) имеет место транскритическая бифуркация, если это уравнение как при $\mu < \mu_0$, так и при $\mu > \mu_0$ имеет в точности одну непрерывную ветвь ненулевых решений $x = x^*(\mu)$ такую, что $x^*(\mu) = 0$. Говорят также, что в уравнение (4) имеет место бифуркация типа вилки, если это уравнение при $\mu < \mu_0$ (или при $\mu > \mu 0$) такие, что $x1*\mu 0=x2*\mu 0=0$, а при $\mu>\mu 0$ (или при $\mu<\mu 0$) не имеет непрерывных ветвей ненулевых решений $x = x^*(\mu)$ таких, что $x^*(\mu) = 0$.

Так как нелинейность $\varphi(x,\mu)$ начинается с квадратичных (по x) слагаемых, то для описания основных сценариев бифуркации в уравнении (4) можно ограничится рассмотрением уравнений:

$$x' = a(\mu)x + x^2 + b(\mu)|x|, x \in R^N, (5)$$
$$x' = a(\mu)x + x^3 + b(\mu)|x|, x \in R^N, (6)$$

Теорема 1 *Пусть* $a'(\mu_0) \pm b'(\mu_0) \neq 0$ *и* $b'(\mu_0) \neq 0$. *Тогда значение* μ_0 *параметра* μ *является точкой бифуркации типа вилки уравнения (5) и точкой транскритической бифуркации уравнения (6).*

Доказательство. Докажем существованием типа вилка для уравнений (6). Известно, что точно равновесия уравнения (6) определяется следующем уравнения

$$a(\mu)x + b(\mu)|x| + x^2 = 0 \ (7)$$

Функции $a(\mu)$ и $b(\mu)$ представим в виде:

$$a(\mu) = a(\mu_0) + a'(\mu_0)(\mu - \mu_0) + \varepsilon_1(\mu - \mu_0),$$
$$b(\mu) = b(\mu_0) + b'(\mu_0)(\mu - \mu_0) + \varepsilon_2(\mu - \mu_0),$$

где $\varepsilon_1(\mu - \mu_0), \varepsilon_2(\mu - \mu_0) = O((\mu - \mu_0)^2)$ при $\mu - \mu_0 \to 0$.

Так как $a(\mu_0) = b(\mu_0) = 0$ и считая для простоты, что $\mu_0 = 0$, получим

$$a(\mu) = a'(\mu_0)\mu + \varepsilon_1(\mu),$$

$$b(\mu) = b'(0)\mu + \varepsilon_2(\mu),$$

Положим $a_1 = a'(0), b_1 = b'(0)$. Тогда

$$a(\mu) = a_1\mu + \varepsilon_1(\mu), b(\mu) = b_1\mu + \varepsilon_2(\mu), (8)$$

где $\varepsilon_1(\mu), \varepsilon_2(\mu) = O(\mu^2)$ при $\mu \to 0$.

Рассмотрим уравнения (7) с учитом (8) имеет:

1) $x > 0$. Тогда уравнени (7) имеет вид:

$$\big(a_1\mu + \varepsilon_1(\mu)\big)x + \big(b_1\mu + \varepsilon_2(\mu)\big)x + x^2 = 0.$$

Отсюда

$$x = -(a_1 + b_1)\mu - \varepsilon_1(\mu) - \varepsilon_2(\mu) \ (9)$$

Возможен следующие под случай

1.1) $a_1 + b_1 > 0$. Тогда решение (9) будет положительным при малых $|\mu|$ если $\mu < 0$. Поэтому в этом случае уравнение (5) имеет одно ненулевых решения (9). Это решения обозначим через $x * (\mu)$ а при $\mu > 0$ такие решения нет.

1.2) $a_1 + b_1 < 0$. Тогда решение (9) будет положительным при малых $|\mu|$ если $\mu > 0$. Поэтому в этом случае уравнение (5) имеет одно ненулевых решения (9). Это решения обозначим через $x * (\mu)$ а при $\mu < 0$ такие решения нет. (См.рис.2).

2) $x < 0$. Тогда уравнение (6) имеет вид:

$$\big(a_1\mu + \varepsilon_1(\mu)\big)x - \big(b_1\mu + \varepsilon_2(\mu)\big)x + x^2 = 0.$$

Отсюда

$$x = (b_1 - a_1)\mu - \varepsilon_1(\mu) - \varepsilon_2(\mu) \ (10)$$

Возможен следующие подслучай

2.1) $b_1 - a_1 > 0$. Тогда решение (10) будет отрицательными при малых $|\mu|$ если $\mu < 0$. Поэтому в этом случае уравнение (5) имеет одно ненулевых решения (10). Это решения обозначим через $x * (\mu)$, а при $\mu > 0$ такие решения нет.

2.2) $b_1 - a_1 < 0$. Тогда решение (10) будет отрицательными при малых $|\mu|$ если $\mu > 0$. Поэтому в этом случае уравнение (5) имеет одно ненулевых решения (10). Это решения обозначим через $x * (\mu)$ а при $\mu < 0$ такие решения нет.

Отсюда следует, что при $a_1^2 - b_1^2 < 0$ для уравнение (5) имеет места бифуркации типа вилка, фазовые портрет которого имеет вид:

Аналогично доказывается транскритические бифуркации уравнений (6).

Теорема доказано.

Отметим, что для уравнений вида (5) и (6), не содержащих нелинейность типа модуля (т.е. слагаемое $b(\mu)|x|$) и в предположении, что $a'(\mu_0) \neq 0$ сценарии бифуркации в естественном смысле противоположны: для (5) имеет место транскритическая бифуркации а для (6) бифуркации типа вилка.

Случай N=2

Рассмотрим тепер случай N=2, т.е. систему

$$x' = A(\mu)x + \varphi(x, \mu) + b(x, \mu), x \in R^2 \ (11)$$

Пусть матрица $A(\mu_0)$ имеет пару простых собственных значений вида $\mp\omega_0 i$ где $\omega_0 > 0$.

Тогда решение $x = 0$ является негиперболической точкой равновесия системы

$$x' = A(\mu)x + \varphi(x, \mu), x \in R^2$$

при этом значение μ_0 параметра μ является точкой бифуркации Андронова-Хопфа этой системы

Наличие в (11) нелинейности

$$b(x, \mu) = \begin{bmatrix} b_{11}(\mu)|x_1| + b_{12}(\mu)|x_2| \\ b_{21}(\mu)|x_1| + b_{22}(\mu)|x_2| \end{bmatrix}$$

в котором $b_{ij}(\mu)$ –непрерывно дифференцируемые функции, может повлиять на бифуркационное поведние системы. Нас интересует случай когда выполнены равенства $b_{ij}(\mu_0) = 0$.

Обозначим через $\lambda(\mu) = \alpha(\mu) + \varphi(\mu)$ непрерывную ветвь собственных значений матрицы $A(\mu)$ такую что $\alpha(\mu_0) = 0$ и $\omega(\mu_0) = \omega_0$.

Теперь, рассмотрим дифференциального уравнения второго порядка вида:

$$y'' + a(\mu)y' + b(\mu)y + c(\mu)|y - \mu| = 0 \quad (12)$$

Уравнение (12) можно свести виде или в системном виде

$$\begin{cases} x_1' = x_2, \\ x_2' = -a(\mu)x_2 + b(\mu)x_1 + c(\mu)|x_1 - \mu|. \end{cases} \quad (13)$$

где $y = x_1, y' = x_2$.

Теорема 2. *Пуст* $b'(\mu_0) \cdot c'(\mu_0) \cdot (b(\mu_0)^2 - c(\mu_0)^2) \neq 0$. *Тогда*

1) Если $|b'(\mu_0)| < |c'(\mu_0)|, b'(\mu_0) \cdot c'(\mu_0) > 0$. *Тогда значение* μ_0 *параметра* μ *являетсия точкой типа вилка бифуркации уравнения (12).*

2) Если $c'(\mu_0) < b'(\mu_0)$. *Тогда значение* μ_0 *параметра* μ *является точкой транскритической бифуркации уравнения (12).*

3) Если $|b'(\mu_0)| < |c'(\mu_0)|, b'(\mu_0) \cdot c'(\mu_0) < 0$. *Тогда значение* μ_0 *параметра* μ *являетсия точкой седло-узловая бифуркации уравнения (12).*

Говоря, что в уравнении (12) имеет место седло –узловая бифуркация, если это уравнения при $\mu > \mu_0$ не имеет непрерывных ветвей ненапевный решений $x = x^*(\mu)$ таких, что $x^*(\mu) = 0$. При $\mu = \mu_0$ система (13) имеет только нулевой состояние равновесия $x = 0$. При $\mu > \mu_0$ имеет два непрерывную ветвь ненулевых решений $x_1 = x^*(\mu)$ и $x_2 = x^{**}(\mu)$ такую, что $x^*(\mu) = x^{**}(\mu) = 0$.

Доказательство. Докажем утверждение 3).

Известно, что точки равновесии системы (13) лежат на оси абсцисс, т.е. имеют вид $(x_0, 0)$, где x_0 является решением скалярного уравнения

$$b(\mu)x + c(\mu)|x - \mu| = 0 \quad (14)$$

Функкии $b(\mu)$ и $c(\mu)$ представим в виде:

$b(\mu) = b(\mu_0) + b'(\mu_0)(\mu - \mu_0) + \varepsilon_1(\mu - \mu_0)$,

$c(\mu) = c(\mu_0) + c'(\mu_0)(\mu - \mu_0) + \varepsilon_2(\mu - \mu_0)$,

где $\varepsilon_1(\mu - \mu_0), \varepsilon_2(\mu - \mu_0) = O((\mu - \mu_0)^2)$ при $\mu - \mu_0 \to 0$.

Так как $b'(\mu_0) = c(\mu_0) = 0$ и считая для простоты, что $\mu_0 = 0$, получим

$b(\mu) = b'(\mu_0)\mu + \varepsilon_1(\mu)$,

$c(\mu) = c'(0)\mu + \varepsilon_2(\mu)$,

Положим $b_1 = b'(0), c_1 = c'(0)$. Тогда

$$b(\mu) = b_1\mu + \varepsilon_1(\mu), c(\mu) = c_1\mu + \varepsilon_2(\mu), \quad (15)$$

где $\varepsilon_1(\mu), \varepsilon_2(\mu) = O(\mu^2)$ при $\mu \to 0$.

Рассмотрим уравнения (14) с учетом (15) имеет:

$$\big(b_1\mu + \varepsilon_1(\mu)\big)x + \big(c_1\mu + \varepsilon_2(\mu)\big)|x - \mu| = 0. \quad (16)$$

Если $\mu = 0$, то, очевидно, уравнение (16) имеет нулевое решение $x_0 = 0$.

Для случай когда $\mu \neq 0$ разбивая числовую прямую на подмножества $(-\infty, \lambda), [\mu, +\infty)$, где $x_1 - \mu$ сохраняет знак, и, освобождаясь от знак модуля, уравнение (14) перепишем в виде систем

$$\begin{cases} (b_1 - c_1)\mu x_1 + c\mu^2 + \varepsilon_1(\mu) + \varepsilon_2(\mu) = 0 \\ x_1 < \mu. \end{cases} \quad (17)$$

или

$$\begin{cases} (b_1 + c_1)\mu x_1 - c\mu^2 + \varepsilon_1(\mu) + \varepsilon_2(\mu) = 0 \\ x_1 > \mu. \end{cases} \quad (18)$$

Если $|c_1| > |b_1|$ и $b_1 \cdot c_1 < 0$, то в силу неравенства $(1 + t)^{-1} > 1$, $(1 - t)^{-1} < 1$ при $-1 < t < 0$ для чисел $\frac{c_1\mu}{c_1 - b_1}, \frac{c_1\mu}{c_1 + b_1}$, имеет

$$\frac{c_1\mu}{c_1 - b_1} = \frac{\mu}{1 - {b_1}/{c_1}} < \mu, \frac{c_1\mu}{c_1 + b_1} = \frac{\mu}{1 + {b_1}/{c_1}} > \mu \quad (19)$$

Эти означает, что число $\frac{c_1\mu}{c_1 - b_1}$ является единственным решением системы (17), а $\frac{c_1\mu}{c_1 + b_1}$ является единственным решением системы (18), т.е. уравнение (14) когда $\mu > 0$

имеет два решения, представляющие собой устойчивый узел и седло соответственно при $\{|b'(\mu_0)| + |c'(\mu_0)|\}^2 < a'(\mu_0)^2$, а фазовый портрет уравнений (12) имеет вид:

ЛИТЕРАТУРА

1. Арнольд В.И. Геометрические методы в теории обыкновенных дифференциальных уравнений. М.: НИЦ «Регулярная и хаотическая динамика», 2000. -400 с.
2. Арабов М.К. Анализ локальных бифуркаций динамических систем, содержащих негладкие нелинейности //Вестник Таджикского национального университета. Серия естественных наук. – 2015. – №1-4 (168). – С. 45-48.
3. Гукенхеймер Дж., Холмс Ф. Нелинейные колебания, динамические системы и бифуркации векторных полей. – Москва-Ижевск: Институт компьютерных исследований, 2002. - 560 с.
4. Yu.A. Kuznetsov, Elements of Applied Bifurcation Theory, Applied Mathematical Sciences (V.112), Springer-Verlag, New-York etc. 1995.
5. Красносельский М.А., Забрейко П.П. Геометрические методы нелинейного анализа. – М.: Наука, 1975. - 511 с.
6. Вышинский А.А., Ибрагимова Л.С., Муртазина С.А., Юмагулов М.Г. Операторный метод приближенного исследования правильной бифуркации в многопараметрических динамических системах //Уфимский математический журнал, 2010. Т.2. № 4. С. 3-26.

ИССЛЕДОВАНИЕ ЛОКАЛЬНЫХ БИФУРКАЦИЙ ДИНАМИЧЕСКИХ СИСТЕМ С НЕГЛАДКИМИ НЕЛИНЕЙНОСТЯМИ

В работе рассматриваются задачи о локальных бифуркациях в окрестностях точек равновесия системавтоматического управления и регулирования, математические модели которых включают характеристики, содержащие нелинейности типа модуля. Отметим, что в работе бифуркацие понимается в следующем смысле: Явление качественного изменения фазового потрета динамичекой системы при изменении ее параметров называют бифуркатцией динамической системы Точки бифукации или бифуркационные значения параметров динамической системы определяются как такие значения параметров, при каторых система структурно неустойчива. Другими словами, точки бифуркатции –это такие значения параметров, при переходе через которые проходит качественная перестройка фазового портрета системы. В дольнейшем рассмотрывается случаенеобходимые условые существование перечисленный бифуркаций. Получены утверждения о достаточных признаках транскритических бифуркаций, бифуркаций типа вилки и бифуркации Андронова-Хопфа

Ключевые слова: динамические системы, нелинейность, бифуркация, точки равновесия, периодические решение, операторных уравнений, вращения.

ТАДҚИҚИ БИФУРКАТСИЯИ ЛОКАЛИИ СИСТЕМАҲОИ ДИНАМИКИИ ҒАЙРИ ХАТТИИ НОСУФТА

Дар кори мазкур масъала оиди бифуркатсияи локалӣ дар атрофи нуқтаҳои оромии системаҳои автоматикунонии идоракунӣ ва масъалаҳои математикӣ, ки дар онҳо элементҳои ғайрихатти, ба монанди модул иштирок мекунанд, омӯхта шудааст. Қайд менамоем, ки бифуркатсия дар ин мақола ба маънои зерин фаҳмида мешавад: Пайдоиши сифатии портрети фазавии системаҳои динамикӣ ҳангоми тағирёбии параметрҳои онҳо бифуркатсияи системаҳои динамики меноманд. Нуқтаҳои бифуркатсиони ё қимати бифуркатсионии параметрҳои системаҳои динамики гуфта, чунин параметрҳоро меноманд, ки система структураи ноустувор дорад. Ба ибораи дигар нуқтаҳои бифуркатсиони ин нуқтаҳое мебошанд, ки ҳангоми гузариш аз онҳо тағирёбии куллии сифати портрети фазавии система ба амал меояд. Тасдиқотҳо оид ба шарти кифоягии мавҷудияти бифуркатсияи транскриптӣ, бифуркатсияи намуди вилка ва бифуркатсияи Андронов хопфа исбот гардидааст. Дар оянда омӯхтани шартҳои зарурии мавҷудияти чинин бифуркатсияҳо дар назар дошта шудааст.

Калидвожаҳо: системаҳои динамикии ғайрихатти, бифуркатсия нуқтаҳои оромӣ ҳалли даврӣ, муодилаи операторӣ, чархзпнӣ.

INVESTIGATION OF LOCAL BIFURCATIONS OF DYNAMIC SYSTEMS WITH NONSMOOTH NONLINEARITY

The paper considers the problems of local bifurcations in the vicinity of the equilibrium points of automatic control and regulation systems, the mathematical models of which include characteristics containing nonlinearities of the module type. Note that in this work, bifurcation is understood in the following sense: The phenomenon of a qualitative change in the phase portrait of a dynamical system when its parameters change is called bifurcation of a dynamical system. Bifurcation points or bifurcation values of the parameters of a dynamical system are defined as such parameter values for which the system is structurally unstable. In other words, the bifurcation points are those values of the parameters, upon passing through which there is a qualitative reconstruction of the phase portrait of the system. In what follows, we consider the necessary conditions for the existence of the listed bifurcations. Assertions about sufficient criteria for transcritical bifurcations, fork-type bifurcations and Andronov-Hopf bifurcations are obtained.

Key words: dynamical systems, nonlinearity, bifurcation, equilibrium points, periodic solutions, operator equations, rotations.

Сведения об авторе: ***Шомирзоев Абубакр Алиевич*** – магистрант второго курса факультета механики и математики ТНУ, Тел.: **93 699 60 64**

Information about the author: ***Abubakr Shomirzoev*** - second-year Master's student of the Faculty of Mechanics and Mathematics of TNU, Tel.**: 93 699 60 64**

ФАЪОЛНОКИИ ҲАСТАИ КОМЕТАИ КӮТОҲДАВРИ 19Р/БОРРЕЛЛӢ

Сафаров А.Ғ., Аюбов Д.Қ., Сироҷиддинов И.Ш.
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон,
Институти астрофизикаи АМИТ

Кометаро соли 1904 Боррелӣ 28 декабр аввалин маротиба кашф мекунад. Комета дар вақти кашф шуданаш дар бурҷи Наҳанг воқеъ буд, ва баъдан ба самти шимолу-шарқ ҳаракат намуда дар бурҷҳои Ҳамал, Персей ва Мумсикулинон мушоҳида мешавад. Дар вақти кашф дурахшонии комета ба 10^m баробар буд[1]. Кометаро 31 декабри соли 1904 Абеттӣ аз Арчтеррӣ мушоҳида намуда, дурахшонӣ ба 9^m ва андозаи кома ба 1′ баробар буд. Аз рӯи натиҷаҳои Нейланд дурахшонии комета ба $9{,}5^m$ баробар буд. У кометаро бо ҷустуҷӯкунанда мушоҳида карда буд. Дар ин лаҳза Барнард аз Расадхонаи Йерк дурахшонии кометаро ба 11^m ва андозаи комаро ба 2′-3′ баҳодиҳӣ намуд.

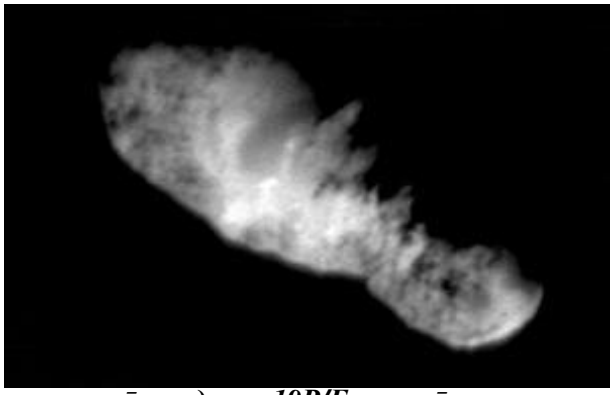

Расми 1. Акси кометаи кӯтоҳдаври 19Р/Боррелӣ ҳангоми наздикшавии дастгоҳи кайҳонии Дип Спейс ба ҳастаи комета 22 сентябри соли 2001 гирифта шудааст.

Маротибаи дуюм дар вақти бозгашт ба Офтоб кометаро аз рӯи элементҳои пешакӣ ҳисобшудаи Файе 19 сентябри соли 1911 новобаста аз ҳамдигар Нокс-Шоу ва Шомас мушоҳида менамоянд. Кометаро аз моҳи сентябр то моҳи апрели соли 1912 мушоҳида мекунанд. Кометаро дар як қатор расадхонаҳои астрономӣ мушоҳида намуданд ва танҳо дар Алжир думи кометаро ба қайд гирифтанд. Комета дар вақти кашфаш дар бурҷи Наҳр ёфтанд, комета ҳаракати худро аз рӯи бурҷҳои зерин анҷом дода баъдан нопадид шуд: Кит, Ҳамал, Персей, Мумсикулинон ва Фарас.Дар вақти ба Офтоб ва Замин наздик шудан дурахшонии комета афзуд. 22 сентяб дар Алжир дурахшонии кометаро ба 12^m, 2 октябр ба $11{,}5^m$, 19 октябр ба 11^m, 27 октяб ба $10{,}5^m$, дар моҳи ноябр аз рӯи мушоҳидаҳои Кордоба дурахшонии комета дар ҳудуди $9{,}7^m$-10^m қадри ситорагӣ рост меомад [1].

Маротибаи сеюм, вақти ба Офтоб наздик шуданаш кометаро аз рӯи эфемеридаи пешаки ҳисобшӯдаи Толнея 7 август Файя аз Нитса ошкор кард. Дурахшонии комета ба 13^m рост меомад. Комета дар ин лаҳза дар бурҷи Наҳр қарор дошт ва ба самти шарқ ҳаракат мекард. Дар моҳи октябр бурҷи Ҷабборро убур карда ба қисмати шимолии осмон баланд шуда ва бурҷҳои Ҷавзо ва Мумсикулинонро дар моҳи декабр, Силовсин ва Зарофаро дар моҳҳои январ ва феврали соли 1919 бурида гузашт. Дар ин вақ комета шароити хуби мушоҳидавӣ дошт [1].

Аз 31 августи 1918 то 19 январи соли 1919 кометаро Ван Бисбрук аз Расадхонаи астрономии Йеркск бо рефрактори 40-дюймагӣ мушоҳида намуд. Кометаро дар якқатор Расадхонаҳои астрономӣ аз ҷумла Барселона, Лион, Алжир, Афина ва Нитс то 22 январи соли 1919 мушоҳида намуданд.

Аз рӯи мушоҳидаҳои Расадхонаҳои Йеркск ва Вашингтон қадри мутлақи ситорагии кометаро ба $10{,}2^m$ баҳодиҳи мекунанд. Мадори кометаро Шомасс муайян кард.

Маротибаи чорум кометаро дар бурҷи Ҷаббор 14 августи соли 1925 Шомас, аз рӯи эфемеридаи пешаки ҳисоб кардаи худ, кашф намуд. Дурахшонии комета ба 13^m баробар буд. Комета аз бурҷи Ҷаббор оҳиста ба самти шимолу шарқи ҳаракат намуда, дар бурҷҳои Каркадан, Ҷавзо, Саратон, Асад, Асади Асғар ва Дубби Акбар то моҳи майӣ соли 1926 мушоҳида карда шуд.Аз рӯи натиҷаҳои мушоҳидаи Шомасс аз 28 то 30 август комета ҳамчун объекти диффузии тӯлкашида ва

дурахшониаш ба 12^m қадри ситорагӣ баробар буд. 16 октябр дурахшонии комета ба $11,8^m$, 14 октябр 11^m, бо комаи тӯлкашида, 21 ноябр $11,8^m$ баробар шуд. 15 январи соли 1926 дурахшонии комета ба $12,3^m$ баробар буд.

Аз рӯи мушоҳидаҳои Ван Бисбрук комета дорои думи кӯтоҳ буда, 18 августи соли 1925 дурахшониаш 12^m ва думи кӯтоҳ таҳти кунҷи 90° аз самти шимол, 21 август $12,8^m$ ва дарозии дум 1,1′ ва таҳти кунҷи 88°, 16 сентябр 12^m, дурахшонии ҳаста $12,5^m$, 29 сентябр 11^m, дурахшонии ҳаста $11,5^m$, дарозии дум 2′ ва таҳти кунҷи 70°, 16 октябр 11^m, дурахшонии ҳаста 12^m, 19 январи соли 1926 дурахшонии комета 13^m, дурахшонии ҳаста 14^m ва таҳти кунҷи 280°рост меомад.

Маротибаи панҷум кометаро дар бурҷи Ҷаббор, Ван Бисбрук 30 июли соли 1932 аз рӯи эфемеридаи пешаки ҳисобшудаи Ҳендерсон ва Мак Крейер ошкор намуд. Комета ба самти шимолу шарқ ҳаракат намуда, дар моҳи август аз рӯи бурҷи Ҷавзо, моҳи сентябр аз рӯи бурҷи Саратон, моҳи октябр аз рӯи бурҷи Асад, моҳи ноябр бурҷи Дубби Акбар, моҳҳои декабри соли 1932 – марти соли 1933 аз рӯи бурҷи Сагони Тозӣ убур кард.Дар вақти кашфаш дурахшонии комета афзун буда ба самти Офтоб нигарон буд, дурахшонӣ дар моҳҳои август-сентябр зиёдтар буд. 13 август дурахшонии комета 12^m, 28 август 11^m, 11 октябр 11^m, 24-25 ноябр $12,5^m$-13^m, думи на он қадар калон дар чорум квадрант аз Офтоб ба қайд гирифта шуд, 24 декабр дурахшонии комета ба 14^m, 4 январи соли 1933 14^m баробар буда, 3-юми феврал дурахшонии комета ба 14^m бо дарозии думи 5′ маълум буд.Дар асоси мушоҳидаҳои Адамопулос аз Афина, ки бо рефрактори 40-см кометаро мушоҳида намуда буд, 28-29 сентябр дурахшонии он ба $13,5^m$. Дар моҳи сентябр дар атрофии комета пораҳои он ба қайд гирифта шуд. 28 октябр дурахшонии комета ба $12,5^m$, 3 ноябр $12,5^m$ ва 24 декабр ба $12,5^m$ баробар буд [1, 2].

Кометаро дар бозгашти солҳои 1939 ва 1947 мушоҳида накардаанд. Сабаби асоси ҷанги дуюми ҷаҳонӣ ва оқибатҳои он ба ҳисоб меравад.

Маротибаи шашум кометаро 8 октябри соли 1954 дар Расадхонаи Ликск ҳангоми мушоҳидаҳои фотографии Элизабет Рёмер ошкор кард. Комета дар вақти кашф шуданаш, ҳамчун 18^m рахшон буда, дар бурҷи Сагони Тозӣ мавқеъ дошт. Дар комета думи ба самти шимолу ғарбӣ дида мешуд. Кометаро дар Расадхонаҳои Ликск ва Мак Доналд Э. Рёмер ва Ван Бисбрук мушоҳида намудаанд. Охирин маротиба дар Расадхонаи Ликск мушоҳида шуда дурахшонии он ба $19,5^m$ баробар буд.

Элементҳои мадори кометаро Самнер муайян кард. Қадри мутлақи кометаро бошад Водопянова муайян кардааст.

Ҷадвали 1. Элементҳои мадори кометаи 19P/Боррелӣ 1905-2008 [3]

T	q в.а	e	P сол	ω, градус	Ω, градус	í, градус
1905, январ 17,29	1,395366	0,615229	6,91	352,36	78,0678	30,4855
1911, декабр 18,48	1,402655	0,614072	6,93	352,38	78,0630	30,4425
1918, ноябр 17,09	1,395787	0,615088	6,91	352,41	78,0582	30,4923
1925, октябр 07,52	1,388178	0,616450	6,89	352,43	78,0663	30,5114
1932, август 27,29	1,385539	0,616726	6,87	352,56	77,9958	30,5303
1953, июн 09,49	1,450058	0,604070	7,01	350,96	76,8641	31,0909
1960, июн 13,23	1,454163	0,603376	7,02	350,98	76,8812	31,0675
1967, июн 17,71	1,446643	0,604445	6,99	351,04	76,8289	31,1165
1974, май 12,65	1,316511	0,631929	6,76	352,68	75,8060	30,2168
1981, феврал 20,01	1,319280	0,631484	6,77	352,78	75,7461	30,2018
1987, декабр 18,32	1,356789	0,624212	6,86	353,33	75,4333	30,3253
1994, ноябр 01,49	1,365115	0,622804	6,88	353,35	75,4239	30,2706
2001, сентябр 14,73	1,358208	0,623891	6,86	353,37	75,4249	30,3247
2008, июл 22,34	1,354781	0,624481	6,85	353,37	75,4446	30,3242
2015, май 28,91	1,348991	0,625493	6,84	353,45	75,37	30,3677

Дар ҷадвали 1 элементҳои мадори кометаи кӯтоҳдаври 19P/Боррелӣ аз каталоги Marsden ва Williams [3] гирифта шудаанд. Дар сутуни аввал T-вақти гузаштани комета аз нуқтаи перигелийӣ мадор, q-масофаи перигелӣ, e-эксентриситети мадор, P-даври гардиш дар атрофии Офтоб, ω - аргументи перигелий, Ω - тулии гирехи фароз ва í -моилии мадори комета нисбати ҳамвории мадори Замин.

Кометаи кӯтоҳдаври 19P/Боррелӣ аз тарафи дӯстдори астрономия Мак Клюр, Ҳолливуд, кӯҳи Пинос 5 сентябри соли 1960 кашф карда шуд [4]. Дар вақти кашф комета дар назди сарҳади бурҷҳои Саратон ва Асад воқеъ буд. Кометаро дар вақти гирифти Моҳ бо астрографи 7-дюйма аксбардорӣ намуданд. Комета ҳамчун объекти диффузӣ бо думи дарозияш 1,6′ таҳти кунҷӣ аз шимол 290° баробар буд. Комета ба самти шарқ ҳаракат намуда, бурҷҳои Асад ва Гесӯи Вероникаро гузашт. 25 сентябр Элизабет Рёмер аз Флагстафф кометаро аксбардорӣ намуд. Дурахшонии комета ба $17{,}5^m$ баробар буда думи онба самти шимолу ғарбӣ равона шуда буд. 25 октябр дурахшонии ҳаста ба $18{,}2^m$ бо думи борики дарозиаш 0,5′ ба самти шимолу шарқӣ равона шуда буд. 13 январи соли 1961 дурахшонии комета тира шуда ба 19,2 қадри ситорагӣ баробар шуд. Думи комета дар ин вақт плазмагӣ буда, дарозиаш зиёда аз 4′ буд. Кометаро дафъаи охирин ҳангоми фосилаи вақти расмгирии дусоата аксбардори намуданд, ки дурахшонии он ба 20^m ва дарозии дум ба 3′ ба самти шимолу ғарб равона шуда буд [2].

Кометаро дар стансияи Додейра 5 октябри соли 1967 бо 91-см рефлектор К. Томита кашф кард. Дар хути ҳамон шаб Томида 4-кометаро кашф кардааст, ки инҳо кометаҳои Волф, Виртанен, Аренд ва Боррелӣ мебошад. То ҳамон вақт ягон астроном чунин рекорд нагузошта буд. Дар фотолавҳа комета диффузӣ буда, ҳамчун 16 – ум қадри ситорагӣ маълум буд. Кометаро томита дар бурҷи Асади Асғар кашф намуд. Комета дар моҳҳои октябр ва ноябр рост ба самти шарқ аз назди сарҳади бурҷҳои Асад ва Дуби Акбар ҳаракат намуда, дар моҳи декабр бурҷи Гесуи Вероникаро убур кунад. Дар моҳҳои авали соли 1968 дар бурҷи Сагони Тозӣ ба самти шимол ва дар моҳҳои март, апрел ва май ба самти ғарб ва ҷанубу ғарбӣ ҳаракат намуд [5].

Дар соли 1980 моҳи июл кометаро Шустер аз Расадхонаи астрономии Аврупо кашф намуд. Дар ин вақт комета дар бурҷи Феникс қарор дошт. Дар ин вақт комета аз Офтоб дар масофаи 2,99 в.а. дуртар ҷойгир буд. Элементҳои мадори кометаро Беляев муайян кард [6].

Комета яке аз кометаҳои фаъол ба ҳисоб рафта дар давоми 15 бозгашташ ба назди Офтоб ду маротиба солҳои 1939 ва 1947 мушоҳида нашудааст [7]. Сабаби мушоҳида нашудани комета дар солҳои 1939 ва 1947 эҳтимолияти ҷанги дуюми ҷаҳонӣ ва оқибатҳои он ба ҳисоб меравад. Дар дигар пайдоишҳояш кометаро аз Расадхонаҳои гуногун мушоҳида намудаанд.

Баъди соли 1932 масофаи перигелӣ ба 0,12 в.а. зиёд мешавад ва аз соли 1953 то 1967 қариб як хел мемонад, баъд соли 1974 боз масофаи перигелӣ аз 1,45 ба 1,31 в.а. кам мешавад [7-9].Чӣ тавре, ки аз расми 2. ба чашм мерасад аз солҳои 1905 то 1932 эксентрисистет қариб тағйир намеёбад, аз соли 1932 то соли 1967 эксентриситет якбора кам мешавад. Сабаб дар он аст, ки комета 26 марти соли 1936 ба сайёраи Муштарӣ дар масофаи 0,54 в.а. наздик мешавад ва дар зери ошӯби ин сайёра шакли мадори худро тағйир медиҳад. Дар солҳои 1974 ва 1981 эксентриситет якбора зиёд мешавад, баъдан боз қимати худашро кам менамояд. Сабаби зиёдшавиаш низ дар он аст, ки комета 6 феврали соли 1972 ба сайёраи Муштарӣ дар масофаи 0,61 в.а. наздик мешавад. Комета доимо зери ошӯб қарор дорад.Аз солҳои 1905 то 1932 даври гардиш қариб мунтазам кам мешавад ва баъд якбора зиёд мешавад, аз соли 1953 то соли 1967 даври гардиш қариб тағйир намеёбад ва боз кам мешавад. Дар солҳои 1974 ва 2008 даври гардиш қиммати худашро зиёд менамояд [10-13].

Аз солҳои 1905 то 1932 моилии мадор қариб тағйир намеёбад ва баъд якбора зиёд мешавад, аз соли 1953 то соли 1967 моилии мадор боз қариб тағйир намеёбад ва боз якбора кам мешавад. Дар солҳои 1974 ва 2008 моилии мадори қимати худашро зиёдтар менамояд [6].

Дар соли 1994 кометаро Алан Гилморва Памела Килмартен аз ЗеландияиНавкашфкарданд. Моррис боёрии 0.26 м рефлектор аз 7 то 13 ноябркометаромушоҳиданамуда дар он думи аномалиро ба қайдгирифт. Думи аномалӣинчунинвизуалӣ 7 ва 11 ноябрмушоҳидашуд. Думи аномалии кометароинчунин 10 ноябр, 3, 4 ва 13 декабр Антонио Миланӣмушоҳида кард. Таҳқиқӣаниқи думи аномалиро Марко Фулланҷомдод. Аз рӯинатиҷаҳоигирифташудаи ӯ суръатиихроҷи думи аномалӣ дар соли 1994 зиёда аз V = 0.01 км/с мебошад. Чангҳои думи аномалӣ дар масофаи 2.1 в.а. аз Офтобпартофташудаанд. Суръатиихроҷичангҳои думи аномалӣбарои 9 ноябри соли 1994 V = 0.65км/с баробараст [3, 10, 11].

Комета дар соли 1905 ҳастааш ба ду қисм ҷудо шуд, дар соли 1918 бошад, тулии 6 моҳ дорои думи аномалӣ буд. Кометаро соли 2011 дастгоҳи кайҳонии Дип Спейс аксбардори намуда, дар он фаворaҳои бисереро ба қайд гирифт. Аз моҳи сентябри соли 2001 дар комета ихроҷи пурқувват ба самти Офтоб мушоҳида шуд. Суръати ихроҷи моддаҳои партофташуда ба 1,1 км/с баробар буд [7, 10, 11].

Дар расадхонаиЙеркскометаро аз 31 августи соли 1918 то 19 январи соли 1919 Барнардва Ван Бисбругмушоҳиданамуданд. Дар акси 31 августи соли 1918 гирифташуда думи аномалии дарозиаш 0°,16дар таҳтикунҷи 95° ба самтиОфтобдидашуд. Дар бозгашти соли 1994 Моррис аз 7 то 13 ноябр думи аномалиромушоҳиданамуда, фаворaҳои газу чангиро ба қайдгирифт. Суръатиихроҷичангчаҳои думи аномалӣ ба 0,01 км/с ваихроҷифаворaҳои газу чанги ба 0,65 км/с баробармебошад. Дар бозгашти соли 2001 кометародастгоҳикайҳонииDeepSpaes 1 мушоҳиданамуда, аз 19 то 24 сентябри соли 2001 фавворaҳоипурқуввати газу чангиро ба қайдгирифт. Суръатипартофташуданифаворaхо ба 1,1 км/с рост меояд [3, 10, 11] .

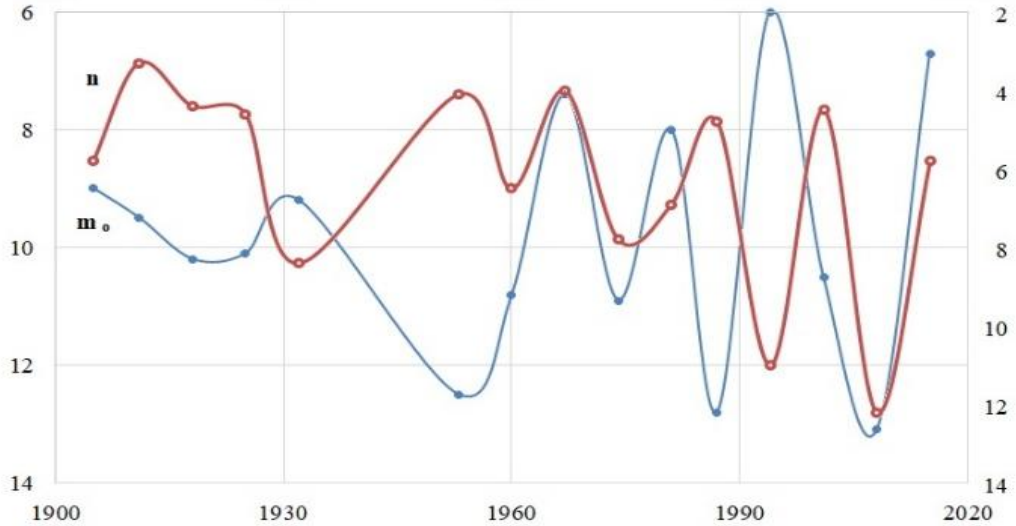

Расми 2. Таҳаввули қадри мутлақи ситорагӣ (m_0) ва параметри фотометрии (n) кометаи кӯтоҳдаври 19P/Боррелӣ аз вақт [6].

Қадри мутлақи ситорагӣ ва параметрии фотометрии кометаи кӯтоҳдаври 19P/Боррелӣ дар тамоми давраи мушоҳида омӯхта шуда натиҷаи таҳлили он дар расми 3 нишон дода шудааст. Аз расми 3 дида мешавад, ки қадри мутлақи ситорагӣ қариб дар тамоми давраҳои мушоҳида бетағйир мондааст. Дар баъзе давраҳои пайдоиш дурахшони бениҳоят афзудааст. Ин нишони фаъолнокии ҳастаи комета мебошад. Параметри фотометри бошад назар ба давраҳои аввали мушоҳида нисбатан камтар шудааст.

Максимуми қадри мутлақи ситорагии бо адади Волф дар солҳои 1967 ва 1981 мувофиқ меояд. Минимуми қадри мутлақи ситорагӣ бошад бо адади Волф дар солҳои 1953, 1974 ва 2008 рост омадааст. Дар баъзе максимум ва минимумҳо ғеҷиши нуқтаҳои максимум ва минимум мушоҳида мешавад. Чӣ тавре, ки маълум аст як даври гардиши комета дар атрофи Офтоб ба 6,75-7,02 сол мехобад. Давраи фаъоли Офтоб ба 11,3 сол рост меояд. Ба ҳамаи ин нигоҳ накарда муқобилфазаҳо низ мушоҳида мешаванд, масалан солҳои 1932, 1994 ва 2014. Чунин тағйирёбиҳо ах масоҳати доғҳои фотобӣ низ ба чашм мерасад.

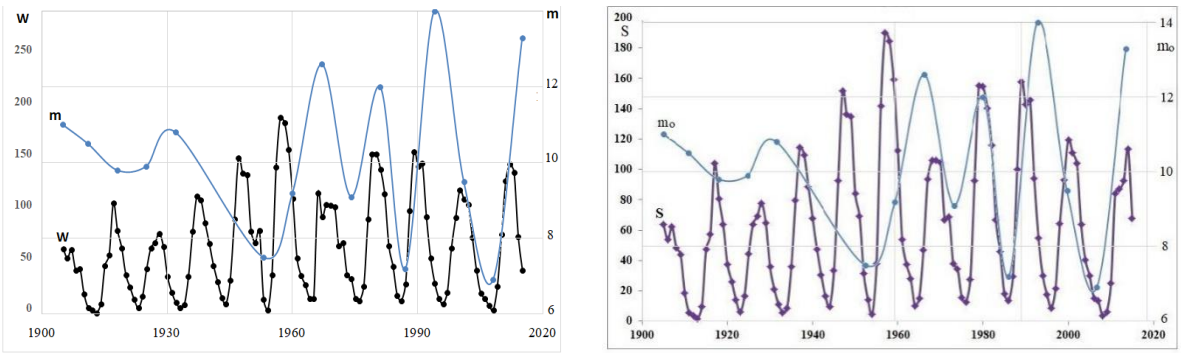

Расми 3. Вобастагии қадри мутлақи (m_o) ситорагии кометаи кӯтоҳдаври 19P/Борреллӣ аз адади Волф (W) ва масоҳати доғҳои офтобӣ (S)

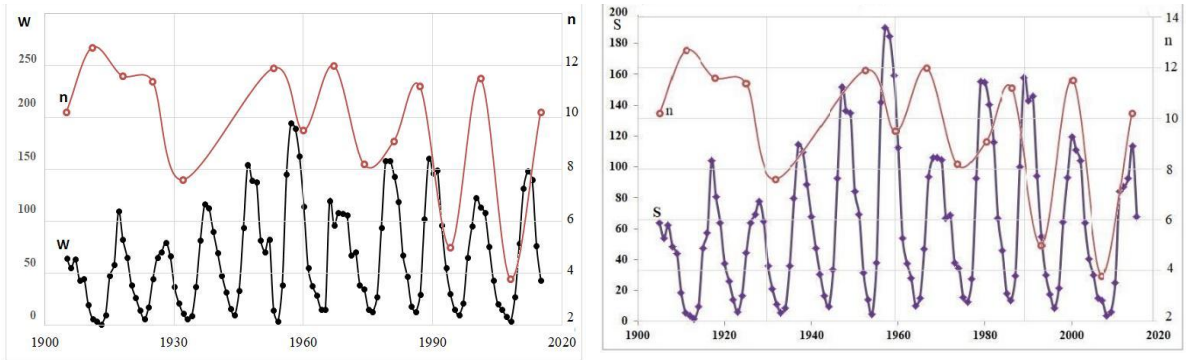

Расми 4. Вобастагии параметри фотометрии (n) кометаи кӯтоҳдаври 19P/Борреллӣ аз адади Волф (W) ва масоҳати доғҳои офтобӣ (S)

Параметри фотометрии комета бошад чун қадри мутлақи ситораги лаппишҳои зиёд дорад. Муқобилфаза дар солҳои 1911, 1953, 1987 ва 2014 минимуми дурахшони бошад дар солҳои 1932, 1974, 1994 ва 2008 рост меояд. Дар ҳарду графикҳо чунин натиҷаҳо ба чашм мерасад.

Тағйирёбии параметрҳои фотометрии кометаҳо аз дурахшонии Офтоб вобастагии зерин доранд, ки онро аввалин шуда олими шинохтаи тоҷик О.В. Доброволский таҳия ва пешниҳод намудааст [15-16]:

$$r = \frac{N_{mW}\, N - N_W\, N_m}{\sqrt{\bar{N}_W\, \bar{N}_{\overline{W}}\, \bar{N}_m\, \bar{N}_{\overline{m}}}}, \qquad (1.)$$

хатогии нисбии он аз рӯи формулаи зерин ҳисоб карда мешавад

$$\sigma = \frac{1-r^2}{\sqrt{y}}, \qquad (2)$$

ки дар формулаҳо N_{mW} – миқдори даврҳои максимумҳои W ва m, N_W–миқдори даврҳои максимумҳои W, аммо бе максимуми m, N– миқдори даврҳои бе максимуми m, N_m– миқдори даврҳо бо максимуми W, ва бе максимуми m, $\bar{N}_W$– миқдори умумии даврҳо бо максимуми W, $\bar{N}_{\overline{W}}$– миқдори даврҳои бемаксимум W, $\bar{N}_{\overline{m}}$– миқдори даврҳои бемаксимуми m ва y– миқдори умумии даврҳо.

Вобаста ба ин зариби коррелятсия барои максимум ва минимумҳои даврҳои лаппиши дурахшонии параметрҳои фотометрии кометаи кӯтоҳдаври 19P/Борреллӣ аз адади Волф ва масоҳати доғҳои офтобӣ ҳисоб карда шуд. Натиҷа дар ҷадвали 2 оварда шудааст.

Ҷадвали 2. Зариби коррелятсияи параметрҳои фотометрии кометаи кӯтоҳдаври 19P/Борреллӣ аз адади Волф ва масоҳати доғҳои офтобӣ

Кометы	N_{mW}	N_W	N_m	N	$\bar{N}_W$	$\bar{N}_m$	$\bar{N}_{\overline{W}}$	$\bar{N}_{\overline{m}}$	γ	r	σ
19P (m_o)/S	6	3	3	6	5	6	4	6	15	1.00	0
19P (n)/S	6	4	2	7	8	6	6	7	15	0,75	0,11
19P(m_o)/W	3	3	2	15	7	7	7	8	15	0,74	0.011
19P(n)/W	7	4	1	4	11	8	11	6	15	0,314	0,057

Хулоса. Қадри мутлақи ситорагӣ ва параметрии фотометрии кометаи кӯтоҳдаври 19P/Борреллӣ дар тамоми давраи мушоҳида омӯхта шуда натиҷаи таҳлили нишон медиҳад, ки қадри мутлақи ситорагӣ қариб дар тамоми даврҳои

мушоҳида бетағйир мондааст. Дар баъзе давраҳои пайдоиш дурахшони бениҳоят афзудааст. Ин нишони фаъолнокии ҳастаи комета мебошад. Параметри фотометри бошад назар ба давраҳои аввали мушоҳида нисбатан камтар шудааст. Ташаккули думи аномалии комета, фавворaҳои газучангин ва заволёбии ҳастаи комета аз хурӯҷи Офтоб вобаста нест.Қимати зариби коррелятсия нишон дод, ки танҳо лапиши дурахшонии мутлақи комета аз масоҳати доғҳои офтобӣ вобастагӣ дорад. Қимати параметри фотометри бошад нисбӣ буда вобастагии муайянро на аз адади Волф ва на аз масоҳати доғҳои офтобӣ нишон дод.

АДАБИЁТ

1. Всехсвятский, С.К. Физические характеристики комет / С.К. Всехсвятский. – М.: Наука. – 1958. – 575 с.
2. Всехсвятский, С.К. Физические характеристики комет, наблюдавшихся в 1954-1960 гг. / С.К. Всехсвятский. – М.: Наука. – 1967. – 88 с.
3. Сафаров А.Г. Условия образования аномального хвоста комет // Экологический вестник ЧЭС. 2017. №4, Вып. 2, С. 124-134.
4. Всехсвятский, С.К. Кометы 1961-1965 гг. / С.К. Всехсвятский. – М.: Наука. – 1967. – 86 с.
5. Всехсвятский, С.К. Физические характеристики комет 1965-1970 гг. / С.К. Всехсвятский, Н.И. Ильчишина. – М.: Наука. – 1974. – 112 с.
6. Сироҷиддинов И.Ш. Таҳаввули параметрҳои фотометрии кометаи кӯтоҳдаври 19Р/Боррелӣ // Маводи конференсияи ҷумҳуриявии илмию назариявии ҳайати устодону кормандон ва донишҷӯёни ДМТ бахшида ба ҷашнҳои “5500-солагии Саразми бостонӣ”, “700-солагии шоири барҷастаи тоҷик Камоли Хуҷандӣ” ва “Бистсолаи омӯзиш ва рушди фанҳои табиатшиносӣ, дақиқ ва риёзӣ дар соҳаи илму маориф (солҳои 2020-2040)”. Душанбе. 2020. С. 23-24.
7. Всехсвятский, С.К. Физические характеристики комет 1971-1975 гг. / С.К. Всехсвятский. – Киев, Наукова думка. – 1979. – 116 с.
8. Андриенко, Д.А. Физические характеристики комет 1976-1980 годов. / Д.А. Андриенко, А.В. Карпенко. – М.: Наука. – 1987. – 152 с.
9. Андриенко, Д.А. Физические характеристики комет 1981-1985 гг. / Д.А. Андриенко, А.В. Карпенко. – Киев. МП Феникс. – 1993. – 270 с.
10. Safarov, A.G. Condition for the formation of anomalous tail of comet / A.G. Safarov, Kh.I. Ibadinov // Open Astronomy. – 2019. – No 28. – P. 131-144.
11. Ибадинов, Х.И. Скорости выброса метеороидных частиц из ядер комет / Х.И. Ибадинов, А.Г. Сафаров // ДАН РТ. – 2015. – Т. 58. – № 11. – С. 983-989.
12. Lamy, P.L. *The sizes, shapes, albedos, and colors of cometary nuclei /* P.L. Lamy, I. Toth, Y.R. Fernandez, H.A. Weaver *// Comets II. Eds. Festou M.C., Keller H.U., Weaver H.A. – Tucson: Univ. of Arizona Press. – 2004. – P. 223-264.*
13. Weissman, P.R. *Structure and density of cometary nuclei /* P.R. Weissman, E. Asphaug, S.C. Lowry *// Comets II. Eds. Festou M.C., Keller H.U., Weaver H.A. – Tucson: Univ. of Arizona Press. – 2004. – P. 337-357.*
14. Fulle, M. Tomography of a sunward structure in the dust tail of comet 19P/Borrelly / M. Fulle, A. Mikani, L. Pansecchi // Astronomy and Astrophysics. – 1997. – V. 321. – P. 338-342.
15. Safarov A.G., Ayubov D.K. The evolution of the photometric parametrs of short periodic comet 2P/Encke and Solar activity // Astronomical Journal of Azerbaijan. – 2020. V. 15, № 2, P. 172-174.
16. Сафаров А.Г., Аюбов Д.К. Эволюция фотометрических параметров короткопериодических комет 2Р/Энкева 7Р/Понса-Виннеке и солнечная активность // Вестник Таджикского национального университета, серия естественных наук. 2020, № 2, С. 149-157.

ФАЪОЛНОКИИ ҲАСТАИ КОМЕТАИ КӮТОҲДАВРИ 19Р/БОРРЕЛЛӢ

Кометаи 19Р/Боррелӣ 7 августи соли 1918 кашфшуд. Комета кӯтоҳдаврбуда, давоми 15 бозгашташ ба наздиОфтобдумаротибасолҳои 1939 ва 1947 мушоҳиданашудааст. Қадри мутлақи ситорагӣ ва параметрии фотометрии кометаи кӯтоҳдаври 19Р/Боррелӣ дар тамоми давраи мушоҳида омӯхта шуда натиҷаи таҳлили нишон медиҳад, ки қадри мутлақи ситорагӣ ҷариб дар тамоми давраҳои мушоҳида бетағйир мондааст. Дар баъзе давраҳои пайдоиш дурахшони бениҳоят афзудааст. Ин нишони фаъолнокии ҳастаи комета мебошад. Параметри фотометри бошад назар ба давраҳои аввали мушоҳида нисбатан камтар шудааст.Сураъти ихроҷи чангҳои думи аномалӣ ва фавворaҳои газучангин нишон доданд, ки комета дар тамоми давраҳои мушоҳида худ, аз хурӯҷи Офтоб пура вобаста набуда, дар ҳастаи он фаъолнокии гуногун мушоҳида мешавад. Зариби коррелятсия барои комета нишон дод, ки танҳо лапиши дурахшонии мутлақи комета аз масмоҳати доғҳои офтобӣ вобастагӣ дорад.

Калидвожаҳо: комета, 19Р/Боррелӣ, қадри мутлақи ситорагӣ, параметри фотометрӣ, зариби коррелятсия, думи аномалӣ, фавворaҳои газучангин, адади Волф, масоҳати доғҳои офтобӣ.

АКТИВНОСТЬ ЯДРА КОРОТКОПЕРИОДИЧЕСКОЙ КОМЕТЫ 19Р/БОРРЕЛЛИ

Комета 19Р/Боррелли была открыта 7 августа 1918 года. Комета является короткопериодической кометы семейства Юпитера и за 15 возвращений к Солнцу в 1939 и 1947 годах не наблюдалось. Исследовано абсолютная звездная величина и фотометрическийпараметр кометы во вес период наблюдения, и результаты анализа показывают, что абсолютная звездная величина оставалась неизменной практически во все периоды наблюдений. В некоторые периоды яркость кометы сильно увеличивалась. Это признак активности ядра кометы. Результаты показали, что образования аномального хвоста, газопылевых струй и фрагментация ядра не зависит от активности Солнца. Значение коэффициента корреляции для кометы показало, что только абсолютная звёздная величина кометы зависит от числа Вольфа.

Ключевые слова: комета, 19P/Боррелли, абсолютная звездная величина, фотометрический параметр, коэффициент корреляции, аномальный хвост, газопылевые струй, числа Вольфа, площадь солнечных пятен.

ACTIVITY OF THE NUCLEUS OF THE SHORT-PERIODIC COMET 19P / BORRELLI

Comet 19P/Borrelly was discovered on August 7, 1918. The comet is a short-period comet of the Jupiter family and has not been observed for 15 returns to the Sun in 1939 and 1947. The absolute magnitude and photometric parameter of the comet were investigated during the observation period, and the results of the analysis show that the absolute magnitude remained unchanged practically during all observation periods. In some periods, the brightness of the comet greatly increased. This is a sign of the comet's nucleus activity. The results showed that the formation of anomalous tail, gas and dust jets and fragmentation of the nucleus does not depend on the activity of the Sun. The value of the correlation coefficient for the comet showed that only the absolute magnitude of the comet depends on the Wolf number.

Keywords: comet, 19P/Borrelly, absolute magnitude, photometric parameter, correlation coefficient, anomalous tail, gas and dust jets, Wolf numbers, sunspot numbers.

Сведения об авторах: ***Сафаров Абдулджалол Гафурович*** – к.ф.-м.н., заведующий кафедры астрономии физического факультета Таджикского национального университета. E-mail: aj_safarov@mail.ru, мобильныйтел: **919 62 00 46**.
Аюбов Дониш Косимович – научный сотрудник отдела физики комет и астероидов Института астрофизики Академия наук Республики Таджикистан, E-mail: donishmand@mail.ru**.** Телефон: **501-16-83-37**
Сироджиддинов Илёсиддин Шарофович – магистрант второго курса кафедры астрономии физического факультета Таджикского национального университета; e-mail: s_ilyos97@mail.ru, мобильный тел: **93 960 63 69**

Information about the authors: ***Safarov Abduljalol Gafurovich*** – Candidate of Physical and mathematical sciences, the Department of Astronomy of the Faculty of Physics, Tajik National University. E-mail: aj_safarov@mail.ru, mobilephone: **919 62 00 46.**
Ayubov Donish Kosimovich **–** Researcher at the Department of Physics of Comets and Asteroids,Institute of Astrophysics Academy of Sciences of the Republic of Tajikistan, E-maildonishmand@mail.ru**.** Phone: **501-16-83-37**
Sirojiddinov Ilyosiddin Sharofovich – Second-year Master of the Department of Astronomy of the Physics Department of Tajik National University; e-mail: s_ilyos97@mail.ru, mobile phone: **93 960 63 69**

ИСТИФОДАИ ТЕХНИКАҲОИ ПСИХОЛОГӢ ДАР АМАЛИЯИ КОРИ ИҶТИМОӢ

Хофизов Б.А.
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Дар кори иҷтимоӣ усул (техника) ҳои психологӣ истифода мешаванд. Ин усулҳо равонӣ психологӣ бошанд ҳам, онҳо ба ҳалли масъалаҳои иҷтимоӣ, беҳбудии ҷомеа нигаронида шудаанд. Дар рафти кор бо мизоҷ, кормандони иҷтимоӣ ба ӯ таъсири психологӣ мерасонад ва ин аз каддом усулҳои психологӣ истифода бурдани корманди иҷтимоӣ вобаста аст. Усулҳои амалӣ ё назариявӣ, ва ин аз малака ва маҳорати корманди иҷтимоӣ ва ҳамчунин ҷаҳонбинии ӯ низ вобаста аст.

Ҷаҳони муосир масоили инсони худогоҳро дар маркази диққат қарор медиҳад, зеро маҳз инсони худогоҳу худшинос бо андешаи солими воқеӣ таъмин буда метавонад ва ин ба ӯ имконият медиҳад, ки худро аз ҳар гуна ҷаҳолату хурофот дифоъ намуда, мушкилоти ҷомеаро бошуурона ҳал намояд. Дар баробари як қатор илмҳои назарявию амалие, ки барои насли башар хидмат намудаистодаанд дар миёни онхо кори иытимоӣ ҷойгоҳи махсус дорад.

Ҷомеаи муосир ба баланд бардоштани сифати зиндагӣ масъалаҳои салоҳияти касбиро ба мадди аввал мегузорад. Тадқиқотҳое, ки ҳам ҷомеашиносон ва ҳам равоншиносон гузаронидаанд, нишон медиҳанд, ки касбият, ки қаблан танҳо ҳамчун соҳиби як ихтисоси мушаххас тафсир мешуд ва дар доираи усули функсионалистӣ комилан тафсир мешуд, ҳоло аксар вақт бо донистани нозукиҳои касб маҳдуд намешавад, балки тахмин мезанад муносибати мунтазам ба он ва мавҷудияти як қатор сифатҳое, ки онро таъмин мекунанд, муносибат дар сатҳи амалия мебошад. Диди системавии касб тафаккури системавиро дар назар дорад, ки барои рушди дониши касбӣ ва дар маҷмӯъ захираи касб имконият фароҳам меорад. Аз ин рӯ, истифодаи усулҳои психологӣ дар рафти кӯмак ба мизоҷ аз нуқтаи назари ҳолати психикии шахс хеле муҳиманд.

Ҳама ҳолатҳои психологӣ ва хусусиятҳои рафтори мизоҷони кори иҷтимоӣ, аз як тараф, бо сабабҳои берунии иҷтимоӣ (ё табиӣ) ба вуҷуд омадаанд, аз ҷумла, мушкилоти иҷтимоию иқтисодӣ, камбизоатӣ, бекорӣ, нафақа ва сатҳи пасти зиндагии он, сӯиистифода аз ҷониби мақомот ва зӯроварии шахсони дигар ва гурӯҳҳо (аз ҷумла онҳое, ки бо ҷиноят алоқаманданд), нокомӣ дар ҳаёти шахсӣ ва оилавӣ (талоқ ё ихтилофи оилавӣ ва ғ.), муноқишаҳои қавмӣ ва нажодӣ, оқибатҳои иштирок дар ҷангҳо, дар ҳолатҳои шадид қарор гирифтан (бемории вазнин, маъюбӣ, офатҳои табиӣ ва ғ.). Аз тарафи дигар, мушкилоти равонии мизоҷон аз хусусиятҳои худи сохтори шахсият вобаста аст. Маҳз суперпозицияи ҳолатҳои қайдшудаи объективии ҳаёт ва хусусиятҳои субъективии дохилии як шахс мебошад, ки дар ниҳоят боиси норозигии психологӣ аз ҳаёти ӯ мегардад. Аз ин рӯ, комилан возеҳ аст, ки корманди иҷтимоӣ - психологӣ бояд ҳангоми кор бо мизоҷон ба ӯ на танҳо дар доираи имкониятҳои худ кӯмаки иҷтимоӣ ва ташкилӣ расонад, балки қодир бошад, ки мушкилоти сирф психологии муштариро фаъолона ҳал кунад, фаъолона бо истифода аз усулҳо ва воситаҳои ислоҳ ва барқарорсозӣ.

Кормандони иҷтимоӣ, ки бо одамоне, ки дар ҳолатҳои душвори зиндагӣ, дар гурӯҳҳои хавф кор мекунанд, бояд дар масъалаҳои солимии равонӣ, табиати иҷтимоӣ ва психологии шахс, хусусиятҳои он дар гурӯҳҳои алоҳида, алалхусус дар масъалаҳои типология, темперамент, хислат ба қадри кофӣ саводнок бошанд. , муошират ва ғайра, зеро ҳадафи асосии кори иҷтимоӣ беҳтар намудани зиндагии муштариён тавассути тағир додани ҷаҳони ботинии онҳо ва ҳолатҳои берунии ба ин ҷаҳон таъсиркунанда мебошад, аз ин рӯ, асосҳои психологии кори иҷтимоӣ ҳам мафҳумҳои назариявии умумии назариявӣ ва ҳам усулҳои амалиро дар бар мегиранд психология.

Гурӯҳбандии усулҳои психологӣ дар доираи кори иҷтимоӣ

Таҳлили шаклҳо ва усулҳои мавҷудаи кори иҷтимоӣ, таҳияи усулҳо ва технологияҳои оптималии ҳалли мушкилоти иҷтимоии ин объектҳо яке аз муҳимтарин вазифаҳои кори иҷтимоӣ ҳамчун илм мебошад. Усулҳо ҳамчун маҷмӯи техника ва амалиёт дар кори иҷтимоӣ фаҳмида мешаванд ҳамчунин усулҳо роҳҳои дурусти расидан ба ҳадаф, ҳалли масъалаи мушаххас мебошанд.

Аксарият усулҳое, ки дар кори иҷтимоӣ истифода мешаванд, байнисоҳавӣ мебошанд, ки онро тавре ки аллакай қайд карда шуд, табиати умумиҷаҳонии кори иҷтимоӣ ҳамчун намуди фаъолият муайян карда шудааст. Аз ин рӯ, тавсиф кардани усулҳои кори иҷтимоӣ, онҳо ба иқтисодӣ, ҳуқуқӣ, сиёсӣ, иҷтимоӣ-равонӣ, тиббӣ-иҷтимоӣ, маъмурӣ ва ғайра тақсим карда мешаванд.

Усулҳои психологиро дар кори иҷтимоӣ низ ба ду гурӯҳ тақсим кардан мумкин аст: илмӣ-тадқиқотӣ ва амалӣ.

Усулҳои илмӣ-тадқиқотӣ маҷмӯи усулҳои илмиро дар бар мегиранд, ки ба омӯхтани таъсири омилҳои иҷтимоӣ ба солимии рӯҳӣ ва нақши онҳо дар оғоз, ҷараён, пешгӯӣ ва натиҷаи ихтилоли рӯҳӣ равона шудаанд.

Намудҳои усулҳои илмӣ-тадқиқотӣ:

- усули эпидемиологӣ, ки паҳншавии ихтилоли психоэмотсионалиро муайян мекунад, имкон медиҳад, ки саҳми омилҳои гуногуни иҷтимоӣ дар ташаккул ва ҷараёни патологияи рӯҳӣ ба таври объективӣ ва дуруст арзёбӣ карда шавад, хусусият ва басомади ихтилоли аҳолии инфиродӣ тавсиф карда шавад, дода шавад маводҳои сершумор ва аксар вақт зиддиятнок заминаи боэътимоди эпидемиологӣ мебошанд, ки меъёри намояндагӣ ва эътимоднокӣ мебошанд;
- усули психопатологӣ. Дар ин ҷо, мавзӯи омӯзиш ихтилолот ва вобастагии онҳо ба омилҳои муҳити иҷтимоӣ, усулҳои таҳқиқоти сотсиологӣ мебошанд, ки доираи васеи иҷтимоию демографӣ, социометрӣ, маданият ва як қатор усулҳои дигарро дар бар мегиранд, ки ба фаҳмонидани қонунҳои сабабҳои солимии равонӣ нигаронида шудаанд ва ихтилоли он. Манбаъҳои иттилоот дар усулҳои сотсиологӣ саволномаҳои гуногун, миқёси рейтингӣ, мусоҳибаҳо мебошанд.

Истифодаи усулҳои психологӣ дар кори иҷтимоӣ риояи як қатор шартҳоро талаб мекунад.

1. Интихоби объекти таҳқиқот, ки аз рӯи хусусиятҳои мушаххас фарқ карда мешавад (мувофиқи меъёрҳои касбӣ, иҷтимоӣ, минтақавӣ, мувофиқи хусусиятҳои этномаданӣ).

2. Интихоби параметрҳои сотсиологӣ, ки ба вазифаҳои психологияи иҷтимоӣ мувофиқанд. Баъзе аз муҳимтарин мафҳумҳои «сатҳи зиндагӣ» ва «сифати зиндагӣ» мебошанд. Сатҳи зиндагӣ меъёри объективист, ки шароити воқеии ҳамзистии ҷомеа ва шахсро инъикос мекунад.

Усулҳои амалӣ шаклҳои амалии кӯмаки иҷтимоӣ ва психологиро ба мизоҷон дар бар мегиранд.Таснифи Л.Чиомпи:

а) дастгирии иҷтимоӣ ва нигоҳубини беморони гирифтори шаклҳои шадиди бемориҳои рӯҳӣ (шизофрения, депрессияи музмин, майзадагӣ, нашъамандӣ, психозҳои пирӣ ва ғ.).

б) дахолати пешгирикунандаи бӯҳрон, ки дар шароити амбулаторӣ, стационарӣ амалӣ карда мешаванд;

в) офиятбахшии иҷтимоӣ ва касбии мизоҷон;

г) терапияи оилавӣ;

д) намудҳои гуногуни симиотерапия: терапияи экологӣ, психодрама, омӯзиши малакаҳои иҷтимоӣ ва ғайра.

Дар кори иҷтимоӣ усулҳои психологии маърифат, пешгӯӣ ва танзими ҳамкории иҷтимоӣ истифода мешаванд. Онҳо ба иҷтимоӣшавии шахс ва беҳбуди ҷомеа нигаронида шудаанд.

Усулҳои психологии танзими ҳамкории иҷтимоӣ, ки дар кори иҷтимоӣ истифода мешаванд, инчунин одатан ба фардӣ ва гурӯҳӣ тақсим карда мешаванд. Машварати психологӣ дар корҳои иҷтимоӣ васеъ истифода мешавад. Дар асоси натиҷаҳои кори машваратӣ, фаъолияти инфиродӣ ва гурӯҳии иҷтимоӣ ва психологӣ сохта мешавад.

Интихоби психологӣ усули зарурии кори иҷтимоӣ мебошад. Он барои худмуайянкунии иҷтимоӣ ва касбии ҷавонон, муайян кардани соҳаи бозомӯзии кадрҳо, гурӯҳҳои даъват ба кор бурда мешавад.

Усулҳои мутобиқсозии психологӣ дар кори иҷтимоӣ натиҷаҳои назаррас ба бор меоранд. Онҳо гирандагонро ба фаъолияти иҷтимоӣ хомӯш мекунанд, то онҳо аз вазъи иҷтимоӣ хубтар огоҳӣ пайдо кунанд, худбовариро инкишоф диҳанд ва ба шароити тағирёбандаи зиндагӣ мутобиқ шаванд.

Усулҳои психотерапия нисбати шахсият дар маҷмӯъ амиқанд. Онҳо ба дигаргуниҳои психологӣ дар сохтори шахсияти ҷудонашаванда равона карда шудаанд. Дар ин асос усулҳои психологие, ки дар кори иҷтимоӣ дар шакли омӯзиш, бозиҳо, таъмид истифода мешаванд, муназзам ва тавоно мебошанд.

Усулҳои зуд-зуд истифодашаванда инҳоянд:

Машварати психологӣ як навъ фаъолияти амалии равоншиносони ватанист ва то ба имрӯз, мутаассифона, он дар миқёси нисбатан мӯътадил рушд карда истодааст, гарчанде ки дар бисёре аз кишварҳои хориҷии Аврупо, Амрико, Осиё, шабакаи шаҳрӣ, шаҳрӣ, ноҳиявӣ (коммуналӣ), машваратҳои психологии маҳаллӣ солҳои зиёд фаъолият мекунанд ва самараи назарраси амалӣ доранд.

Машварати психологӣ дар сурате амалӣ карда мешавад:

а) Бадбахтӣ нафақат дар вақти бемории чисмонии инсон ба вуҷуд меоянд, балки аз шахсияти мизоҷ, хусусиятҳои вазъияти зиндагӣ ва хусусияти муносибатҳои иҷтимоии вай вобаста аст;

б) шахси муроҷиаткунанда объективона бемор нест ва субъективона худро бемор эътироф намекунад.

Яке аз самтҳои принсипан нави фаъолияти психо-машваратӣ шаклҳои гурӯҳии он мебошанд, ки пеш аз ҳама ба шахсияти шахс ва муҳити иҷтимоии атроф нигаронида шудаанд. Дар ин ҷо доираи мушкилоти баррасишаванда бо педагогикаи иҷтимоӣ зич алоқаманд аст.

Вазифаи умумии машварати психологии марбут ба синну сол аз он иборат аст, ки назорати рушди равонии кӯдак дар асоси ғояҳо дар бораи мундариҷаи меъёрӣ ва давра ба давра ҷараёни мазкур.

Психодрама усули дар солҳои 20-ум таҳияшуда мебошад. D. Морено. Дар он ба инсон нақши қаҳрамон дар бозӣ пешниҳод карда мешавад, ки мундариҷааш ба мушкилоти ӯ асос ёфтааст. Вай имкони комил дорад, ки эҳсосоти худро дар намудҳои гуногуни импровизатсия, ки дар он одамони дигар нақши қаҳрамонҳои асосиро дар ҳаёти воқеӣ бозӣ мекунанд, озодона баён кунанд. Мақсади психодрама аз он иборат аст, ки ба муштарӣ дар ошкор кардани таҷрибаҳои

амиқтар дар шакли хеле равшантар ва муассиртар аз усулҳое, ки ба тавсифи шифоҳии эҳсосот асос ёфтаанд.

Психодрама усули кори гурӯҳӣ мебошад, ки ба фаъол сохтани эҳсосоти ҳамаи иштирокчиён равона шудааст. Одатан, баъзе аз аъзоёни гурӯҳ ҳангоми муҳокимаи шифоҳии масъала бояд як эпизоди муайяни ҳаётро бо тамоми ҷузъиёт дубора «зиндагӣ» кунанд. Ин иштирокчӣ ба давра мегузарад ва тадричан аъзои гурӯҳро ба "намоиши худ" ҷалб мекунад. Аммо чунин варианти "стихиявӣ" метавонад на ҳамеша муваффақ бошад, бинобар ин Д.Морено нақшаи психодрамаи "таҳти назорат" -ро таҳия кардааст:

а) режисёр - коргардони саҳна (равоншиноси махсус, психотерапевт) бозиро ба самти дуруст равона мекунад;

б) протагонист - қаҳрамони асосии драма мебошад, ки мушкилаш "бозида шудааст";

в) бозигарони ёрирасон - шарикони бозӣ, ки ягон нақшро иҷро мекунанд, аз ҷониби коргардон ё қаҳрамон таъин карда мешаванд;

г) тамошобинон - дигар аъзои гурӯҳ, ки бидуни он мондаанд;

д) саҳна - ташкили фазоии амалиёти психодраматикӣ, яъне. як навъ эписентри бозӣ, ки онро дар ҳама ҷое, ки иштирокчиён ҷойгиранд, ҷойгир кардан мумкин аст: дар синф, саҳро, манзил, урдугоҳи ҷавонон; бо вуҷуди ин, "дастгоҳ" -и саҳна ҷузъи муҳими психодрама мебошад.

Дар психодрама се марҳила ҷудо карда мешавад: гармшавӣ, амалиёт ва мубодилаи эҳсосот, ки дар ташкили онҳо техникаи махсус низ истифода мешавад. Дар марҳилаи аввал коргардон бояд як қаҳрамони дорои мушкилотеро, ки барои тамоми гурӯҳ бештар мувофиқ аст, моҳирона интихоб кунад. Дар худи ҳамон марҳила, қаҳрамон бо вазъияти ҳаётӣ шинос карда мешавад, ки иштирокчиён нақшҳоро баррасӣ мекунанд, амалҳо таҳлил мешаванд ва ғ. Дар марҳилаи дуюми психодрама, ҳодисае ба намоиш гузошта мешавад. Дар марҳилаи сеюм, иштирокчиён ҳиссиёт ва таҷрибаи худро нақл мекунанд. Ин марҳилаи ҳамгироии қаҳрамон ва гурӯҳ ба он зарур аст, ки ҳар як иштирокчӣ барои психодрама маводи худро дошта бошад.

Ба ақидаи Д.Морено, психодрама усули ба одами солим дар ҳалли мушкилоти худ кӯмак мекунад. Дар психодрама усулҳои зиёде таҳия шудаанд, ки дар терапияи гешталт, таҳлили трансаксионӣ ва ғайра истифода мешаванд. "бодибилдинги психодраматикӣ", "Доираи фишор", "озмоиш", "нақши бозӣ" ва ғ.

Психотерапия (равондармонӣ). Психотерапия - ин таъсири мураккаби терапевтӣ, лафзӣ ва ғайризабонӣ ба эҳсосот, ҳукмҳо, худогоҳии шахс дар бисёр бемориҳои рӯҳӣ, асаб ва психосоматикӣ мебошад.

Мувофиқи қоида, онро кормандони соҳаи иҷтимоӣ бо кӯмаки табибон анҷом медиҳанд. Технологияи терапевтӣ миқдори зиёди усулҳои таъсиррасонии психотехникӣ, инструменталӣ, таълимӣ дорад. Мутобиқи қоида, мутахассиси хадамоти иҷтимоӣ бо шӯъбаи худ дар муҳити ҳаррӯза, ҳамарӯза кор мекунад ва мекӯшад, ки мушкилоти иҷтимоиро бо самти некӯаҳволӣ ва ҳолати равонии худ ҳал кунад. Корманди иҷтимоӣ на ҳамеша имкон дорад, ки бевосита бо равоншиносон, психотерапевтҳои касбӣ ҳамкорӣ кунад ва аз ин рӯ, ӯ бояд ба муштарӣ тавсия диҳад, ки бо психотерапевт тамос гирад. Аммо ӯ бояд ба принсипҳо ва меъёрҳои муошират дурусти равонӣ бо муштарӣ такя намуда, кӯмаки аввалияи иҷтимоӣ расонад.

Ҳамчун усулҳои фаъолсозии таъсири терапевтӣ инҳо ба таври васеъ истифода мешаванд:

а) терапияи меҳнатӣ, психотерапияи гурӯҳӣ, психотерапияи оилавӣ, ки ба баланд бардоштани салоҳияти бемор дар муносибатҳои байнишахсӣ мусоидат мекунад;

б) такмил додани қобилиятҳои худ барои худшиносӣ ва худтанзимкунӣ.

Психотерапияи гурӯҳӣ - истифодаи намунаҳои ҳамкории байнишахсӣ дар гурӯҳ барои табобат ва ба даст овардани солимии ҷисмонӣ ва рӯҳии инсон.

Барқарорсозии иҷтимоӣ-равонӣ - раванди зина ба зинаи фаъолияти иҷтимоӣ, равонӣ, педагогӣ ва касбӣ мебошад, ки ҳамзамон бо табобат ё дар он давраҳое сурат мегирад, ки одамон ба табобат ниёз надоранд, аммо аз тағирёбии шадиди муносибатҳои иҷтимоӣ ё зиндагиашон ранҷ мебаранд шароит ва кӯмак ниёз доранд. Дар сурати раванди оптималии офиятбахшии иҷтимоӣ ва равонӣ,

ремиссия ба амал омада, мувофиқати иҷтимоӣ барқарор карда мешавад. Ремиссия ин беҳбудӣ ё устувории солимии психофизикии шахс мебошад. Марҳилаи барқарорсозии иҷтимоии шахсоне, ки душвориҳои психологиро аз сар мегузаронанд, маҷмӯи чораҳо оид ба барқарор кардани вазъи иҷтимоии онҳо мутобиқи сатҳи касбӣ, мақоми собиқ дар ҷомеа, хусусиятҳои шахсӣ ва ҳолати рӯҳӣ мебошад.

АДАБИЁТ

1. Аронсон Э. Общественное животное. Введение в социальную психологию.- М.: Аспект Пресс, 2007. - 517 с.
2. Азизов П.Ф. Рисолаи магистрӣ “Масъалаҳои кори иҷтимоӣ ва роҳҳои ҳалли он” ДМТ. Душанбе 2020
3. Басова, В.М. Социальная работа: учебное пособие / В.М. Басова, Н.Ф. Басов, С.В. Бойцова. - М.: Дашков и К, 2008. - 364 с.
4. Крысько В.Г. Социальная психология: Курс лекций. - СПб.: Питер, 2007. - 431 с.
5. Эмомалӣ Раҳмон //Уфуқҳои истиқлол// Душанбе. “Ганҷ-нашириёт”. 2018.431с.
6. Муллобоева Д.А. //рушди кори иҷтимоӣ дар Тоҷикистон// Конференсияи байналмилалии илмию амалии «Ташаккули кори иҷтимоӣ ҳамчун касб дар Тоҷикистон: вазъи имрӯза, дастовардҳо ва дурнамои рушди соҳа» Душанбе. ДМТ. 2018. 303с.
7. Муллобоева Д.А.//Дурнамои рушди кори иҷтимӣ ҳамчун касб дар Тоҷикистон// Паёми ДМТ.№ 1. Душанбе 2020 саҳ.135-137.

ИСТИФОДАИ ТЕХНИКАҲОИ ПСИХОЛОГӢ ДАР АМАЛИЯИ КОРИ ИҶТИМОӢ

Дар мақолаи мазкур муаллиф истифодаи техникаҳои психологиро дар амалияи кори иҷтимоӣ мавриди баррасӣ қарор додааст. Дар кори иҷтимоӣ усул (техника)ҳои психологӣ истифода мешаванд. Ин усулҳо равонӣ (психологӣ) бошанд ҳам, онҳо ба ҳалли масъалаҳои иҷтимоӣ, беҳбудии ҷомеа нигаронида шудаанд. Дар рафти кор бо мизоҷ, кормандони иҷтимоӣ ба ӯ таъсири психологӣ мерасонад ва ин аз кадом усулҳои психологӣ истифода бурдани корманди иҷтимоӣ вобаста аст. Ҷаҳони муосир масоили инсони худогоҳро дар маркази диққат қарор медиҳад, зеро маҳз инсони худогоҳу худшинос бо андешаи солими воқеӣ таъмин буда метавонад ва ин ба ӯ имконият медиҳад, ки худро аз ҳар гуна ҷаҳолату хурофот дифоъ намуда, мушкилоти ҷомеаро бошуурона ҳал намояд. Дар баробари як қатор илмҳои назарявию амалие, ки барои насли башар хидмат намуда истодаанд дар миёни онхо кори иҷтимоӣ ҷойгоҳи махсус дорад. Муаллиф қайд намудааст, ки ҳама ҳолатҳои психологӣ ва хусусиятҳои рафтори мизоҷони кори иҷтимоӣ, аз як тараф, бо сабабҳои берунии иҷтимоӣ (ё табиӣ) ба вуҷуд омадаанд, аз ҷумла, мушкилоти иҷтимоию иқтисодӣ, камбизоатӣ, бекорӣ, нафақа ва сатҳи пасти зиндагии он, сӯиистифода аз ҷониби мақомот ва зӯроварии шахсони дигар ва гурӯҳҳо, нокомӣ дар ҳаёти шахсӣ ва оилавӣ, муноқишаҳои қавмӣ ва нажодӣ, оқибатҳои иштирок дар ҷангҳо, дар ҳолатҳои шадид қарор гирифтан (бемории вазнин, маъюбӣ, офатҳои табиӣ ва ғ.).

Калидвожаҳо: техникаи психологӣ, кори иҷтимоӣ, кормандони иҷтимоӣ, барқарорсозии иҷтимоӣ ва равонӣ, психодрама

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ПСИХОЛОГИЧЕСКИХ ПРИЕМОВ В ПРАКТИКЕ СОЦИАЛЬНОЙ РАБОТЫ

В данной статье автор рассматривает использование психологических приемов в практике социальной работы. В социальной работе используются психологические методы. Хотя эти методы являются психологическими, они направлены на решение социальных проблем и улучшение общества. В процессе работы с клиентом социальные работники оказывают на него психологическое воздействие, и это зависит от того, какие психологические методы использует социальный работник. Современный мир фокусируется на проблемах самосознательного человека, потому что этот самосознательный человек, которому можно дать здравый и реалистичный образ мышления, который позволяет ему защищаться от всех видов невежества и суеверий. сознательно решать проблемы общества. Наряду с рядом теоретических и практических наук, которые служат человечеству, социальная работа занимает среди них особое место. Автор отмечает, что все психологические состояния и поведенческие характеристики клиентов социальной работы, с одной стороны, вызваны внешними социальными (или естественными) причинами, в том числе социально-экономическими проблемами, бедностью, безработицей, пенсиями и низким уровнем жизни, злоупотреблениями со стороны властей и насилие со стороны других лиц и групп, неудачи в личной и семейной жизни, этнические и расовые конфликты, последствия участия в войнах, подверженность крайним случаям (серьезное заболевание, инвалидность, стихийные бедствия и т. д.).

Ключевые слова: психологические приемы, социальная работа, социальные работники, социально-психологическая реабилитация, психодрама.

USE OF PSYCHOLOGICAL TECHNIQUES IN THE PRACTICE OF SOCIAL WORK

In given article, the author examines the use of psychological techniques in the practice of social work. Psychological methods are used in social work. Although these methods are psychological, they are aimed at solving social problems and improving society. In the process of working with the clients, social workers have a psychological impact on them, and this depends on what psychological methods the social worker uses. The modern world focuses on the problems of the self-conscious person, because this self-conscious person can be given a sound and realistic way of thinking that allows him to protect himself from all kinds of ignorance consciously solve the problems of society. Along with a number of theoretical and practical sciences that serve humanity, social work occupies a special place among them. The author notes that all psychological states and

behavioral characteristics of social work clients, on the one hand, are caused by external social (or natural) causes, including socio-economic problems, poverty, unemployment, pensions and a low standard of living, abuse by the authorities and violence by other individuals and groups, failures in personal and family life, ethnic and racial conflicts, the consequences of participation in wars, exposure to extreme cases (serious illness, disability, natural disasters, etc.).

Keywords: psychological techniques, social work, social workers, socio-psychological rehabilitation, psychodrama.

Сведения об авторе: ***Хофизов Бахром Абдурахимович*** – магистрант второго курса факультета философии Таджикского национального университета. Телефон: **93 925 81 81**

Information about the author: Khofizov Bahrom Abdurahimovich – second-year Master's student of the Faculty of Philosophy of the Tajik National University. Phone: **93 925 81 81**

УДК. 523.6

КОРКАРДИ АСТРОМЕТРИИ КОМЕТАИ C/2011 L4 (PANSTARRS)

Шарипова Н.Т., Сафаров С.Н.
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Комета аз тарафи гурӯҳи астрономҳои амрикоӣ дар шаби 5 ба 6 июни соли 2011 кашф шуд. Кометаро бо ёрии телескопи (D = 1,8 м) Пан-СТАРРС 1 *(Panoramic Survey Telescope & Rapid Response System)*, ки дар ҷазираи Гавайя ҷойгир аст, кашф намуданд. Комета ҳангоми кашфаш ба $19,^{m}6$ бузургии ситорагӣ, 6° - дарозии дум ва 8″ - кома иборат буд. Номи комета C/2011 L4 (Pan-STARRS) гирифт. То ин муддат бо телескопии Pan-STARRS миқдори зиёди астероидҳои ба Замин наздикшуда кашф шуда аст. Кометаи C/2011 L4 аввалин мебошад [1].

Мушоҳидаҳои кометаи C/2011 L4 (PANSTARRS) дар Расадхонаи астрономии Ҳисор ва Расадхонаи байналмилалии астрономии Санглохи Институти астрофизикаи Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон моҳҳои май-июни соли 2013 аз тарафи устоди кафедра Сафаров А.Ғ., кормандони Институти астрофизикаи АМИТ Миниқулов Н.Х., Ғуломов М.И ва Абдуллоев С.Х. гузаронида шудаанд.

Кометаи C/2011 L4 (Pan-STARRS) яке аз кометаҳои рахшонтарин ба ҳисоб рафта дар тамоми ҷаҳон, чӣ мутахассисон ва чӣ дӯстдорони астрономияро ба худ ҷалб намуд. Ин комета яке аз объектҳои сермушоҳидатарин гашт, ба монанди кометаи Хейли-Бопп. Мушоҳидаҳо нишон доданд, ки аввали моҳи майи соли 2013 бузургии мутлақи ситорагии кометаи C/2011 L4 (Pan-STARRS) ба $3^{m},46$ расидааст. Аз рӯй ҳисобҳои пешакӣ равшаннокии комета баланд шуда, дар назди нуқтаи перигелийӣ мадор ба - 1^{m} мерасид. Аммо дурахшонии кометаи C/2011 L4 (Pan-STARRS) дар назди перигелийӣ мадор, ки ба 10 марти соли 2013 рост омад, дурахшонияш аз $0,5^{m}$ бештар нагардид.

Расми 1. Кометаи C/2011 L4 (Pan-STARRS) ҳангоми аз нуқтаи перигелийӣ мадор гузаштан

Маълум аст, ки тамоми мушоҳидаҳо мақсаднок гузаронида мешаванд. Аз ин рӯ, қисми мушоҳидаҳои дар Расадхонаи астрономии Ҳисор ва Расадхонаи байналмилалии астрономии Санглохи Институти астрофизикаи АМИТ барои коркарди астрометрӣ аксҳои рақамии комета бассо қуллай буд. Аз ин рӯ мақсад гузошта шуд, ки коркарди астрометрии аксҳо гузаронида шуда, натиҷаҳои онро бо дигар мушоҳидаҳо муқоиса намоем.

Дар асоси мушоҳидаҳои гузаронидашуда аз 5 май то 13 июни соли 2013, ки бо телескопҳои АЗТ-8-и Расадхонаи астрономии Ҳисор ва Сейс-600-и Расадхонаи байналмилалии Санглох гирифта шудаанд. Телескопҳо бо CCD-камераҳо муҷаҳҳаз мебошанд, ки дар вақти воқеӣ гирифтани тасвирҳои рақамии ҷирмро таъмин мекунанд. Фосилаи расмгирӣ барои мушоҳидаҳои астрометрӣ аз 5 то 15 сония ташкил дод. Дар тӯли тамоми давраи мушоҳида беш аз 350 аксҳои рақамии комета ба даст оварда шуд. Намунаи тасвири рақамии комета, ки дар Расадхонаи астрономии Ҳисор гирифта шудааст, дар расми 2 нишон дода шудааст.

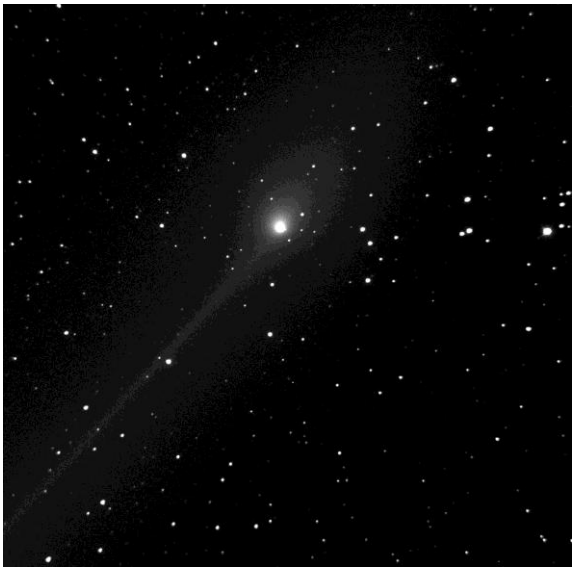

Расми 2. Тасвири кометаи C/2011 L4 (PANSTARRS), ки 28 майи соли 2013 бо телескопи АЗТ– 8 Расадхонаи астрономии Ҳисор гирифта шудааст

Коркарди астрометрии мушоҳидаҳо бо истифода аз барномаҳои астрономии “Astrometrica” ва “Find orbit 32”, дар асоси усули муайян кардани координатаҳои ҷирм тавассути пайвастшавӣ ба мавқеъҳо ё координатҳои ситораҳои истинод сурат гирифтааст. Усул имкон медиҳад, ки мавқеи ҷирмро дар тасвир бо саҳеҳии 0″,6 ва ё 0°,0002 муайян кард, ки ин натиҷаи хеле хуб аст. Барнома имкон медиҳад, ки ҳамзамон дурахшонии ҷирмро бо бузургии ситорай бо роҳи пайваст кардани он бо ситораҳои муқоисавӣ муайян кард. Барои татбиқи чунин усулҳои коркард зарур аст, ки дар кадр наздикии объект миқдори кофии ситораҳои истинод мавҷуд бошанд.

Дар натиҷаи коркарди тасвирҳои дар Расадхонаи байналмиллалии Санглох бадастомада барои 177 лаҳзаи интихобшудаи мушоҳида, координатҳои комета муайян карда шуданд, ки дар асоси он элементҳои мадори он ҳисоб карда шуданд. Координатҳои экватории комета дар 30 лаҳзаи мушоҳида дар ҷадвали 1 оварда шудаанд, ки дар он рақам, сана ва лаҳзаи мушоҳидаҳо дар вақти ҷаҳонӣ (UT) бо соатҳо, дақиқаҳо, сонияҳо дода мешавад; α ва δ – эътидоли баҳорӣ ва моилии комета дар баробарии 2000.0, m - бузургии зоҳирии ситорагии комета.

Ҷадвали 1.
Координатаҳои экваториалӣ ва дурахшонии кометаи C/2011 L4 (PANSTARRS) дар соли 2013 аз рӯи мушоҳидаҳо дар Тоҷикистон

№	Сана	Лаҳзаи мушоҳида (UT)	α	δ	m (буз.сит.)
1	16 май	$19^h 40^m 22^s$	$23^h 16^m 21.86^s$	+79° 51' 47.8"	12.9
2	16 май	$20^h 48^m 33^s$	$23^h 16^m 19.90^s$	+79° 51' 59.0"	12.6
3	16 май	$20^h 51^m 57^s$	$23^h 16^m 18.61^s$	+79° 52' 05.1"	12.5
4	16 май	$20^h 52^m 48^s$	$23^h 16^m 18.35^s$	+79° 52' 07.0"	12.5

5	16 май	$21^h 07^m 12^s$	$23^h 16^m 13.52^s$	+79° 52' 32.4"	12.7
6	10 июн	$19^h 54^m 36^s$	$15^h 10^m 58.57^s$	+79° 11' 24.8"	13.7
7	10 июн	$19^h 55^m 12^s$	$15^h 10^m 58.46^s$	+79° 11' 24.0"	13.9
8	10 июн	$19^h 55^m 48^s$	$15^h 10^m 58.27^s$	+79° 11' 22.8"	14
9	10 июн	$19^h 56^m 24^s$	$15^h 10^m 58.17^s$	+79° 11' 21.7"	13.9
10	10 июн	$20^h 10^m 48^s$	$15^h 10^m 54.91^s$	+79° 11' 00.4"	13.8
11	10 июн	$20^h 14^m 24^s$	$15^h 10^m 54.00^s$	+79° 10' 54.5"	13.6
12	11 июн	$15^h 52^m 48^s$	$15^h 06^m 34.78^s$	+78° 40' 31.8"	13.8
13	11 июн	$14^h 52^m 48^s$	$15^h 06^m 34.79^s$	+78° 40' 29.9"	13.8
14	11 июн	$15^h 53^m 24^s$	$15^h 06^m 34.58^s$	+78° 40' 29.9"	13.9
15	11 июн	$15^h 54^m 00^s$	$15^h 06^m 34.51^s$	+78° 40' 29.1"	13.9
16	11 июн	$15^h 54^m 24^s$	$15^h 06^m 34.39^s$	+78° 40' 28.1"	13.7
17	11 июн	$15^h 59^m 24^s$	$15^h 06^m 33.03^s$	+78° 40' 19.9"	13.8
18	11 июн	$16^h 04^m 12^s$	$15^h 06^m 32.18^s$	+78° 40' 13.4"	13.8
19	11 июн	$16^h 10^m 12^s$	$15^h 06^m 31.35^s$	+78° 40' 04.8"	13.7
20	11 июн	$16^h 10^m 48^s$	$15^h 06^m 31.03^s$	+78° 40' 03.7"	13.8
21	11 июн	$16^h 11^m 24^s$	$15^h 06^m 30.97^s$	+78° 40' 03.3"	13.8
22	11 июн	$16^h 04^m 36^s$	$15^h 06^m 30.79^s$	+78° 40' 02.4"	13.9
23	11 июн	$16^h 12^m 00^s$	$15^h 06^m 30.65^s$	+78° 40' 01.4"	13.9
24	11 июн	$16^h 13^m 12^s$	$15^h 06^m 30.51^s$	+78° 39' 59.8"	13.8
25	13 июн	$16^h 58^m 48^s$	$14^h 57^m 36.12^s$	+77° 24' 04.3"	14.2
26	13 июн	$17^h 01^m 48^s$	$14^h 57^m 35.73^s$	+77° 24' 00.1"	14.1
27	13 июн	$17^h 11^m 45^s$	$14^h 57^m 34.12^s$	+77° 23' 45.2"	14.1
28	13 июн	$17^h 12^m 00^s$	$14^h 57^m 34.16^s$	+77° 23' 44.2"	14.1
29	13 июн	$17^h 18^m 36^s$	$14^h 57^m 33.00^s$	+77° 23' 34.0"	13.6
30	13 июн	$17^h 19^m 22^s$	$14^h 57^m 32.92^s$	+77° 23' 33.2"	13.6

Элементҳои мадори комета (J2000.0), ки аз рӯи координатҳои муайянкардаи мо ҳисоб карда шудаанд, дар ҷадвали 2 оварда шудаанд, ки дар он элементҳои мадорие, ки Williams [1, 2] ҳисоб кардааст, низ барои муқоиса дода шудаанд. Дар ҷадвали 2, k - миқдори мавқеъҳо барои ҳисоб кардани мадор; даврае, ки барои он мадор ҳисоб карда шудаанд, бо санаҳои юлианӣ дода шудааст; *e* - эксцентрисит, q - масофаи перигелий, *i* - моилӣ, ω – аргументи перигелий, Ω - тӯли гиреҳи фароз, σ - хатогии миёна дар ҳисоб кардани мадор бо сонияҳои камонӣ. Тавре ки шумо аз ҷадвали 2 мебинед, мадоре, ки мо ҳисоб кардем бо мадори [1] мувофиқ аст.

Ҷадвали 2.

Элементҳои мадори комета C/2011 L4 (PANSTARRS) (J2000.0)

Элементҳои мадор	РБС	Williams [1]
k	64	1218
Давра	6339.5	6360.5
e	0.998	1.000
q (в.а.)	0.297	0.301
i (град.)	84.131	84.207
ω (град.)	333.212	333.652
Ω (град.)	65.961	65.666
σ	0″.484	0″.400

Дар асоси коркарди фотометрии тасвирҳои комета, аз рӯи бисёр маълумотҳо [3, 4], аз ҷумла мо, каҷии дурахшонии комета дар давраҳои аз соли 2012 то июни соли 2013 ба даст оварда шудааст дар расми 3 нишон дода шудааст, ки дар он санаҳои мушоҳидаҳо дар абсисса ва бузургии зоҳирии ситорагӣ дар ордината гузошта шудаанд. Чи тавре ки аз расми 3 дида мешавад, дурахшонии комета аллакай дар соли 2012 тадричан зиёд шудан гирифт, гарчанде ки он ҳанӯз ҳам аз перигелий дӯр буд. Моҳи ноябри соли равон кометаро бо телескопҳои хурд мушоҳида кардан мумкин буд ва дар моҳи декабр дурахшони комета 15^m,5 буд. Дар оғози моҳи феврали соли 2013 комета на танҳо ба Офтоб, балки ба Замин ҳам наздик шуд ва дар перигелий рӯзи 10 марти соли 2013 дурахшонии он ба максимум ба 1^m,5 расид. Пас аз гузаштан аз перигелий, тибқи мушоҳидаҳои мо дар моҳи

майи соли 2013, дурахшонии комета аллакай 13^m буд. Дар давраи аз феврал то октябри соли 2013 андозаи комаи комета аз 50 000 то 120 000 км афзуда, ҳангоми перигелий думи комета тақрибан 10°-20° дароз шуд.

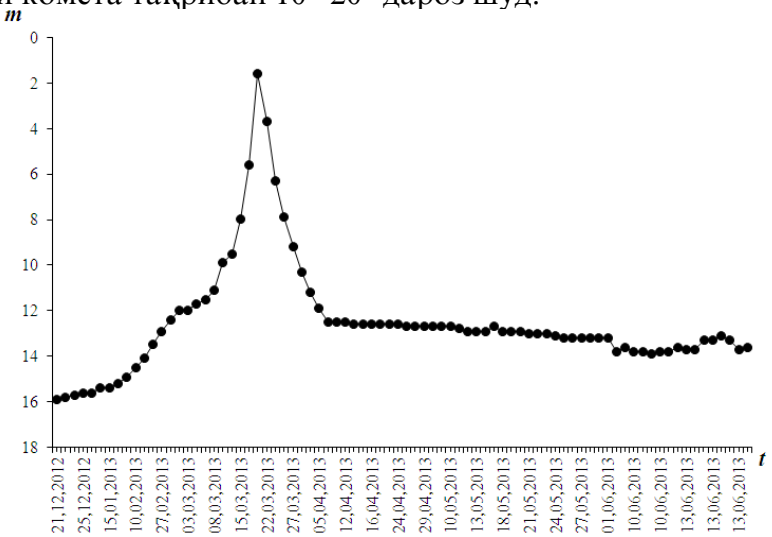

Рас. 3. Хати каҷи дурахшонии кометаи C/2011 L4 (PANSTARRS) тибқи мушоҳидаҳо дар давраи аз солҳои 2012 то 2013.

Хулоса. Натиҷаҳои мушоҳидаи кометаи C/2011 L4 (PANSTARRS) дар Тоҷикистон ба мо имкон медиҳанд хулоса барорем, ки мавқеъҳо ва мадори комета бо мушоҳидаҳои расадхонаҳои дигар мувофиқанд. Муқоисаи натиҷаҳо бо дигар маълумот ва хатогиҳои ҳисобкунӣ нишон медиҳад, ки дурустии параметрҳои ҳисобшуда хеле хуб аст. Хатти каҷи дурахшонии комета, ки дар натиҷаи коркарди фотометрии мушоҳидаҳо ба даст омадааст, набудани номураттабии дурахшонии онро нишон медиҳад. Мушоҳидаҳо нишон медиҳанд, ки дурахшонӣ тадриҷан афзоиш меёбад, вақте ки комета ба перигелийи мадори худ наздик мешавад ва пас аз гузаштани перигелий дурахшонӣ тадриҷан коҳиш меёбад. Ин намуди хатти каҷи дурахшонӣ ба комета хос аст, ки ягон таъсири беруна надоранд. Дар ин асос, мо метавонем хулоса барорем, ки комета бо дигар ҷирмҳои кайҳонӣ бархӯрд накардааст, ки ин метавонад ба якбора дурахшонии он оварда расонад.

АДАБИЁТ

1. Minor Planet Circular, 2011, № 9215
2. MPEC 2011-L33.
3. MPEC 2012-J16: OBSERVATIONS AND ORBITS OF COMETS // IAU Minor Planet Center, 2012-05-04
4. http://ssd.jpl.nasa.gov/horizons.cgi?find_body=1&body_group=sb&sstr=2011L4

КОРКАРДИ АСТРОМЕТРИИ КОМЕТАИ C/2011 L4 (PANSTARRS)

Мушоҳидаи кометаи C/2011 L4 (PANSTARRS) дар моҳҳои май - июни соли 2013, дар Расадхонаи астрономии Ҳисор ва Расадхонаи астрономии байналмилалии Санглохи Институти астрофизикаи АМИТ гузаронида шуд. Дар натиҷаи таҳқиқи астрометрӣ ва фотометрӣ расмҳои рақамӣ, эфемерида, мадор ва қадри ситорагии кометаи C/2011 L4 (PANSTARRS муайян карда шуданд.

Калидвожаҳо: комета, координатаҳои экваторӣ, мадор, қадри ситорагӣ.

АСТРОМЕТРИЧЕСКАЯ ОБРАБОТКА КОМЕТЫ C/2011 L4 (PANSTARRS)

Наблюдения кометы C/2011 L4 (PANSTARRS) проведены в Гиссарской астрономической обсерватории и Международной астрономической обсерватории Санглох Института астрофизики НАНТ в мае-июне 2013 г. В результате астрометрической и фотометрической обработки полученных цифровых изображений определены положения, орбита и блеск кометы. Показано, что комета не подвергалась каким-либо посторонним воздействиям в виде столкновений, которые могли бы привести к внезапной вспышке её яркости.

Ключевые слава: комета, экваториальные координаты, орбита, звёздная величина.

ASTROMETRIC PROCESSING OF COMET C/2011 L4 (PANSTARRS)

Observations of comet C/2011 L4 (PANSTARRS) were carried out at the Gissar Astronomical Observatory Astronomical Observatory and the International astronomical observatory Sanglokh of the Institute of Astrophysics of Academy of Sciences of the Republic of Tajikistan in May-June 2013. As a result of astrometric and photometric reduction of the digital images the ephemerides, orbit and brightness of the comet

were determined. It is shown that the comet was not undergoing of any external influences as collisions that could lead to a sudden flare of its brightness.

Keywords: comet, equatorial coordinates, orbit, magnitude.

Сведения об авторе: ***Шарипова Насиба Тоировна*** – магистрант второго курса кафедры астрономии физического факультета Таджикского национального университета; **Адрес:** 734042, Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Рудаки, 22. E-mail: safarov.sangin@mail.ru, мобильный тел: **+992 400 00 59 88**
Сафаров Сангин Ниезович – Магистр второго курса кафедры астрономии физического факультета Таджикского национального университета; **Адрес:** 734042, Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Рудаки, 22. E-mail: safarov.sangin@mail.ru, мобильный тел: **+992 400 00 59 88**

Information about the authors: ***Sharipova Nasiba Toirovna*** – Second-year Master of the Department of Astronomy of the Physics Department of Tajik National University; **Address:** 734042, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Avenue, 22. E-mail: safarov.sangin@mail.ru mobile phone: **+992 400 00 59 88**
Safarov Sangin Niyozovich – Second-year Master of the Department of Astronomy of the Physics Department of Tajik National University; **Address:** 734042, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Avenue, 22. E-mail: safarov.sangin@mail.ru mobile phone: **+992 400 00 59 88**

ИССЛЕДОВАНИЕ ЭЛЕКТРИЧЕСКИХ СВОЙСТВ КВАРЦА

Шерова З.
Таджикский национальный университет

Кварцевые резонаторы различаются не только по виду колебаний пьзоэлементов, но и по форме последних, числу электродов наружных выводов. Каждой форме пьезоэлементов кварцевых резонаторов соответствует один или несколько видов колебаний:

а) пьезоэлементам прямоугольной формы- продольные и поперечные колебания, колебания сдвига по контуру и толщине, колебания изгиба;

б) пьезоэлементам круглой формы и линзам- продольные поперечные колебания, колебания сдвига по толщине;

в) брускам (стержням) квадратного или близкого к квадратному поперечного сечения-колебания изгиба или кручения.

По числу электродов кварцевые резонаторы выводов и баллона на двух, четырех, семи, восьми и девяти выводные.

Эквивалентные параметры кварцевых резонаторов.

Кварцевый резонаторов при расчете внешних электрических цепей может быть заменен эквивалентным электрическим колебательным контуром с соответствующими параметрами.

На рис.1. показано эквивалентная схема пьезоэлектрического кварцевого резонатора. Эта электрическая схема имеет такое же полное сопротивление, как и пьезоэлектрический кварцевый резонаторов и в частотах, близких к резонансной.

Эквивалентная схема кварцевого резонатора состоят из последовательно соединенных динамическом индуктивности $L_к$, динамической емкости $C_к$, динамического сопротивления $R_к$, параллельно соединенных статической емкости кварцевого резонатора C_o и статической емкости кварцедержателя $C_к$. Эквивалентные параметры этого контура, динамические эквивалентные индуктивности $L_к$, емкости $C_к$, и активное сопротивление $R_к$, обусловленные механическими колебаниями пьезо-элемента, имеют численные значения параметров кварцевого резонатора. Такой эквивалентный кварцевому резонатору контур благодаря высокой стабильности параметров обладает высокой стабильностью собственной резонансной частоты, которая не может быть достигнута в контуре, состоящей из катушек самоиндукции, конденсаторов и резисторов. Стабильность эквивалентных параметров является следствием стабильности характеристики кварца как механической колебательной системы. Это свойство резонаторов главная причина их широкого распространения для стабилизации частоты.

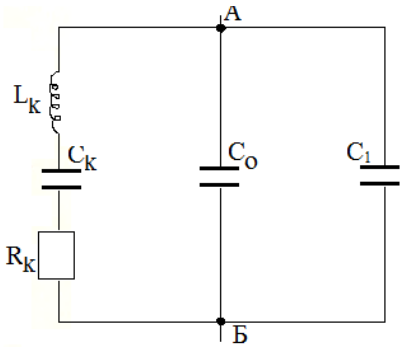

Рис.1. Эквивалентная схема кварцевого резонатора

Изменение эквивалентных параметров кварцевых резонаторов под влиянием различных факторов. На эквивалентные параметры кварцевых резонаторов влияет ряд причин. Следует отметить, что для практики существенно не само значение какого-либо эквивалентного параметра, а его изменение, вызванное изменением влияющего фактора. Динамические параметры, $L_к$, $C_к$, $R_к$, определяются физическими константами кварца и размерами пьезоэлемента. Эти параметры особенно активное сопротивление $R_к$, (одна из важных характеристик кварцевого резонатора, которая даёт представление о качестве пьезоэлемента), сильно зависят от внешних факторов. Например, изменение механического контакта крепления в кварцедержателе сказывается на эквивалентных параметрах $C_к$ и $R_к$.

Нежелательные резонансы пьезоэлементов, лежащие близко к свободному, качество металлического покрытия пьезоэлементов, природные дефекты пьезокварца влияют на эквивалентные параметры $L_к$, $C_к$, $R_к$. Плохое качество обработки поверхностей пьезоэлементов, оседание влаги на их поверхности увеличивают эквивалентное сопротивление $R_к$. Слой окиси на металлическом покрытии наличие промежуточного слоя между пластиной и покрытием могут сказаться на величинах $L_к$, $C_к$, $R_к$,. Наконец, годовая среда, в которой колеблется пьезоэлемент, может вызвать изменение этих эквивалентных параметров. Емкость C_0 зависит в основном от площади и толщина пьезоэлементов.

К кварцевым резонаторам предъявляется ряд требований по точности настройки частоты, по условиям возбуждения и мощности рассеяния, по активности, т.е. амплитуде напряжения на выходе кварцевого генератора, по добротности и связанному с ней значению $R_к$,-активному сопротивлению кварцевого резонатора, а также по значениям $L_к$ и $C_к$ - динамическим эквивалентным индуктивностям и емкости пьезоэлементов кварцевых резонаторов, по уходу частоты при изменении окружающей температуры, т.е. ТКЧ (температурный коэффициент частоты резонаторов).

Частотный коэффициент. Одной из величин, характеризующих кварцевый резонатор, является частотный коэффициент N_f или, как его иногда называют, волновой коэффициент (частотная постоянная). Частотный коэффициент выражается в килогерцах миллиметрах (КГц.мм). Величина N_f, КГц.мм, определяется равенством:

$N_f = f_p a$

где f_p -резонансная частота пьезоэлемента;

а - размер пьезоэлемента, определяющий частоту колебаний,

Из равенства видно, что, если размер пьезоэлемента, определяющий частоту его колебаний, равен I мм, частота колебаний пьезоэлемента, выраженная в килогерцах, будет численно равна частотному коэффициенту. Частотный коэффициент зависит также от плотности кварца и его упругости. Так как, упругие постоянные кварца различны в разных направлениях по отношению к кристаллографическим осям, то частотный коэффициент будет зависеть также от угла среза кристаллического элемента. Наиболее точно частотный коэффициент может быть определен экспериментально.

Одним из важнейших параметров кварцевых резонаторов, определяющих стабилизирующие свойства генераторной схемы, является их добротность. Добротность $Q_к$ определяется как отношение реактивной энергии в колебательной системе - колебательном контуре (в данном случае энергии колебаний кварцевого резонатора) к энергии активных потерь в нем за период колебаний. Добротность показывает; во сколько раз напряжение, полученное на реактивных элементах контура при резонансе, больше ЭДС приложенной к контуру:

$$Q_k = \frac{\omega L_k}{R_k} = \frac{1}{\omega C_k R_k}$$

где $\omega = 2\pi f_p$

$$f_p = 1/(2\pi)\sqrt{L_k C_k}$$

тогда

$$Q_k = \frac{\omega\sqrt{L_k/C_k}}{R_k}$$

Точность измерения сопротивления резонаторов невелика, и вследствие этого вычисление величины $Q_к$ даёт большие погрешности. Методы непосредственного измерения $Q_к$ резонаторов также дают значительные погрешности.

Кварцевый резонатор представляет собой электромеханическую колебательную систему - колебательный контур. Отсюда следует, что добротность кварцевого резонаторе определяется эквивалентными параметрами : индуктивностью $L_к$, емкостью $C_к$ и активным сопротивлением $R_к$.

Добротность в большой степени зависит от размеров, формы и крепления пьезоэлементов, от качества обработки поверхности кристаллических элементов, качества электродов, давлении внутри баллона кварцевых резонаторов и некоторых других факторов. Особенности параметров кварцевых резонаторов обуславливают их высокую добротность по сравнению с обычными электрическими контурами.

Добротность отдельных типов прецизионных кварцевых резонаторов достигает 5000000 и более. Чаще всего добротность серийных кварцевых резонаторов находится в пределах 50000-1000000.

Добротность кварцевого резонатора можно увеличить, уменьшив потери энергии в колеблющейся пьезоэлементе резонатора, которые характеризуются значением активного сопротивления $R_к$.

Ряд причин вызывает потери энергии в резонаторе. Потерями на внутреннее трение в кристалле кварца вследствие пьезоэффекта можно пренебречь, однако потери на трение в поверхностном слое кристалла весьма велики, они вызваны нарушением структуры поверхностного слоя кварцевой пластины при её механической обработке и определяются качеством обработки её поверхности. Чем качественнее обработана поверхности на поверхность пластины, тем меньше площадь и, следовательно, меньше потери энергии.

Увеличение значения добротности кварцевых резонаторов ограничивается наличием потерь на трение в пьезоэлементах резонаторов. На поверхности пьезоэлементов в слое металла (электродах) имеются механические и электрические потери. Электрические потери, значительно меньше механических и ими можно даже пренебречь.

Весьма большие потери энергии происходят в системе крепления кварцевой пластины, они зависят от конструкции кварцедержателя, а также от формы и размера пьезоэламента. Устранить их затруднительно, учитывая необходимость жесткого крепления пьезоэлемента в держателе.

К потери также относится акустическое (ультразвуковое) излучение колеблющегося пьезоэлемента резонатора. Вакуумирование баллонов резонаторов уменьшает эти потери. При недостаточном вакууме в баллоне резонатора эти потери возрастают. И наконец, существенное значение имеют потери, обусловленные связанными колебаниями. При правильном подборе формы и размере кварцевой пластины, а также расположения точек закрепления пьезоэлемента, которые не всегда удаётся разместить точно в узловых точках колебаний, эти потери значительно уменьшаются.

При колебаниях сдвига по толщине соответствующие им, связанные колебания-изгибные могут бить ослаблены применением пьезоэлементов в виде двоеновыпуклиной линзы [1].

Наличие примесей в кристалле кварца снижает добротность кварцевого резонатора.

Температурно-частотные характеристики кварцевых резонаторов. Работа кварцевого резонатора характеризуется зависимостью его частоты от температуры. Температурно-частотная характеристика (ТЧХ) пьезоэлектрического резонатора - это кривая, характеризующая изменение частоты пьезоэлектрического резонатора в

зависимости от температуры. Получение минимальных уходов частоты в заданном интервале температур, необходимо для удовлетворения высоких требований предъявляемых к частотные стабильности генераторов. В этой связи в большинстве случаев практический интерес представляют только те срезы кристаллического элемента кварца, которые обеспечивают получение «нулевых» температурных зависимостей частоты в какой-либо точке температурного диапазона.

Уходы частоты в интервале температур определяются температурными изменениями толщины, констант упругости и плотности кристаллического элемента.

Следует иметь в виду что в широком диапазоне температур изменение частоты даже при выборе наиболее благоприятных срезов всё-таки довольно велико. На практике выбирают кристаллические элементы срезов, имеющих наименьший ТКЧ в выбранном конструктивном исполнении. Это понятно, так как аппаратура, в которой применяется кварцевая стабилизация частоты, может эксплуатироваться в различных температурных режимах и в этом случае изменение частоты должно быть минимальным.

Правильная обработка поверхности кристаллических элементов важный этап технологического процесса изготовления кварцевых резонаторов. Кристаллические элементы шлифуются по толщине и контуру. После ряда последовательных операций шлифовки образование разных номеров, кристаллический элемент приобретает окончательную толщину и контурные размеры. Шлифованная поверхность имеет мало выступов и впадин.

Под рельефным слоем лежит также тронутый шлифовкой, но имеющий более слабые следи разрушения, так называемый трещиноватый слой. Ниже этих двух слоев находится слой с искаженной кристаллической решеткой. Общая толщина разрушенного слоя определяется в основном размерами, твердостью и прочностью зерен абразива прочностью шлифованного инструмента. Поверхность кварца при механической обработке улучшается в результате её доводки абразивами мелких фракций, а в случае необходимости последующей полировкой. Качество обработки поверхности кварца определяется размеров остаточного рельефового слоя и глубиной расположенного под ним трещиноватого слоя. Процесс шлифовки должен быть таким, чтобы в последних применяемых образцах был окончательно удален трещиноватый слой, образованный всеми предыдущими образцами [2].

Толщина кристаллических элементов контролируется во время шлифовки, кристаллические элементы перемещаются между шлифующими шайбами. В них возбуждаются колебания, вызванные давлением пьезоэффекта. Интенсивность колебаний зависит от среза элементов. Эти колебания принимаются приемником, по шкале которого определяется частота колебаний шлифуемых элементов.

Так как толщина шлифуемых элементов неодинакова, то принимаемый сигнал обладает довольно широким спектром частот, ширина полосы которого зависит от разброса по толщине и контурным размерам всех элементов в кассете. Этот сигнал с наибольшей интенсивностью прослушивается на частоте соответствующей среднему значению геометрического размера шлифуемых элементов.

После достижения нужной частоты станок выключается и элементы направляются на следующую технологическую операцию. На всех операциях шлифовки – грубой, промежуточной и доводке имеются специальные таблицы, где указаны допуски по толщине в микрометрах, пересчитанные на частоты в килогерцах, для наиболее часто встречающихся значений частот. Эти таблицы используются при шлифовке по толщине с контролем частоты по приемнику.

Качество полированных элементов проверяется с помощью лупы шестикратного увеличения. При проверке полированной поверхности элементов, наклеенных на шайбу, необходимо сфокусировать через лупу луч света лампы на полированную поверхность, затем, не нарушая фокусировки, повернуть через лупу качество полировка элементов.

В процессе полировки плоско-параллельность элементов, обрабатываемых на оптическом контакте, поверяется вместе с шайбой с помощью оптиметра. После расклейки кристаллические элементы возбуждаются в схеме генератора с частотомером, где более точно оценивается их частота.

Толщина линий в процессе шлифовки (равномерность толщины краев по окружности) поверяется в специальной оправке оптиметром или по частоте в схеме.

ЛИТЕРАТУРА

1. Cerber E.A., Sykes R.A. State of the artguarts crystal units and ascillatororac, JEES, 1966, V.54, №2.
2. Лущейкин Г.А. Полимерные электреты. –М.: Химия, 1984, 184с.

ИССЛЕДОВАНИЕ ЭЛЕКТРИЧЕСКИХ СВОЙСТВ КВАРЦА

Развитие различных направлений техники селей » первую очередь связано с повышением ее надежности, стабильности генериемых частот и избирательности приемной аппаратуры. Эти задачи были решены применением в радиосхемах пьезоэлектрических кварцевых резонаторов. Использование кварцевых резонаторов в электрических генераторах позволяет обеспечить высокую стабильность частоты 0ев значительного усложнения схемы. Электрические фильтры о кварцевыми резонаторами обладают значительно более высокими параметрами, чем фильтры с катушками индуктивности и конденсаторами. Пьезоэлектрический резонатор – прибор, представляющий собой одну или несколько электромеханических резонансных систем пьезоэлектрического типа. Пьезоэлектрические резонаторы различают; по назначению (генераторный, фильтровой и др.); по выполнению внутреннего, объема корпуса (негерметизированный, герметизированный, вакуумный и др.), по порядку колебанию пьезоэлемента, по числу электромеханических резонансных систем (одинарный, сдвоенный и др.). Кварцевый резонатор - пьезоэлектрический резонатор, основным элементом которого является кварцевый кристаллический элемент - электромеханическая колебательная система, всегда состоящая из держателя и смонтированного в нем вибратора. Он обратил внимание на то, что колеблющаяся о резонансной частотой пластика, вырезанная из кварца оказывает стабилизирующее действие на переменное электрические поле, возбуждающее колебания пластины. Это привело к созданию кварцевого резонатора. К этому же времени относится начало разработки технологии производства резонаторов из кварца.

Ключевые слова: пъэезоэффект, генератор, кварцовый резонатор, вибратор

ОМӮЗИШИ ХОСИЯТҲОИ ЭЛЕКТРИКИИ КВАРЦ

Рушди соҳаҳои гуногуни технологияи сел »пеш аз ҳама бо афзоиши эътимоднокии он, устувории басомадҳои тавлидшуда ва интихобии таҷҳизоти қабулкунанда алоқаманд аст. Ин масъалаҳо бо истифодаи резонаторҳои кварси пьезоэлектрикӣ дар занҷирҳои радио ҳал карда шуданд. Истифодаи резонаторҳои кварцӣ дар генераторҳои электрикӣ ба устувории баланди басомади 0ев, ки мушкилоти назарраси занҷирро фароҳам меорад, имкон медиҳад. Филтрҳои барқии дорои резонаторҳои кварцӣ нисбат ба филтрҳо бо индукторҳо ва конденсаторҳо параметрҳои баландтар доранд. Резонатори пьезоэлектрикӣ дастгоҳест, ки як ё якчанд системаи резонанси электромеханикии навъи пьезоэлектрикӣ мебошад. Резонаторҳои пьезоэлектрикӣ фарқ карда мешаванд; бо таъин (генератор, филтр ва ғ.); мувофиқи иҷрои корҳои дохилӣ, ҳаҷми парванда (мӯҳрнашуда, мӯҳрдор, вакуум ва ғ.), тибқи тартиби ларзиши элементҳои пьезоэлектрикӣ, мувофиқи шумораи системаҳои резонанси электромеханикӣ (ягона , дубора ва ғ.). Резонатори кварц - резонатори пьезоэлектрикӣ, ки унсури асосии он унсури кристалии кварцӣ мебошад - системаи осцилятории электромеханикӣ, ки ҳамеша аз доранда ва вибратори дар он насбшуда иборат аст. Вай диққатро ба он ҷалб кард, ки ларзиш дар басомади резонансии пластикаи аз кварц буридашуда ба майдони электрии тағирёбанда, ки ларзишҳои плитаро ба ҳаяҷон меорад, таъсири устуворкунанда дорад. Ин боиси эҷоди резонатори кварс гардид. Таҳияи технологияи истеҳсоли резонаторҳои кварцӣ ҳамзамон оғоз ёфт.

Калидвожаҳо: эффектҳои пьезоэлектрикӣ, генератор, резонатори кварцӣ, вибратор

STUDY OF THE ELECTRICAL PROPERTIES OF QUARTZ

The development of various areas of mudflow technology "is primarily associated with an increase in its reliability, stability of generated frequencies and selectivity of receiving equipment. These problems were solved by using piezoelectric quartz resonators in radio circuits. The use of quartz resonators in electric generators allows for high stability of the frequency 0ev, a significant complication of the circuit. Electric filters with quartz resonators have significantly higher parameters than filters with inductors and capacitors. A piezoelectric resonator is a device that is one or more electromechanical resonant systems of the piezoelectric type. Piezoelectric resonators are distinguished; by appointment (generator, filter, etc.); according to the execution of the internal, volume of the case (unsealed, sealed, vacuum, etc.), according to the order of oscillation of the piezoelectric element (1.2 ...), according to the number of electromechanical resonant systems (single, double, etc.). Quartz resonator - a piezoelectric resonator, the main element of which is a quartz crystal element - an electromechanical oscillatory system, always consisting of a holder and a vibrator mounted in it. He drew attention to the fact that vibrating about the resonant frequency of a plastic cut from quartz has a stabilizing effect on the alternating electric field, which excites the vibrations of the plate. This led to the creation of a quartz resonator. The development of the technology for the production of quartz resonators began at the same time.

Keywords: piezoelectric effect, generator, quartz resonator, vibrator

Сведения об авторе: ***Шерова Зарнигор*** – магистрант второго курса кафедры физики твердого тела физического факультета Таджикского национального университета

Information about the author: ***Sherova Zarnigor*** – second-year Master's student of the Department of Solid State Physics, Faculty of Physics, Tajik National University

УДК 523.532

ДИНАМИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ПОТЕНЦИАЛЬНО ОПАСНОГО АСТЕРОИДА 2003 SD220 ВО ВРЕМЯ СБЛИЖЕНИЯ С ЗЕМЛЕЙ

Кохирова Г.И., Буриев А.М., Сафаров С.Н.

Институт астрофизики Национальной академии наук Таджикистана, Таджикский национальный университет

Астероид, сближающийся с Землей, (163899) 2003 SD220 далее 2003 SD220 был открыт 29 сентября 2003 г. в рамках проекта LONEOS [1]. По предварительным оценкам диаметр составляет порядка 1 км и период вращения 11.8 суток [2]. Абсолютный блеск астероида 2003 SD220 равен H=17.9 звездных величин. В результате моделирования движения астероида оказалось, что объект может сближаться с Землей до расстояний менее 3.1 млн. км. Из-за таких сближений с Землей и размера объект был классифицирован как потенциально опасный астероид (ПОА) для Земли [3].

Элементы орбиты астероида 2003 SD220 приведены в табл. 1 [4], где a – большая полуось, q, Q – перигелийное и афелийное расстояния, e – эксцентриситет, i – наклонение, ω – аргумент перигелия, Ω – долгота восходящего узла, Tj – критерий Тиссерана, P – период обращения.

Таблица 1. Основные параметры орбиты астероида 2003 SD220

a, а е.	*e*	*q, а.е.*	*Q, а.е.*	*i, град.*	*ω, град.*	*Ω, град.*	*Tj*	*P, годы*
0.827	0.211	0.652	1.000	8.515	326.934	273.916	7.07	0.75

В декабре 2018 г. произошел очередной подход астероида к Земле. 22 декабря астероид сблизился с Землей на расстоянии менее 2.9 млн. км, являющимся наименьшим, по крайне мере, за последние 200 лет [5]. Во время таких явлений очень важно иметь своевременную информацию о движении объекта с целью определения последствий, к которым могло привести это сближение. Более того, наблюдения и изучение потенциально опасных околоземных объектов являются ключевой задачей в проблеме астероидно-кометной опасности. В этой связи объект 2003 SD220 представляет несомненный научный интерес, поскольку было необходимо дальнейшее изучение его динамических характеристик и их сравнение с данными, полученными до сближения астероида с Землей в декабре 2018 г.

В данной работе представлены результаты наблюдений и их астрометрической обработки с целью определения динамических свойств астероида в период его сближения с Землей и их анализа с данными, полученными до сближения.

Наблюдения, обработка, результаты. В декабре 2018 г. была проведена кампания квазисинхронных наблюдений астероида, координатором которой явилась Главная Пулковская астрономическая обсерватория РАН. В Таджикистане в наблюдениях приняли участие Международная астрономическая обсерватория Санглох (МАОС) и Гиссарская астрономическая обсерватория (ГисАО) Института астрофизики НАНТ. Здесь будут рассмотрены результаты наблюдений в ГисАО, где мониторинг объекта проведен на телескопе АЗТ – 8 13-15 декабря 2018 г. Телескоп имеет светосилу D/F=700 мм/2820 мм и снабжен ПЗС камерой со следующими характеристиками: CCD FLI Pro Line 16803, FOV 44'x44', масштаб 1.75 arcsec/pixel. Использовались стандартные широкополосные фильтры BVRI системы Джонсона-Козинса. Для уменьшения уровня шумов ПЗС камеры аппаратура была охлаждена до температуры -20^{0}С. Первичная обработка кадров выполнена по стандартной процедуре. За весь период наблюдений получено 1140 кадров с экспозицией от 5 до 60 секунд. Изображение 2003 SD220 во время наблюдений приведено на рис. 1. Сводка наблюдений приведена в табл.2, где даны дата и время наблюдений астероида в долях суток мирового времени, гео- и гелиоцентрические расстояния r, Δ, фазовый угол ph астероида в этот период, а также количество полученных изображений N в каком-либо фильтре, время экспозиции t.

Таблица 2. Журнал наблюдений астероида 2003 SD220 в 2018 г. в ГисАО

Дата UT	***r, а.е.***	***Δ, а.е.***	***ph, град.***	***N x Фильтр***	***t, c***
дек. 13,9648	0.984	0.037	91.6	150xB, 150xV, 150xR, 150xI	5-60

дек. 14,9789	0.981	0.032	95.2	150xB, 150xV, 150xR, 150xI	5-60
дек. 15,0130	0.979	0.029	98.9	150xB, 150xV, 150xR, 150xI	5-60

Астрометрическая обработка наблюдений выполнена с помощью программного пакета АПЕКС-II [6]. Опорные звезды отождествлялись по каталогу UCAC5 [7], в котором астрометрическая точность координат звезд не превышает 0.03″. Средняя по всем кадрам ошибка астрометрических измерений за весь период наблюдений не превышает 0.01″ для прямого восхождения α и склонения δ соответственно, что свидетельствует о достаточно высокой точности измерений.

Рис. 1. Изображение астероида 2003 SD220, 14 декабря 2018 г., АЗТ-8 ГисАО, экспозиция 20 сек.

Таким методом из астрометрической обработки определены координаты астероида во время наших наблюдений. Для наглядности некоторые координаты приведены в табл. 3, видимая траектория 2003 SD220, построенная по наблюдениям в ГисАО и по другим наблюдениям [8], в графическом виде приведена на рис. 3, где по оси абсцисс даны α – прямое восхождение и по оси ординат δ – склонение астероида. Как видно, наши координаты хорошо соответствуют видимой траектории астероида, построенной по другим наблюдениям.

Таблица 3. Экваториальные координаты и видимые звездные величины (в разных фильтрах) астероида 2003 SD220 по наблюдениям в ГисАО

Дата	*Момент наблюдений (UT)*	*α*	*δ*	*m*
13.12.2018	$22^h33^m03^s.16$	$13^h58^m37^s.00$	$+49^0$36'50".3	12.7
13.12.2018	22 33 36.86	13 58 37.37	+49 36 48.2	12.7
13.12.2018	22 34 21.79	13 58 37.90	+49 36 45.6	12.3
14.12.2018	23 01 17.47	14 17 00.30	+47 42 38.9	12.7
14.12.2018	23 01 33.88	14 17 00.50	+47 42 37.7	12.7
14.12.2018	23 01 50.30	14 17 00.70	+47 42 36.5	12.7
14.12.2018	23 03 54.72	14 17 02.28	+47 42 26.9	12.3
15.12.2018	00 00 00.00	14 17 44.88	+47 38 01.7	13.3
15.12.2018	00 00 22.46	14 17 45.18	+47 37 59.8	12.2
15.12.2018	00 00 38.88	14 17 45.39	+47 37 58.6	12.8
15.12.2018	00 04 39.93	14 17 48.40	+47 37 39.1	12.5
15.12.2018	00 04 56.35	14 17 48.58	+47 37 37.9	12.6

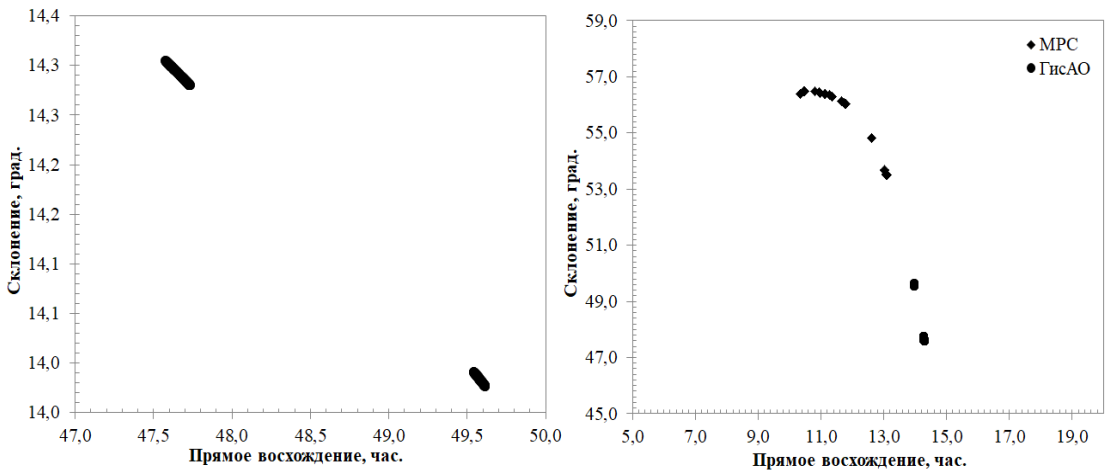

Рис. 3. Видимая траектория астероида 2003 SD220 по наблюдениям в ГисАО (слева) и по наблюдениям ГисАО и базы данных МРС (справа) в 2018 г.

Орбита объекта вычисляется с использованием измеренных в нескольких положениях его координат. Определение орбиты 2003 SD220 выполнялось с использованием ПП ЭПОС [9-12]. Для среднего момента наблюдений ГисАО с использованием 500 измерений координат удалось получить первоначальную орбиту астероида, приведенную в табл. 5. Здесь даны элементы орбиты в равноденствии 2000.0: e – эксцентриситет, a – большая полуось, q – перигелийное расстояние, i – наклонение, ω – аргумент перигелия, Ω – долгота восходящего узла, n – среднее суточное движение, σ – средняя квадратичная ошибка. Для сравнения в табл. 3 приведена орбита, вычисленная на основе 1057 измерений координат астероида из наблюдений в различных обсерваториях согласно базе данных МРС, и в последнем столбце приведены величины разности между вычисленной нами орбитой и орбитой МРС [10-11], обозначенные как χ. Как видно, с учетом разности моментов времени и эпох, на которые вычислены орбиты, по наблюдениям в ГисАО получена орбита, близкая к данным МРС. Орбита, вычисленная по нашим наблюдениям, имеет минимальные отклонения от орбиты, полученной по наблюдениям до сближения астероида с Землей. Можно предположить, что близкий подход к Земле и, как следствие, возрастание ее гравитационного воздействия не повлияли на стабильность орбиты астероида.

Таблица 4. Сравнение первоначальной орбиты астероида 2003 SD220 по наблюдениям обсерватории ГисАО и орбиты МРС (J2000.0)

Элементы орбиты	ГисАО [данная работа]	МРО 493931	χ
Кол-во положений, использованное для вычисления орбиты	500	1057	-
T	JD 2458578.9	JD 2458579.1	-
Эпоха	2458467.5	2458600.5	-
e	0.210673±0.000010	0.210689 ±1.3e-08	0.000011
a, а.е.	0.826644±0.000005	0.826695 ±2.4e-09	0.000051
q а.е.	0.652518±0.000021	0.652519 ±1.2e-08	0.000001
i, град.	8.514805±0.000081	8.514890 ±2.4e-06	0.000085
ω, град.	326.930303±0.000027	326.930380±4.8e-06	0.000077
Ω, град.	273.916890±0.000011	273.916840±2.7e-06	-0.000050
n, град./сут.	1.3112555±0.000020	1.3112503 ± 5.6e-09	-0.0000052
σ"	0".270	0".380	-

Заключение. По оптическим наблюдениям астероида 2003 SD220 13-15 декабря 2018 г. в ГисАО определены экваториальные координаты и видимая траектория. Приемлемая точность измерений координат позволила вычислить орбиту потенциально опасного астероида 2003 SD220. Результаты наблюдений в ГисАО находятся в хорошем соответствии с динамическими данными других наблюдений из базы

Международного центр малых планет (MPC). Показано, что сближение потенциально опасного астероида 2003 SD220 в декабре 2018 г. с Землей не привело к изменению его орбиты.

ЛИТЕРАТУРА

1. Nugent C. R. et al. Neowise reactivation mission year two: asteroid diameters and albedos asteroids//The Astron. Journal. – 2016. – Vol. 152. -№. 3. – P. 63-75.
2. Warner B. D. Near-Earth asteroid lightcurve analysis at CS3-Palmer Divide Station: 2015 October-December//Minor Planet Bull. – 2016. - Vol. 43. - P. 143-154.
3. https://ssd.jpl.nasa.gov/sbdb_query.cgi?obj_group JPL Small-Body Database Search Engine, 2020.
4. https://minorplanetcenter.net//db_search/show_by_orbit_type?orbit_type=2
5. https://ssd.jpl.nasa.gov/sbdb.cgi?sstr=163899, 2020.
6. Девяткин А.В., Горшанов Д.Л., Куприянов В.В., Верещагина И.А. Программные пакеты «АПЕКС-I» и «АПЕКС-II» для обработки астрономических ПЗС-наблюдений//Астрон. вестник.–2010.- № 1.–С.74-87.
7. Буриев А.М. Исследование динамических и физических особенностей избранных комет и астероидов по данным оптических наблюдений. – Дис. канд. физ.-мат. наук. – Москва. – 11-й ФОРМАТ. – 2020. – 162 с.
8. https://minorplanetcenter.net/db_search/show_object?utf8=✓&object_id=163899, 2020.
9. Львов В.Н., Цекмейстер С.Д. Использование программного пакета ЭПОС для исследования объектов Солнечной системы//Астрон. вестник. – 2012. - Т. 46. - № 2. - С. 190 – 192.
10. https://ssd.jpl.nasa.gov/sbdb.cgi?sstr=163899;orb=1, MPO 493931, 2020.
11. Кохирова Г.И., Девяткин А.В., Хамроев У.Х., Буриев А.М., Баканас Е.С., Горшанов Д.Л., Абдуллоев С.Х., Юсупов М.З., Мулло-Абдолов А.Ш., Ибрагимов А.А., Сафаров А.Г. Наблюдения потенциально опасного астероида 2014JO25 в Таджикистане // ДАН РТ, 2017, Т. 60, № 10, С. 490-500.
12. Сафаров А.Г., Аюбов Д.К. Эволюция фотометрических параметров короткопериодических комет 2P/Энке и 7P/Понса-Виннеке и солнечная активность // Вестник, 2020, №2, С. 149-157.

КООРДИНАТАҲО ВА МАДОРИ АСТЕРОИДИ ЭҲТИМОЛАН ХАТАРНОКИ 2003 SD220 АЗ РӮИ МУШОҲИДАҲОИ РАСАДХОНАИ АСТРОНОМИИ ҲИСОР

Натиҷаҳои коркарди астрометрии мушоҳидаҳои оптикии астероиди эҳтимолан хатарноки (163899) 2003 SD220, ки дар Расадхонаи астрономии Ҳисор моҳи декабри соли 2018 гузаронида шудааст, оварда шудааст. Координатҳо, траекторияи намоён ва мадори астероид ҳисоб карда шудааст. Нишон дода шудааст, ки саҳеҳии коркарди астрометрии тули гиреҳи фароз нисбат ба моилии астероид 0.1" сонияи кунҷӣ, зиёд нест. Натиҷаҷои гирифта шуда бо маълумоти мавҷудаи динамикӣ мувофиқати хуб доранд. Нишон дода шудааст, ки новобаста ба наздикшавӣ, мадори астероид устувор аст, ва нишон медиҳад, ки наздикшавии астероид ба Замин боиси тағироти назаррас дар мадор нагардид.

Калидвожаҳо: астероид, мушоҳидаҳо, астрометрия, координатҳо, дақиқӣ, траектория ва мадор.

ДИНАМИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ПОТЕНЦИАЛЬНО ОПАСНОГО АСТЕРОИДА 2003 SD220 ВО ВРЕМЯ СБЛИЖЕНИЯ С ЗЕМЛЕЙ

Орбита объекта вычисляется с использованием измеренных в нескольких положениях его координат. Определение орбиты 2003 SD220 выполнялось с использованием ПП ЭПОС [9]. Для среднего момента наблюдений ГисАО с использованием 500 измерений координат удалось получить первоначальную орбиту астероида, приведенную в табл. 5. Здесь даны элементы орбиты в равноденствии 2000.0: e – эксцентриситет, a – большая полуось, q – перигелийное расстояние, i – наклонение, ω – аргумент перигелия, Ω – долгота восходящего узла, n – среднее суточное движение, σ – средняя квадратичная ошибка.

Ключевые слова: астероид, наблюдения, астрометрия, координаты, точность, траектория, орбита.

COORDINATES AND ORBIT OF THE POTENTIALLY HAZARDOUS ASTEROID 2003 SD220 FROM OBSERVATIONS IN THE GISSAR ASTRONOMICAL OBSERVATORY

The results of astrometric processing of optical observations of potentially hazardous asteroid (163899) 2003 SD220 performed in the Hissar Astronomical Observatory in December 2018 are presented. The object's coordinates were determined and it was shown that the accuracy of astrometric measurements is less than 0.01″ both for the right ascension and the declination. The trajectory was obtained and the orbit of the asteroid was calculated. The results obtained are in good agreement with the available dynamic data. It was shown that the approach of the asteroid to the Earth in December 2018 did not cause a change in the orbit.

Keywords: asteroid, observations, astrometry, coordinates, accuracy, trajectory, orbit.

Сведения об авторах: ***Кохирова Гулчехра Исроиловна*** – член-корр. НАНТ, д.ф.-м.н, директор, ведущий научный сотрудник отдела межпланетных тел Института астрофизики Национальной академии наук Таджикистана (НАНТ); **Адрес:** 734042, Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Рудаки, 22. E-mail: kokhirova2004@mail.ru, мобильный тел: **93 507 39 14**

Буриев Анварджон Махмадалиевич **–** научный сотрудник отдела физики комет и астероидов, Институт астрофизики Национальной академии наук Таджикистана (НАНТ); **Адрес:** 734042, Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Рудаки, 22. E-mail: anvar10@mail.ru, мобильный тел: **918 88 58 19**

Сафаров Сангин Ниезович – магистр второго курса кафедры астрономии физического факультета Таджикского национального университета; **Адрес:** 734042, Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Рудаки, 22. E-mail: safarov.sangin@mail.ru, мобильный тел: **+992 400 00 59 88**

Information about the authors: ***Kokhirova Gulchehra Isroilovna*** **–** corresponding member of the Academy of Sciences of the Republic of Tajikistan, Doctor of Physical and Mathematical Sci., Director, Leading Researcher, Department of Interplanetary Bodies, Institute of Astrophysics, Academy of Sciences of the Republic of Tajikistan; **Address:** 734042, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Avenue, 22. E-mail: kokhirova2004@mail.ru, mobile phone: **93 507 39 14**
Buriev Anvarjon Makhmadalievich **–** researcher, department of physics of comets and asteroids, Institute of astrophysics, Academy of sciences of the Republic of Tajikistan; **Address:** 734042, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Avenue, 22. E-mail: anvar10@mail.ru, mobile phone: **918 88 58 19**
Safarov Sangin Niyozovich – Second-year Master of the Department of Astronomy of the Physics Department of Tajik National University; **Address:** 734042, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Avenue, 22. E-mail: safarov.sangin@mail.ru mobile phone: **+992 400 00 59 88**

МАЪЛУМОТ БАРОИ МУАЛЛИФОН

Талабот нисбат ба мақолаҳои илмие, ки барои чоп ба маҷаллаи илмии «Муҳаққиқи ҷавон» пешниҳод мегарданд

Телефон: (992-37)227-74-41 E-mail: *molodoy.issledovatel@mail.ru*

Мақолаҳои илмие, ки барои чоп ба маҷаллаи «Муҳаққиқи ҷавон» пешниҳод мегарданд, бояд ба талаботи зерин ҷавобгӯ бошанд: а) мақолаи илмӣ бояд бо назардошти талаботи муқаррарнамудаи маҷалла омода гардида бошад; б) мақола бояд натиҷаи таҳқиқоти илмӣ бошад; в) мавзӯи мақола бояд ба яке аз самтҳои илмии маҷалла мувофиқат намояд.

Мақолаҳое, ки дар матни онҳо маводи дигар муаллифон бе иқтибосоварӣ истифода шудаанд, ба чоп роҳ дода намешаванд.

Талабот нисбат ба таҳияи мақолаҳои илмӣ:

Матни мақола бояд дар формати Microsoft Word омода гардида, бо ҳуруфи Times New Roman барои матн бо забони русию англисӣ ва бо ҳуруфи Times New Roman Tj барои матн бо забони тоҷикӣ таҳия гардида, дар матн ҳаҷми ҳарфҳо 14, ҳошияҳо 2,5 см ва фосилаи байни сатрҳо бояд 1,5 мм бошад.

Ҳаҷми мақола бо формати А4 бо назардошти рӯйхати адабиёти истифодашуда ва аннотатсияҳо аз 8 то 10 саҳифаро бояд дар бар гирад.

Сохтори мақола бояд бо тартиби зерин таҳия гардад:

– индекси УДК (индекси мазкурро аз дилхоҳ китобхонаи илмӣ дастрас намудан мумкин аст);

– номи мақола;

– насаб, дар шакли ихтисор ном ва номи падар (намуна: Шарипов Д.М.);

– номи муассисае, ки дар он муаллифи мақола таҳсил мекунад;

– матни асосии мақола;

– ҳангоми иқтибосоварӣ адабиёти истифодашуда ва саҳифаи мушаххаси он бояд дар қавси чаҳоркунҷа [ ] нишон дода шавад. Намуна: [4, с.25]. Яъне, адабиёти №4 ва саҳифаи 25;

– нақшаҳо, схемаҳо, диаграммаҳо ва расмҳо бояд рақамгузорӣ карда шаванд. Инчунин онҳо бояд номи шарҳдиҳанда дошта бошанд;

– рӯйхати адабиёти истифодашуда (на камтар **аз 3 номгӯ** ва на бештар аз 10 номгӯйи адабиёти илмӣ). Рӯйхати адабиёти истифодашуда бояд дар асоси талаботи ГОСТ 7.1-2003 ва ГОСТ 7.0.5-2008 таҳия гардад.

– баъди рӯйхати адабиёти истифодашуда маълумоти зерин бо се забон (тоҷикӣ, русӣ ва англисӣ) омода карда шавад: номи мақола; насаб, ном ва номи падар; номи муассиса; аннотатсия ва калидвожаҳо (аннотатсия на камтар аз **18 сатр** ва калидвожаҳо **то 10** номгӯ);

– дар охири мақола бо ду забон (**русӣ ва англисӣ**) маълумот дар бораи муаллиф ва ё муаллифон бо тартиби зерин нишон дода шавад: насаб, ном ва номи падар (пурра), номи муассисае, ки дар он муаллиф мехонад, телефон, e-mail, нишонии ҷойи кор в ё таҳсили муаллиф.

ИНФОРМАЦИЯ ДЛЯ АВТОРОВ

Требования к научным статьям, поступающим в научный журнал «Молодой исследователь»

Все поступающие в редакцию журнала научные статьи должны соответствовать следующим требованиям: а) статья должна быть написана с соблюдением установленных требований журнала; б) статья должна быть результатом научных исследований; в) статья должна соответствовать одному из направлений (разделов) журнала.

Требования к оформлению научных статей:

Статья должна быть подготовлена в формате Microsoft Word, шрифтом Times New Roman, кегль 14, поля 2,5 см со всех сторон, интервал полуторный.

Объем статьи (включая аннотацию и список литературы) должен быть в пределах от 10 до 12 стр. формата А4.

Статья должна иметь следующую структуру:

– индекс УДК (индекс можно получить в любой научной библиотеке);

– название статьи;

– фамилия и инициалы автора (например, Шарипов Д.М.);

– название организации, в которой учится автор статьи;

– основной текст статьи;

– при цитировании конкретного материала ссылки указываются в квадратных скобках [ ]. Образец: [4, с.25]. То есть, литература №4 и страница 25;

– таблицы, схемы, диаграммы и рисунки нужно сгруппировать и пронумеровать. Таблицы, схемы, диаграммы и рисунки должны иметь название;

– список использованной литературы (не менее 3 и не более 10 наименований научной литературы). Список литературы оформляется согласно требованиям ГОСТ 7.1-2003 и ГОСТ 7.0.5-2008;

– после списка использованной литературы оформляется следующая информация на трех языках (на таджикском, русском и английском языках): название статьи, ФИО автора, название организации, аннотация и ключевые слова (аннотация не менее 18 строк, ключевые слова до 7 слов или словосочетаний);

– информация об авторе на русском и английском языках (здесь указываются ФИО автора полностью, название организации, в которой учится (авторы), телефон, e-mail, а также почтовый адрес место учебы автора).

INFORMATION FOR THE AUTHORS

Requirements for scientific articles submitted to the scientific journal "Young researcher»

All submitted scientific journal articles must meet the following requirements: a) the article must be written in compliance with the established requirements; b) the article must be the result of scientific research; c) the article must conform to one of directions (sections) of the journal.

Requirements for registration of scientific articles:

The article should be prepared in Microsoft Word format, Times New Roman font, size 14, margins 2.5 cm on all sides, interval 1.5.

The volume of the article (including the abstract and the list of references) should be within the range of 8 to 10 pages of A4 format.

The article should have the following structure:

- UDC index (the index can be obtained in any scientific library);
- article title;
- surname and initials of the author (for example, D. M. Sharipov);
- name of the organization where the author of the article studies;
- main text of the article;
- when quoting specific material, the references are indicated in square brackets [ ]. Sample: [4, p. 25]. That is, literature #4 and page 25;
- tables, diagrams, diagrams, and drawings should be grouped and numbered. Tables, diagrams, diagrams, and drawings must have a name;
- list of references (no less than 3 and no more than 10 titles of scientific literature). The list of references is made according to the requirements of GOST 7.1-2003 and GOST 7.0.5-2008;
- after the list of references, the following information is made out in three languages (Tajik, Russian and English): the title of the article, the author's full name, the name of the organization, the abstract and keywords (abstract of at least 18 lines, keywords to 7 words or phrases);
- Information about the author in Russian and English (full name of the author, the name of the organization where the author studies, phone number, e-mail, and postal address of the place of study or work of the author are indicated here).

МУНДАРИҶА – СОДЕРЖАНИЕ

ТАЪРИХ ВА АРХЕОЛОГИЯ – ИСТОРИЯ И АРХЕОЛОГИЯ – HISTORY AND ARCHAEOLOGY

Ғайратова Ф.А., Ашуров У.Б. Таҷрибаи миллии кишварҳои Осиёи Марказӣ дар муқовимат бо ифротгароӣ *5*

Рачабова Ш. Рашидуддин Фазлуллоҳи Ҳамадонӣ – пизишк, муаррих ва ходими давлатии элхонони Эрон *9*

Шарипов А. М. Иштироки курдҳо дар ҚазиясиСурия *13*

Саиднуриддини Шарифзод Муҳиммият ва хусусияти низоъи Арабу Исроил ва роҳи ҳалли он ... *21*

Рачабова Ш. Инъикоси футуҳоти давлати ҳулоғӯиён – элхониёни Эрон дар «Ҷомеъу-т-таворих»- и Рашидуддини Фазлуллоҳ *26*

ФАЛСАФА – ФИЛОСОФИЯ – PHYLOSOPHY

Бахромбеков В.А., Суфиев И.Ҳ. Сифати таҳсилот омили заминаи омода намудани мутахассисони касбӣ *31*

Файзиева Н. Инъикоси масъалаҳои ахлоқӣ, иҷтимоӣ ва сиёсӣ дар ашъори Ҷалолуддини Балхӣ *35*

ПЕДАГОГИКА ВА ПСИХОЛОГИЯ – ПЕДАГОГИКА И ПСИХОЛОГИЯ – PEDAGOGY AND PSYCHOLOGY

Солиев Н.С. Омодагии психологӣ ба мусобиқаҳои варзишӣ *39*

Сатторов Қ. Н. Рушди нутқи кӯдакони 4-5 сола *44*

ФИЛОЛОГИЯ – ФИЛОЛОГИЯ – PHILOLOGY

Абдуллоев Б. Лексическо-грамматические трудности перевода публицистических текстов *50*

Собирова А.И. Мавқеи полисемия дар матн *53*

Норкузиев А. Ҷ. Хусусиятҳои луғавии матнҳо дар ҳуҷҷатҳои расмӣ ва тарзи тарҷумаи онҳо *55*

Камолова Б. Қайдҳои грамматикӣ дар фарҳангҳои тоҷикӣ- англисӣ *58*

Таваров М. Д. Муодилнокӣ дар сатҳи маъноии аломатҳои луғавӣ *62*

Назарова Х. Р. Структура концепта «красота» в русском и таджикском языках *65*

Раҳимзода Х. Луғатномаи луғати тоҷикӣ-англисии Ҷ. Маматов ва дигарон *71*

Раҳматуллоев М.Ғ. Вожаҳои иқтибосии англисӣ дар забони муосири тоҷикӣ *74*

Идимати С. Способы передачи ФЕ в романе «Евгений Онегин» и его перевод на таджикский язык *78*

Саидшоев С. Особенности использования фразеологии в прозе Тургенева *83*

Мукимова Ш. З. Сравнительный анализ структурных особенностей философских терминов в таджикском и английском языках *91*

ИҚТИСОД –ЭКОНОМИКА – ECONOMICS

Мухиддинов С. Начало развития рынка ценных бумаг в Республике Таджикистан *95*

Икромов Ф.Н., Саидмуртазоев С.С., Муминзода М.Н. Масъалаҳои назариявию амалии бозори суғурта дар Ҷумҳурии Тоҷикистон *98*

Қурбонов П. Ҳамгироӣ дар осиёи марказӣ ва мақоми Точикистон дар ҳамгироии иктисодии минтакавӣ *106*

Салихов П., Давлатшоев О.Х. Устуворию молиявӣ ва мустақилияти буҷети маҳаллӣ *110*

ҲУҚУҚ ВА СИЁСАТ – ПРАВО И ПОЛИТИКА – LAW AND POLICY

Шодиев Б. Оид ба тактикаи ҳамкории муфаттиш бо иштирокчиёни дигари мурофиаи ҷиноятӣ *115*

Давлатзода С. М. Шартҳои умумии тафтиши пешакӣ *119*

Исматзода Ш. Б. Техникаи ҳуқуқӣ: таъриҳ ва замони муосир *122*

Кименова Р. Дар бораи намудҳои техникаи ҳуқуқӣ *128*

Мирзоев И. Ҳуқуқ ва ҳуҷҷатҳои асосии давлатҳо ҳамчун субъекти ҳуқуқи байналмилалӣ ... *133*

Муминзода М. Н. Муносибати ҳуқуқӣ оид ба муайян намудани мафҳуми терроризм *136*

Ғанизода А. Истифодаи омилҳои криминалистӣ ва технологияҳои итилоотии муосир дар мавриди ошкоркунӣ ва тафтиши ҷиноят *141*

Нуронов М. И. Усулҳои муайян кардани шикастани қулфҳо ва аломатҳои ба ҳуд хоси онҳо *144*

Рачабзода Х. Н. Мафҳуми ҳуҷҷат дар криминалистика *149*

Келдиева Дж.Р. Историческое развитие предпринимательского права *153*

Розикова Х.Т. Сервитут *157*

Саидова С. ОДКБ и её роль в странах СНГ: на примере РТ *164*

Рачабов Н.Ҳ. Экспертизаи экологӣ ***166***
Ашуров С.С. Масъалаҳои ҳуқуқҳои молу мулкии кӯдак ***171***
Шеров Д.Ҷ. Мафҳумҳои асосии ҳуқуқи мерос ***174***
Шодиева Ш. Роль государств-членов совещания по взаимодействию и мерам доверия в Азии в противодействии проблем 21 века ***177***
Яҳёев Ҳ. Ҳ. Объекти муносибати ҳуқуқӣ ***183***

ФИЗИКА ВА МАТЕМАТИКА – ФИЗИКА И МАТЕМАТИКА – PHYSICS AND MATHEMATICS

Ҷалилов Х.М., Маликов Д. Истифодаи макросҳо ҳангоми сохтани амсилаи компютерии муодилаи гармигузаронӣ ***190***
Шомирзоев А.А. Исследование локальных бифуркаций динамических систем с негладкими нелинейностями ***193***
Сафаров А.Ғ., Аюбов Д.Қ., Сироҷиддинов И.Ш. Фаъолнокии ҳастаи кометаи кӯтоҳдаври 19р/боррелӣ ***198***
Хофизов Б.А. Истифодаи техникаҳои психологӣ дар амалияи кори иҷтимоӣ ***204***
Шарипова Н.Т., Сафаров С.Н. Коркарди астрометрии кометаи c/2011 l4 (panstarrs) ***208***
Шерова З. Исследование электрических свойств кварца ***213***
Кохирова Г.И., Буриев А.М., Сафаров С.Н. Динамические особенности потенциально опасного астероида 2003 sd220 во время сближения с землей ***218***

ТАДЖИКСКИЙ НАЦИОНАЛЬНЫЙ УНИВЕРСИТЕТ

Научный журнал «Молодой исследователь»

Научный журнал «Молодой исследователь» основан в 2019 г. Выходит 6 раз в год.

НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ «МОЛОДОЙ ИССЛЕДОВАТЕЛЬ»

2021. №2

Над номером работали:

Ответственный редактор: М. Асадова

Издательский центр
Таджикского национального университета
734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Рудаки, 17.
E-mail: *molodoy.issledovatel@mail.ru*
Тел.: (+992 37) 227-74-41

Ба матбаа 12.05.2021 супорида шуд.
Ба чопаш 00.00.2021 имзо шуд.
Ҭоғази офсет. Андозаи 60х84 1/16. Ҷузъи чопӣ 28,5.
Супориши № 00. Адади нашр 100 нусха.
Матбааи Донишгоҳи миллии Тоҷикистон
ш. Душанбе, кучаи Лохути, 2.